АРХИВ ЗАПИСИ

ГОДИШЊАК
ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА
ПОЖАРЕВАЦ

Година VIII, број 8 ПОЖАРЕВАЦ, 2019.

АРХИВ ЗАПИСИ

Пожаревац
2019.

ЗАПИСИ

ГОДИШЊАК
ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА ПОЖАРЕВАЦ

Година VIII, број 8

ПОЖАРЕВАЦ, 2019.

ZAPISI

THE HISTORICAL ARCHIVES OF POŽAREVAC
YEARBOOK

Year VIII, No 8
POŽAREVAC, 2019.

ЗАПИСИ
Годишњак Историјског архива Пожаревац

ИЗДАВАЧ: Историјски архив Пожаревац
www.arhivpozarevac.org.rs
info@arhivpozarevac.org.rs

ЗА ИЗДАВАЧА: Др Јасмина Николић, директор

ГЛАВНИ И ОДГОВОРНИ УРЕДНИК: Др Јасмина Николић

УРЕДНИК: Др Јасмина Николић

РЕДАКЦИЈА: Др Јасмина Николић
Проф. др Ивана Крстић Мистрицеловић
Проф. др Радован Радовановић
Др Момчило Исић
Др Маријана Мраовић
Др Драгомир Бонџић
Др Драгана Милорадовић
Наташа Милошевић Дулић
Јасмина Живковић, мср.
Слободанка Цветковић

ИНОСТРАНИ ЧЛАНОВИ РЕДАКЦИЈЕ:
Доц. др Петер Павел Класинц (Словенија)
Др Грасиа Тато (Италија)
Др Димитар Атанасов (Бугарска)
Др Живана Хеђбели (Хрватска)
Др Јасна Пожган (Хрватска)
Др Бојан Цвелфар (Словенија)
Мр Бојан Стојнић (Босна и Херцеговина/Република Српска)
Дмитар Богески (Северна Македонија)
Светлана Успрцова (Северна Македонија)

ТЕХНИЧКИ УРЕДНИК:
Наташа Милошевић Дулић

СЕКРЕТАР РЕДАКЦИЈЕ:
Наташа Милошевић Дулић

АДРЕСА РЕДАКЦИЈЕ:
ЗАПИСИ - Годишњак Историјског архива Пожаревац
Др Воје Дулића 10, 12 000 Пожаревац / Република Србија
Телефон/факс +381 12 223 082

РЕЦЕНЗЕНТИ:
Проф. др Ивана Крстић Мистрицеловић
Доц. др Петер Павел Класинц
Др Миле Бакић

ПРЕВОД НА ЕНГЛЕСКИ: Наташа Ивић, мср.

УДК: Народна библиотека Србије

ПРЕЛОМ И ШТАМПА: БИРО ГРАФ Београд

ТИРАЖ: 350

ISSN 2334-7082

Штампање Часописа омогућио је Град Пожаревац

Редакција се не сматра одговорном за ставове и мишљења аутора текстова.

Сви чланци објављени у часопису „Записи“ су рецензирани.

Прихваћено за штампу на седници Редакције одржаној у Пожаревцу, 15. јула 2019.

ZAPISI
THE HISTORICAL ARCHIVES OF POŽAREVAC YEARBOOK

PUBLISHER: Historical Archive Pozarevac
www.arhivpozarevac.org.rs
info@arhivpozarevac.org.rs

FOR PUBLISHER: Ph.D. Jasmina Nikolic, director

EDITOR-IN-CHIEF: Ph.D. Jasmina Nikolic

EDITOR: Ph.D. Jasmina Nikolic

EDITORIAL BOARD: Ph.D. Jasmina Nikolic
Ph.D. Ivana Krstic Mistridzelovic, prof.
Ph.D. Radovan Radovanovic, prof.
Ph.D. Momcilo Isic
Ph.D. Marijana Mraovic
Ph.D. Dragomir Bondzic
Ph.D. Dragana Miloradovic
Natasa Milosevic Dulic
Jasmina Zivkovic, MA
Slobodanka Cvetkovic

FOREIGN MEMBERS OF THE EDITORIAL BOARD:
Ph.D. Peter Pavel Klasinc (Slovenia)
Ph.D. Grazia Tato (Italy)
Ph.D. Dimitar Atanasov (Bulgaria)
Ph.D. Zivana Hedjbeli (Croatia)
Ph.D. Jasna Pozgan (Croatia)
Ph.D. Bojan Cvelfar (Slovenia)
Bojan Stojnic, Msc. (Bosnia and Herzegovina/Republic of Srpska)
Dmitar Bogeski (Northern Macedonia)
Svetlana Usprcova (Northern Macedonia)

TEHNICAL EDITOR:
Natasa Milosevic Dulic

SECRETARY OF THE EDITORIAL BOARD:
Natasa Milosevic Dulic

ADDRESS:
ZAPISI, THE HISTORICAL ARCHIVES OF POŽAREVAC YEARBOOK
Dr Voje Dulic 10, Pozarevac, 12000, Republic of Serbia
Fone/fax +381 12 223 082

REVIEWERS:
Ph.D. Ivana Krstic Mistridzelovic, prof.
Ph.D. Peter Pavel Klasinc, prof.
Ph.D. Mile Bakic

TRANSLATION INTO ENGLISH: Natasa Ivic, MA

UDK: National Library of Serbia

LAYOUT AND PRESS: BIRO GRAF Belgrade

CIRCULATION: 350

ISSN 2334-7082

Review Printing enabled the City Pozarevac

Editorial board holds no responsibility over attitudes and opinions expressed by the authors.

All articles published in YEARBOOK ZAPISI are refereed.

Adopted for press at the Editorial Board meeting held at Pozarevac, July 15, 2019

САДРЖАЈ CONTENTS

Др Јасмина Николић, директор УЗ ОСМИ БРОЈ	7	Ph.D. Jasmina Nikolic, director WITH THE EIGHTH ISSUE
АРХИВИСТИКА ARCHIVAL		
Др Радован Пилиповић О АРХИВСКОМ НАСЛЕЂУ СРПСКЕ КАРЛОВАЧКЕ МИТРОПОЛИЈЕ (ИСТОРИЈА НАСТАЈАЊА ДОКУМЕНТАЦИЈЕ И ЊЕНОГ ЧУВАЊА)	15	Ph. D. Radovan Pilipović ON THE ARCHIVAL HERITAGE OF SERBIAN METROPOLITANATE OF KARLOVCI (THE ORIGINS OF THE DOCUMENTS AND THEIR STORAGE)
Јасмина Живковић, мср. ЈАВНИ БЕЛЕЖНИЦИ У СИСТЕМУ ЗАШТИТЕ АРХИВСКЕ ГРАЂЕ И ДОКУМЕНТАРНОГ МАТЕРИЈАЛА	21	Jasmina Živković, MA THE ROLE OF NOTARIES PUBLIC IN THE SYSTEM OF PROTECTION OF ARCHIVAL AND DOCUMENTARY MATERIAL
Наташа Милошевић Дулић УЧЕШЋЕ СТРУЧНИХ РАДНИКА (АРХИВСКИХ ПОСЛЕНИКА) ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА ПОЖАРЕВАЦ НА МЕЂУНАРОДНИМ И ДОМАЋИМ КОНФЕРЕНЦИЈАМА, НАУЧНИМ СКУПОВИМА И САВЕТОВАЊИМА (2000-2019)	34	Nataša Milošević Dulić THE PARTICIPATION OF THE EXPERTS ON ARCHIVISM FROM THE HISTORICAL ARCHIVE OF POŽAREVAC IN INTERNATIONAL AND NATIONAL CONFERENCES, SCIENTIFIC GATHERINGS AND SYMPOSIA (2000-2019)
Југослав Вељковски Јасмина Латиновић ПРОЦЕДУРЕ ЗА УПРАВЉАЊЕ ДОКУМЕНТИМА У ВЕЛИКИМ ПОСЛОВНИМ СИСТЕМИМА	60	Jugoslav Veljkovski Jasmina Latinović THE PROCEDURES FOR MANAGING DOCUMENTS IN COMPLEX BUSINESS SYSTEMS
Maja Brunec PRIMOPREDAJA GRADIVA – JUČER, DANAS, SUTRA	73	Maja Brunec THE TRANSFER OF ARCHIVAL MATERIAL – YESTERDAY, TODAY, TOMORROW
Dr. Sc. Mile Bakić ARHIVSKA SLUŽBA SSSR – RAZVRSTAVANJE USTANOVA STVARALACA ARHIVSKE GRAĐE NA GRUPE I ARHIVSKE GRAĐE NA KATEGORIJE, ZAVISNO OD NJIHOVOG ZNAČAJA ZA SOVJETSKO DRUŠTVO, DRŽAVU, POLITIKU, EKONOMIJU, NAUKU, KULTURU, I DR.	81	Ph. D. Mile Bakić ARCHIVISM IN THE USSR – ORGANIZING THE INSTITUTIONS-AUTHORS OF ARCHIVAL MATERIAL INTO GROUPS AND CATEGORIZING ARCHIVAL MATERIAL ACCORDING TO ITS IMPORTANCE FOR THE SOVIET SOCIETY, STATE, POLITICS, ECONOMY, SCIENCE, CULTURE, ETC.
Дмитар Богески ЗА АРХИВИСТИКАТА, РЕКОРД МЕНАЏМЕНТОТ И ЕЛЕКТРОНСКАТА ГРАЃА	87	Dmitar Bogeski FOR THE ARCHIVIST, RECORD MANAGEMENT AND ELECTRONIC RECORDS
ИСТОРИОГРАФИЈА HISTORIOGRAPHY		
Др Момчило Исић ОСНОВНЕ ШКОЛЕ У ПОЖАРЕВАЧКОМ ОКРУГУ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА	95	Ph. D. Momčilo Isić ELEMENTARY SCHOOLS IN POŽAREVAC DISTRICT BETWEEN THE TWO WORLD WARS

Дејан С. Радисављевић ПРИЛОГ ИЗУЧАВАЊУ ЦРКВЕНИХ ХРАМОВА У ОКОЛИНИ КУЧЕВА	**113**	Dejan S. Radisavljević TOWARD THE STUDY OF CHURCHES AROUND KUČEVO
Милица Пејчиновић БИТКА КОД ПАНЧЕВА 2. ЈАНУАРА 1849.	**139**	Milica Pejčinović THE BATTLE OF PANČEVO, JANUARY 2, 1849.
Проф. др Ивана Крстић Мистрицеловић, СКУПШТИНСКИ ИЗБОРИ У ПОЖАРЕВАЧКОМ ОКРУГУ У ДРУГОМ ПЕРИОДУ ВАЖЕЊА УСТАВА ОД 1888. ГОДИНЕ (1903-1914)	**144**	Ph. D. Ivana Krstić Mistridželović ASSEMBLY ELECTIONS IN POŽAREVAC DISTRICT DURING THE SECOND PERIOD OF THE ENACTMENT OF THE 1888 CONSTITUTION (1903-1914).
Слободанка Цветковић Александар Бережнов ГРАЂАНИ ПОЖАРЕВАЧКОГ ОКРУГА УПИСАНИ У ПРОТОКОЛИМА УМРЛИХ ЦРКВЕ У КРАЉЕВУ У ПЕРИОДУ 1912-1921. ГОД. - Прилог проучавању страдања житеља некадашњег пожаревачког округа у ослободилачким ратовима 1912 – 1918. године	**166**	Slobodanka Cvetković Aleksandar Berežnov THE CITIZENS OF POŽAREVAC DISTRICT ENTERED IN KRALJEVO CHURCH REGISTERS OF DEATHS BETWEEN 1912 AND 1922 - The addition to the study on the deaths of the citizens of the former Požarevac District during the liberation wars (1912-1922).
Др Маријана Мраовић РАЗВОЈ ПРОПАГАНДЕ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ И ДЕЛОВАЊЕ РАТНОГ ПРЕСБИРОА ВРХОВНЕ КОМАНДЕ ВОЈСКЕ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ 1914-1918. ГОДИНЕ	**181**	Ph. D. Marijana Mraović THE SPREAD OF PROPAGANDA IN THE FIRST WORLD WAR AND THE ACTIVITIES OF THE WAR PRESS BUREAU OF THE SUPREME COMMAND OF THE ARMY OF THE KINGDOM OF SERBIA FROM 1914 TO 1918
Др Милан Стевовић Мартин Матијашевић, мср. КРИВИЧНО-ПРАВНО ТУМАЧЕЊЕ ЗАКОНА О ЗАШТИТИ ЈАВНЕ БЕЗБЕДНОСТИ И ПОРЕТКА У ДРЖАВИ ИЗ 1929. ГОДИНЕ	**188**	Ph. D. Milan Stevović Martin Matijašević, MA CRIMINAL LEGAL INTERPRETATION OF THE LAW ON PUBLIC SAFETY AND RESTRICTION IN THE COUNTRY FROM 1929.
Мр Драгана Фрфулановић Шомађи Милена Савић, мср ИЗМЕЂУ МОДЕРНОГ И ГЛАМУРОЗНОГ - МОДНЕ ИЛУСТРАЦИЈЕ МИЛЕНЕ ПАВЛОВИЋ БАРИЛИ	**199**	MSc. Dragana Frfulanović Šomađi Milena Savić, MA BETWEEN MODERN AND GLAMOROUS – FASHION ILLUSTRATIONS BY MILENA PAVLOVIĆ BARILLI
Мр Небојша Ђокић проф. др Радован Радовановић ФРАНЦУСКИ ЛОВАЧКИ АВИОНИ У НАОРУЖАЊУ ВАЗДУХОПЛОВСТВА КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ	**208**	MSc. Nebojša Đokić Ph. D. Radovan Radovanović THE FRENCH FIGHTERS IN SERVICE OF THE AIR FORCE OF THE KINGDOM YUGOSLAVIA
Огњан М. Петровић СПОРТСКО-ТУРИСТИЧКИ АВИОН ЗЛИН XII	**223**	Ognjan M. Petrović SPORTS AND TOURIST AIRCRAFT ZLIN XII
Александар Бурсаћ ОРГАНИЗАЦИОНА СТРУКТУРА УДРУЖЕЊА ПОДУНАВСКИХ ШВАБА У БАЧКОЈ ОД 1941. ГОДИНЕ	**234**	Aleksandar Bursać ORGANIZATIONAL STRUCTURE OF THE ASSOCIATION OF SWABIANS IN THE DANUBE REGION FROM 1941

Др Богдан Лекић ПОВОДОМ ПОКУШАЈА ШИРЕЊА ХРВАТСКЕ НА РАЧУН СРПСКОГ ПРОСТОРА	**241**	Ph. D. Bogdan Lekić IN VIEW OF A NEW ATTEMPT AT WIDENING THE TERRITORIAL SCOPE OF CROATIA TO THE DETRIMENT OF SERBIAN TERRITORY.
Катарина Бели Вера Зарић Митровић ФОНД КЊИГА ШТАМПАНИХ У ПЕРИОДУ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА У ВЛАСНИШТВУ НАРОДНЕ БИБЛИОТЕКЕ „ИЛИЈА М. ПЕТРОВИЋ“ ПОЖАРЕВАЦ	**266**	Katarina Beli Vera Zarić Mitrović THE FONDS OF THE BOOKS PRINTED DURING THE FIRST WORLD WAR, KEPT IN ILIJA M. PETROVIĆ PUBLIC LIBRARY IN POŽAREVAC

ИЗ РАДА АРХИВА FROM THE ARCHIVES OF

Др Јасмина Николић „АВАНТУРА У АРХИВУ: СЛИКОВНИЦА И БОЈАНКА“ – ПРОЈЕКАТ ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА ПОЖАРЕВАЦ 2017-2018 –	**277**	Ph.D. Jasmina NIkolic „THE ADVENTURE IN THE ARCHIVE: A PICTURE AND COLOURING BOOK„ - PROJECT OF THE HISTORICAL ARCHIVE POZAREVAC 2017-2018 -
Др Јасмина Николић др Драгана Милорадовић ПОТПИСИВАЊЕ МЕМОРАНДУМА О САРАДЊИ ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА ПОЖАРЕВАЦ И ДРЖАВНОГ АРХИВА РЕПУБЛИКЕ СЕВЕРНЕ МАКЕДОНИЈЕ И ГОСТОВАЊА ИЗЛОЖБЕ „ФИЛМОВИ КОЈЕ СМО ВОЛЕЛИ 1947-1980“ ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА ПОЖАРЕВАЦ У СКОПЉУ, 3. ЈУН 2019.	**282**	Ph.D. Jasmina Nikolic Ph.D. Dragana Miloradovic SIGNATURE OF THE MEMORANDUM OF COOPERATION THE HISTORICAL ARCHIVE OF POZAREVAC AND THE STATE ARCHIVE OF THE REPUBLIC OF NORTHERN MACEDONIA AND THE GUEST OF THE EXHIBITION „MOVIES WHICH WE LOVED 1947-1980 “HISTORICAL ARCHIVE POZAREVAC IN SKOPJE, JUNE 3, 2019
Др Јасмина Николић др Маријана Мраовић др Драгана Милорадовић, ИЗЛОЖБА „СРБИЈА У ВЕЛИКОМ РАТУ, 1914-1918“ Историјског архива Пожаревац, Војног архива и Војног музеја Министарства одбране Републике Србије, у Културном центру Србије у Паризу / Република Француска, 21. септембар – 19. октобар 2019.	**286**	Ph.D. Jasmina Nikolic Ph.D. Dragana Miloradovic Ph.D. Marijana Mraovic EXHIBITION „SERBIA IN THE GREAT WAR, 1914-1918“ Historical Archive of Pozarevac, Military Archive and The Military Museum of the Ministry of Defense of the Republic of Serbia, at the Cultural Center of Serbia in Paris / Republic France, September 21 - October 19, 2019
Др Јасмина Николић др Драгана Милорадовић Наташа Милошевић Дулић „МИЛЕНИЈАЛЦИ“ У АРХИВУ – СНИМАЊЕ ВИДЕО-КЛИПОВА КОРИШЋЕЊЕМ АРХИВСКЕ ГРАЂЕ И АРХИВА” -ПРОЈЕКАТ ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА ПОЖАРЕВАЦ „АВАНТУРА У АРХИВУ 2“-	**292**	Ph.D. Jasmina Nikolic Ph.D. Dragana Miloradovic Natasa Milosevic Dulic THE „MILLENNIALS“ IN THE ARCHIVE – RECORDING VIDEO CLIPS USING ARCHIVE BUILDINGS AND ARCHIVES ”- a project of the Historical Archive Pozarevac „THE ADVENTURE IN THE ARCHIVE 2”

МЕЂУНАРОДНА АРХИВСКА И КУЛТУРНА САРАДЊА
INTERNATIONAL ARCHIVAL AND CULTURAL COOPERATION

Др Драгана Милорадовић Наташа Милошевић Дулић ИНТЕРАКТИВНИ АРХИВИ: ИЗАЗОВИ ДИГИТАЛИЗАЦИЈЕ И САРАДЊА ПРЕКО МРЕЖА, 23. МЕЂУНАРОДНА АРХИВСКА КОНФЕРЕНЦИЈА У ОРГАНИЗАЦИЈИ ICARUS, ПУЛА / РЕПУБЛИКА ХРВАТСКА, 27 – 29. МАРТ 2019.	**299**	Ph.D. Dragana Miloradovic Natasa Milosevic Dulic „INTERACTIVE ARCHIVES: DIGITAL CHALLENGES AND THE IMPACT OF THE INTERNET ”- 23RD ICARUS ANNUAL ICARUS CONVENTION AND DAYS 5 IN CROATIA, PULA / REPUBLIC OF CROATIA, 27-29. MARCH 2019
Др Јасмина Николић др Маријана Мраовић ТРЕЋА МЕЂУНАРОДНА АРХИВСКА КОНФЕРЕНЦИЈА „ХУМАНИТАРНИ ПРОБЛЕМИ У ПЕРИОДУ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА: ДОКУМЕНТАРНО НАСЛЕЂЕ“ МОСКВА / РУСКА ФЕДЕРАЦИЈА; 9-11. АПРИЛ 2019.	**303**	Ph.D.Jasmina Nikolic Ph.D. Marijana Mraovic THIRD INTERNATIONAL ARCHIVE CONFERENCE “HUMANITARIAN PROBLEMS IN THE PERIOD BETWEEN TWO WORLD WARS: DOCUMENTARY HERITAGE” MOSCOW / RUSSIA FEDERATION 9-11. APRIL 2019

РАСПРАВЕ И ПРИКАЗИ REVIEWS

Урош Микетић ТЕНДЕНЦИЈЕ АЛБАНСКЕ ИСТОРИОГРАФИЈЕ У ПРОУЧАВАЊУ ОСЛОБОДИЛАЧКЕ ВОЈСКЕ КОСОВА (ОВК) ПРЕМА НАСЛОВИМА У ПРИШТИНСКОЈ БИБЛИОТЕЦИ „ПЕТАР БОГДАНИ“ (BIBLIOTEKA KOMBËTARE E KOSOVËS)	**311**	Uroš Miketić TENDENCIES OF ALBANIAN HISTORIOGRAPHY IN RESEARCHING KOSOVO LIBERATION ARMY (KLA) ACCORDING THE TITLES IN PRIŠTINA’S LIBRARY “PETAR BOGDANI“ (NATIONAL LIBRARY OF KOSOVO)
Миланка Стокић БЛАГОЈЕВ КАМЕН – ОТРГНИМО ОД ЗАБОРАВА	**316**	Milanka Stokić BLAGOJEV KAMEN – LET’S SAVE IT FROM OBLIVION
Душан Миловановић ПРИКАЗ КЊИГЕ МИХОВИЛА ТОМАНДЛА „ПАНЧЕВО У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ“	**324**	Dušan Milovanović THE REVIEW OF THE BOOK PANČEVO IN THE FIRST WORLD WAR BY MIHOVIL TOMANDL
Др Александар Стојановић ИЗВЕШТАЈИ И НАРЕДБЕ НЕДИЋЕВЕ „ВЛАДЕ НАРОДНОГ СПАСА“ ЗА ОКРУГ ПОЖАРЕВАЧКИ, 1941–1942. ГОДИНЕ - ТЕМАТСКИ ЗБОРНИК ДОКУМЕНАТА, ПРИРЕДИЛЕ ДР ЈАСМИНА НИКОЛИЋ И ДР МАРИЈАНА МРАОВИЋ, ПОЖАРЕВАЦ 2018	**326**	Ph.D. Aleksandar Stojanovic “REPORTS AND THE ORDERS OF NEDIĆ‘S GOVERNMENT FOR THE POZAREVAC DISTRICT, 1941-1942 YEARS - VOLUME I”, 2018.
Мр Драгољуб Шаровић NADA DRAŠKOVIĆ, BIO-BIBLIOGRAFIJA DR.SC. MILA BAKIĆA, PODGORICA, 2018. GODINE	**329**	MSc. Dragoljub Sarovic NADA DRAŠKOVIĆ, BIO-BIBLIOGRAPHY PH.D. MILO BAKIC, PODGORICA, 2018
УПУТСТВА САРАДНИЦИМА И ПРАВИЛА ЗА НАВОЂЕЊЕ	**332**	INSTRUCTIONS TO COLLEAGUE AUTHORS HOW TO ADD REFFERENCES/BIBLIOGRAPHY

Главни и одговорни уредник
Др Јасмина Николић, директор
Историјског архива Пожаревац

УЗ ОСМИ БРОЈ

Поштовани читаоци, драги сарадници и колеге,

Национални научни часопис „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац“ редовно излази осам година, успешно промовишући архивистичку теорију и праксу и постулате друштвених и хуманистичких наука. Током периода редовног излажења нашег часописа (2012-2019), подигнута је свест средине о значају и улози архива као институција и архивске грађе као културног добра, дат је допринос неговању националне, регионалне и градске културне традиције, као и допринос већој препознатљивости идентитета града и државе. Часопис је, својом репутацијом у јавности, био и јесте бренд нашег Града, Државе и Региона.

Окупљајући велики број сарадника током осам година – 124 из десет држава - до сада је широј стручној и научној, домаћој и иностраној јавности, представио 232 рада/чланка из области архивистике, историографије, етнологије, антропологије, социологије, библиотекарства, културологије, методологије и других научних дисциплина, који су доступни у штампаном и електронском облику.

Последњи, осми број који је пред уваженим читаоцима, доноси укупно тридесетједан (31) прилог, од којих седам (7) обрађује теме из архивистике, тринаест (13) из историографије и две (2) расправе, док девет (9) прилога даје приказе међународних научних конференција, изложби, новообјављених публикација и примере/пројекте из рада архива и других институција у земљи и иностранству. Поред уводника главног и одговорног уредника и упутстава за будуће сараднике на ћирилици, латиници и енглеском језику, овај број часописа садржи пет тематских целина.

Прва целина „Архивистика“ доноси седам (7) стручних радова из архивске теорије и праксе. Посебно препоручујемо пажњи читалаца стручни текст „ О архивском наслеђу српске Карловачке митрополије“, у коме се даје историјски пресек настајања, развоја и значаја Карловачке митрополије у националној историји српског народа, са акцентом на стварање архивске грађе као облика формативног идентитетског културног наслеђа. Ова архивска грађа је веома битна за научнике и истраживаче модерне и нововековне српске националне прошлости. Такође, пажњи читалаца препоручујемо и стручне радове „Јавни бележници у систему заштите архивске грађе и документарног материјала“ и „Континуирано стручно усавршавање архивских радника Историјског архива Пожаревац у периоду од 2000. до 2019. године“.

Друга целина „Историографија“ заступљена је са тринаест (13) оригиналних погледа на теме из овог домена научног истраживања. Пажњи читалаца препоручујемо прегледни рад „Поводом покушаја ширења Хрватске на рачун српског простора“, који анализира генезу актуелних настојања Републике Хрватске да своју државну територију прошири на рачун Републике Србије, утемељених на идеји о „Великој Хрватској“. Реч је о идеји која континуирано опстаје од времена када је Хрватска била саставни део Аустроугарске монархије, преко раздобља постојања обе југословенске државе, до данашњих дана. У фокусу анализе је период непосредно после завршетка Другог светског рата, када су власти ДФЈ односно ФНРЈ идеји ширења хрватског на рачун српског националног простора дале правни основ. Донети прописи о колонизацији и разграничењу АП Војводине и Хрватске били су нови подстицај старој идеји, која и у данашње време мотивише на акцију државне власти у Хрватској.

Други прегледни рад који препоручујемо пажњи читалаца је „Организациона структура удружења Подунавских Шваба у Бачкој од 1941. године“, у коме се, на основу архивске грађе и релевантне литературе, анализира организациона структура удружења Подунавских Шваба у Бачкој (и Барањи) од 1941. године. Обласна организација тзв.*Фолксбунда* за Бачку усмеравала је свеукупни политички, културни и привредни живот локалних Немаца све до јесени 1944. године. *Фолксбунд* као тоталитарна организација настојала је да обухвати све могуће аспекте живота мађарских и бачких Немаца и имала је посебне организационе јединице за сваку од делатности из широког спектра надлежности. Чланство у овој организацији било је обавезујуће, потчињавање ауторитету високо вредновано, а лична иницијатива обесхрабривана. Рад својом садржином заслужује пажњу историчара који истражују положај мањинских народа у Србији, али и пажњу шире јавности.

Посебно препоручујемо пажњи читалаца изворни научни рад „Основне школе у Пожаревачком округу између два светска рата“, који приказује развој основног школства у Пожаревачком округу у периоду од 1918. до 1941. године, са свим проблемима изазваним израженом неписменошћу и непросвећеношћу широких народних слојева (посебно несрпског становништва), огромним разарањем школа и страдањем великог броја учитеља током Првог светског рата, као и додатним осиромашењем становништва услед материјалне катастрофе у рату, неродних година и снажног дејства велике економске кризе.

Друга целина, поред радова из историографије, доноси и библиографију „Фонд књига штампаних у периоду Првог светског рата у власништву Народне библиотеке „Илија М. Петровић“ Пожаревац“ - рад се односи на издања монографских публикација које су настале у периоду од 1914. до 1918. године и део су фонда библиотеке у Пожаревцу. Изузетно значајна грађа сведочи о томе да је постојала издавачка продукција у овом тешком ратном периоду.

Сви радови из ове тематске целине одговорили су методолошким, хеуристичким и херменеутичким захтевима историјске науке, писани су на основу релевантне литературе, објављене и необјављене архивске грађе, што ову целину чини кохерентном и иновативном, што је и истакнуто у рецензији проф. др Иване Крстић Мистрицеловић, ванредног професора на Криминалистичко-полицијском Универзитету у Београду.

Трећа тематска целина „Из рада архива“ доноси четири (4) чланка који текстом и фотографијама на атрактиван начин представљају реализоване пројектне активности Историјског архива Пожаревац у 2018. и 2019. години. Пажњи читалаца препоручујемо приказе пројеката „Авантура у Архиву – сликовница и бојанка“ и „Миленијалци“ у Архиву - снимање видео клипова коришћењем архивске грађе и Архива“, којима је вршено васпитавање и образовање деце предшколског и школског узраста о значају архивских докумената и Архива за историју града и традицију и културу српског народа, кроз бројне васпитно-образовне активности, које су резултарале одштампаном сликовницом и бојанком и видео-клиповима „Авантура у Архиву“.

Ова целина доноси и два приказа о гостовању изложби Историјског архива Пожаревац у иностранству у 2019. години – изложба „Србија у Великом рату 1914-1918“ гостовала је у Културном центру Србије у Паризу у Републици Француској, а изложба „Филмови које смо волели 1947-1980“ у Скопљу у Северној Македонији.

У складу са принципом промовисања струке и науке, и овај број часописа, у тематској целини „Међународна архивска и културна сарадња“ доноси два (2) приказа о одржаним међународним конференцијама у Руској Федерацији (Москва) и Републици Хрватској (Пула), у 2019. години, а на којима су активно учествовали представници српске архивистике и историографије.

Тематска целина „Расправе и прикази“ доноси две (2) расправе: прва „Тенденције албанске историографије у проучавању ослободилачке војске Косова (ОВК) према насловима у приштинској библиотеци „Петар Богдани““, написана је у оквиру пројекта *Косово и Метохија између националног идентитета и евроинтеграција*, који је одобрен и финансиран од Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Друга „Благојев камен – отргнимо

од заборава“ настоји да пружи повезан и колико је могуће уравнотежен приказ онога што се зна о старом српском рударству на територији Мајданпека, Кучаја, Витовнице и Бродице, стављајући акценат на Рудиште Благојев Камен. Заинтересавном читаоцу биће занимљиви и прикази нове литературе из области историје, архивистике и културе.

Часопис „Записи - Годишњак Историјског архива Пожаревац“, категорисан је од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије за 2019. годину, и носи ознаку М 52 – часопис од националног значаја.

Можемо констатовати да је наш часопис за осам година, наишао на одличан пријем код стручне, научне и шире јавности, што његовом уредништву чини изузетну част и велико задовољство и даје мотива за даљи рад. Сви досадашњи бројеви часописа налазе се у многим библиотекама, архивима, музејима, институтима, факултетима, у земљи и иностранству. Такође, сви објављени бројеви часописа налазе се и у електронском облику на web-страни Историјског архива Пожаревац (www.arhivpozarevac.org.rs/izdavacka delatnost/casopis *Zapisi*), чиме смо га учинили доступним и дигиталним корисницима широм света.

Уређивачки одбор овог часописа позива потенцијалне ауторе на сарадњу. Електронска адреса на коју аутори могу слати своје прилоге за девети број часописа је info@arhivpozarevac.org.rs или natasamilosevicdulic@arhivpozarevac.org.rs, а прилози се могу слати до 1. јуна 2020. године. Молимо ауторе чланака да, пре него што нам пошаљу свој прилог, обавезно консултују web страну Историјског архива Пожаревац на www.arhivpozarevac.org.rs , где ће моћи да пронађу смернице за писање радова, као и електронске верзије претходних бројева часописа.

Уређивачки одбор овог часописа захваљује свима који су својим залагањима, саветима и коментарима допринели припреми овог броја. Посебну захвалност дугујемо ауторима који су издвојили своје драгоцено време за писање стручних радова, научних чланака и приказа, као и на поверењу које су нам поклонили. Без њиховог доприноса часопис данас не би био пред уваженим читаоцима.

На крају, захваљујемо се Граду Пожаревцу који, препознавши суштину наше жеље, од оснивања часописа 2012. године до данашњих дана пружа материјалну подршку чиме омогућава публиковање часописа и његово редовно излажење.

Сасвим на крају, надамо се да ћемо оправдати поверење тридесет и три (33) аутора прилога у овом броју часописа (из Србије, Хрватске, Црне Горе и Северне Македоније) и да ће сарадњу са нашим часописом наставити и у будућности. Жеља нам је, свакако, да придобијемо и нове сараднике, како би наредни бројеви часописа „Записи“ били још разноврснији и занимљивији.

У Пожаревцу, новембар 2019. године

Glavni i odgovorni urednik
Dr Jasmina Nikolić, direktor
Istorijskog arhiva Požarevac

UZ OSMI BROJ

Poštovani čitaoci, dragi saradnici i kolege,

Nacionalni naučni časopis „Zapisi – Godišnjak Istorijskog arhiva Požarevac“ redovno izlazi osam godina, uspešno promovišući arhivističku teoriju i praksu i postulate društvenih i humanističkih nauka. Tokom perioda redovnog izlaženja našeg časopisa (2012-2019), podignuta je svest sredine o značaju i ulozi arhiva kao institucija i arhivske građe kao kulturnog dobra, dat je doprinos negovanju nacionalne, regionalne i gradske kulturne tradicije, kao i doprinos većoj prepoznatljivosti identiteta grada i države. Časopis je, svojom reputacijom u javnosti, bio i jeste brend našeg Grada, Države i Regiona.

Okupljajući veliki broj saradnika tokom osam godina – 124 iz deset država - do sada je široj stručnoj i naučnoj, domaćoj i inostranoj javnosti, predstavio 232 rada/članka iz oblasti arhivistike, istoriografije, etnologije, antropologije, sociologije, bibliotekarstva, kulturologije, metodologije i drugih naučnih disciplina, koji su dostupni u štampanom i elektronskom obliku.

Poslednji, osmi broj koji je pred uvaženim čitaocima, donosi ukupno tridesetjedan (31) prilog, od kojih sedam (7) obrađuje teme iz arhivistike, trinaest (13) iz istoriografije i dve (2) rasprave, dok devet (9) priloga daje prikaze međunarodnih naučnih konferencija, izložbi, novoobjavljenih publikacija i primere/projekte iz rada arhiva i drugih institucija u zemlji i inostranstvu. Pored uvodnika glavnog i odgovornog urednika i uputstava za buduće saradnike na ćirilici, latinici i engleskom jeziku, ovaj broj časopisa sadrži pet tematskih celina.

Prva celina „Arhivistika“ donosi sedam (7) stručnih radova iz arhivske teorije i prakse. Posebno preporučujemo pažnji čitalaca stručni tekst „ O arhivskom nasleđu srpske Karlovačke mitropolije“, u kome se daje istorijski presek nastajanja, razvoja i značaja Karlovačke mitropolije u nacionalnoj istoriji srpskog naroda, sa akcentom na stvaranje arhivske građe kao oblika formativnog identitetskog kulturnog nasleđa. Ova arhivska građa je veoma bitna za naučnike i istraživače moderne i novovekovne srpske nacionalne prošlosti. Takođe, pažnji čitalaca preporučujemo i stručne radove „Javni beležnici u sistemu zaštite arhivske građe i dokumentarnog materijala“ i „Kontinuirano stručno usavršavanje arhivskih radnika Istorijskog arhiva Požarevac u periodu od 2000. do 2019. godine“.

Druga celina „Istoriografija“ zastupljena je sa trinaest (13) originalnih pogleda na teme iz ovog domena naučnog istraživanja. Pažnji čitalaca preporučujemo pregledni rad „Povodom pokušaja širenja Hrvatske na račun srpskog prostora“, koji analizira genezu aktuelnih nastojanja Republike Hrvatske da svoju državnu teritoriju proširi na račun Republike Srbije, utemeljenih na ideji o „Velikoj Hrvatskoj“. Reč je o ideji koja kontinuirano opstaje od vremena kada je Hrvatska bila sastavni deo Austrougarske monarhije, preko razdoblja postojanja obe jugoslovenske države, do današnjih dana. U fokusu analize je period neposredno posle završetka Drugog svetskog rata, kada su vlasti DFJ odnosno FNRJ ideji širenja hrvatskog na račun srpskog nacionalnog prostora dale pravni osnov. Doneti propisi o kolonizaciji i razgraničenju AP Vojvodine i Hrvatske bili su novi podsticaj staroj ideji, koja i u današnje vreme motiviše na akciju državne vlasti u Hrvatskoj.

Drugi pregledni rad koji preporučujemo pažnji čitalaca je „Organizaciona struktura udruženja Podunavskih Švaba u Bačkoj od 1941. godine“, u kome se, na osnovu arhivske građe i relevantne literature, analizira organizaciona struktura udruženja Podunavskih Švaba u Bačkoj (i Baranji) od 1941. godine. Oblasna organizacija tzv. *Folksbunda* za Bačku usmeravala je sveukupni politički, kulturni i privredni život lokalnih Nemaca sve do jeseni

1944. godine. *Folksbund* kao totalitarna organizacija nastojala je da obuhvati sve moguće aspekte života mađarskih i bačkih Nemaca i imala je posebne organizacione jedinice za svaku od delatnosti iz širokog spektra nadležnosti. Članstvo u ovoj organizaciji bilo je obavezujuće, potčinjavanje autoritetu visoko vrednovano, a lična inicijativa obeshrabrivana. Rad svojom sadržinom zaslužuje pažnju istoričara koji istražuju položaj manjinskih naroda u Srbiji, ali i pažnju šire javnosti.

Posebno preporučujemo pažnji čitalaca izvorni naučni rad „Osnovne škole u Požarevačkom okrugu između dva svetska rata“, koji prikazuje razvoj osnovnog školstva u Požarevačkom okrugu u periodu od 1918. do 1941. godine, sa svim problemima izazvanim izraženom nepismenošću i neprosvećenošću širokih narodnih slojeva (posebno nesrpskog stanovništva), ogromnim razaranjem škola i stradanjem velikog broja učitelja tokom Prvog svetskog rata, kao i dodatnim osiromašenjem stanovništva usled materijalne katastrofe u ratu, nerodnih godina i snažnog dejstva velike ekonomske krize.

Druga celina, pored radova iz istoriografije, donosi i bibliografiju „Fond knjiga štampanih u periodu Prvog svetskog rata u vlasništvu Narodne biblioteke „Ilija M. Petrović“ Požarevac“ - rad se odnosi na izdanja monografskih publikacija koje su nastale u periodu od 1914. do 1918. godine i deo su fonda biblioteke u Požarevcu. Izuzetno značajna građa svedoči o tome da je postojala izdavačka produkcija u ovom teškom ratnom periodu.

Svi radovi iz ove tematske celine odgovorili su metodološkim, heurističkim i hermeneutičkim zahtevima istorijske nauke, pisani su na osnovu relevantne literature, objavljene i neobjavljene arhivske građe, što ovu celinu čini koherentnom i inovativnom, što je i istaknuto u recenziji prof. dr Ivane Krstić Mistridželović, vanrednog profesora na Kriminalističko-policijskom Univerzitetu u Beogradu.

Treća tematska celina „Iz rada arhiva“ donosi četiri (4) članka koji tekstom i fotografijama na atraktivan način predstavljaju realizovane projektne aktivnosti Istorijskog arhiva Požarevac u 2018. i 2019. godini. Pažnji čitalaca preporučujemo prikaze projekata „Avantura u Arhivu – slikovnica i bojanka“ i „Milenijalci“ u Arhivu - snimanje video klipova korišćenjem arhivske građe i Arhiva“, kojima je vršeno vaspitavanje i obrazovanje dece predškolskog i školskog uzrasta o značaju arhivskih dokumenata i Arhiva za istoriju grada i tradiciju i kulturu srpskog naroda, kroz brojne vaspitno-obrazovne aktivnosti, koje su rezultarale odštampanom slikovnicom i bojankom i video-klipovima „Avantura u Arhivu“.

Ova celina donosi i dva prikaza o gostovanju izložbi Istorijskog arhiva Požarevac u inostranstvu u 2019. godini – izložba „Srbija u Velikom ratu 1914-1918“ gostovala je u Kulturnom centru Srbije u Parizu u Republici Francuskoj, a izložba „Filmovi koje smo voleli 1947-1980“ u Skoplju u Severnoj Makedoniji.

U skladu sa principom promovisanja struke i nauke, i ovaj broj časopisa, u tematskoj celini „Međunarodna arhivska i kulturna saradnja“ donosi dva (2) prikaza o održanim međunarodnim konferencijama u Ruskoj Federaciji (Moskva) i Republici Hrvatskoj (Pula), u 2019. godini, a na kojima su aktivno učestvovali predstavnici srpske arhivistike i istoriografije.

Tematska celina „Rasprave i prikazi“ donosi dve (2) rasprave: prva „Tendencije albanske istoriografije u proučavanju oslobodilačke vojske Kosova (OVK) prema naslovima u prištinskoj biblioteci „Petar Bogdani““, napisana je u okviru projekta *Kosovo i Metohija između nacionalnog identiteta i evrointegracija*, koji je odobren i finansiran od Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije. Druga „Blagojev kamen – otrgnimo od zaborava“ nastoji da pruži povezan i koliko je moguće uravnotežen prikaz onoga što se zna o starom srpskom rudarstvu na teritoriji Majdanpeka, Kučaja, Vitovnice i Brodice, stavljajući akcenat na Rudište Blagojev Kamen. Zainterosavnom čitaocu biće zanimljivi i prikazi nove literature iz oblasti istorije, arhivistike i kulture.

Časopis „Zapisi - Godišnjak Istorijskog arhiva Požarevac“, kategorisan je od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije za 2019. godinu, i nosi oznaku M 52 – časopis od nacionalnog značaja.

Možemo konstatovati da je naš časopis za osam godina, naišao na odličan prijem kod stručne, naučne i šire javnosti, što njegovom uredništvu čini izuzetnu čast i veliko zadovoljstvo i daje motiva za dalji rad. Svi dosadašnji brojevi časopisa nalaze se u mnogim bibliotekama,

arhivima, muzejima, institutima, fakultetima, u zemlji i inostranstvu. Takođe, svi objavljeni brojevi časopisa nalaze se i u elektronskom obliku na web-strani Istorijskog arhiva Požarevac (www.arhivpozarevac.org.rs/izdavackadelatnost/casopis Zapisi), čime smo ga učinili dostupnim i digitalnim korisnicima širom sveta.

Uređivački odbor ovog časopisa poziva potencijalne autore na saradnju. Elektronska adresa na koju autori mogu slati svoje priloge za deveti broj časopisa je info@arhivpozarevac.org.rs ili natasamilosevicdulic@arhivpozarevac.org.rs , a prilozi se mogu slati do 1. juna 2020. godine. Molimo autore članaka da, pre nego što nam pošalju svoj prilog, obavezno konsultuju web stranu Istorijskog arhiva Požarevac na www.arhivpozarevac.org.rs gde će moći da pronađu smernice za pisanje radova, kao i elektronske verzije prethodnih brojeva časopisa.

Uređivački odbor ovog časopisa zahvaljuje svima koji su svojim zalaganjima, savetima i komentarima doprineli pripremi ovog broja. Posebnu zahvalnost dugujemo autorima koji su izdvojili svoje dragoceno vreme za pisanje stručnih radova, naučnih članaka i prikaza, kao i na poverenju koje su nam poklonili. Bez njihovog doprinosa časopis danas ne bi bio pred uvaženim čitaocima.

Na kraju, zahvaljujemo se Gradu Požarevcu koji, prepoznavši suštinu naše želje, od osnivanja časopisa 2012. godine do današnjih dana pruža materijalnu podršku čime omogućava publikovanje časopisa i njegovo redovno izlaženje.

Sasvim na kraju, nadamo se da ćemo opravdati poverenje trideset i tri (33) autora priloga u ovom broju časopisa (iz Srbije, Hrvatske, Crne Gore i Severne Makedonije) i da će saradnju sa našim časopisom nastaviti i u budućnosti. Želja nam je, svakako, da pridobijemo i nove saradnike, kako bi naredni brojevi časopisa „Zapisi“ bili još raznovrsniji i zanimljiviji.

U Požarevcu, novembar 2019. godine

архивистика
archiva
arhivistika

archival
архивистика
arhivistika

Др Радован Пилиповић[1]
Архив Српске православне цркве, Београд
Република Србија

UDK: 271.222(497.11)-772"16/19"

О АРХИВСКОМ НАСЛЕЂУ СРПСКЕ КАРЛОВАЧКЕ МИТРОПОЛИЈЕ (ИСТОРИЈА НАСТАЈАЊА ДОКУМЕНТАЦИЈЕ И ЊЕНОГ ЧУВАЊА)

Сажетак: У раду се даје историјски пресек настајања и развоја, као и значаја Карловачке митрополије у националној историји српског народа, са акцентом на стварање архивске грађе као облика формативног идентитетског кулутрног наслеђа. Архивска грађа црквене административне провенијенције настајала временом у раду црквених тела и органа, мисије и управе Карловачке митрополије (1690–1918), северно од Саве и Дунава на простору Хабзбуршке монархије (Аустро-Угарске) и крајем XIX века била је фондовски организована у Патријаршијско-митрополијском црквено-народном архиву. Ова архивска грађа је веома битна за научнике и проучаваоце модерне и нововековне српске националне прошлости. Српски црквени Патријаршијско-митрополијски архив стављен је вољом државе под управу Српске академије наука 1949. године.

Кључне речи: Српска православна црква, архивска грађа црквене провенијенције, Митрополијско-патријаршијски архив у Сремским Карловцима, Свети архијерејски синод, Српска академија наука и уметности

1. Карловачка митрополија у историји српског народа

Пропаст средњовековних држава српског народа у другој половини XV века отворила је епоху исуњену ратовима који су вођени на простору његовог етничког простора. У готово свим ратним подухватима хришћанских сила, преко којих се настојало да се османски Турци избаце из Европе, Срби су били значајан војнички и људски фактор. У таквим приликама Православна црква је била институција средњовековне српске цивилизације, која не само да је преживела, него је и са великом количином набујалог имунитета дочекала време турског политичког господарења.

Још од обнове Пећке Патријаршије, довршене формално 1557. године, црквена јерархија представљала је националну и друштвену елиту Срба која се доказивала на пољу културе, економије, али и политике. У људској је природи да се писању историје почиње од почетака *ab initio seu ab originibus*. Често се задати српски почеци магловито губе у растрзаности и дисконтинуитетима историјског битисања и чемерних искустава. Испресецан туђинским политичким властима Турске царевине, Хабзбуршке монархије и Млетачке Републике, српски народ, односно његов највећи део и то православне вере, био је окупљен у Цркви, у установи која је надилазила политичке оквире и наметана географска ограничења и која је неговала јасну свест на древне и велике традиције.

Два велика рата Хабзбуршке монархије против Турске царевине, вођена на српском националном простору, ставила су на пробу и искушење природне оквире оцртаног српског аутономног живота и верске посебности као националног штита. Били су то Велики бечки рат (1683-1699) и Аустријско-турски рат (1737-1739) године. Поред проузрокованих миграција, силовитих метанастазичких кретања од југа ка северу и северозападу, ови ратови су утицали на организационо преобликовање: кадровско-персонално и териоторијално-организационо прегруписавање Српске православне цркве.

1 Др Радован Пилиповић, виши архивиста, директор Архива Српске Православне цркве у Београду; arhivsrpskecrkve@gmail.com

Велики Бечки рат (1683-1699) је оштро истакнути временски међаш у српској националној и црквеној историји. Одмах после њега долази до трајнијег разграничења страних империја преко српског етничког простора, као и формирања посебне црквене области Срба „у држави ћесара аустријског“ – Митрополије карловачке. Персоналном паду свештеног кадра у Пећкој Патријаршији, који је припремљен фанариотским интригама ради гашења српске аутокефалије, супротстављали су се, али нису могли да га спрече ни национално далековиде и енергичне личности, као што су били Мојсеј Рајовић (1712-1725) или Василије Бркић (1763-1772).

Патријаршија је укинута бератом турског султана од 11. септембра 1766. године: „да се више никад ником не даје засебно та Патријаршија, ни на какву ни на чију молбу... од сад се укида и само име уништене Пећке Патријаршије“...[2] Овим речима, у акту Високе Порте, фанариотски кругови су настојали да осигурају своје псеудоеклисиолошке империјалне претензије.

О свештеним споменицима српског народа православног порекла и о црквеном животу источног православља који се може пратити од средњег века на простору који нас занима посвећено је неколико радова. Највише података о постојању православних пружају извори западне провенијенције који сведоче о прозелитизму.[3]

Пре 1690. године власт Пећког патријарха признавале су епархије јенопољска, сегединска, вршачка, мохачка, горњо-карловачка, великоварадска, будимски, пожешка, ђулска, јегарска, оповска, липовска и печујска.[4] Један реконструисани диптих бачких епископа броји 8 или 9 епископа пре 1690 године: Филип, Сава, Мардарије (можда Макарије?), Симеон, Захарије 1556, Георгије 1578, 1579. (1581. се потписује као „бивши“), Мардарије 1603, Михаило 1651. и Георгије 1667.[5] Овде треба додати и марчанску епархију која је трпела велики притисак уније готово кроз читав XVII век.[6]

Историјска позорница рада потоње Карловчке митрополије заправо је део канонског и јурисдикцијског простора српског патријарха са седиштем у Пећи. После смрти патријарха Арсенија III Чарнојевића 1706. године, двор Хабзбурга је настојао да обезвреди издате Привилегије (1690, 1691, 1695) и да православне епархије одвоји од историјског седишта Српске цркве. Идеја о аутокефалији православља у њиховој држави је имала краће време присталицу у личности епископа Исаије Ђаковића, али и он 1708, поставши митрополит карловачки, каже: „ипак се ми од наше пећке столице не можемо одвојити... а наша је патријарашка столица у Пећи допуштена благословом четири патријарха цариградског, александријског, антиохијског и јерусалимског, ми се од ње не можемо оделити“.[7] Крушедолско-карловачка митрополија је према сабору одржаном у манастиру Крушедол 1708. дефинисана као аутономна црквена област у оквиру Пећке Патријаршије.[8]

Проучивши све доступне изворе који би говорили о канонско-правном положају Српске цркве северно од Саве и Дунава и западно од Уне, Радослав М. Грујић закључује: „И после укидања Пећке Патријаршије, 11 септембра 1766. Карловачка митрополија није никада, посебним синодалним актом Цариградске Патријаршије, нарочито призната за автокефалну. Преко тога се прешло, и током времена, њена фактичка автокефалност добила је признање надлежних фактора прећутним путем“.[9]

2 Димшо Перић, *Црквено право*, Београд 1999, стр. 236.

3 Стеван Михалџић, *Православна црква на десној страни Дунава 1300-1690 године*, Духовна стража (1930), стр. 257-266. Радослав Грујић, *Српски споменици северно од Саве и Дунава пре 1690 године*, Богословље (1940), стр. 1-11.

4 Рајко Лав Веселиновић, *Како је постала Српска карловачка архиепископија и митрополија?*, посебан отисак из „Богословља“, св. 4, год. X (1935), стр. 6-7.

5 Иринеј Ћирић, *О бачким епископима пре сеобе*, Гласник Историског друштва у Новом Саду (1929), стр. 407-408.

6 Опширније, али и о доцнијим временима: Душан Кашић, *Отпор марчанској унији*, Београд 1986.

7 Сава Вуковић, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд-Крагујевац-Подгорица 1996, стр. 205.

8 Радослав Грујић, *Автокефалност Карловачке митрополије*, у: *Проблеми историје Карловачке митрополије*, Сремски Карловци 1929, стр. 367.

9 Р. Грујић, *н. д*, стр. 379.

2. Судбина архивске грађе Карловачке митрополије после Другог светског рата

Архивска грађа настајала на простору Карловачке митрополије, односно Митрополијско-патријаршијски архив, изузет је из црквеног старања, под којим је био од свог настајања државном интервенцијом. Српска академија наука је тражила од Српске православне цркве 2. јуна 1949. године да „јој се уступе на чување и дефинитивно уређење архиве Митрополије и Конзисторије Сремскокарловчаке, но под тим условом, да ове архиве имају истати у целости као неотуђива имовина Српске православне цркве и да се Српска православна црква и њезине установе могу свагда користити с њима".[10] Свети архијерејски синод Српске православне цркве је делимично одбио силину државног притиска додатном реченицом: „ове архиве имају остати у Сремским Карловцима и фиксирати још посебним уговором са Српском академијом наука".[11]

Челни људи Академије су одговорили Светом архијерејском синоду: „Захваљујући на оваквој одлуци, Претседништво Српске академије наука извештава да прихвата све горе наведене услове. Што се тиче склапања посебног уговора по овим питањима, молимо Вас да у духу нашег усменог разговора, сматрате овај наш допис као потврду примања изнетих услова са Ваше стране од стране Српске академије наука".[12] Приликом примопредаје архивског материјала црквене провенијенције, дефинисања односа између Цркве и државе, Светог архијерејског синода и Српске академије наука, појавио се и Републички завод за заштиту споменика културе. Наиме, он је у складу са својим надлештвима „архиве Митрополије и Конзисторије сремскокарловчаке" ставио „под заштиту државе".[13]

У решењу кога је потписао Милорад Панић-Суреп стајало је: „**АРХИВ ПАТРИЈАРШИСКО-МИТРОПОЛИСКИ** који се налази у згради Народно-црквених фондова у Сремским Карловцима, са актима повезаним у фасциклама и сређеним временски од 1690. до 1933. године, годишњим регистрима писаним до 1848. год. на немачком или латинском језику; са алфабетским годишњим регистрима, уруџбеним записницима; још неексибованим актима из разних епархија и других аката доспелих у архив почетком овога рата као: записник Великог управног савета у Сарајеву од 1906. до 1909. год. и од 1912. године – ставља се под заштиту државе.[14] У решењу се поентира и рекапитулира значај ове архивске грађе: „Акта заштићеног архива обухватају 243 године рада поглавара православне цркве, Саборног одбора, Управног савета, Школског савета Карловачке митрополије, а од 1921. године Српске православне патријаршије, те како су веома значајна за проучвање политичке и кулутрне историје српскога народа, нарочито у Војводини".[15]

Језгровита историјска белешка о настанку архивских фондова са сумарним пописом истих, а који чине Митрополијско-патријаршијски архив, дата је у „Образложењу предлога за другачије регулисање статуса Архива Српске академије наука и уметнсоти у Сремским Карловцима" из фебруара 1968. године.[16] У овом опсежном елаборату чији је аутор био Средоје Лалић побројани су следећи архивски фондови, а који су фактички били смештени (а и дан данас су) у црквеној згради Српских црквено-народних фондова (данас Богословија Светог Арсенија Сремца у Сремским Карловцима):

10 Архив Српске православне цркве (Београд), Свети архијерејски синод Српске православне цркве, бр. 1934 / зап. 542 од 4. јула/21. јуна 1949. (Даље: Архив СПЦ, САС...)

11 Исто.

12 Архив СПЦ, САС (1949), Српска академија наука, бр. 3346, 30. јул 1949. Овај одговор је потписао управник послова САН Ђорђе Крахтис и завршио револуционарним усклико: „Смрт фашизму – слобода народу"!

13 Архив СПЦ, САС (1949), Завод за заштиту и научно проучавање споменика културе, бр. 1204, 12. јул 1949.

14 Архив СПЦ, САС (1948), Завод за заштиту и научно проучавање споменика културе, бр. 1787 / 48, 19. октобра 1948.

15 *Исто*.

16 Архив СПЦ, САС (1968), Средоје Лалић, „Образложење предлога за другачије регулисање статуса Архива Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима", 26. фебруар 1968. (елаборат на латиничном машинопису).

1. „Патријаршијско-митрополијски архив „А“ (1690-1920):
279 свежњева, 145 књига са „Прегледником аката до 1875.
а) Саборски одбор 1875–1912. - 359 свежњева;
Управа фондова 1912–1921. - 52 свежња;
Велики управни савет 1921–1933. - 38 свежњева, 178 књига.
б) Школски савет, 1871–1912:
Митрополијски црквени школски савет, 1912–1921 –
126 свежњева, 58 књига.
в) Свети архијерејски синод, 1876–1934:
17 полуфасцикли, 30 књига.
г) Епископ-викар, 1924–1929: 3 кутија (1.062 броја).
Фонд садржи 342.887 докумената – сређен“.17

Даље се нижу следећи фондови:

2. „Патријаршијско-митрополијски архив „Б“ (1674–1884)
88 кутија (12.000 докумената) – регеста за цео фонд.

3. Конзисторијални архив архидијецезе карловачке (1791–1941), Епархијски управни, административни и конзисторијални одбор архивирани су заједно у хронолошком реду, 618 кутија, 354 књиге.
а) Бракоразводне парнице - 96 свежњева (1882–1914, сложене по азбучном реду).
б) Предрачуни и рачуни манастира (1801–1941) - 13 кутија великог формата, 230 полуфацикли.
в) Прорачуни и рачуни црквених општина (1864–1940), 89 кутија великог формата.

4. Архив Српске православне карловачке гимназије и патроната (1791–1921):
443 свежња (23.495 аката), 47 кутија великог формата.
а) Старатељство гимназије, од 1791. до данас (сређено по азбучном реду).
б) Матрикуле, 1791–1850. 5 комада
в) Дневници професора, 1851–1890. - 39 комада.

5. Српски народни покрет (1848–1849):
1848. - 11 кутија (5491 акт)
1849. - 17 кутија (6899 аката)
Регистар за цео фонд – сумарни инвентар.

6. Збирка повеља и диплома:
46 комада, царских оригиналних повеља, декрета, заштитних писама (salva guardia).
116 комада конфирмационих диплома (од тога 102 из XVIII века и 13 из XIX века);
1 србуља из 1576. године; свега 117 комада.

7. Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву (1906–1921):
32 свежња – сређен.
8. Школска депутација у Будимпешти (1796–1870):
496 конволута, 94 свежња (документа без бројева), 93 књиге (од 1796. нема књига, те је зато урађен прегледник аката).

8. Школска депутација у Будимпешти (1796–1870):
496 конволута, 94 свежња (документа без бројева), 93 књиге (од 1796. нема књига, те је зато урађен прегледник аката).

9. Архива породице Рајачић (1801–1877):
16 кутија (2824 документа). У првих 7 кутија налазе се писма и то: Јосифа Рајачића, 1907 комада, Александра Рајачића 430 комада, Данила Рајачића 67 комад, 54 без датума, тј. свега 2.532 писма“.18

Овом попису архивских фондова и збирки придружују се и следећи веома важни за црквену, државну и друштвену историју српског народа, а то су:

10. Даљско властелинство (1717–1930):
9 кутија (6.000 предмета), регеста за сва акта.

11. Црквени сабори (1837–1910):
60 полуфасцикли и 42 књиге – сређен.

12. Збирка планова и скица:
3 свежња – сређено са пописником (планови цркава, зграда, епископских резиденција, географске карте, итд.).

13. Архидијецезални школски одбор у Сремским Карловцима (1872–1920) – 16 кутија – сређен

17 *Исто*, стр. 2.

18 *Исто*, стр. 3.

14. Магистрат града Сремских Карловаца (1713–1944):
261 кутија, 499 свежњева, 553 деловодних протокола и других књига (1792–1941), 131 регистар (1720–1895) и 21 разних књига.
Картотечки листићи од 1713–1808. године – сређен.

15. Старатељство Закладе Саве Текелије у Сремским Карловцима (1905–1919):
35 књига, 62 фасцикле, 49 полуфасцикла – несређен.
16. Фонд Самуила Маширевића (1862–1870):
310 докумената (аналитички инвентар)".19

Аутор елабората, на крају, закључује: „Од укупно 664 дужна метра архивске грађе, 653 дужна метра су у сређеном стању. Међутим, и поред задовољавајућег стања сређености грађе, даљим стручним радом треба створити још низ архивистичких информативних средстава која би још у већој мери олакшале приступ архивској грађи и њено коришћење у научне сврхе".[20]

3. Историјски архивски фондови црквене провенијенције у Сремским Карловцима почетком XXI века

Патријаршијско-митрополијски и Конзисторијални архив у Сремским Карловцима, приликом национализације црквене имовине, уступљен је вољом државе, од стране Српске православне цркве Српској академији наука на чување и уређење 1949. године (Одлука Светог Архијерејског Синода бр. 1934 / зап. 542 од 4. јула 1949). Познато је како настанак ове архивске грађе датира још од прве половине XVIII века, када је митрополит карловачки Вићентије Поповић предузео прве мере чувања и класификације докумената, а посебно повеља добијених од аустријских владара након Велике сеобе Срба 1690. године, као и повеља српских владара које су донешене бригом и настојањем патријарха Арсенија III Чарнојевића из старе постојбине. Ту се придружују старе повеље српских православних манастира на простору Славоније и Хрватске, које датирају из средине XVII века. Иако је овом одлуком Светог архијерејског синода и каснијим уговором између Светог архијерејског синода и Српске академије наука установљено како „ове архиве имају остати у целости као неотуђива имовина Српске православне цркве", већ од самих почетака уређења Архива САНУ у Сремским Карловцима, исти се у неформалним и формалним актима води као део и организациона јединица Академије.

Дана 1. децембра 1949. Патријаршијски управни одбор Српске православне цркве је предао Патријаршијско-митрополијски и Конзисторијални архив на чување САНУ-у. Узимајући у обзир тадашње политичке прилике, као и незахвалан положај Српске православне цркве у тадашњој држави и друштвеном уређењу, овај потез црквених власти се може сматрати веома одговорним према писаном архивском и историјском наслеђу. Уговором из 1999. године (Син. бр. 406 од 26. марта 1999) решено је, односно потврђено, да је Архив са целокупном грађом власништво Цркве, а да Архивом управља САНУ на десет година, дакле до 2009. године. Наредни уговор између Цркве и Академије је потписан на нових годину дана, 2009. године, тј. да архивском грађом и даље управља САНУ. Трећи, нови уговор, кога је са председником академије САНУ потписао Његова Светост Патријарх српски Господин Иринеј 2010. године, прописао је, такође, да Патријаршијско-митрополијским архивом у Сремским Карловцима управља САНУ и тај уговор истиче 2020. године.

19 *Исто*, стр. 4.

20 *Исто*, стр. 4-5.

ON THE ARCHIVAL HERITAGE OF SERBIAN METROPOLITANATE OF KARLOVCI (THE ORIGINS OF THE DOCUMENTS AND THEIR STORAGE)

Abstract: The paper provides the historical overview of the emergence, development and significance of the Metropolitanate of Karlovci for Serbian history, with an accent on the production of archival material as a kind of cultural heritage which forms identity. This arhival material originated from church administration at the Metropolitanate of Karlovci (1690-1918), to the north of the Sava and Danube Rivers, at the area belonging to the Habsburg Empire (Austria-Hungary); toward the end of the 19th century it was organized into fonds at the church archive of the Patriarchate-Metropolitanate. These archival materials are very important to the scientists and researchers of the modern history of Serbia. From 1949, according to an official decision, Serbian church archive of the Patriarchate-Metropolitanate was administered by Serbian Academy of Sciences.

Извори и литература

А. Архивска грађа

1. Архив Српске православне цркве (Београд), Свети архијерејски синод (1948), (1949), (1968) – Митрополијско-патријаршијски архив у Сремским Карловцима (правни статус**)**

Б. Литература

1. Рајко Лав Веселиновић, *Како је постала Српска карловачка архиепископија и митрополија?*, посебан отисак из „Богословља“, св. 4, год. X (1935).
2. Сава Вуковић, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд-Крагујевац-Подгорица 1996.
3. Радослав Грујић, *Проблеми историје Карловачке митрополије*, Сремски Карловци 1929.
4. Радослав Грујић, *Српски споменици северно од Саве и Дунава пре 1690 године*, Богословље, Београд 1940. (посебан отисак)
5. Душан Кашић, *Отпор марчанској унији*, Београд 1986.
6. Стеван Михалџић, *Православна црква на десној страни Дунава 1300-1690 године*, Духовна стража, Београд 1930. (посебан отисак)
7. Димшо Перић, *Црквено право*, Београд 1999.
8. Иринеј Ћирић, *О бачким епископима пре сеобе*, Гласник Историског друштва у Новом Саду, Нови Сад 1929) (посебан отисак)

Јасмина Живковић, мср.[1]
Историјски архив Пожаревац
Република Србија

UDK: 347.961

ЈАВНИ БЕЛЕЖНИЦИ У СИСТЕМУ ЗАШТИТЕ АРХИВСКЕ ГРАЂЕ И ДОКУМЕНТАРНОГ МАТЕРИЈАЛА

Апстракт: Институт јавног бележништва није непознат у упоредној државно-правној традицији. У савременом периоду је пре неколико година, доношењем прописа о установљавању и раду јавних бележника, поново заживео у правном систему Србије. С обзиром на делатност јавних бележника и одговорности у домену обављања „од државе поверених им послова", сматрамо их ствараоцима архвске грађе која је од посебног значаја. Као ствараоци архивске грађе и документарног материјала канцеларије јавних бележника имају одређене обавезе према законским и подзаконским прописима из области заштите документације која настаје њиховим радом.

У раду се разматра положај јавних бележника, њихов делокруг рада и надлежности, правна природа и значај јавнобележничке архиве, те права и обавезе јавних бележника у делу заштите архивске грађе и регистратурског/документарног материјала које производе у току рада.

Кључне речи: јавни бележник, јавнобележничке исправе, архивска грађа, регистратурски материјал, јавнобележничка канцеларија

Увод

Установа јавног бележништва или „нотаријата" није нова у упоредној правној традицији. Шта више, може се рећи да се ради о веома старој правној категорији, јер су се извесни облици нотарског пословања појавили још у првом веку нове ере.[2] Институт нотаријата сличан данашњем значењу је почео да се уобличава после доношења Закона о нотарима у Француској 1803. године. Овим је законом нотар постао „државни повереник", са државним печатом, који је своју службу обављао према правилима и организацији осмишљеној у традицији средњевековног нотаријата.[3] Државе су преносиле део својих овлашћења на приватна лица, која су испуњавала одређена морална својства те су могла да сачињавају или потврђују одређене правне послове. Временом, јавни бележници су се развили у приватну делатност са јавним овлашћењима.[4] Данас, скоро све европске земље, у својим правним системима, поседују институт јавног бележништва и практично је немогуће замислити правни живот без посредовања јавног бележника.[5] Нотаријат је она јав-

1 Ауторка је дипл. правник - мастер историчар, архивски саветник за заштиту архивске грађе ван архива у Историјском архиву Пожаревац.

2 Ivana Vrcić, Institut javnog bilježništva sa osvrtom na promet nekretnina u latinskom tipu notarijata (završni rad), poslediplomski specijalistički studij Pravni fakultet u Zagrebu, zagreb, 2018, стр. 11. Бојан Кузмановић, Појам, историјски развој и значај јавног бележништва, у: „Билтен Републичког јавног правобранилаштва", бр. 4/2012, стр. 80-82. Сама реч нотар етимолошки значи „брзо писање". Првобитне функције нотара су се разликовала од данас законом утврђених, а чак у том периоду нотари нису поседовали правничко знање, нису били под утицајем и контролом државе, а првенствена њихова делатност се огледала у „записивању политичких појмова".

3 Бојан Кузмановић, нав. дело, стр. 80-82.

4 М. Трговчевић Прокић, Преношење овлашћења из оставинског поступка на јавног бележника, Правни живот, бр. 12/2002, стр. 131.

5 Невена Станојевић, Овлашћења јавног бележника у наследноправним стварима у праву Републике Србије и правима бивших југословенских република (мастер рад), рукопис, Универзитет у Нишу Правни факултет, Ниш, 2017, стр. 1, а на основу М. Фуртула Ђорђевић, Н.

на служба коју карактерише „читава палета специфичних компоненти и овлашћења, што је чини сасвим особеном јавном службом са пуно изузетака“.[6] Замишљена је, уведена и реулисана у великом броју европских правних система са циљем да се „растерети правосуђе, брже реализују права и успостави виши ниво правне сигурности“, као и да се „олакша приступ правосуђу за правне субјекте и допринесе потпуном остварењу сврхе форме у савременом грађанском праву“.[7]

На јужнословенском подручју институт нотаријата се појавио први пут у средњем веку, пре свега ради „повећања сигурности у прилично хаотичном феудалном друштву“. Нотари су имали развијене послове у приморским градовима на подручју данашње Црне Горе, Дубровника и Далмације. Динамична трговина са Венецијом је довела до уређења нотарског пословања, канцеларије, плате, форме и назива исправа које је нотар састављао.[8] О степену развијености ове установе речито говоре правне норме и статути градова држава на тлу Италије, Млетачке Републике, Далмације који су двема најзначајнијим категоријама архиве сматрали списе и евиденције државних и општинских канцеларија и архиве нотарских службеника.[9]

Рад јавних бележника је нормативно у Краљевини Југославији био уређен Законом о јавним бележницима Краљевине Југославије 1930. године,[10] који је важио за територију читаве државе и предвиђао латински тип нотаријата „делимично ослоњен на аустријско право“.[11] До тада, у држави су, сходно „правном партикуларизму“ који је владао и у овој области, били у примени прописи о нотаријату на територији апелационих судова у Загребу, Љубљани, Сплиту и Новом Саду.[12] Према пропису из 1930. године, нотари су постављани од стране државних власти као „лица од јавног поверења“ и вршили су део судске власти који се огледао у одређеним пословима из ванпарничне

Шаркић, Јавно бележништво – да или не?, у: „О јавнобележнику – нотару“, Шаркић Н. (ур.),, Београд, 2004, стр. 5.

6 Драгана Кнежић Поповић, Европски јавни бележници на ветрометини, у: „Правни записи“ Година VII, бр. 2, стр. 240. Ауторка детаљно износи аргументе у прилог постојања јавнобележничке професије у савременом упоредном праву, истичући као одређене и то могућност да буде сврстана у концесиорне јавне службе са стриктним уговорарањем давања припадајућих им овлаћћења, статус јавног бележника је близак полоћају судија, норати располажу извесним управно правним функцијама и овлаћћењима и слично.

7 Меланија јанчић, Овлашћења јавног бележника у породичном праву Србије са осврtом на право Хрватске, Црне Горе и Босне и Херцеговине, у: „Анали Правног факултета у Београду“, година LXVI, 3/2018, стр. 269.

8 Бојан Кузмановић, нав. дело, стр. 80-82. У упоредном праву постоји два типа нотаријата: Англосаксонски и Европски тип. У англосаксонском праву, нотари обављају овере идентитета, потписа и других исправа. С обзиром на то да у овом систему права јавна исправа нема доказно средство, ни јавнобележнички акт кема снагу извршности, што значи да се и јавном бележнику не признају поверена јавна овлашћења. Са друге стране, Европски модел нотријата има два подтипа: државнички и латински модел.У државама које су прихватиле првим подмодел јавни бележник има статус државног чиновника, и одговара институту јавног правобранилаштва какво постоји у Србији (Руска Федерација, Немачка, Швајцарска и Португал). Латински тип нотаријата је значајније прихваћен у европским правним системима које су грађанско право засновали на традицији римског права.

9 Bernard Stulli, Arhivistika i arhivska služba, Studije i prilozi, Zagreb, 1997, стр. 99-112. Према сачуваним списима из 19. века, на примеру Котарског суда у Лабину, аутор наводи елементе за чување старе и нове грађе на терену, истиче да је „знатније тежиште на општинама“. Суд је предавао, а општинска канцеларија преузимала, по одобрењу Апелационог суда као више, нотарске списе из средине 16. века до 1821.г, За ту сврху је у општинској канцеларији био припремљен нови ормар, који је посебно био наручен за „смештај и чување..старих нотарских списа“. Истом приликом у примопредајном записнику се налази и податак о већ раније даотм обећању представника општине да ће „добро чувати у посебним полицама, нотарске списе које прима, и да ће списи увек бити на располагању судским властим ау случају евентуалне потребе“

10 Службене новине Краљевине Југославије, бр. 220–LXXVII/30

11 Невена Станојевић, нав. дело, стр. 2-7.

12 На територији Апелационог суда у Загребу примењивао се аустријски Нотарски (бележнички) ред из 1855. године, на територији Апелационог суда у Љубљани и Сплиту прописи Нотарског (бележничког) реда из 1871. године, док је на подручју Војводине био на снази угарски Законски чланак XXXV из 1874. са изменама од 1886. године. За подручје Баната, Бачке и Барање, Министарски савет Краљевине СХС је 1920. године донео Уредбу о измени и допуни у Закону о краљевским јавним бележницима за наведене области, Службене новине Краљевине СХС, 1/21. Више о томе: Гордана Дракић, Нормативно уређење установе јавног бележништва у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (Краљевини Југославији), у: „Зборник радова Правног факултета у Новом Саду“, 4/2014, стр. 203.

области, а у ограниченом обиму су обављали и адвокатску функцију. Закон је предвиђао три нивоа овлашћења јавних бележника: сопствени (властити) круг делатности,[13] делатности пренете од стране суда и адвокатске делатности. Такође, нотари су имало право чувања приватних и јавних исправа као и новчаних вредности.[14]

Закон о јавним бележницима Краљевине Југославије је престао да важи 1944. године, када је био суспендован и рад јавних бележника, на основу одлуке АВНОЈ-а о укидању јавних бележника и јавнобележничких комора.[15]У правном систему социјалистичке Југославије институт јавног бележништва није био заступљен, већ су послове из делокруга рада нотара обављали судови опште надлежности,[16] али је, према наводима С. Аврамовића „један недуговечни Закон о јавним бележницима из 1930. године надживео самог себе", представљајући неколико деценија касније „у великој мери подлогу за нормирање установе нотаријата на свим просторима бивше Југославије".[17]

На територији Србије као саставном дели Краљевине Југославије, јавно бележништво у пракси није заживело иако је законом из 1930. године формално било уведено за читаву државу. Међутим, историјски извори потврђују да је још у средњевековној Србији, Душановим закоником било предвиђено постојање и рад бележника, у специчном облику.[18] У правном систему Србије је деведесетих година 20. века било неколико, истина неуспешних, покушаја да се поново уведе институт јавног бележника.[19] Коначно, Закон о јавном бележништву је донет 2011. године, са одложним роком примене од 1. септембра 2014. године.[20] За разлику од осталих земаља правних наследника некадашње социјалистичке Југославије, Србија је последња увела јавнобележничку праксу у правни систем.[21]

Према важећем закону, јавно бележништво у Србији представља „службу од поверења", а јавни бележник ту делатност обавља као „искључиво и стално занимање" у складу са Законом. Законодавац у Србији се определио за латински тип јавног бележника, према којој опцији је јавни бележник „стручњак из области права", [22] на кога „држава преноси одређена овлашћења" и који поверену јавну службу обавља

13 Властити круг делатности је обухватао састављање исправа о правним пословима, изјавама, чињеницама на којима се заснивају одређена права, издавање учесицима правних послова отправке, преписе извода или потрде на основу исправа.

14 М. Трговчевић Прокић, Овлашћења јавног бележника, Београд, 2007, стр. 43.

15 С. Аврамовић, Правноисторијски аспекти нотаријата, у: Зборник радова „Јавнобележничко право", приредио Д. Хибер, Београд, 2006, стр. 37–55.

16 Јасмина Живковић, Пожаревачки магистрат, први нахијски суд у Србији 1821-2011, Пожаревац, 2011, 84-92.Velibor Korać, Notarial form ad solemnitatem in Montenegrin Law, in: „Annals FLB - Belgrade Law Review, year LXIV, 2016, No 3, 221-223. Ivana Vrcić, Institut javnog bilježništva sa osvrtom na promet nekretnina u latinskom tipu notarijata (završni rad), poslediplomski specijalistički studij Pravni fakultet u Zagrebu, zagreb, 2018, стр. 9: http://www.hjk.hr (preuzeto 01.07.2019).

17 Гордана Дракић, Нормативно уређење установе јавног бележништва у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (Краљевини Југославији), стр. 214, а на основу дела С. Аврамовић, Правноисторијски аспекти нотаријата, у: Зборник радова „Јавнобележничко право", приредио Д. Хибер, Београд, 2006, стр. 50.

18 Милош Живковић, Весна Живковић, О увођењу јавног бележништва у Србији, у: „Зборник Правног факултета у Загребу", 63 (2), 2013, стр. 434. Законик говори о установи пристава, односно особама јавне вере, чији су делокруг послова и улога били најсличнији нотарској професији на територији других јужнословенских држава.

19 Невена Станојевић, Овлашћења јавног бележника у наследноправним стварима у праву Републике Србије и правима бивших југословенских република (мастер рад), рукопис, Универзитет у Нишу Правни факултет, Ниш, 2017, стр. 3. Два предлога Закона о јавном бележништву (1995, 2002) нису усвојена, а тек се озбиљније приступило овој теми 2007. године, када је образована радна група која је израдила Нацрт Закона о јавном бележништву.

20 Службени гласник РС, бр. 31/2011, 85/2012, 19/2013, 55/2014, 93/2014, 121/2014, 6/2015 и 106/2015.

21 Невена Станојевић, наведено дело, стр. 3-5.

22 Cristian Seger, Lex est quod notamus-O uvodjenju latinskog Notarijata u tranzicijskim zemljama Istočne i Jugoistočne Evrope, u: „Nova pravna revija", Časopis za domaće, njemačko i evropsko pravo, br. 1-2/2010, Sarajevo, стр. 21. Према правној традицији у Немачкој, нотар „латинског обележја" подразумева висококвалификоаног правника који није постављен као службеник, лаи према Закону о јавним нотарима обавља „посебну јавну службу", при чему појам латински нотар има врло мало сличности са појмом „јавног нотара" у common law систему права, у коме је „notary public" овлашћен да врши овере, ali не и друге правне послове.

„самостално и независно“, у складу са прописима и начелом савесности и поштења, а за свој рад одговара у складу са законом.[23] Јавни бележник на основу јавних овлашћења „саставља, оверава и издаје јавне исправе о правним пословима, изјавама и чињеницама на којима се заснивају права и оверава исправе и преузима на чување исправе, новац, хартије од вредности и друге предмете“. На основу Закона и по одлуци суда, јавни бележник обавља послове који му се могу поверити, а предузима и друге радње у складу са законом. Део значајних послова из домена имовинско-правних односа „предат“ је у надлежност јавним бележницима, чиме се значајно смањио обим пословања судова опште надлежности у Србији,а истовремено повећао значај јавнобележничких канцеларија по функцији и делокругу, у том смислу и по врсти документације која настаје у њиховом раду.[24]

Архива јавних бележника

Поред Закона о јавном бележништву, као начелног норматива, организација, рад, технички услови и унутрашње пословање јавних бележника, у смислу предмета нашег истраживања, ближе су уређени Јавнобележничким пословником (2016...2018)[25], Правилником о јавнобележничкој канцеларији и радном времену јавног бележника (2012, 2014,2016)[26] и Правилником о начину евидентирања, чувања, класификације и архивирања регистратурског материјала у јавнобележничкој канцеларији (2018).[27] Најпре би се могао извести позитиван општи закључак у погледу третмана који је у поменутим прописима о јавним бележницима у Србији, припао архивској грађи и регистратурском материјалу који настаје њиховим радом. У односу на сродну делатност правосудних органа, мишљења смо да је законодавац прецизније уредио поступање са архивом јавних бележника, при чему је „озбиљно консултовао“ прописе из области заштите архивске грађе. Ово нам указује на неоспоран значај архиве јавних бележника за државне и јавноправне функције као и приватно правне послове грађана, што нас даље усмерава као нужности прописног уређења пословања јавнобележничких канцеларија, у циљу очувања и заштите јавнобележничке архиве.

Законом о јавном бележништву су дефинисани правна природа јавнобележничке документације, појам, врсте и значај јавнобележничких исправа као и основних евиденција које се у облику књига и сличних аката, воде у јавнобележничким канцеларијама.[28] Јавнобележничка исправа сачињена и издата по важећем Закону има снагу јавне исправе, ако су при њеном сачињавању и издавању испуњени „битни услови форме и законитости“ прописане истим Законом. Такође, јавнобележничка исправа има снагу извршне или веродостојне исправе у случајевима предвиђеним Законом.[29]

23 Меланија Јанчић, Овлашћења јавног бележника у породичном праву Србије, са освртом на право Хрватске, Црне Горе и Босне и Херцеговине, у: „Анали Правног факултетаа у Београду“, година LXVI, 3/2018, стр. 269-270.

24 Према мишљењу немачких правника стручњака за грађанско право, институт „латинског нотаријата“ већ „вековима представља стуб носач континенталноевропског правосуђа и гарант за правну сигурност и поузданост“, због чега се у правном систему и правничком образовању ове земље постављени високу захтеви у погледу стручног образовања и услова за стицање звања нотара „због преовлађујућих интереса јавног добра“ и делоктура послова које обавља нотар. Видети: Martin Henssler, Budućnost javnog beležnika u pravnim okvirima Evrope, u: „KoPra“, Časopis z aodrživ i skladan razvoj prava, br. 1. 2017, str. 21.

25 Службени гласник РС, бр. 31/2011... 106/2015.

26 Службени гласник РС, бр. 31/2011... 106/2015.

27 www.beleznik.org (преузето 25.06.2019), Правилник о начину евидентирања, чувања, класификације и архивирања регистратурског материјала у јавнобележничкој канцеларији, бр. I-1-5239/2018, од 22.06.2018.

28 Сходно томе, јавни бележници састављају исправе о правним пословима и изјавама (јавнобележнички записи), а јавнобележничку исправу представљају и записници о правним и другим радњама које су обавили или којима су присуствовали јавни бележници (јавнобележнички записници) и потврде о чињеницама које су посведочили јавни бележници (јавнобележничке потврде) и нејавне исправе код којих је јавни бележник оверио потпис или исправу у целини, односно оверио аутентичност преписа, превода или извода (јавнобележничке овере). Видети: Закон о јавном бележништву, Сл.гл. РС, бр. 31/2011...106/2015.

29 Закон о јавном бележништву, Сл.гл. РС, бр. 31/2011...106/2015. Закон је предвидео и јавнобележничке записе, путем којих се могу

Јавнобележничке исправе се пишу на хартији која има формат одређен Законом и Јавнобележничким пословником, путем електронског уређаја за писање текста који омогућава трајност исправе.[30] Јавнобележнички списи у класичном облику, утиснути на хартији, израз су правних послова за које се састављају.[31]Форма јавнобележничке исправе, формат хартије, материјал/подлога на којој се саставља као и средство којим се исписују подаци на исправи, детаљније су разрађени Јавнобележничким пословником, а такви су да обезбеђују трајност и читљивост текста. Тиме је утврђен и спољни сегмент јавнобележничке исправе као документа са својствима архивског документа.

У свом пословању, јавни бележник је дужан да води евиденцију „о радњама које обавља" према акту надлежног министарства којим је прописана врста и облик евиденционих образаца и начин обраде података. Поред јавнобележничких исправа, Законом о јавном бележништву и Јавнобележничким пословником су предвиђене врсте евиденција које настају радом јавног бележника[32] и начин њиховог вођења, али и друга, неспецифична документа која настају у раду јавног бележника. Специфичност код категоризације архиве јавних бележника огледа се у томе што Јавнобележнички пословник разликује „архиву јавног бележника према Закону о јавном бележништву" и архиву која „то није, у складу са овим Законом". Прву врсту чине јавнобележничке књиге и јавнобележнички списи/предмети, који се састоје од исправа „поводом којих се оснива спис", са прилозима уз исправу, које је јавни бележник „саставио или примио након предузимања службене радње".[33] Ова се акта (исправе и пратећа документација) здружују у омоту списа и чувају у архиви јавног бележника на „начин предвиђен одредбама Јавнобележничког пословника и посебног Правилника о начину евидентирања, чувања, класификације и архивирања регистратурског материјала у јавнобележничкој канцеларији". То значи да законодавац ову врсту архиве издваја као архиву основне делатности јавног бележника, која се по њему, сматра значајнијом и сходно томе су утврђени поступак и начин њеног архивирања, сређивања и чувања.

Другу групу јавнобележничке архиве чине исправе које се односе на пословање јавнобележничке канцеларије, али не представљају исправе сачињене или постојеће на основу Закона о јавном бележништву. Ову

предвиђени правни послови, као што су уговори о располагању непокретностима, покретним стварима, имовином ради образовања задужбина, завештања, изјаве у статусном и породичном праву, као и јавнобележничке записнике као облике појединих јавнобележничких исправа (као шпто су записници са оснивачких скупштина и других седница органа акционарских друштава). Јавнобележничке овере (легализација, солемнизација, овере преписа исправа, овере превода) представљају документацију која настаје редовном делатношћу јавних бележника.

30 Изуетно, уколико то захтевају разлози хитности, ако електронски уређај за писање текста није доступан, за израду јавнобележничке исправе могу се користити механички уређаји за писање текста или се може исписати руком „читким рукописом, мастилом или хемијском оловком". Видети: Закон о јавном бележништву, Сл.гл. РС, бр. 31/2011...106/2015.

31 Закон о јавном бележништву, Сл.гл. РС, бр.31/2011... 106/2015. У форми јавнобележничких списа се могу наћи уговори о имовинским односима између супружника или ванбрачнх партнера, о деоби заједничке имовине између брачних или ванбрачних супружника, уговорои о уступању и расподели имовине за живота, уговори о располагању непокретном имовином пословно неспособних лица, уговори о доживотном издржавању, обећање поклона или уговор о поклону за случај смрти као и други правни послови које је неопходно склопити и оверити пред јавним бележником, а у складу са прописима из одређених области правних односа. Јавнобележенички записи наведени имају правну снагу као и да су састављени и оверени пред надлежним судом или другим државним органом.

32 Законом о јавном бележништву је предвиђено осам основних врста јавнобележничких књига (општи пословни уписник, уписник о оверама и потврдама, уписници о протестима по релевантним прописима, именик лица која су пред јавним бележником саставила или предала изјаву о располагању имовином за случај смрти, депозитна књига, уписник поверених ради од стране суда или другог управног органа, заједнички азбучни именик странака за све књиге, осим за лица која су располагала имовином и књига евиденције података) док се оставља могућност да се Јавнобележничким пословником предвиде и друге евиденције јавних бележника. Тако је Јавнобележничким пословником предвиђена и евиденција података о странкама и трансакцијама у складу са законом о спречавању прања новца и финансирања тероризма. Видети: Закон о јавном бележништву, Сл. гл. РС, бр. 31/2011...106/2015, Јавнобележнички пословник, Сл. гл. РС, бр. 62/2016, 66/2017, 48/2018, 54/2018.

33 Јавнобележнички пословник, Сл. гл. РС, бр. 62/2016... 54/2018.

врсту документације, Јавнобележнички пословник „не препознаје“ као архиву јавног бележника која се чува по прописима из делатности јавних бележника. Због тога су и услови чувања ове врсте архиве „либералнији“, јер се Пословником предвиђа да се она може чувати у „посебним ормарима у радним просторијама јавнобележничке канцеларије или, у складу са постојећим прописима, код књиговодствене агенције, односно за те послове ангажованог лица, све у складу са одредбама посебног Правилника о начину евидентирања, чувања, класификације и архивирања регистратурског материјала у јавнобележничкој канцеларије“. Назначили бисмо да се ту ради о архиви која не произилази из основне делатности канцеларије јавног бележника, али је по својој природи везана за опште пословање јавнобележничке канцеларије. Самим тим она такође представља регистратурски материјал, који је као категорија архиве предвиђен Правилником о начину евидентирања, чувања, класификације и архивирања регистратурског материјала у јавнобележничкој канцеларији. Сумарно исказано, а аналогном применом општих архивистичких прописа на случај јавних бележника, регистратурски материјал ових стваралаца чини документација настала у обављању јавнобележничке основне делатности, посебно укључујући све јавнобележничке исправе, све јавнобележничке књиге и списе, и то без обзира на стандард формата и средство сачињавања, као и све исправе које се односе на пословање јавнобележничке канцеларије (рачуноводствена документација, радноправна документација).[34] Да ли је упутно вршити овакву класификацију архиве код јавних бележника, те њено вредновање у погледу значаја, према коме је дозвољено да своју архивску целину јавни бележници распарчају и чувају на различитим местима? Са једне стране нам је разумљива идеја законодавца да изврши грубу категоризацију архиве јавних бележника, уколико знамо да канцеларије јавних бележника не послују као самостална правна лица већ у правном промету иступају углавном као предузетници, те се жели да избегне „приватизација архиве јавног бележника“ а тежиште заштите постави на оном делу архиве која је резултат основне делатности јавнобележничке канцеларије. Међутим, важећи архивистички прописи не подржавају различита мерила у погледу смештаја и услова заштите архивске грађе и регистратурског материјала из основне или пратећих, општих пословних делатности стваралаца, већ стоје на начелу јединства архивске целине и њеног обједињеног чувања у једном архивском простору, што би се у случају јавних бележника могло сматрати посебно предвиђеном просторијом за смештај архиве, без обзира да ли она потиче из јавнобележничке основне делатности или се односи на рачуноводствене исправа или архиву општег карактера.[35]

Методологија заштите архивске грађе и регистратурског материјала јавних бележника

Закон о јавном бележништву и подзаконски прописи су се „позабавили“ методологијом архивирања, евидентирања, чувања, смештаја, техничке заштите и коришћења архиве јавних бележника. Ако се вратимо у прошлост, на јужнословенском подручју (превасходно медитеранским средњевековним градовима) је доста давно уочен значај архиве нотарских канцеларија, према чему су се формирала тада обавезујућа упутства о чувању и пописивању документације нотара. Прописима је био уређен начин израде аката са карактером јавних исправа као и поступање нотара према тим исправама, вођење нотарских књига у којима су исправе евидентиране као и начин њиховог чувања. На примеру Статута града Трогира из 1322. године, на подручју и у времену када је установа нотаријата

34 Правилник о начину евидентирања, чувања, класификације и архивирања регистратурског материјала у јавнобележничкој канцеларији, чл. 2. и 3, Јавнобележничка комора Србије, број I-1-5239/2018, од 23.06.2018. www. beleznik.org (преузето 22.06.2019)

35 Видети: Закон о културним добрима, Сл. гл. РС, бр. 71/94, Krešimir Nemeth, Arhivska građa, u: „Priručnik iz arhivistike“, SDARJ, Zagreb, 1977, 28. Богдан Лекић, Архивистика, Београд, 2006, стр. 120-121.

била веома развијена, видимо да су се све општинске канцеларијске и нотарске књиге морале чувати у „једној шкрињи, у одређеној просторији општинске зграде, а под два кључа, од којих један држи општински коморник, а други племић изабран од стране кнеза и градске курије“. Такође, списи нотаријата се нису могли износити из опредељене просторије „без посебне дозволе и без присуства бар једног од чувара“, [36] чиме је био уређен и начин коришћења и доступности јавнобележничке архиве. По увођењу нотаријата у правни систем Краљевине Југославије, у току деценије његове примене, начелно је законом био уређен начин израде и валидност јавнобележничких исправа, док је само поступање са јавнобележничком архивом остало скрајнуто, сходно чињеници да у Краљевини није постојао општи законски пропис о чувању и поступању са архивом државних надлештава и установа.

Правни системи држава наследница некадашње југословенске федерације уредиле су пословање јавних бележника, с тим што су неке од њих то учиниле детаљније, док су друге тек начелно појединa питања регулисале „кровним“ прописом о јавнобележничкој делатности. Закључујемо да је код ових других, поступање са архивском грађом и регистратурског материјала јавних бележника подведено под обавезност општих прописа архивског законодавства код истих. Упоредним прегледом нормативa о јавном бележништву у земљама региона, можемо закључити да је „правни оквир нотаријата“ у Србији детаљније и сврсисходније уредио систем и начин поступања са архивском грађом и регистратурским материјалом јавних бележника, у односу на земље окружења.[37] То свакако указује на чињеницу да је архивска струка у Србији, после дводеценијског „мировања“, показала иницијативу и бар у овом сегменту заштите била припремљена за правовремено вршење своје претходне заштитне фунцкије, која се евидентно огледа у сарадњи са Јавнобележничком комором Србије приликом израде подзаконског акта о практичној заштити архивске грађе и регистратурског материјала јавних бележника.

Методологија поступања са јавнобележничком архивом је уређена кроз три хијерархијски постављена правна нивоа (законски, подзаконски и интерни пропис Јавнобележничке коморе, обавезујући за јавне бележнике у систему Коморе). Начелно постављена у Закону о јавном бележништву, „архивска“ нормативa је „сведена“ одредбама Јавнобележничког пословника, да би најближе архивским принципима била разрађена у Правилнику о начину евидентирања, чувања, класификације и архивирања регистратурског материјала у јавнобележничкој канцеларији, који је Скупштина Јавнобележничке коморе Србије усвојила 23. 06. 2018. године.[38]

На територији свог службеног седишта, а у самом седишту, јавни бележник води јавнобележничку канцеларију. Просторије јавнобележничке канцеларије морају бити опремљене тако да „одговарају захтевима за квалитетно обављање јавнобележничког посла“. То значи да канцеларија јавног бележника, поред „уређаја и опреме за електронску и механичку обраду предмета“ треба да има опрему за смештај и чување јавнобележничке архиве.[39] Из значаја архи-

36 Bernard Stulli, Arhivistika i arhivska služba, Studije i prilozi, Zagreb, 1997, str. 99-112. Према сачуваним списима из 19. века, на примеру Котарског суда у Лабину, аутор наводи елементе за чување старе и нове грађе на терену, истиче да је „знатније тежиште на општинама“. Суд је предавао а општински уред преузео, по одобрењу Апелационог суда као више, нотарске списе из средине 16. века до 1821. године. За ту сврху је у општинској канцеларији био припремљен нови ормар, који је посебно био наручен за „смештај и чување..старих нотарских списа“. Истом приликом у примопредајном записнику се налази и податак о већ раније датом обећању представника општине да ће „добро чувати у посебним полицама, нотарске списе које прима, и да ће списи увек бити на располагању судским властим ау случају евентуалне потребе“.

37 На основу извршеног увида у нормативу и оквир делатности Јавнобележничких комора земаља правних наследница некадашње СФРЈ, путем доступних интернет презентација истих. Радмила Недељковић, Јавни бележници – нотари и архивска грађа, у: „Архив, часопис Архива Југославије“, 1-2/2015, Београд, 2015, стр. 72.

38 www. beleznik.org (увид извршен 02.07.2019)

39 Закон о јавном бележништву, Сл.гл. РС, бр. 31/2011...106/2015. Ближе услове које треба да испуни јавнобележничка канцеларија да би отпочела рад уређени су Правилником о јавнобележничкој канце-

ве која настаје радом јавних бележника произилази њихова јасно изречена обавеза да организују „општи архив у јавнобележничкој канцеларији или другој обезбеђеној просторији, која не мора бити део јавнобележничке канцеларије, али мора бити одобрена као одговарајућа од стране надлежног министарства". Просторија јавнобележничке канцеларије у којој се чува архива, мора бити чиста и уредна, заштићена од провале и приступа неовлашћених лица, обезбеђена противпровалним вратима и одговарајућом заштитом прозора (решеткама), обезбеђена заштитом од влаге и оштећења и испуњавати услове предвиђене прописима којима се уређује противпожарна заштита. Такође, опремљена је сигурносним ормарима за смештај предмета у раду и чувања списа, књига, печата и штамбиља који су отпорни на воду и ватру и осигурани сигурносним бравама сигурносном благајном (касом) намењеном за чување примљеног новца, драгоцености, вредносних папира, других вредних предмета и списа.[40]Јавни бележник одговара за садржину и безбедност своје архиве, због чега је предвиђено да, поред јавног бележника, приступ архиви може имати само лице запослено у његовој јавнобележничкој канцеларији, а које је јавни бележник за то овластио.[41] Из наведених разлога, мишљења смо да је сигурније формирати простор за архиву у оквиру јавнобележничке канцеларије и сву архиву, како из основне делатности тако и пратећих послова, чувати и заштитити у том простору, као органску архивску целину. На примеру јавнобележичке канцеларије за подручје Основног суда у Великом Градишту, где је извршен стручни надзор у погледу примене прописа о заштити архиве јавног бележника, контатовали смо да је овај услов јединства и чувања целокупне архивске документације јавног бележника испуњен. Наиме, у оквиру ове јавнобележничке канцеларије се налази посебно издвојена просторија, опремљена металним архивским полицама, у којима је већ уложена архива (јавнобележнички списи, књиге али и архива финансијске природе),[42] и на тај начин формиран прописан „општи архив" овог јавног бележника.

Поред услова чувања и техничке заштите, Правилником је ближе регулисан начин евидентирања, класификације и архивирање документације јавнобележничких канцеларија. Јавнобележнички спис је основна инвентарна/архивска јединица у архиви основне делатности јавнобележничке канцеларије, за коју је Јавнобележничким пословником предвиђена и, архивистички речено, сигнатура. Јасно је предвиђен начин формирања јавнобележничког списа као предмета у омоту списа, који чине јавнобележничке исправе и сва припадајућа акта у поступку састављања јавнобележничке исправе. На тај начин се врши здруживање предмета. Јавнобележнички спис/предмет је јасно означен регистарским бројем који је истоветан броју под којим је тај предмет израде јавнобележнике исправе уведен у одговарајући књигу евиденције. Такође, на омоту јавнобележничког списа се налази евидентирана сваки акт који се налази у предмету.[43] Архивску јединицу представља и свака јавнобележничка књига, уз обавезно коричење и означавање листова редним бројевима, потписани и оверени печатом бележника као и Јавнобележничке коморе. Поред наведене архиве у смислу прописа о јавним бележницима, у општем архиву се налазе и друге регистратурске јединице које обједињавају акта из текућег пословања јавнобележничких канцеларија (регистратор, фасцикла, кутија), а које такође треба евидентирати као делове архивског фонда јавног бележника.

ларији и радном времену јавног бележника, Службени гласник РС бр. 31/2012, 87/2014 и 15/2017.

40 Правилником о јавнобележничкој канцеларији и радном времену јавног бележника, Службени гласник РС бр, 31/2012, 87/2014 и 15/2017

41 Јавнобележнички пословнник, Сл. гл. РС, бр. 62/2016...54/2018. Јавни бележник не може поверити на чување своју архиву и књиге другом лицу, не може чувати архиву и књиге у просторијама лица које се у оквиру своје делатности бави чувањем архиве, нити може са таквим лицем закључити уговор о закупу просторија ради чувања архиве и књига.

42 ИАП, службене евиденције о заштити архивске грађе ван архива, Досије фонда Јавног бележника Славице Јовановић, Велико Градиште, 2019.

43 Закон о јавном бележништву, Сл. гл. РС, бр. 31/2011...106/2015.

Нашу пажњу је привукло управо евидентирање архивске грађе и регистратурског материјала из рада јавних бележника. Поменутим Правилником о архивирању.... је предвиђен упис регистратурског материјала у Архивску књигу јавног бележника као општи евиденциони преглед целокупне архиве. То значи правилну примену начела јединства архивског фонда, јер се према датој одредби у Архивску књигу уписује равноправно јавнобележничка архива односно архива основне делатности бележника, али и остала/општа архива настала као резултат пословања канцеларије јавног бележника у правном промету. Ако смо били у дилеми како вредновати архивску целину јавних бележника (архивски фонд или збирка), а с обзиром на то да они послују „негде на граници“ између правног субјекта и физичког лица према важећим прописима о упису делатности и пословању у правном промету, увођењем Архивске књиге као обавезног евиденционог прегледа целокупног регистратурског материјала јавних бележника – дилему смо разрешили у корист изједначавања јавнобележничких канцеларија са другим регистратурама као стваоцима архивске грађе. Мишљења смо да је ово правилан приступ и са гледишта овлашћења и надлежности које је држава поверила јавним бележницима, па у вези са тиме и значаја архивске грађе и регистратурског материјала који настаје њиховим радом.

Прихваћен је обазац Архивске књиге који је предвиђен важећим Упутством о начину вођења и коришћења архивске књиге (1981). [44] Међу архивистима може изазвати забуну децидирано и рестриктивно дат опис последње рубрике Архивске књиге у Правилнику о архивирању...регистратурског материјала у јавнобележничкој канцеларији, у односу на поменуто Упутство о начину вођења и коришћења архивске књиге. Наиме, Упутством предвиђена рубрика за „примедбу“, у конкретном случају јавнобележничког архива сведена је на „број решења о излучивању безвредног регистратурског материјала односно број записника о примопредаји архивске грађе надлежном архиву“. Према нашем мишљењу ово решење је произашло из непосредне потребе појашњења радњи односно пратеће документације која се односи на кретање архивске грађе и регистратурског материјала ствараоца јавног бележника. Мишљења смо да овакав приступ може бити користан у конкретном случају, уколико је могуће са сигурношћу предвидети да архива јавног бележника не може доживети „другачију судбину“, примера ради буде знатно оштећена или уништена у ванредним околностима или елементарним непогодама. У том случају, простора за упис чињенице у Архивској књизи датог формата нема. Такође, уочили смо да се у рубрици 4. уписује врста регистратурског материјала, што би према прописним у Упутству требало да се односи на „категорију регистратурског материјала“, али недостаје одредница о класификационој ознаци. Мишљења смо, не само у случају јавних бележника, већ и других јавних служби, да је образац архивске књиге који предвиђа Упутство о канцеларијском пословању органа државне управе (1993)[45] оптималније решење, које би се могло применити и на делатност јавнх бележника. Зашто оптималније? По нашем мишљењу, јер пружа више података везаних кретање и вредновање архиве, као што су рокови чувања из Листе категорија и класификациона ознака. Класификациона ознака је специфичност управних органа, али није „забрањене“ и другим јавним службама. Судски органи такође познају у свом раду класификацију према врстама предмета односно одељењима рада, а слично је и са администрацијом јавних бележника. У начелу, Јавнобележничка комора као творац Правилника није иступила изван општих правила архивске делатности и канцеларијског пословања, те се наша препорука односи на превасходно усаглашавање ставова у архивској делатности око методологије формирања и вођења архивске евиденције код стваралаца, уз претходно разматрање основаности самоиницијативног кориговања већ датих обавезујућих образаца Архивске књиге за појединачне или случајеве „гранских“ регистратура, стварној или територијалној

44 Објављено у Службеном гласнику СРС, бр. 48/81.

45 Објављено у Службеном гласнику РС, бр. 10/93 и 14/93.

надлежности архива, односно другим релевантним критеријумима.

Према датим актима, посебна пажња је припала вредновању архивске грађе, која се одабира из регистратурског материјала јавних бележника. Појам архивске грађе јавног бележника је усаглашен са елементима ове категорије предвиђеним Законом о културним добрима.[46]Архивском грађом јавног бележника сматра се „на сваки начин забележени материјал и/или документација настала поступањем јавног бележника како у оквиру његових надлежности прописаних Законом о јавном бележништву, тако и у редовном пословању јавног бележника, а које су од посебног значаја за науку и културу, без обзира на место и време њиховог настанка, облик и медиј на којем су забележени". [47] Саставни део Правилника је Листа категорија регистратурског материјала са роковима чувања за јавнобележничке канцеларије, на коју је Архив Србије дао сагласност. Листа има обавезујући карактер за све јавне бележника у оквиру Јавнобележничке коморе, те нема карактер оријентационе листе, коју може сваки јавни бележник да коригује према своме нахођењу.[48] Рокови у Листи категорија су „минимални", што значи да су предвиђени на основу законских прописа који се односе на одређену категорију/врсту регистратурског материјала. Структура Листе је, по нашем мишљењу, добро постављена, према врсти документације која настаје у раду јавних бележника. Нашу је пажњу привукла рубрика „правни основ" по коме је утврђен рок чувања одређене врсте документације у Листи. Мишљења смо да је овај приступ користан и за Листе категорија регистратурског материјала са роковима чувања регистратура других делатности, јер отклања дилеме у погледу основа утврђених рокова чувања, посебно ако знамо да они не би смели да буду краћи од законом датих.

Наша дилема представља категоризације архивске грађе у основној делатности јавних бележника. Из става 10. Листе закључујемо да архивску грађу чине само „јавнобележнички записи, јавнобележнички записници и солемнизоване исправе у електронској форми" које се чувају трајно, док се према ставу 9. Листе, исте јавнобележничке исправе чувају у физичком облику „20 година након чега се обавезно предају надлежном органу у складу са прописима о архивској грађи". Да ли ова формулација, заснована на одредбама Закона о јавном бележништву, значи да се физички облик јавнобележничких исправа, претходно у истом Закону императивно утврђене форме „утиснуте на хартији", нема својство архивске грађе јер је рок чувања исте 20 година? Има ли у овом смислу двоструког критерија и које је архивистичко оправдање да се одобри примена Листе категорија у којој се истоветна документација основне делатности јавних бележника у изворном, папирном облику вреднује као регистратурски материјал са ороченим „веком трајања", док на другој подлози/носачу информација иста представља архивску грађу, јер се чува трајно? Такође, у конкретном случају рок чувања у Листи није усаглашен са одредбом Закона о јавном бележништву која предвиђа да се „јавнобележничке исправе, јавнобележнички записи и јавнобележничке потврде чувају на одређени начин и у за то посебно предвиђеној просторији и опреми, у јавнобележничкој канцеларији 30 година", а тек након истека тог рока предају „надлежном органу у складу са прописима о архивској грађи".[49] Оправдано и питање да ли јавнобележничке евиденције (уписници, именици

46 Закон о културним добрима, Службени гласник РС, бр. 71/94. Појам архивске грађе као културног добра дефинисан је чланом 24. Закона.

47 Правилник о начину евидентирања, чувања, класификације и архивирања регистратурског материјала у јавнобележничкој канцеларији, чл. 2. и 3, број I-1-5239/2018, од 23.06.2018.

48 Примера ради, у пракси хрватске архивистике, у првим годинама по увођењу нотарског система, разматрана је могућности израде оријентационе листе категорија регистратурског материјала. Стурктура ове листе је веома блиска структури листе категорија регистратурског материјала која је усвојена уз правилника у Србији. Наиме структуиране су четити скупине регистратурског материјела: књиге које се јављају у јавнобележничком пословању, јавноблежнички списи као две категорије документације који чине основну делатност јавог бележника, затим помоћне евиденције и рачуноводствена документација, која би била специфицирана везано за делатност јавних бележника, а не и за сва остала правна лица.Видети: Darko Rupčić, Orijentacijska lista za javne beležnike, u: „ Arhivski vjesnik", HDA, god. 43 (2000), str. 30.

49 Закон о јавном бележништву, Сл. гл. 31/2011...106/2015.

и друге књиге) треба да имају статус архивске грађе, јер очигедно по датим јавнобележничким прописима то није случај, с обзиром да је рок чувања ове врсте документације 30 година. Упоређивања ради, књиге евиденција правосудних органа се чувају трајно, а како се ради о томе да је држава поверила јавним бележницима одређене послове које су претходно обављали судови, није ли оправдано да се и књиге евиденције основне документације јавних бележника категоришу као документација од трајног значаја? Да ли је надлежни архив пре стављања печата сагласности овлашћен да размотри и ову ситуацију и евентуално изнесе своје виђење и предлог, који би био обавезујући за јавне бележнике као ствараоце архивске грађе?

Из ове дилеме произилазе и додатна питања: на пример, није јасна формулација „обавезне предаје надлежном органу у складу са прописма о архивској грађи". Значи ли то да поступак предаје треба да буде спроведен у складу са прописима о архивској грађи, као и ко је у конкретном случају „надлежни орган", да ли архив или Јавнобележничка комора Србије, којој се према прописима о раду јавних бележника, архива истих предаје по престанку рада јавнобележничке канцеларије из законом датих разлога?[50] Уколико се дата формулација односи на надлежни архив, симптоматично је да се истом предаје на чување регистратурски материјал, значи јавнобележничка архива којој је рок чувања 20 година, при чему није јасно каква је даља њена судбина. Архиви као установе заштите преузимају архивску грађе у својству културног добра на трајно чување, те је нејасно у конкретном случају јавнобележничких исправа, да ли оне уопште представљају архивску грађу и није ли архиву датом формулацијом пренаменована функција од установе која чува и штити културно добро до спремишног простора за смештај регистратурског материјала, који ће после протека утврђеног рока чувања бити подвргнут прописаном поступку излучивања и уништења?! За степен више је занимљиво опредељење доносиоца Листе да изворни облик јавнобележничких исправа нема својство архивске грађе, као и сазнање да надлежни архив није искористио своје законско право да исту категорију документације вреднује као архивску грађу. У смислу изнетог, мишљења смо да би требало размотрити потребу измена и допуне предметне Листе категорија, у циљу суштинског дефинисања архивске грађе и усагашавања одредаба Правилника и Листе категорија са основним нормативом и прописима из архивске делатности.

Додајмо изнетом и чињеницу да је прописима о раду јавних бележника предвиђено сачињавање јавнобележничке исправе у електронском облику, без утискивања у хартију.[51] Такве исправе се чувају на „компакт-диску у омоту, на којем је назначена садржина компакт-диска, као и назив јавнобележничке исправе", а могу се чувати и „у рачунару, на преносивом меморијском прикључку или другом погодном носачу података у дигиталном облику, односно у дигиталном архиву који води Комора".[52] Овим је озакоњено стварање регистратурског материјала и архивске грађе јавних бележника у електронском облику као изворном односно оригиналу. Електронска архива јавног бележника је део информационог система који омогућава „трајност електронског записа и осигурава дуготрајно чување електронске архивске грађе" у утврђеним роковима чувања, њено одржавање, мигрирање односно

50 Закона обрађује статус и поступање са архивом јавних бележника у случају престанка њиховог рада. Тада је јавни бележник дужан да без одлагања „све списе, књиге и другу евиденцију" преда јавнобележничкој комори. За случај смрти јавног бележника, услед чега јавнобележничка канцеларија престаје са радом, обавезу да предају архиву јавног бележника преузимају његови законски наследници. У случају било каквих спорова у погледу извршавања обавеза предаје архиве по престанку рада јавног бележника, меродавна је одлука стварно и месно надлежног суда. Видети: Закон о јавном бележништву, Сл. гл. РС, бр. 31/2011...106/2015.

51 Према Закону, Статус јавнобележничке исправе, јавнобележнички запис у електронском облику може имати само у случају ако јавни бележник и странка имају електронски потпис пријављен и депонован у складу са законом и ако испуњава друге услове предвиђене законским и подзаконским прописима. Ограничавајући моменат јесте одређеност електронског документа законом да има својства јавне исправе и да се као таква може појављивати у правном промету, док њихово пуну снагу имају само уколико су отиснуте и на хартији, према условим из Закона о јавном бележништву, Сл.гл. РС, бр. 31/2011...106/2015.

52 Закон о јавном бележништву, Сл.гл. РС, бр. 31/2011...106/2015.

пребацивање на нове носаче у прописаним форматима, у складу са прописима којима се уређује архивска грађа, електронска архива, електронски документ и пословање јавног бележника. Јавнобележнички списи у електронском облику као изворном и оригиналном се чувају у складу са посебним законским прописом. То значи да ће јавнобележничке канцеларије, као уосталом и други стваоци архивске грађе и регистратурског материјала, заједно са архивима, у наредном периоду бити у обавези да се упознају са новодонетим државним прописима о електронском архивском документу, електронском канцеларијском пословању, електронској архиви као и њиховом имплементацијом у пракси. Посебно осетљива област у вези електронске архиве представља правилно и сасвим јасно утврђена методологија њеног чувања у делу архивске грађе као и контролисане и прописане доступности изворних електронских архивских докумената, у оквиру чега видимо као неопходну доминантнију улогу архивских установа.

У вези са вредновањем регистратурског материјала јавних бележника су предвиђени и услови издвајања оног дела јавнобележнике архиве за који „не постоји обавеза предаје надлежном органу у складу са прописима о архивској грађи или чувања трајно у електронском облику“,[53] а за које је престала обавеза чувања и у односу на исте је одобрено излучивање од стране надлежног органа јавни бележник уништава поступајући по одредбама посебног Правилника о начину евидентирања, чувања, класификације и архивирања регистратурског материјала.[54]Поступак излучивања безвредног регистратурског материјала коме је рок чувања истекао сагласно Листи категорија регистратурског материјала са роковима чувања је, по нашем мишљењу, Правилником детаљно уређен. У правилнику је наведено да се „одабирање и излучивање безвредног регистратурског материјала обавља на основу посебног прописа“. Наша примедба би се односила на прецизирање стручне терминологије, јер се из регистратурског материјала одабира архивска грађа као трајна културна вредност, док се безвредни материјал не одабира већ издваја и излучује из целине регистратурског материјала, те уништава у складу са „посебним прописима“, што верујемо да упућује на прописе из архивске делатности. Сам поступак се битно не разликује битно у односу на поступак сходно још увек важећем Упутству о примопредаји архивске грађе и излучивању безвредног регистратурског материјала из 1981. године. Из текста Правилника се не види изричито да се предлогом тражи одобрење надлежног архива, али се у каснијим формулацијама то прецизира наводима јавни бележник приступа „комисијском уништавању безвредног регистратурског материјала“ након што „прими решење надлежног архива којим се одобрава излучивање“, а о самом уништавању сачињава записник који доставља надлежном архиву.[55]

С обзиром на чињеницу да је институт јавног бележништва присутан у Србији тек неколико година, на основу досадашње скромне праксе Историјског архива у Пожаревцу износимо запажање о сарадњи са јавним бележницима. За подручје Браничевског управног округа је именовано пет јавних бележника, а сходно територијалној надлежности три основна суда на овом административно-управном подручју. Тако, на подручју Основног суда у Пожаревцу са судским јединицама у Кучеву и Жабарима су активна три јавна бележника и по један за подручје Основног суда у Великом Градишту са судском јединицом у Голупцу и Основног суда у Петровцу на Млави са судском јединицом у Жагубици.[56] Наше досадашње искуство потврђује да су јавни бележници на територијалној надлежности овог Архива испунили основне формалне услове за оснивање и рад својих канцеларија, примењују прописе

53 Код ове формулације, закључак би био да се јавнобележничке исправе у електронском облику чувају код јавних бележника трајно, те није јасно да ли се и када предају надлежном архиву на чување.

54 Јавнобележнички пословник, Сл. гл. РС, бр. 62/2016...54/2018.

55 Правилник о начину евидентирања, чувања, класификације и архивирања регистратурског материјала у јавнобележничкој канцеларији, број I-1-5239/2018, од 23.06.2018.

56 www.beleznik.org, Листа именованих јавних бележника у Србији (преузето, 02.07.2019)

у погледу управљања јавнобележничком документацијом, уредно евидентирају и архивирају јавнобележничке списе и исте чувају у посебно опредељеној канцеларији у седишту јавног бележника. Једна јавнобележничка канцеларија се обратила Историјском архиву Пожаревац као надлежном у погледу пружања стручне помоћи код управљања јавнобележничком документацијом и практичне примене, у целини, доброг нормативног основа заштите архивске грађе и регистратурског материјала јавнобележничких канцеларија, које према, нашем мишљењу, стварају архивску грађу од посебног значаја. У складу са тиме, иако су регистратуре јавних бележника још увек подвргнуте само претходној заштити архивске грађе и регистратурског материјала, њихов статус у систему заштите архивске грађе је дуготочно и са државних интереса посматрано, је веома вредан те му као таквом треба приступити, како са становишта посебних прописа о раду јавних бележника тако и из угла интереса и функција архивске струке и прописа о заштити архивске грађе

Закључак

На основу изнетих размишљања и вредновања нормативног уређења јавнобележничких канцеларија и њиховог пословања, сасвим је јсано да је у позитивном законодавству јавнобележничког пословања посебна пажња посвећења архиви и поступању са њом. Мишљења смо да је држава овим путем битно посветила пажњу јавнобечлежичкој архиви, чак значајнију у односу на праводусну архиву. Струковним организовањем јавних бележника путем Јавнобележничке коморе која је преузела на себе обавезу да уједначи архивско пословање доношењем Правилника са листом категорија, говори о свести код надлежних органа о потреби да се правилно приступи овој архиви са циљем њеног очувања у будућности. То произилази из правне природе јавнобележничке архиве и списа који настају у раду јавних бележника, те њиховог значаја за национални правни систем, уговорне односе, наследно правне и статусне послове, промет непокретности, имовинско-правне односе. Стога, без обзира на одређене недоумице у „постављању проблема“ на нивоу јавнобележничких законских и подзаконских нормативе, те њихово усаглашавање са архивским законодавством, мишљења смо да је архивска струка правовремено реаговала и учествовала у нормирању методологије заштите регистратурског материјала и архивске грађе јавних бележника у поступку њиховог настајања. Резултат добре и целовите заштите архивске грађе у процесу њеног настанка код стваралаца јесте очувана архивска грађа у целини, правилно формиран архивски фонд, евидентиран и „забележен“, да би се као такав архивистички могао да обради и учини доступним јавности и корисницима, по преузимању у надлежни архив.

THE ROLE OF NOTARIES PUBLIC IN THE SYSTEM OF PROTECTION OF ARCHIVAL AND DOCUMENTARY MATERIAL

Abstract: The institution of notaries public is not unfamiliar in comparative public law tradition. When it comes to the present day, they reappeared in Serbian legal system several years ago, with the introduction of the regulations on the establishment and work of notaries public. Having in mind the activities of notaries public and their responsibilities in the domain of performing “actions entrusted by the state,“ they are considered to be authors of archival material of exceptional importance. As the authors of arhival and documentary material they have certain obligations under the regulations concerning the protection of the documentation generated during their work. This paper analyzes the position of notaries public, their area of competence, the legal nature and significance of the archives of the notaries public, as well as the rights and obligations of notaries public in protecting archival material and the registry/documentary material produced during their work.

Наташа Милошевић Дулић[1]
Историјски архив Пожаревац
Република Србија

UDK: 930.25:001.83“2000/2019“

УЧЕШЋЕ СТРУЧНИХ РАДНИКА (АРХИВСКИХ ПОСЛЕНИКА) ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА ПОЖАРЕВАЦ НА МЕЂУНАРОДНИМ И ДОМАЋИМ КОНФЕРЕНЦИЈАМА, НАУЧНИМ СКУПОВИМА И САВЕТОВАЊИМА (2000-2019)

Апстракт: Рад се бави учешћем стручних радника (архивских посленика) Историјског архива Пожаревац на међународним и домаћим конференцијама, научним скуповима и саветовањима у периоду од 2000. до 2019. године. Подељен је на целине *Међународне конференције и научни скупови, Конференције, научни скупови и саветовања у земљи, Научни скупови и конференције у организацији Историјског архива Пожаревац и Национални научни часопис „Записи – годишњак Историјског архива Пожаревац“,* а у оквиру сваке целине хронолошки је дато време и место одржавања, назив, тема, организатор, учесник из Историјског архива Пожаревац и презентовани радови.

Кључне речи: стручно усавршавање, запослени Историјског архива Пожаревац, научни скупови, међународне и домаће конференције и скупови, саветовања, период 2004-2019;

Архивска служба има за основу архивистику као посебну науку и задатак да заштити архивску грађу и да је учини приступачном и доступном за научно-истраживачки, стручни и други рад. Као и у свакој делатности тако и у архивистици успех и квалитет у обављању послова у највећој мери зависи од оспособљености архивског кадра и њиховог усавршавања. Са једне стране, државе у којима је сређеност архива и законска регулатива, као и безбедност архивске грађе на терену на вишем нивоу, имају више могућности и времена за обављање послова који задиру у научне смерове и за усавршавањем својих кадрова. Са друге стране, баш они које сви ови послови очекују морају уложити много напора и непрестано радити на стручном усавршавању, како би ове послове што стручније обавили. Да би успешно обављао посао архивиста треба да проучава теорију и праксу архивистике, да примењује научено и стиче искуство практичним радом у архивима и да се допунски усавршава проучавањем домаће и стране стручне литературе и учешћем на саветовањима и семинарима у земљи и иностранству. Пред архивима и архивистима су данас бројни и озбиљни проблеми развоја архивске струке у правцу прилагођавања захтевима савременог друштва и савремених технологија. Још је далеке 1971. године констатована потреба за „оспособљавањем архива за будући начин информисања уз примену савремених техничких средстава (нпр. компјутера), а упоредо са модернизацијом администрације и стварањем нових облика докумената“[2]. Стога је неопходно пратити развој и искуства других у овој, али и свим другим правцима развоја архивске службе, како би се што ефикасније вршила заштита архивске грађе као културног добра. Стручно оспособљавање

1 Ауторка је архивист у Историјском архиву Пожаревац; natasamilosevicdulic@arhivpozarevac.org.rs

2 „Актуелни проблеми и мере за унапређење архивске службе“, у: Архивски преглед 1-2, Друштво архивских радника и архиви СР Србије, Београд, 1971, 237-251

запослених има за циљ унапређење знања, вештина и способности, као и односа према послу.

Неопходна модернизација архивске службе врши се не само кроз модернизовање методологије стручног рада, већ и кроз заштиту нових врста архивалија, техничку опрему архивских установа, јачање стручног кадра и ближу сарадњу са архивским, научним и другим институцијама у земљи и иностранству. Пружање подршке запосленима за учешће на престижним међународним манифестацијама, гостовањима односно националним представљањима, доприноси промоцији културе и културног наслеђа, а тиме и обликовању и промени слике земље у иностраној јавности. Сама саветовања су корисна и за учеснике-излагаче, који су додатно истражили један посебан аспект или питање из архивске делатности, али и за присутне који су у служби публике, слушајући закључке настале обрадом одређеног питања, у прилици да обогате своје знање из тих области. Континуирано архивистичко образовање је један од основних задатака и предуслов за напредовање архивистике. То је једини начин да се промене старе навике и начини рада који су превазиђени у свету и једини пут ако се жели успешно и ефикасно одговорити на захтеве које намеће ново, пре свега, информатичко окружење.[3]

Поред радова који се односе на теме из архивистике, на научним скуповима и саветовањима у земљи велики број радова односи се на историографију. Учешће на њима и презентовање израђених стручних радова је прилика да се шира јавност упозна са архивском грађом која се чува у архиву, а на чијем се истраживању темељи њихова израда, али и да се приближи и упозна локална историја.

Присуствовање и учешће на саветовањима и радионицама из области примене закона и подзаконских аката на којима се темељи функционисање и финансирање Установе је неопходан предуслов за успешно пословање.

3 Фетахагић, Хатица, „Стручно-научни садржаји Друштва архивских запосленика Тузланског кантона као важан подстицај едукацији архивских кадрова“, у: Архивска пракса 13, Тузла, 2013, 208–222.

Најбољу слику о присуству Историјског архива Пожаревац на међународним и домаћим саветовањима и скуповима из архивистике и историографије, али и саветовања из примене закона и подзаконских аката из области чије је познавање неопходно за рад Установе, пружа преглед учешћа запослених на научним скуповима и стручним саветовањима организованим у земљи и иностранству по годинама.

МЕЂУНАРОДНЕ КОНФЕРЕНЦИЈЕ И НАУЧНИ СКУПОВИ (2007-2019)

2007.

1. **Место и датум одржавања:** Квебексити, Канада, 12-18. новембар 2007.
   Назив: Четрдесета међународна конференција Округлог стола Међународног архивског савета – МАС.
   Тема: „Сарадњом до заштите различитих културних добара“
   Организатор: Национални архив и библиотека Канаде и Међународни архивски савет, под покровитељством Влада Канаде.
   Учесник из Историјског архива Пожаревац (даље: ИАП): Јасмина Николић, директорка, члан државне делегације Републике Србије.
2. **Место и датум одржавања:** Пожаревац, Србија, 30. новембар 2007.
   Назив: „Браничево у историји Србије“.
   Организатор: Историјски архив Пожаревац и Институт за новију историју Србије у Београду.
   Повод: обележавање два века српско-руских политичких односа и војне сарадње.
   Учесници из ИАП: Јасмина Николић, Драгана Милорадовић, Јасмина Живковић, Слободанка Цветковић, Живислав Антонијевић.
   Презентовани радови:
   Јасмина Николић: „Пожаревачке кафане као средишта друштвеног и културног живота у периоду између два светска рата“.

Јасмина Николић, као члан државне делегације Републике Србије на Четрдесетој међународној конференцији Округлог стола Међународног архивског савета – МАС, Квебекситu, Канада, 2007.

Учесници Међународног научног скупа „Браничево у историји Србије“, Пожаревац, 2007.

Драгана Милорадовић и Јасмина Живковић: „Архивски фонд „Начелство среза Звишког“ као основа проучавања целокупних друштвених и политичких прилика у Браничевском округу током 19. века“.
Слободанка Цветковић: „Добротворни фондови и задужбине на простору данашњег Браничевског округа“.
Живислав Антонијевић: „Пегави тифус у Пожаревцу и околини 1915. године-прилог за историју српског војног санитета“.

2010.

3. Место и датум одржавања: Осло, Норвешка, 13-17. септембар 2010.
Назив: Међународна архивска конференција „42nd International Conference of the Round Table on Archives“.
Тема: „TRUST AND ACCESS: Challenges to Managing Records and Archives in the Digital Age“
Учесник из ИАП: мр Јасмина Николић, директорка, члан државне делегације Републике Србије.

Мр Јасмина Николић, директорка ИАП, на Међународној архивској конференцији „42nd International Conference of the Round Table on Archives“, Осло, Норвешка, 2010.

4. Место и датум одржавања: Трст, Италија, 9-13. октобар 2010.
Назив: Међународна архивска конференција „20 International Archival Day“
Организатор: Међународни архивски институт, Централна Европска Иницијатива (CEI) и Министарство културе Италије.
Учесник из ИАП: мр Јасмина Николић, директорка.

2011.

5. Место и датум одржавања: Раденци, Словенија, 6-8. април 2011.
Назив: Међународна архивска конференција „Tehnički i vsebinski problemi klasičnega in elektronskega arhiviranja“ („Технички и садржински проблеми класичног и електронског архивирања“)
Организатор: Покрајински архив Марибор
Учесници из ИАП: Мр Јасмина Николић и Драгана Милорадовић
Презентован рад: Мр Јасмина Николић, Драгана Милорадовић: „Архивски документ обрађен технологијом трећег миленијума – искуство Историјског архива Пожаревац“.

6. Место и датум одржавања: Београд, Србија, јун 2011.
Назив: Међународни научни скуп „Очување и заштита културно-историјског наслеђа Србије у иностранству“
Учесник из ИАП: Јасмина Живковић, мср.
Презентован рад: Јасмина Живковић, мср*:* „Заштита црквених матичних књига као дела културне баштине Србије (упоредна анализа стања у матици и дијаспори)“.

7. Место и датум одржавања: Зрењанин, Србија, септембар 2011.
Назив: Међународно архивско саветовање „Сређивање архивских фондова управе и јавних служби“
Организатор: Историјски архив Зрењанин
Учесник из ИАП: Јасмина Живковић, мср.
Презентован рад: Јасмина Живковић, мср*:* „Заштита архивске грађе управне провенијенције у пракси Историјског архива Пожаревац“.

Драгана Милорадовић
на Међународној архивској конференцији,
Раденци/Словенија, 2011.

8. Место и датум одржавања: Крањска Гора, Словенија, 28-30. септембар 2011.
Назив: 20. Међународна конференција „DOC_SIS 2011“ (Системи управљања документима)
Учесник из ИАП: Мр Јасмина Николић, директорка
Презентован рад: Мр Јасмина Николић: „Примена информационих технологија у презентацији архивске грађе као културног блага – виртуелне изложбе Историјског архива Пожаревац“.

9. **Место и датум одржавања:** Зајечар, Србија, септембар 2011.
   Назив: Међународни научни скуп „Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура“
   Организатор: Историјски архив „Тимочка крајина“ Зајечар
   Учесник из ИАП: Јасмина Живковић, мср.
   Презентован рад: Јасмина Живковић, мср*:* „Хумана мисија Кола српских сестара у очувању народног здравља“.
10. **Место и датум одржавања:** Трст, Италија, 6-8. новембар 2011.
    Назив: „21 International Archival Day“ („21. интернационални архивски дани“)
    Тема: „Европски архивски пројекти“ и „Архиви у данашњем друштву“
    Организатор: Међународни институт архивских наука Трст-Марибор (IIAS), у сарадњи са Централноевропском иницијативом, Државним архивом у Трсту, Јавном агенцијом за истраживачку делатност Републике Словеније и Министарством за културу Италије
    Учесник из ИАП: Наташа Милошевић Дулић.
11. **Место и датум одржавања:** Трст, Италија, 8-13. новембар 2011.
    Назив: Међународна јесења архивистичка школа
    Организатор: Међународни институт архивских наука Трст-Марибор (IIAS), у сарадњи са Централноевропском иницијативом, Државним архивом у Трсту, Јавном агенцијом за истраживачку делатност Републике Словеније и Министарством за културу Италије**.**
    Учесник из ИАП: Наташа Милошевић Дулић, као једини полазник из Србије.

2012.

12. **Место и датум одржавања:** Раденци, Словенија, март 2012.
    Назив: Међународна архивска конференција „Tehnički i vsebinski problemi klasičnega in elektronskega arhiviranja“ („Технички и садржински проблеми класичног и електронског архивирања“).
    Организатор: Покрајински архив Марибор
    Учесник из ИАП: Мр Јасмина Николић, директорка
    Презентован рад: Мр Јасмина Николић: „Архив и маркетинг - пример Историјског архива Пожаревац/ Република Србија“.
13. **Место и датум одржавања:** Тузла, Босна и Херцеговина, 28-30. септембар 2012.
    Назив: 25. Међународна архивска конференција „Архивска пракса 2012“
    Организатор: Архив Тузланског кантона и Друштво архивских запосленика Тузланског кантона
    Учесник из ИАП: Слободанка Цветковић
    Презентован рад: Слободанка Цветковић и мр Љубинка Шкодрић: „Искорак у јавност – изложбена делатност архива“.
14. **Место и датум одржавања:** Трст, Италија, 21-24. октобар 2012.
    Назив: „22 International Archival Day“ („22. интернационални архивски дани“)
    Организатор: Међународни институт архивских наука Трст-Марибор (IIAS), у сарадњи са Државним архивом у Трсту, Централноевропском иницијативом, Јавном агенцијом за истраживачку делатност Републике Словеније и Министарством за културу Италије
    Учесник из ИАП: Мр Јасмина Николић, директорка
    Презентован рад: Мр Јасмина Николић: „Упорност визије – поглед из Историјског архива Пожаревац/ Србија; реконструкција и адаптација постојећих објеката Историјског архива Пожаревац и изградња нове зграде“.

Слободанка Цветковић на 25. Међународној архивској конференцији „Архивска пракса 2012“, Тузла, БиХ, 2012.

15. Место и датум одржавања: Трст, Италија, 21-28. октобар 2012.

Назив: Међународна јесења архивистичка школа

Организатор: Међународни институт архивских наука Трст-Марибор (IIAS), у сарадњи са Централноевропском иницијативом, Државним архивом у Трсту, Јавном агенцијом за истраживачку делатност Републике Словеније и Министарством за културу Италије**.**

Учесник из ИАП: Наташа Милошевић Дулић као један од два полазника из Републике Србије.

16. Место и датум одржавања: Зајечар, Србија, октобар 2012.

Назив: Међународни научни скуп „Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура“

Организатор: Историјски архив „Тимочка крајина“ Зајечар

Учесници из ИАП: Јасмина Живковић, мср, Драгана Милорадовић и Наташа Милошевић Дулић

Презентован рад: Јасмина Живковић, мср*:* „Здравствено стање ученика Пожаревачке гимназије у периоду од 1862. до 1912. године“.

Директорка Историјског архива Пожаревац мр Јасмина Николић на 22. Интернационалној архивској конференцији, Трст, Италија, 2012.

Учесници 22. Интернационалне архивске конференције и Јесење школе архивистике Трст, Италија, 2012.

2013.

17. **Место и датум одржавања:** Међународни институт за политику и привреду у Београду, Србија, октобар 2012.
Назив: Међународна конференција „Заштита културне баштине у иностранству“
Организатор: Међународни институт за политику и привреду у Београду
Учесник из ИАП: Јасмина Живковић, мср.
Презентован рад: Јасмина Живковић, мср: „Архивска грађа о Колу Српских Сестара у Америци и Канади“.
18. **Место и датум одржавања:** Нови Сад, Србија, 7-8. децембар 2012.
Назив: Међународно архивско саветовање Архива Војводине
Организатор: Архив Војводине
Учесник из ИАП: Слободанка Цветковић
Презентован рад: Слободанка Цветковић: „Архиви у Србији и интернет“.
19. **Место и датум одржавања:** Тузла, Босна и Херцеговина, 26-28. септембар 2013.
Назив: Међународна архивска конференција „Архивска пракса 2013“
Организатор: Архив Тузланског кантона и Друштво архивских запосленика Тузланског кантона
Учесници из ИАП: Слободанка Цветковић и Јасмина Живковић, мср.
Презентовани радови: Слободанка Цветковић: „Веб 2.0 алати – нове могућности за архиве“; Јасмина Живковић, мср: „Заштита архивске грађе привредних стваралаца у поступку транзиције – искуство Историјског архива Пожаревац“.
20. **Место и датум одржавања:** Трст, Италија, 20-24. октобар 2013.
Назив: „23 International Archival Day“ („23. интернационални архивски дани“)
Организатор: Међународни институт архивских наука Трст-Марибор (IIAS), у сарадњи са Централноевропском иницијативом, Државним архивом у Трсту, Јавном агенцијом за истраживачку делатност Републике Словеније и Министарством за културу Италије

Јасмина Живковић, мср. на Међународној архивској конференцији „Архивска пракса 2013“, Тузла, БиХ, 2013.

Учесници 23. Интернационалне архивске конференције, Трст, Италија, 2013.

Учесници из ИАП: Јасмина Живковић, мср. и Слободанка Цветковић

Презентовани радови: Јасмина Живковић, мср: „Развој превентивне заштите архивске грађе у Србији – искуство Историјског архива Пожаревац"; Слободанка Цветковић: „Развој архивске службе у Србији у другој половини 20. века".

21. Место и датум одржавања: Трст, Италија, 20-27. октобар 2013.

Назив: Међународна јесења архивистичка школа

Организатор: Међународни институт архивских наука Трст-Марибор (IIAS), у сарадњи са Централноевропском иницијативом, Државним архивом у Трсту, Јавном агенцијом за истраживачку делатност Републике Словеније и Министарством за културу Италије.

Учесник из ИАП: Наташа Милошевић Дулић, као једини полазник из Републике Србије.

2014.

22. Место и датум одржавања: Нови Сад, Србија, 2014.

Назив: Међународна конференција „Архиви, медији и култура сећања у Првом светском рату"

Организатор: Архив Војводине

Учесник из ИАП: Јасмина Живковић, мср.

Презентован рад: Јасмина Живковић, мср*:* „Судбина архивске грађе војне провенијенције у Првом светском рату".

Наташа Милошевић Дулић на Јесењој школи архивистике, Трст, Италија, 2013.

2015.

23. Место и датум одржавања: Трст, Италија, 16-20. октобар 2015.
Назив: „25 International Archival Day“ („25. интернационални архивски дани“)
Организатор: Међународни институт архивских наука Трс-Марибор (IIAS), у сарадњи са Централноевропском иницијативом, Државним архивом у Трсту, Јавном агенцијом за истраживачку делатност Републике Словеније и Министарством за културу Италије
Учесник из ИАП: Др Јасмина Николић, директорка

24. Место и датум одржавања: Липице, Словенија, 19. октобар 2015.
Назив: Шеста Међународна конференција архива свесловенских земаља (KASD)
Организатор: Међународни институт архивских наука Трст-Марибор, Архив Републике Словеније и Јавна агенција за истраживачку делатност у Словенији, под покровитељством Европске академије за науку и уметност ALMA MATER EUROPAEA
Учесник из ИАП: Др Јасмина Николић, директорка
Презентовани радови: Др Јасмина Николић је представила четири броја националног научног часописа „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац“. Том приликом је одржана седница међународне редакције часописа „Записи“ Историјског архива Пожаревац. Представила је и документарни филм „Србија и Браничево у Великом рату, 1914 – 1918“, верзија на енглеском језику.

2016.

25. Место и датум одржавања: Тузла, Босна и Херцеговина, 28-30. септембар 2016.
Назив: 29. Међународно архивско саветовање „Архивска пракса 2016“
Организатор: ЈУ Тузланског кантона, под покровитељством Федералног министарства образовања и науке Босне и Херцеговине и Министарства образовања, науке, културе и спорта Тузланског кантона.
Учесник из ИАП: Слободанка Цветковић
Презентован рад: Слободанка Цветковић: „Етички кодекс архивиста у Србији. Познавање, проблеми, примена“ .

Директорка ИАП др Јасмина Николић на Шестој Међународној конференцији архива свесловенских земаља, Липице, Словенија, 2015.

26. Место и датум одржавања: Тара, Србија, 13- 14. октобар 2016.
Назив: Прво међународно архивистичко саветовање „Тара 2016“
Тема: Вредновање архивске грађе
Организатор: Архивистичко друштво Србије и Историјски архив Ужице, под покровитељством Министарства културе и информисања Републике Србије
Учесници из ИАП: Слободанка Цветковић и Јасмина Живковић, мср.
Презентовани радови: Слободанка Цветковић: „Осврт на валоризацију документарног материјала у Србији после Другог светског рата“; Јасмина Живковић, мср: „Разграничење архивске грађе – нормативна, теоријска и практична разматрања, са примерима из праксе Историјског архива Пожаревац“.

27. Место и датум одржавања: Липице, Словенија, 22-23. октобар 2016.
Назив: Седма Међународна конференција архива свесловенских земаља (7. KASD)
Организатор: Међународни институт архивских наука Трст-Марибор, Архив Републике Словеније и Јавна агенција за истраживачку делатност у Словенији, под покровитељством Европске академије за науку и уметност ALMA MATER EUROPAEA
Учесник из ИАП: Др Јасмина Николић, директорка
Презентован рад: Др Јасмина Николић: „Архиви, архивска наука и архивска грађа посебне заштите у Србији“.

28. Место и датум одржавања: Трст, Италија, 24-26. октобар 2016.
Назив: „26. International Archival Day“ („26. интернационални архивски дани“)
Организатор: Међународни институт архивских наука Трст-Марибор (IIAS), у сарадњи са Државним архивом у Трсту, а под покровитељством Централноевропске Иницијативе (CEI), Европске академије за науку и уметност ALMA MATER EUROPAEA и Универзитета у Марибору.
Учесник из ИАП: Др Јасмина Николић, директорка

2017.

29. Место и датум одржавања: Раденци, Словенија, 5-7. април 2017.
Назив: Међународна архивска конференција „Tehnički i vsebinski problemi klasičnega in elektronskega arhiviranja“ („Технички и садржински проблеми класичног и електронског архивирања“).
Организатор: Покрајински архив Марибор
Учесник из ИАП: Наташа Милошевић Дулић
Презентован рад: Наташа Милошевић Дулић: „Последице неадекватних услова чувања архивске грађе у архивима – искуство Историјског архива Пожаревац.“

Наташа Милошевић Дулић на Међународној архивској конференцији „Технички и садржински проблеми класичног и електронског архивирања“, Раденци, Словенија, 2017.

2018.

30. Место и датум одржавања: Скупштина Града Пожаревца (свечана сала), Пожаревац, Србија, 13. и 14. јун 2018.
Назив: Међународна научна конференција „Архиви у трећем миленијуму – вечна исходишта историје“
Организатор: Историјски архив Пожаревац под покровитељством Града Пожаревца
Учесници из ИАП: Др Јасмина Николић, др Драгана Милорадовић, Јасмина Живковић, мср, Милан Станковић, мср, Наташа Милошевић Дулић, Мирјана Степановић и Слободанка Цветковић

Др Јасмина Николић отвара Међународну конференцију „Архиви у трећем миленијуму – вечна исходишта историје“, Пожаревац, Србија, јун 2018.

31. Место и датум одржавања: Српска академија наука и уметности, Београд, Србија, 21. јун 2018.
Назив: Међународна научно-архивистичка конференција „Дигитално архивирање средњевековних повеља: концепти и искуства“
Организатор: Балканолошки институт Српске академије наука и уметности у Београду, под покровитељством Министарства културе и информисања Републике Србије и Европске Комисије.
Учесници из ИАП: Др Јасмина Николић, директорка и Јасмина Живковић, мср.

32. Место и датум одржавања: Универзитет Federico II у Напуљу, Италија, 24-26. септембар 2018.
Назив: Међународна конференција ICARUS-a „Coperation as Opportunity, Historical Documents, Research and Society in the Digital Era“ („Сарадња као могућност – Историјска документа, истраживање и друштво у дигиталној ери“).
Организатор: Међународни центар за архивска истраживања у Бечу – ICARUS и Европска Унија.
Учесници из ИАП: Др Јасмина Николић, директорка и Јасмина Живковић, мср.
Презентован рад: Др Јасмина Николић: „Kids in the archive – pedagogical approaches, the experiences by of the Historical Archive of Pozarevac, Serbia“ (“Деца у Архиву – педагошки приступи – искуства Историјског архива Пожаревац/Република Србија”).

33. Место и датум одржавања: Градска кућа, Сента, Србија, 4. октобар 2018.
Назив: Међународна научна конференција „Архиви и Велики рат“
Организатор: Историјски архив Сента уз подршку Владе Мађарске, Државног секретаријата за националну политику Кабинета Премијера Мађарске и Општине Сента.
Учесници из ИАП: Др Јасмина Николић, директорка и Јасмина Живковић, мср.
Презентовани радови: Др Јасмина Николић: „Пројектне активности Историјског архива Пожаревац (2014-2018) у вези са обележавањем стогодишњице од Великог рата”; Јасмина Живковић, мср: „Савезничке санитетске мисије и лечење српске војске. Губици српске војске у Првом светском рату“.

Директорка Историјског архива Пожаревац др Јасмина Николић на Међународној конференцији ICARUS-a „Coperation as Opportunity, Historical Documents, Research and Society in the Digital Era“, Напуљ, Италија, 2018.

2019.

34. Место и датум одржавања: Тара, Србија, 10-12. октобар 2018.

Назив: Међународно саветовање „Архивска грађа у теорији и пракси“.

Организатор: Архивистичко Друштво Србије, Историјски архив Ужице, уз подршку Министарства културе и информисања Републике Србије.

Учесници из ИАП: Јасмина Живковић, мср. и Слободанка Цветковић

Презентовани радови: Јасмина Живковић, мср: „Електронско архивирање и ствараоци архивске грађе у Србији, прокламовано и стварно“; Слободанка Цветковић-Саша Цветковић: „Електронска документација у образовању на примеру основних школа“.

35. Место и датум одржавања: Пула, Хрватска, 27-29. март 2019.

Назив: Међународна конференција ICARUS „Интерактивни архиви: изазови дигитализације и сарадња преко мрежа“ – „Interactive Archives: Digital Challenges &Collaborative Networks“.

Организатор: Међународни центар за архивска истраживања у Бечу – ICARUS, ICARUS – Хрватска и EURBICA.

Учесници из ИАП: Наташа Милошевић Дулић и др Драгана Милорадовић.

Презентован рад: Наташа Милошевић Дулић и др Драгана Милорадовић: „Доступност информација о архивској грађи и дигитална документа на званичним сајтовима архива у Србији, те искуства Историјског архива Пожаревац“.

36. Место и датум одржавања: Москва, Руска Федерација, 9-11. април 2019.

Назив: Трећа међународна архивска конференција „Хуманитарни проблеми у периоду између два светска рата: документарно наслеђе“

Наташа Милошевић Дулић на Међународној конференцији ICARUS, Пула, Хрватска, 2019.

Организатор: Регионална делегација Међународног комитета Црвеног крста за Руску Федерацију, Белорусију и Молдавију и Руска Федерална Архивска Агенција (Руска Федерација)

Учесник из ИАП: др Јасмина Николић, директорка

Презентован рад: др Јасмина Николић: „Мултимедијални пројекат и документарни филм „Србија и Браничево у Великом рату 1914-1918“.

37. Место и датум одржавања: Београд, Србија, 23-25. септембар 2019.

Назив: Међународна конференција ICARUS „Архиви и архивска истраживања у дигиталном окружењу“;

Организатор: Међународни центар за архивска истраживања у Бечу – ICARUS, Универзитет у Београду, Филозофски факултет и Историјски архив Београда.

Учесници из ИАП: др Јасмина Николић, др Драгана Милорадовић и Наташа Милошевић Дулић.

Презентован рад: др Драгана Милорадовић, др Јасмина Николић и Наташа Милошевић Дулић: „Миленијалци у Архиву – снимање видео-клипова коришћењем архивске грађе и Архива“.

др Јасмина Николић, директорка ИАП на Међународној конференцији Москва, Руска Федерација, 2019.

Др Драгана Милорадовић на Међународној конференцији ICARUS, Београд, Србија, 2019.

КОНФЕРЕНЦИЈЕ, НАУЧНИ СКУПОВИ И САВЕТОВАЊА У ЗЕМЉИ (2004-2019)

2004.

1. Место и датум одржавања: Пожаревац, 2004.
   Тема: Дигитализација архивске грађе
   Учесници из ИАП: Јасмина Николић, директорка и Јасмина Живковић.
2. **Место и датум одржавања:** Архив Србије, Београд, 2004.
   Тема: Саветовање **„**Дигитализација архивске грађе"
   Учесник из ИАП: Јасмина Живковић.

2005.

3. **Место и датум одржавања:** Пожаревац, 25. октобар 2005.
   Организатор: Историјски архив Пожаревац
   Назив: Први научни скуп „Браничево кроз војну и културну историју Србије"
   Повод: Деведесет година од „Макензенове" офанзиве на Србију и шездесет година од победе над фашизмом
   Учесници из ИАП: Јасмина Николић, Драгана Милорадовић, Јасмина Живковић.
   Презентовани радови: Јасмина Николић, Драгана Милорадовић, Небојша Ђокић: „Српска ваздухопловна команда у Пожаревцу 1915."; Јасмина Живковић: „Коло српских сестара за време ослободилачких ратова 1912-1918. године, са осврtом на рад пожаревачког пододбора друштва у наведеном периоду".

2006.

4. **Место и датум одржавања:** Архив Србије, Београд, 2006.
   Тема: Саветовање „Заштита архивске грађе у регистратурама за време друштвено-економских промена у Србији".
   Учесници из ИАП: Јасмина Живковић и Живорад Сарафиновић
5. **Место и датум одржавања:** Нови Сад, 2006.
   Организатор: Друштво архивских радника Војводине
   Тема: Саветовање „Сређивање и обрада архивске грађе судске провенијенције".
   Учесник из ИАП: Јасмина Живковић.
6. **Место и датум одржавања:** Пожаревац, 10. октобар 2006.
   Организатор: Историјски архив Пожаревац
   Назив: Други научни скуп „Браничево кроз војну и културну историју Србије"
   Повод: „У сећање на хероје српске голготе 1916."
   Учесници из ИАП: Јасмина Николић, Драгана Милорадовић, Јасмина Живковић и Слободанка Цветковић.
   Презентовани радови: Јасмина Николић: „Прилог проучавању привреде пожаревачког округа почетком 20. века на примеру архивског фонда „Великоградиштанска царинарница 1906-1945."; Драгана Милорадовић: „Прилог проучавању социјалних односа на примеру архивског фонда „Удружење Слога пожаревачких занатлија и радника" у периоду 1893-1950."; Јасмина Живковић: „Занатска школа пожаревачког женског друштва."; Слободанка Цветковић: „Просветно-уметничка група „Чича Илија" у Пожаревцу".

Учесници Првог научног скупа ИАП „Браничево кроз војну и културну историју Србије“, Пожаревац, 2005.

2007.

7. Место и датум одржавања: Архив Војводине, Нови Сад, 2007.
Тема: Саветовање „Сређивање и обрада архивске грађе судске провенијенције“
Учесник из ИАП: Јасмина Живковић.

8. Место и датум одржавања: Архив Србије, Београд, децембар 2007.
Организатор: Архивистичко друштво Србије
Тема: Саветовање „Међународни архивски стандарди и њихова примена“
Учесник из ИАП: Јасмина Живковић.

2008.

9. Место и датум одржавања: Крагујевац, 2. децембар 2008.

Учесници Другог научног скупа ИАП „Браничево кроз војну и културну историју Србије“, Пожаревац, новембар 2006.

Назив: Научни скуп „Крагујевац у другој половини 19. века“
Организатор: Историјски архив Шумадије - Крагујевац
Учесници из ИАП: Јасмина Живковић и Слободанка Цветковић.
Презентовани радови: Јасмина Живковић: „Босиљка Павловић, ћерка пуковника Антонија Павловића из Крагујевца“; Слободанка Цветковић: „Фонд Тамбурашево А. Станојевића из Крагујевца“.

2011.

10. Место и датум одржавања: Нови Сад, октобар, 2011.
Назив: Стручни скуп „ Службене новине у јавном и приватном животу“
Учесник из ИАП: Јасмина Живковић, мср.
Презентован рад: Јасмина Живковић, мср*:* „Примена службених гласила у области заштите архивске грађе“.

2013.

11. Место и датум одржавања: Нови Сад, 12. децембар 2013.
Назив: Архивско саветовање Историјског архива града Новог Сада
Организатор: Историјски архив града Новог Сада
Учесници из ИАП: Јасмина Живковић, мср. и Слободанка Цветковић
Презентовани радови: Јасмина Живковић, мср*:* „Валоризација медицинске документације у Историјском архиву Пожаревац“; Слободанка Цветковић: „Разграничење архивских фондова у пракси спољне службе Историјског архива Пожаревац“.

2014.

12. Место и датум одржавања: Београд, октобар, 2014.
Назив: Стручни скуп
Организатор: Привредна комора Србије и Удружење *CERAT* у Београду
Учесник из ИАП: Јасмина Живковић, мср.
Презентован рад: Јасмина Живковић, мср*:* „Архивирање документације, нормативни оквири“.

2016.

13. Место и датум одржавања: Архив Србије, Београд, мај 2016.
Назив: Школа архивистике Архива Србије
Организатор: Архив Србије
Учесник из ИАП: Јасмина Живковић, мср.
14. Место и датум одржавања: Архив града Новог Сада, Нови Сад, 9. децембар, 2016.
Назив: Радионица „Категорије стваралаца архивске грађе и проблеми преузимања архивске грађе“
Учесник из ИАП: Јасмина Живковић, мср.

2017.

15. Место и датум одржавања: Министарство културе и информисања Републике Србије, Београд, 22. јун 2017.
Назив: Радионица „Унапређење веб-сајта установа културе на интернет претраживачу“
Учесници из ИАП: др Јасмина Николић, директорка и Александра Богдановић
16. Место и датум одржавања: Дом Народне Скупштине Републике Србије, Београд, 16. новембар 2017.
Назив: конференција „Култура и ИТ сектор“
Организатор: Министарство културе и информисања Републике Србије
Учесник из ИАП: др Јасмина Николић, директорка

2018.

17. Место и датум одржавања: Министарство културе и информисања Републике Србије, Београд, 26. децембар 2018.
Назив: Стручни скуп „Јединствени информациони систем за дигитализацију, управљање и чување архивске грађе (ARHIS)“
Организатор: Министарство културе и информисања Републике Србије
Учесник из ИАП: др Јасмина Николић, директорка

2019.

18. Место и датум одржавања: Дом Народне Скупштине, Београд, 22. мај 2019.
Назив: Стручни скуп „Примена Закона о заштити података о личности за представнике установа културе“
Организатор: Министарство културе и информисања Републике Србије и Народна Библиотека Србије
Учесници из ИАП: др Јасмина Николић, директорка и Наташа Милошевић Дулић

* * *

Посматрано сумарно, у периоду од 1990. године до 31.12.2003. године није било учешћа запослених из Историјског архива Пожаревац на међународним и домаћим научним и стручним конференцијама, скуповима и саветовањима.

У периоду од 2004. године до данашњих дана, дакле у претходних 15 година, остварено је 114 учешћа стручних запослених лица из Архива на 38 међународних архивских и научних конференција и скупова и 18 домаћих, као и на 25 стручних семинара.

У том периоду стручни радници Историјског архива Пожаревац израдили су укупно 53 научна/стручна рада. Радови су публиковани у зборницима радова са научних скупова и конференција на којима су учествовали, као и у националном научном часопису „Записи - Годишњаку Историјског архива Пожаревац“.

Др Јасмина Николић и Александра Богдановић, Министарство културе РС, Београд, 2017.

НАУЧНИ СКУПОВИ И КОНФЕРЕНЦИЈЕ У ОРГАНИЗАЦИЈИ ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА ПОЖАРЕВАЦ(2005-2018)

Организација научних скупова је веома захтеван и одговоран посао. Значај научних скупова је у давању доприноса неговању завичајне историје као дела националне историје, али и дела велике светске историјске баштине. Они нуде нове приступе постојећој изворној грађи и помажу да се српска историографија креће напред.

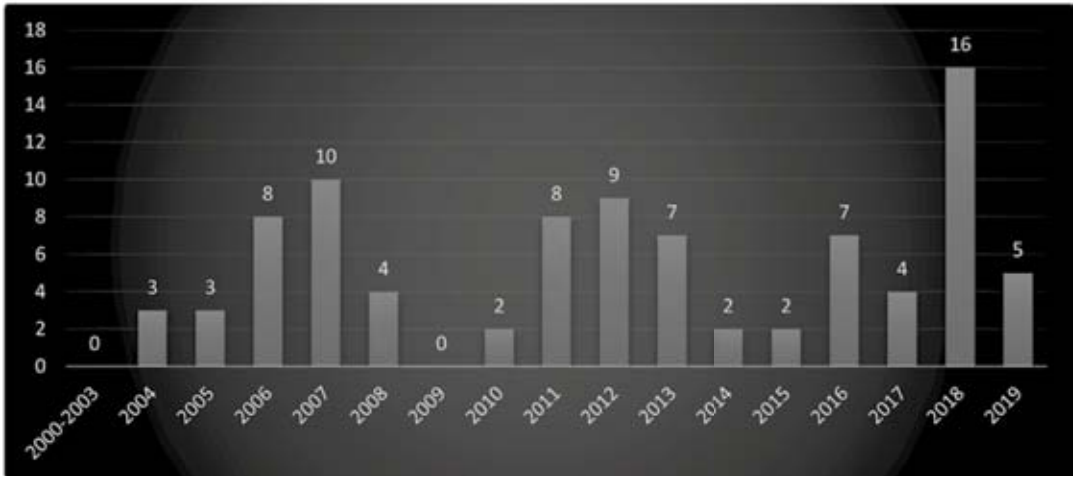

Графички приказ учешћа запослених из Историјског архива Пожаревац на конференцијама, научним скуповима и саветовањима у земљи и иностранству 2000-2019.

Организовање научних скупова представља веома сложен посао који обухвата реализацију активности као што су:

- Иницирање научно-стручног скупа;
- Дефинисање програмског и организационог одбора;
- Утврђивање теме конференције/скупа;
- Одређивање места и времена одржавања скупа;
- Радни документи скупа – Информација о конференцији/скупу, Позив, Упутство за ауторе;
- Прикупљање радова и пријава учесника;
- Избор, односно рецензија радова;
- Утврђивање програма рада;
- Одређивање радних тела конференције/скупа, и др.

У периоду од 2005. до 2007. године Историјски архив Пожаревац се прихватио овог одговорног посла, тако да је био организатор три научна скупа под називом „Браничево у историји Србије“. Основни циљ организовања ових научних скупова била је тежња да се прошлост Пожаревца изучи, научно обради и критички валоризује како би се опште и појединачно знање из локалне историје подигло на виши ниво, у складу са захтевима савремене историјске науке.[4]

Први научни скуп одржан је 25. октобра 2005. године, а окупио је 44 учесника, поводом деведесет година од „Макензенове“ офанзиве на Србију и шездесет година од победе над фашизмом. Кроз четири сесије научног скупа („Пленарна седница“, „Браничево у антици, средњем веку и у време османске владавине“, „Браничево кроз војну историју Србије и личности које су обележиле 19. век“ и „Српска војска, формације и наоружање“) изложено је тридесетак реферата.

4 Николић, Јасмина „Реч унапред“, у: „Браничево кроз војну и културну историју Србије I“, зборник радова са научног скупа Историјског архива Пожаревац, свеска 4, Пожаревац, 2007, 15-16.

Радови су публиковани у зборнику „Браничево кроз војну и културну историју Србије I“, зборник радова са научног скупа Историјског архива Пожаревац, свеске 1, 2 и 3.

Други научни скуп „Браничево кроз војну и културну историју Србије“ одржан је 10. октобра 2006. године „У сећање на хероје српске голготе 1916.“ Тематски оквир научног скупа обухватио је теме везане за прошлост Пожаревца и Браничева, па и читаве Србије од антике преко средњег века до новог доба. Кроз четири сесије („Браничево у средњем веку и у време Османске владавине“, „Браничево кроз војну историју Србије, Први светски рат“ и „Српска војска, формације и наоружања“) изложено је 29 реферата. Учесници овог научног скупа својим радовима осветлили су многе догађаје, личности, збивања из богате прошлости града и покренули многа питања из периода када је Пожаревац играо важну улогу политичког, привредног, културног и просветног центра Србије, чиме је дат допринос неговању завичајне историје као дела велике светске историјске баштине и подстицај за проучавање историје пожаревачког краја.[5] Радови су публиковани у зборнику „Браничево кроз војну и културну историју Србије II“, зборник радова са научног скупа Историјског архива Пожаревац, свеска 4.

Трећи научни скуп, али први међународни, организован је у сарадњи са Институтом за новију историју Србије из Београда под називом „Браничево у историји Србије“, а био је посвећен обележавању два века српско-руских политичких односа и војне сарадње. Научни скуп је одржан 30. новембра 2007. године, уз одобрење и финансијску подршку Министарства за науку Републике Србије и Града Пожаревца. На овом научном скупу учешће су узела 43 научна посленика из Србије и из иностранства (Русије, Мађарске, Грчке, Бугарске), који су реферате изложили кроз три сесије („Друштво, политика, култура у историји Србије“, „Браничево-насеља, култура, становништво“ и „Два века српско-руских политичких односа и војне сарадње“). Најпре је публикован зборник резимеа 2007. године, а затим и „Браничево у историји Србије, зборник радова III“, свеска 6.

У години обележавања 70 година постојања и рада, Историјски архив Пожаревац је под покровитељством Града Пожаревца, 13. и 14. јуна 2018. године организовао Међународну научну конференцију „Архиви у трећем миленијуму – вечна исходишта историје“. Ова Конференција је окупила велики број стручњака, представника архива из Србије и иностранства. Учешће је узело 35 стручњака из Србије, Словеније, Македоније, Босне и Херцеговине, Хрватске, Руске Федерације и Црне Горе. Иначе, Међународна научна конференција била је једна у низу пратећих манифестација у оквиру обележавања седамдесетогодишњице Историјског архива Пожаревац и седам година националног научног часописа „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац“. Међународна научна конференција је организована са циљем спровођења тежњи на унапређењу сарадње на пољу архивске науке и струке и научно-истраживачког рада, као и сарадње између архивских институција и самих научних и културних посленика. Учесници су своје реферате излагали у два дана. Првог дана конференције представљени су радови у области „Заштита и промоција културног наслеђа“, а другог дана у области „Сачувана историја – темељ будућности“. Радна представништва су оба дана на крају излагања аутора реферата изнела закључке. Овим и оваквим закључцима на најбољи начин су обједињена оба конференцијска дана и послата конкретна и јасна порука о значају и улози архивске грађе за науку уопште, за историју, културу и државу. Радови представљени на Конференцији публиковани су у часопису „Записи – Годишњаку Историјског архива Пожаревац“ број 7.

5 Николић, Јасмина, Исто.

НАЦИОНАЛНИ НАУЧНИ ЧАСОПИС „ЗАПИСИ – ГОДИШЊАК ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА ПОЖАРЕВАЦ“ (2012-)

Национални научни часопис „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац“ покренут је Одлуком директора Историјског архива Пожаревац мр Јасмине Николић 20. фебруара 2012. године. Овом Одлуком су утврђена права и обавезе главног и одговорног уредника, уредника, као и редакција часописа из редова запослених у Историјском архиву Пожаревац. Током периода постојања и редовног излажења нашег часописа, подигнута је свест средине о значају и улози архива као институција и архивске грађе као културног добра, дат је допринос неговању националне, регионалне и градске културне традиције, као и допринос већој препознатљивости идентитета града, државе и региона.[6] Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије је часопису «Записи», од 2015. године, доделило категорију М 53 - Национални научни часопис.

Запослени у Историјском архиву Пожаревац су за сваки од осам бројева овог часописа радили научне и стручне радове, које ћемо хронолошки приказати у наставку текста:

2012.

За први број националног научног часописа „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац“, запослени стручни радници Историјског архива Пожаревац обрадили су следеће теме: Мр Јасмина Николић: „Уз Први број“; Јасмина Живковић: „Заштита црквених матичних књига у Браничевском округу“; Слободанка Цветковић: „Доступност архивске грађе и информација о архивској грађи на интернету у архивима у Србији“; Мр Јасмина Николић: „Издавачка делатност Историјског архива Пожаревац – Библиографија архивских издања (1948-2012)“; Драгана Милорадовић Николић: „Изложбена делатност Архива – искуства Историјског архива Пожаревац у периоду 2003-2012“; Наташа Милошевић Дулић: „Јесења школа ар-

Учесници Међународне конференције „Архиви у трећем миленијуму – вечна исходишта историје“, Пожаревац, јун 2018.

6 https://arhivpozarevac.org.rs/Index.html

хивистике – Трст 2011“; Наташа Милошевић Дулић: „Јесења школа архивистике – Трст 2012“; Наташа Милошевић Дулић: „21. Међународна конференција „21 International Archival Day“, 2011“; Јасмина Живковић: „Очување и заштита културно историјског наслеђа Србије у иностранству“; мр Јасмина Николић: „Међународно саветовање „Tehnični in vsebinski problemi klasičnega in elektronskega arhiviranja““; Слободанка Цветковић: „25. Међународно архивско саветовање у Тузли „Архивска пракса 2012““; мр Јасмина Николић: „22. Међународна конференција “ 22 International Archival Day ” 2012“;

2013.

У другом броју националног научног часописа „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац“, објављени су радови: Др Јасмина Николић: „Уз Други број“; Јасмина Живковић, МА: „Заштита архивске грађе и регистратурског материјала код правосудних стваралаца у Браничевском округу“; Слободанка Цветковић: „Коришћење архивске грађе у јавне и приватно-правне сврхе на примеру Историјског архива Пожаревац“; Драгана Милорадовић Николић: „Значај дигиталних архивских и библиотечких фондова и збирки за кориснике – искуство Историјског архива Пожаревац“; Александра Богдановић: „Корице старих и ретких књига и њихова заштита“; Живислав Антонијевић: „Документарна фотографија као историјски извор и формирање збирке фотографија Историјског архива Пожаревац“; Јасмина Живковић: „Школа архивистике“; Слободанка Цветковић: „Дан отворених врата архива 2013“; Јасмина Живковић и Слободанка Цветковић: „26. [Двадесет шесто] Међународно архивско саветовање “Архивска пракса 2013”.

2014.

За трећи број националног научног часописа „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац“, запослени стручни радници Историјског архива Пожаревац обрадили су следеће теме: Др Јасмина Николић: „Уз Трећи број“; Слободанка Цветковић: „Друштво архивских радника Србије (1954-2014): преглед рада“; Јасмина Живковић, МА: „Хероине са пушком у руци“; Александра Богдановић: „Интернет страница као комуникацијски канал Историјског архива Пожаревац“; Наташа Милошевић Дулић: „Јесења школа архивистике – Трст 2013.“; Слободанка Цветковић: „Дан отворених врата Архива 2014“; Јасмина Живковић: „Школа архивистике - Тематски семинар о заштити архивске грађе и регистратурског материјала васпитно-образовних установа у Браничевском округу“; Јасмина Живковић и Слободанка Цветковић: „23. Међународни архивски дан“; Мирјана Степановић: „Филмска магија кроз изложбе „Биоскоп, 1941-1945“ и „Филмови које смо волели 1946-1980““; др Јасмина Николић: „Србија у Великом рату“: изложба архивских докумената, каталог изложбе, виртуелна изложба и сет архивских фотографија/разгледница“;

2015.

У четвртом броју националног научног часописа „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац“, објављени су радови: Др Јасмина Николић: „Уз Четврти број“; Драгана Милорадовић: „Архивска грађа и фотографија као извори у истраживањима у етнологији, антропологији и историји“; Наташа Милошевић Дулић: „Сређивање и обрада збирке Varia 1791- / - искуства Историјског архива Пожаревац“; Јасмина Живковић, МА: „Самарићанке у српском војном санитету 1914-1918“; др Јасмина Николић: „Прилог проучавању општих друштвених и политичких прилика у Краљевини

Срба, Хрвата и Словенаца“; Слободанка Цветковић: „Државна мешовита грађанска школа Пожаревац: летопис школе“; Мирјана Степановић: „Завичајно Забрђе остало у аманет“; др Јасмина Николић: „Мултимедијални пројекат Историјског архива Пожаревац и Војног архива Министарства одбране Републике Србије “Србија и Браничево у Великом рату 1914-1918. - Победоносно ходи Србијом“; др Јасмина Николић, Ивана Крстић Мистрицеловић и Драгана Милорадовић: „Нахијски суд Пожаревац 1821-1839“ - Програм свечаности обележавања два века од Другог српског устанка и битке за Пожаревац, као и представљања зборника докумената „Нахијски суд Пожаревац, 1821-1839“, из едиције „Зборници докумената“ Историјског архива Пожаревац“; Јасмина Живковић: „Школа архивистике: тематски семинар о заштити архивске грађе и регистратурског материјала стваралаца управне делатности у Браничевском округу“; Слободанка Цветковић: „Дан отворених врата архива 2015. „Ја ♥ архив“.

2016.

У петом броју националног научног часописа „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац“, објављени су радови: Др Јасмина Николић: „Већ пет година пред вама“; Јасмина Живковић, *МА*: „Преузимање архивске грађе правосудне провенијенције – нормативне дилеме и искуства Историјског архива Пожаревац“; Др Драгана Милорадовић: „Кроз албум фотографија – архивска грађа и фотографија у етнолошким и антрополошким истраживањима костима“; др Јасмина Николић: „Политичка штампа у Пожаревцу у периоду између два светска рата“; Слободанка Цветковић: „Ратне прилике у Пожаревцу и околини 1941-1944“; Наташа Милошевић Дулић: „Прилог за библиографију радова о Историјском архиву Пожаревац у завичајној периодици (новембар 2012 - октобар 2016)“; др Јасмина Николић: „Прилог за библиографију архивских издања Историјског архива Пожаревац (2012-2016)“; Драгана Милорадовић: „Србија и Пожаревац у Другом светском рату 1941-1944 - окупациона управа, избеглице и просвета“ - програм свечаности представљања монографије и изложбе“; Слободанка Цветковић: „Дан отворених врата архива 2016, Пожаревац, 9. јун 2016“.

2017.

У шестом броју националног научног часописа „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац“, објављени су радови: Др Јасмина Николић: „Уз шести број“; Јасмина Живковић, МА: „Проблематика архивске грађе медицинске провенијенције код стваралаца у Браничевском округу“; Др Драгана Милорадовић: „Изложбена делатност архива - искуства Историјског архива Пожаревац у периоду 2012-2017“; Слободанка Цветковић: „Истраживање неочекиваног-списак осуђеника осуђених за време окупације у Пожаревачком казненом заводу (1941-1944)“; др Јасмина Николић: „Казнено-поправни заводи у Србији - пример Пожаревачког казненог завода 1853-1918. - програм свечаности представљања монографије и изложбе“; Јасмина Живковић, *МА*: „Школа архивистике: заштита архивске грађе установа културе у Браничевском округу“; Мирјана Степановић: „Животи оковани зидинама и бодљикавом жицом - свечаност отварања изложбе „Казнено-поправни заводи у Србији-пример Пожаревачког казненог завода 1853-1918“; Наташа Милошевић Дулић: „Међународно саветовање „Tehnični in vsebinski problemi klasičnega in elektronskega arhiviranja““; Слободанка Цветковић: „Дан отворених врата архива 2017, Пожаревац, 9. јун 2017“; Горан Митић: “Скрајнута ремек-дела: молба Тенгиза Абуладзеа - откуцаји тишине или душини вечити захтеви“.

2018.

У седмом броју националног научног часописа „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац“, објављени су радови: др Јасмина Николић: „Уз седми број“; др Драгана Милорадовић: Антрополошко виђење жена са маргина друштва - осуђенице женског затвора у пожаревачком казненом заводу у 19. веку“; Јасмина Живковић, *мср*: „Архивска грађа у приватном власништву и њена заштита у Историјском архиву Пожаревац“, „Сарадња као могућност-Историјска документа, истраживање и друштво у дигиталној ери - Међународна конвенција/конференција у Напуљу у организацији ICARUS; Слободанка Цветковић: „Евиденције о архивској грађи у архиву-проблематика вођења и ажурирања“, „Дан отворених врата архива 2018; Наташа Милошевић Дулић: „Дигитализација архивске грађе-искуства Историјског архива Пожаревац“; др Јасмина Николић, Јасмина Живковић, мср, Слободанка Цветковић: „„Архиви у трећем миленијуму-вечна исходишта историје“-Међународна научна конференција у организацији Историјског архива Пожаревац“; др Јасмина Николић, Јасмина Живковић, мср,““Архиви и Велики рат“-међународна конференција у Сенти“.

2019.

У осмом броју националног научног часописа „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац“, објављени су радови: др Јасмина Николић: „Уз осми број“, „Авантура у Архиву- сликовница и бојанка - приказ пројекта“, „Трећа међународна архивска конференција „Хуманитарни проблеми у периоду између два светска рата: документарно наслеђе“-приказ међународне архивске конференције у Москви; др Јасмина Николић, др Маријана Мраовић: „Изложба „Србија у Великом рату 1914-1918.“ у Културном центру Србије у Паризу, од 21. септембра до 19. октобра 2019. године“; Јасмина Живковић, мср: „Јавни бележници у систему заштите архивске грађе и документарног материјала“; Слободанка Цветковић, Александар Бережнов: „Грађани пожаревачког округа уписани у протоколима умрлих цркве у Краљеву у периоду 1912-1921. год.“; Наташа Милошевић Дулић: „Учешће стручних радника Историјског архива Пожаревац на домаћим и међународним конференцијама, научним скуповима и саветовањима“; др Јасмина Николић, др Драгана Милорадовић: „Потписивање Меморандума о сарадњи Историјског архива Пожаревац и Државног архива Републике Северне Македоније и реализација гостовања изложбе „Филмови које смо волели 1947-1980“ Историјског архива Пожаревац у Скопљу, 3. јун 2019.“; др Драгана Милорадовић, Наташа Милошевић Дулић: „Интерактивни архиви: дигитални изазови и утицај интернета“ - 23. ICARUS годишња конвенција и 5. дани ICARUS-а у Хрватској“; др Драгана Милорадовић, Наташа Милошевић Дулић, др Јасмина Николић: „Миленијалци“ у Архиву – снимање видео-клипова коришћењем архивске грађе и Архива” -Пројекат Историјског архива Пожаревац „Авантура у Архиву 3“.

Закључак

На основу свега изложеног може се закључити да су стручни архивски кадрови који и даље раде на сопственом усавршавању јако важан и у већини случајева пресудан фактор за унапређење архивског пословања. Од архивиста се захтевају и додатна знања и искуства. То се нарочито односи на сегмент информационих технологија које су, с обзиром на брз технолошки развој, носилац многих новина и промена. Са друге стране, европске норме и смернице нас воде у смеру сталног учења и стицања и примене нових знања и искустава. Све то указује на потребу праћења

достигнућа архивиста из окружења и света и «држање корака» са њима. Стога је неопходно присуство архивиста и на домаћој, али и на међународној архивској сцени, како би се тај «корак» одржао.

Поред стицања нових знања, учешће на саветовањима и конференцијама је прилика да се презентовањем радова представе искуства и достигнућа Историјског архива Пожаревац. Историјски архив Пожаревац је на свом досадашњем путу развоја установе и архивистичке науке и струке, препознао огроман значај стручног усавршавања и унапређења сарадње. То се види и из чињенице да су архивисти ове Установе у претходних 15 година (период од 2004. до 2019. године) остварили 114 учешћа на 37 међународних архивских и научних конференција и скупова и 18 домаћих, као и на 25 стручних семинара. У својим радовима представили су, између осталог, резултате стручног рада у Историјском архиву Пожаревац. Захваљујући томе препознат је професионални и стручни рад у овој Установи и уследили су позиви за учешће на многим будућим конференцијама и саветовањима, али и позиви и реализација конкретне сарадње.

THE PARTICIPATION OF THE EXPERTS ON ARCHIVISM FROM THE HISTORICAL ARCHIVE OF POŽAREVAC IN INTERNATIONAL AND NATIONAL CONFERENCES, SCIENTIFIC GATHERINGS AND SYMPOSIA (2000-2019)

Abstract: The paper focuses on the participation of the experts on arhivism from the Historical Archive of Požarevac in international and national conferences, scientific gatherings and symposia between 2000 and 2019. It consists of the following sections: *International Conferences and Scientific Gatherings*; *National Conferences, Scientific Gatherings and Symposia*; *National Gathetings and Conferences Organized by the Historical Archive of Požarevac* and *National Scientific Magazine* Zapisi-the Almanac of the Historical Archive of Požarevac. Within each section there is a chronological order of events with their dates, venues, titles, themes, organizers, the names of the participants from the Historical Archive of Požarevac and the titles of the papers they presented.

Југослав Вељковски[1]
Историјски архив Града Новог Сада

Јасмина Латиновић[2]
Историјски архив Београд
Република Србија

UDK: 005.921.1

ПРОЦЕДУРЕ ЗА УПРАВЉАЊЕ ДОКУМЕНТИМА У ВЕЛИКИМ ПОСЛОВНИМ СИСТЕМИМА

Сажетак: Проблем настанка конвенционалног документа, његовим управљањем, заштитом и чувањем донекле је задовољавала постојећа законска (архивска) нормативa, али је она постала неделотворна пред изазовом електронских докумената. Због тога су велики пословни системи почели са креирањем новог процеса документовања који је више одговарао њиховим потребама и врсти делатности коју обављају тзв. Процедурама за управљање документима.

Кључне речи: Процедура за управљање документима, правилник о канцеларијском пословању, електронска документација, привредни системи, регистратурски материјал, ИСО стандард 9000, ИСО стандард 15489.

Шта су Процедуре за управљање документима и коме су намењене?

Савремено друштво је постало омеђено технологијом, информацијом као главним ресурсом и све компликованијим системом пословања. У том смислу питање управљање документима, односно информацијом постаје питање свих питања успешности једног пословног система и његовог опстанка у систему канцеларијског пословања односно његовог опстанка „на тржишту“. Живимо у периоду хиперинфлације конвенционалних и електронских докумената, па постојећи системи класификације и потоњег претраживања докумената постају неефикасни и непрецизни. Проблем настанка конвенционалног документа, његовим управљањем, заштитом и чувањем донекле је задовољавала постојећа законска (архивска) нормативa, али је она постала неделотворна пред изазовом електронских докумената. Због тога су велики пословни системи почели са креирањем новог процеса документовања који је више одговарао њиховим потребама и врсти делатности коју обављају.

Под управљањем документацијом подразумева се процес који почиње припремом документације и његовом израдом до коначне верзије која ће бити прослеђена електронском поштом, интерном комуникацијом или редовном поштом, курирском службом или на неки други начин одаслата из регистратуре ка екстерном примаоцу.

Процедурама за управљање документима уређује се област канцеларијског пословања односно управљање документацијом унутар једног правног субјекта на сажетији и субјективнији начин у односу на Правилник о канцеларијском пословању. Процедура би требало да садржи и обједини све прописане одредбе Правилника о канцеларијском пословању па се усвајањем Процедуре сматра да је Организација уредила начин канцеларијског пословања, као и начин евидентирања, класификације, архивирања, дистрибуције, одлагања,

1 Југослав Вељковски, архивски саветник;

2 Јасмина Латиновић, виши архивист;

смештања, чувања и излучивања безвредног регистратурског материјала. Процедуром се сматра да је Организација усвојила и систематизовала одређене стандарде те запосленима дала смернице и приликом електронског канцеларијског пословања.

Приликом израде Процедуре узимају се у обзир унутрашњи фактори: документи (елементарни, сложени, кључни, итд..); технолошке претпоставке (хардвер, софтвер, могућност/обавеза конвертовања и миграција података, складиштење и претраживање података) и кадровске могућности (хијерархијски модел: стваралац – администратор – корисник). Спољни фактори су пре свега међународни и национални стандарди (најважнији су стандарди из серије ИСО 9000 и ИСО 15489)

Екстерни оквири Процедуре – ИСО стандарди

У савременом контексту се под управљањем документима подразумева пре свега управљање документима у електронском облику, било да су у питању изворно настали електронски документи, било да се ради о конвенционалним записима пребаченим у дигитални облик (скенирани или очитани путем ОЦР програма, на пример). Међутим, политиком управљања документима бавили су се развијени привредни системи и пре почетка технолошке револуције и масовне примене информатичких технологија. У жељи да се процес документовања прилагоди потребама ствараоца документације те његовој структури, још крајем 20. века отпочето је доношење правила и препорука по питању имплементације организованог система управљања документацијом.

Међународни стандард ИСО 9001 (установљен још 1987. године, код нас тренутно на снази као СРП ИСО 9001:2015[3]) има за циљ да спецификује за систем менаџмента квалитета и у својој суштини има задатак да испуни следеће захтеве: питање надлежности, одговорности, документованости и контролисаности. Занимљива је терминолошка еволуција: од појма документа долазимо до документоване информације, Стандард у својој верзији из 2008. године у делу 4.2 – налаже да *„Документација система менаџмента квалитета мора да садржи документоване изјаве о политици квалитета и циљевима квалитета, пословник о квалитету, документоване процедуре и записе који се захтевају овим међународним стандардом и документе, укључујући записе које је организација утврдила као неопходне да би осигурала ефективно планирање и извођење својих процеса, као и управљање тим процесима (!),“*[4] да би ИСО 9001:2015 нагласак ставио на документованој информацији. *„Код креирања или мењања документоване информације, организација треба да донесе одлуку о језику на којем ће се радити; одговарајућој идентификацији и опису, формату и медију на којем ће се радити (као верзија на папиру или електронска), графичком приказу, верзији софтвера те одговорности за преиспитивање, издавање, чување и управљање.„*[5] Обавеза организације је да успостави документовану процедуру којом се дефинише управљање потребно за идентификацију, складиштење, заштиту, претраживање, време чувања и одбацивање записа (документоване информације). У стандарду је препоручено да организација посебним упутством или процедуром дефинише ове активности.

Управо овде се указала шанса за усклађивање наше архивистике са савременим тенденцијама, али је та прилика, како ћемо показати, пропуштена.

ИСО стандард 15489 настао је почетком овог века на бази националних стандарда о управљању документима Аустралије, Велике Британије и Канаде. Неколико година касније, у Републици Србији је преведен и постао званичан стандард као СРПС ИСО 15489:2007.[6] Овај стандард регулише управљање

3 https://www.kvalitet.org.rs/images/phocadownload/zahtevi%20srps%20iso%209001-2015%20-%20prirucnik%20za%20pimenu.pdf (отворено 10. 06 2019.)

4 Подвукли и нагласили аутори

5 Исто

6 Опширније у Светлана Ацић, СРПС ИСО 15489 – управљање документима у Водич за регистратуре (прир. Татјана Мишић), Београд 2010.

документима свих правних и физичких лица. Састоји се из два дела: Општег, који прецизира елементе, резултате и циљеве управљања те Смерница које обезбеђују методологију за примену. Значај овог стандарда је у томе што се по први пут једнообразно примењује на управљање документима свих формата и на свим медијима, те дефинише кораке које организације морају устројити у вези са политиком, процесима, поступцима и системима управљања документима. Он је усаглашен и у потпуности ослоњен на претходне стандарде, попут ИСО стандарда 9001, дајући им пуну подршку. Стандард даје нагласак на питања аутентичности документа, веродостојности, интегритета и употребљивости

Иако је у Републици Србији и раније био донет одређен број закона који су се бавили питањем електронског потписа[7] и електронског документа[8], тек са доношењем овог стандарда, ствара се амбијент за доношење ефикасних процедура за управљање документима, без обзира на формат и медиј.

Садржај Процедуре за управљање документима

Обавезни сегменти Процедуре за управљање документима

- **Предмет** – процедура мора имати за циљ да дефинише управљање документима одређеног пословног система („архивски“ говорећи – ствараоца регистратурског материјала, регистратуре,). Она обухвата низ одређених активности од израде, одобравања, усвајања, чувања, издавања, дистрибуције и спровођења евентуалне измене одређеног документа.
- **Намена** - намењена је свим запосленима који учествују у било којој од наведених фаза управљања документа.
- **Веза са другим документима** – по правилу су то међународни стандарди ИСО 9001, ИСО 14000, те из области основне делатности организације која доноси Процедуру. До сада нисмо имали прилику да видимо процедуру која се позива на ИСО 15489
- **Детаљи процедуре** – овим сегментом се јасно дефинишу: а.) Обавезни нивои документације: Правилник, политика и циљеви интегрисаног система управљања, Процедуре и упутства за рад и руковање, обрасци који се употребљавају б.) Шифрирање и идентификација докумената – успостављање јединственог система означавања свих докумената у систему: ознака фирме, место настанка документа и број в.) Изглед документа (заглавље и подножје, језик, писмо, фонт)
- **Израда, дистрибуција, ажурирање, ревидирање, архивирање** – су неки од поступака који би требало да су дефинисани Процедуром, при чему се мора обезбедити, да било који од наведених поступака, не наруши аутентичност, интегритет, вердостојност и употребљивост документа.

Поступак рада код појединих организација - општа правила која се тичу формалног изгледа документа и језика

Сва документација која настаје у Организацији, као исход активности из делокруга рада организационих делова или описа посла запослених, може бити намењена интерним или екстерним корисницима.

У случајевима када је документација намењена интерним корисницима (запосленима Организације, члановима Управног одбора, члановима Извршног одбора, одговорног лица, скупштине акционара и других чиниоца) документација се припрема на интерном обрасцу чији изглед дефинишу запослени.

У случајевима када је документација намењена екстерним корисницима (регулаторна тела, пословни партнери, клијенти, пословни сарадници и други чиниоци) документација се припрема на обрасцу са мемурандом чији крајњи изглед такође дефинишу запослени.

Документа морају бити припремљена на српском. Уколико је власник правног субјекта регистрован у

7 Закон о електронском потпису (Сл. Гласник РС 135/2004)

8 Закон о електронском документу (Сл. Гласник РС 51/2009)

иностранству те је неопходно документ валидирати и на језику власника/послодавца дакле двојезично, у случају било какве неусаглашености у верзијама текста на српском и страном језику послодавца, требало би одмах јасно дефинисати да ће се верзија на српском језику сматрати валидним текстом.

Процедуром се може дефинисати и величина слова која се користи за наслов документа која у опште прихваћеном електронском систему комуникације и пословања најчешће може варирати, у зависности од типа документа, од 12 до 16. Такође је опште прихваћено да у самом документу, називи поглавља могу бити од 11 до 14, текст унутар документа је у фонту од 11 до 12, а текст унутра табеле је од 8 до 10. Уколико постоји текст у подножју (фоотер-у) он је величине од 8, болд – масним словима написан. У тзв. Болд-у (масним) словима могу бити написани и: наслов, поднаслови, садржај, називи табела, графикона, назив катеорија у табелама и слично. Може се одреди да ли текст у документу треба да буде уједначен на крајевима (распоред текста – јустифу) или не.

Организација може да одреди Процедуром чак и који тип слова (фонт) ће се користи у систему канцеларијског псоловања и приликом израде пословног документа као и коју боју слова запослени треба да користе На пример - црна (ознака боје је: РГБ-0-0-0)

Процедуром могу бити одређена и општа правила која се тичу штампе односно броја примерака. Тако број примерака акта/документа за штампу, зависи од врсте. По правилу, сва интерна акта требало би да се штампају у једном примерку, а акта која су намењена екстерним корисиницима, најмање у два примерка, у зависности од природе посла, може се штампати и већи број примерака.

Документ мора да садржи одређене битне елементе да би био прихваћен као основа за обухватање промена које објашњавају пословни догађај. Претпоставка је да ће пословни догађаји бити веродостојно записни и пренети.

Груписање документације може се разврстати на интерне и екстерне документе, оригиналне и изведене на основне и допунске документе и на документе са становишта пословних функција.

Дизајнирање и израда документа реализује се уз помоћ информационих система али да се ови документи уносе у информациони систем регистровањем података са папира.

Да би документ био прихваћен мора да садржи следеће елементе:

- Место и датум
- Назив и број документа
- Називе или имена лица која су учествовала и његовом извршењеу
- Опис промене (уколико је има)
- На српском језику / на језику послодавца
- У непрекидном низу без остављања слободног простора
- Потписе одговорних лица

Документа можемо поделити и на:

Правдајућа - која служе да би потврдила настанак неке пословне промене

Налогоданвна – која служе да би се задата обавеза извршила

- Интерни документи
- Екстерни документи
- Оригинални/изворни/изведени
- Основни и допунски

Интерна документа су документа која настају у Организацију. Односе се на промене које се одвијају унутар предузећа. Унутрашња документа издаје пословни субјект за пословне догађаје које је извршио. Ова врста документа настаје у пословном субјекту у вези са пословним догађајем који имају претежно интерни карактер.

Екстерна документа издају други пословни субјекти њима се потврђује настанак неког пословног догађаја.

Припрема електронског акта/документације

Запослени који припрема акт, одговоран је за коначан изглед и садржај документа. У зависности од приорде акта који се припрема , запослени по припреми може поступити на један од следећих начина:

- Уколико акт припреми запослени у организационом делу, дужан је да ископира мејл свом претпостављеном. Уколико акт припрема руководилац организационог дела или је акт поверљиве природе/ садржине, доставља само примаоцу.
- Да акт проследи електронском поштом на интерну валидацију запосленом у свом организационом делу, претпостављеном или запосленом / запосленима у другом организационом делу.
- Да одштампа акт. Уколико је акт коначан и не захтева се дорада од стране примаоца, препоручује се да се акт сачува у ПДФ формату.
- Уколико је у питању акт који се у коначној форми припрема и штампа у једном организационом делу, запослени који је припремао акт дужан је да парафира припремљени акт. У зависности од врсте акта и Правила за потписивање Организација руководилац организационог дела може да парафира или потпише акт.

Валидација припремљеног акта

Запослени који припрема акт, уколико је природа акта таква да се очекује валидација Одељења правних послова, Одељења за контролу усклађености квалитета пословања или неког другог организационог дела, прослеђује акт на валидацију путем електронске поште.

По повратној информацији, запослени који припрема акт, штампа документ, а у зависности од типа акта и правила за потписивање, може да уради једну од следећих активности:

- да парафира документ и/или обезбеђује параф свог претпостављеног, параф запосленог који валидара, (правни послови, усклађеност пословања) и доставља акт на потпис лицима која имају овлашћење за потписивање предметног акта.
- да потпише припремљени акт и обезбеди други потпис, у складу са правилима за потписивање

Пре достављеног било ког уговора, одлуке или другог акта на потписивање члановима на пример Извршног одбора/Управног одбора, такав документ мора бити претходно парафиран од стране руководиоца и одговорне особе организационе јединице Организације која иницира такво потписивање. Својим парафом одговорно лице/а потврђује да је упознато са детаљима и природом документа који се доставља на потпис, да је исти претходно проверен и одобрен и да не постоје примедбе у погледу садржине. Уколико се члановима Управног/Извршног одбора привредног субјекта на потписивање доставља Уговор који Организација закључује са трећим лицима, потребно је обезбедити и параф Одељења правних послова који се ставља на Уговор након парафа свих других организационих јединица Организација, учесника у процесу закључења таквог Уговора.

Усвајање интерног акта

Процедурим би јасно требало бити дефинисано и усвајање интерног акта.

У зависности од природе акта/документа његово усвајање може да се врши на један од следећих начина:

- електронским путем, где се доставља сагласност на припремљени и валидирани документ путем е-мајл поруке.

- потписом запослених у складу са утврђеним правилима за потписивање у Организацији

- потписом чланова Управног/Надзорног/Школског одбора или других одговорних и регулаторних тела.

Опште правило је да сваки документ садржи бар два потписа, у складу са утврђеним правилима за потписивање у Организацији. Одговорно лице

Организације представља и заступа га. Организацију може заступати и друго лице запослено у правном субјекту на основу овлашћења које му даје одговорно лице или председник Извршног/Управног одбора. При закључивању правних послова и предузимања правних радњи у име и за рачун Организације, овлашћено лице које га мења, дужно је да обезбеди потпис још једног члана.

У име и за рачун Организације акта могу потписивати:

- ✓ одговорно лице привредног субјекта
- ✓ заменик одговорног лица
- ✓ председник управног/извршног одбора
- ✓ овлашћено лице – у складу са интерном процедуром о овлашћењу

Имајући у виду природу послова, који се у неком привредном субјекту одвијају, као и ефикасну организацију процеса рада, одгворно лице може опуномоћити лице/а запослена у Организацији (и лица која нису запослена у Организацији) да у одређеним пословима и поступцима пред судом и другим органима представљају и заступају Организацију с тим што се пуномоћјем одређује обим и садржина овлашћења. Право потписа се може пренети на запослене у чијој надлежности обављање послова у вези са документацијом коју је потребно потписати. Запослени немају право да пренесу овлашћења за потписивање које су добили од одговорног лица или председника Извршног/Управног одбора на друге запослене.

Овај корак би такође јасно требало дефинисати Процедуром за управљање документима јер се у протеклом периоду често дешава да у име и за рачун неке регистратуре послове у вези, најчешће преузимања документације, а након затварања привредног субјекта, преузима треће лице – адвокатска канцеларија на пример, или неко лице које није било запослено у фирми а преузело је даљу одговорност за надлежност привредног субјекта.

Евиденција и верификација акта (додељивање деловодног броја и печатирање)

У случајевима када се акт штампа и потписује, евиденција и верификација документа може се обавити на један од следећих начина:

- ✓ стављањем печата поред потписа на акту (Употреба печата требало би да је, унутар приредог субјекта, регулисана Правилником о употреби печата и штамбиља у Организацији)
- ✓ стављањем печата поред потписа на акту и штамбиља у десном или левом заглављу (уколико се документ накнадно уводи у деловодник) у оквиру кога се уписује деловодни број и датум усвајања документа.
- ✓ акт је могуће припремити тако да је деловодни број већ исписан на самом акту, испод заглавља (хеадер). Поред деловодног броја исписује се и датум усвајања документа.

Требало би поштовати и поједина Правила која су везана за доделу деловодних бројева.

Процедуром би се могло предвидети постојање централне деловодне табеле/књиге која се може водити и у електронској форми (ексел фајл). Запослени задужен за вођење те табеле или запослени који га замењује у одсуству, у табели уписује следеће податке:

1. Датум
2. Деловодни број
3. Прималац
4. Адреса примаоца
5. Назив документа
6. Организациони део – носилац посла
7. Запослени носилац посла

Табела се води по временском редоследу – датуму.

Деловодни број се по правилу, додељује као први наредни цео број. Уколико је потребно увести у евиденцију на исти датум већи број аката који се односе на исту врсту посла или су циркуларне природе, након целог броја ставља се повлака (средња црта) и дописује се редни број.

Поред централне деловодне табеле, у привредном субјекту се могу водити и посебне деловодне табеле, у складу са потребама организационих делова или специфичности посла на пример људски ресурси, правни послови, други организациони делови. У том случају, деловодни број се формира тако да се испред целог броја наведе ознака организационог дела (на пример : ХР – људски ресурси, Л – правни послови и слично).

Правила која су везана за печатирање такође би Процедурм требало стандардизовати. Тако на пример Правилником о употреби печата и штамбиља, регулисани су израда, употреба и чување печата и штамбиља који се користе у раду.

Дистрибуција аката

У зависности од природе/врсте акта, дитрибуција усвојеног акта може бити обављена на један од следећих начина:

- ✓ електронским путем, достављањем запосленима или екстерним примаоцима којима је намењена
- ✓ достављањем обавештења о усвојеном акту електронским путем, са информацијама о локацији где акт може бити пронађен
- ✓ физички уручивањем запосленом или запосленима коме је намењена
- ✓ поштанским путем, коришћењем екстерне компаније за доставу поште

Уколико је акт намењен интерним корисницима (запосленима Организације, члановима Управног/ Надзорног/Школског или неког другог одбора и регуларног тела) општа поравила за достављање су следећа:

- ✓ уколико се ради о усвојеном акту који се потписује и евидентира, потребно је најпре документ скенирати.
- ✓ уколико се ради о акту који није потребно потписати препоручује се да се акт сачува у ПДФ формату али није обавезно.
- ✓ уколико је акт намењен за дистрибуцију запосленима Организације, носилац /носиоци посла/акта који се доставаља или запослени задужен за интерну комуникацију, доставља акт запосленима.
- ✓ уколико акт треба доставити члановима регуларног тела (Извршног/Уравног/Школског одбора) акт доставља руководилац одељења за контролу усклађености пословања, руководилац одељења правних послова или запослени који је добио такав налог од чланова регуларног тела. У копији мејла доставе, треба да буде бар један члан регуларног тела тог привредног субјекта – одговорно лице или заменик.
- ✓ оригинал достављеног акта (претходно скенираног) чува се у регистратору организационог дела које је носилац посла или задужено лице за архивирање аката.

Уколико је акт намењен ексетерним корисницима, општа правила за достављање су следећа:

- ✓ уколико се ради о усвојеном акту који се потписује и евидентира, потребно је најпре документ скенирати.
- ✓ уколико се ради о акту који није потребно потписати, препоручуј се да се акт сачува у ПДФ формату, али није обавезно.
- ✓ запослени који је задужен за комуникацију са екстерним примаоцима (клијентима, партнерима, регулаторним телима и другим лицима) доставаља акт електронским путем.
- ✓ уколико акт треба доставити у оригиналу акт се доставља запосленом задуженом за пошту.
- ✓ запослени задужен за пошту организује доставу путем поште (било да је у земљи или иностранству). У случају да се достава поште врши државним органима и институцијама, по основу важних уговора, иста се мора извршити препорученом поштанском пошиљком са повратницом. На овакав начин извршиће се достава трећим лицима за које је захтеван овакав начин доставе. У осталим ситуацијама достава се врши обичном поштом. Примерак акта који се доставља екстерно , чува се у регистратору

организационог дела које је носилац посла или задужено лице за архивирање аката.

Пријем и дистрибуција аката/пошиљки које су настале екстерно и достављене су електронском поштом

Акта/документација која је настала екстерно а упућена је у привредни субјект, може бити примљена електронском поштом, упућена на адресу Организације, неку од осталих заједничких адреса или на адресу некога од запослених , затим пошта може бити упућена поштанским путем, коришћењем компанија за доставу пошиљки или курирске службе, личном доставом у просторијама Организације.

Уколико је документација примљена електронским путем прослеђује се запосленима Организације, којима је намењена , може бити од користи или је потребно да буду информисана. Општа правила за прослеђивање документације која је примљена електронским путем су:

- ✓ Проследити запосленом који је задужен за групу послова у које спада документација/информација/допис која је примљена електронским путем (руководилац одељења, сектора....) и одговорном лицу или заменика одговорног лица, уколико је потребно да о одређеној ствари буде обавештен и поједини члан Извршног/Управног/Школског одбора неопходно је проследити и њима појединачно на пример, на мејл адресу. Али, с обзиром на чињеницу да дописи могу бити најразличитије природе , није неопходно приликом сваког прослеђивања обавестити и чланове Извршног/Управног/Школског одбора.
- ✓ Укоико је допис укључен од стране регулаторни тела (надлежног Министарства, градске управе, пореске управе....) мејл се прослеђује руководиоцу Одељењу за контролу усклађености пословања, руководиоцу Одељења интерне ревизије и руководиоцу одељења правних послова уколико је примерено.
- ✓ У копију мејла који се прослеђује, ставити остале запослене који примају пошту путем заједничке мејл адресе , како би се избегло прослеђивање на више адреса.

Документација која је примљена електронским путем, не штампа се и не заводи се у Деловодник или у Књигу пријемне, поште осим уколико је природа документа таква да треба одштампати и увести документ у Деловодни протокол.

Препоручује се да се пошиљаоцу пошаље потврда да је мејл примљен и уколико је примерено садржају, да ће бити одговорено на захтев од стране запослених.

Пријем и дистрибуција аката/пошиљки које су настале екстерно и достављене су путем поштанске/курирске службе

а. Примање и прегледање поште и пошиљки

Примање поште обавља се у редовном радном времену и у просторијама привредног субјекта од стране лица задуженог за администрацију. Пријем поште, која се доставља путем курира, одређени запослени потврђује потписом на копији Дописа чији се оригинал прима, или на доставници.

Зависно од потреба Организације води се основна евиденција о примљеним и сопственим актима а могу се водити и посебне евиденције.

Основна евиденција предмета води се у Књизи пријемене поште. Књига пријемне поште се води по систему бројева и подбројева – нумерички систем.

У рубрику један уписује се додељени основни број предмета

У рубрику два уписује се датум пријема

У рубрику три уписује се подаци о пошиљаоцу

У рубрику четири уписује се назив организационе јединице којој је предмет прослеђен

У рубрику пет налази се потврда о пријему – параф запосленог који је примио предмет

Посебне евиденције воде се зависно од потреба организационих јединица.

б. Дистибуција пошиљки интерним корисницима

Дистрибуција примљених пошиљки запосленима обавља се истог дана по пријему, а најкасније првог наредног дана. Уколико је реч о пошиљкама примљеним од стране суда или других државних органа, дистрибуција се мора извршити истог дана како се не би пропустили остављени рокови за одговор. Запослени на чије име је пошиљка насловљена својим потписом / парафом у књизи поште потврђује пријем пошиљке.

в. Одговор на допис/приватна информација

Уколико је примљена пошиљка која захтева повратни одговор од стране Организације запослени који је задужен за те послове или запослени на кога је пошиљка насловљена дужан је да припреми одговор и у зависности од врсте акта.

Приликом додељивања деловодног броја за акте који су настали као одговор на примљену пошиљку уз нови додељени деловдни број уписује се веза са примљеном пошиљком (веза + број из књиге примљене поште)

Дистрибуција одговора обавља се на начин како би требало да је предвиђено Процедуром. Оштећену вредносну или препоручену пошиљку запослени не може подићи док се комисијски не констатује та чињеница, као и садржина пошиљке.

Пошиљке које су упућене као одговор на тендер или пошиљке које су упућене на име запослених , запослени задужен за администрацију уручује без отварања запосленим задуженом за тендер или запосленом на чије име је пошиљка насловљена , након претходног уписа у деловодну књигу. Припадајући деловодни број и датум пријема пошиљке запослени уписује на неотвореном паковању/коверти.

д. Поступање са пошиљкама

Поверљиву и строго поверљиву пошту отвара запослени на чије име је насловљена или запослени који је посебно за то одређен. Обичну и препоручеу пошту отвара запослени задужен за администрацију. Пошиљке у вези са лицитацијом, конкурсом, огласом и слично не отварају се већ на њима уписује време и датум пријема, а отворена пошиљка се врши од стране комисије именоване ради обављања послова у вези којих су пристигле пошиљке, односно запосленог задуженог за послове људских ресурса, уколико је у питању пошиљка у вези са конкурсом или огласом за запошљавање.

При отварању пошиљке треба обратити пажњу да се не оштети њена садржина као и да у коверти не остане неки прилог. У случајевима када датум предаје пошиљке путем поште може бити од значаја за рачунање времена – рока, уз примљену пошиљку обавезно се мора сачувати коверат.

За оштећене примљене пошиљке, записнички или кратком забелешком, која се уписује непосредно уз отисак штамбиља запослени који прима пошту је дужан да констатује обим и врсту оштећења.

На примљену пошиљку утискује се пријемни штамбиљ. У отисак пријемног штамбиља уписују се следећи подаци:

- ✓ Датум када је акт примљен
- ✓ Број из деловодног протокола

Примљену пошту по правилу распоређује запослени Организације који је прима, прегледа и отвара. Разврставање и распоређеивање поште обавља се стављањем имена запосленог коме се пошиљка доставља. Разврставање поште врши се истог дана када је и примљена.

Одлагање аката/документације/чување и архивирање

Оригинали документа, уколико се ради о актима који су одштампани, валидирни потпсани и евидентирани одлажу се у регистратурским јединицама, фајловима, регистраторима у организационом делу који је задужен за ту врсту послова. Акта која се не штампају чуају се у електронској форми.

Регистратори се формирају према врсти аката или на другачији начин у зависности од природе посла. На спољним омотима регистратурских јединица уписују се следећи подаци:

- ✓ Назив организационог дела у коме се регистратор води (регистратурск ајединица)
- ✓ Година настанкарегистратора/регистратурске јединице
- ✓ Интерни или заједнички назив за документа која су одложена
- ✓ Назив категорij према Листи регистратурског материјала
- ✓ Почетни и завршни број уложених предмета /аката
- ✓ Број из архивске књиге
- ✓ Рок чувања наведене категорије у складу са Листом9

Унутар регистратора, препоручује се да се налази чек листа са садржајем оргаизације регистратора (списак документације која се одлаже у регистратор заједно са датумом укључења у регистратор)

Документација која садржи податке који су законом и општим актом Организације одређени као пословна, службена тајна улаже се у посебне регистратурске јединице на спољном омоту регистратора ставља се ознака поверљиво.

Регистратурске јединице одлажу се на одговарајуће полице или ормане у радном простору, просторијама намењеним за смештај архиве, тако да регистратурски материјал буде обезбеђен од влаге, пожара, нестанка и оштећења. Документи у регистраторима могу се чувати у простору организационе јединице највише током периода који је означен као рок чувања (у ормарима) а после тог рока обавезно се предају у архиву. Документи из регистратора могу се чувати у архивској соби Организација, највише током периода који је означен као рок чувања.

Регистар уговора Организација

Свака регистратура током канцеларијског пословања ствара поједину врста значајних аката. У такву групу документа свкако спадају разне врсте уговора са роком чувања трајно. Ради бољег управљања прцесом одлагања уговора које је Организација потписала са трећим лицем као и ради бољег праћења уговорних обавеза и нарочито рока важења уговора у Организацији би требало да се формира Регистар уговора Организација. Вођење и принцип рада Регистра био би дефинисан Процедуром за управљање документима.

Регистар уговора Организације формира се на заједничком фолдеру. Приступ регистру Уговора имају на пример запослени у Сектору људских ресурса и администрације затим запослени у Одељењу правних послова, Одељењу за контролу усклађености пословања а по потреби право приступа може да се додели и другим запосленима у Организацију.

Регистар уговора састоји се из:

- ✓ скенираних примерака уговора које је Организација потписала са партнерима, добављачима, регулаторним телима и других уговора.
  (На овој локацији свкако не би требало чувати примерке уговора о раду са запосленима, уговоре о делу, као и уговоре са клијентима Организације)
- ✓ Ехцел документа у коме су наведени следећи подаци:
  -редни број
  -тип документа (уговор, анекс уговора)
  -име уговорне стране
  -адреса уговорне стране
  -датум закључења уговора
  -предмет уговора
  -рок важења уговора
  -датум истека уговора (рок за ажурирање)
  -број примерака који се налазе у Организацији
  -линк за скенирани примерак уговора

Након завршеног поступка потписивања и евидентирања уговора како у Организацију тако и код уговорне стране, запослени у Сектору људских ресурса и администрације скенира уговор и поставља га на одговарајућу локацију у Ехцел табели, уписује податке како је наведено у претходном ставу.

Рок за ажурирање уговора је интерно одређен као

9 Описано и одговарајућим чланом Правилника о канцеларијском пословању

период од два месеца пре истека уговора, до датума истека уговора. У том периоду треба да се донесе одлука да ли ће уговор бити продужен или не на који период и под којим условима (да ли уговорни услови треба да се промене) Након доношења одлуке, поступак потписивања новог уговора обавља се на начин на који је описано Процедуром.

Предаја и чување документације у депоу

Регистратурски материјал који није потребан у текућем пословању требало би да се одлаже у централни архивски депо. Када се укаже потреба за одлагањем документације, директори сектора, филијала (у сарадњи са шефовима припадајућих експозитура), огранака и других организационих јединица иницирају и обавештавају архивара из на пример сектора логистике, набавке и управљања имовином о својим потребама за преношење архиве у централни депо.

Запослени су дужни да архивару за потребу архивирања документације доставе интерни Допис са спецификацијом са садржајем свих архивских јединица.

Процедуром би могао бити сачињен и Примопредајни протокол регистратурског материјала / архивске грађе. **Примопредајни протокол регистратурског материјала / архивске грађе** је образац који свака организациона јединица која предаје архивску грађу добија и чува. Садржи следећа поља:

- Број протокола- редно заведени примопредајни протокол
- Датум формирања – датум настанка примопредајног протокола
- Име корисника – лице које је одштампало протокол
- Контакт особа и тачна адреса преузимања
- Укупоно кутија – количина кутија која се предаје на архивирање
- Укупно регистратора – количина регистратора / фасцикли које се предају на архивирање
- Број кутија- редни број кутије која се шаље на архивирање
- Садржај кутије – кратак опис документације која се налази у архивираној кутији
- Опис садржаја – опис документације по регистраторима
- Категорија – број из Листе категорија

Процедура за управљање документима унутар привредног субјекта треба да је тако сачињена да се запослени што боље сналазе у самом поступку израде документа, његовог кретања унутар система канцеларијског пословања и ван њега али и ради бољег сналажења приликом самих поступака архивирања.

Процедура треба да садржи активности и обавезе запослених у предеметном пословању с њиховим редоследом, са циљем да се избегну сви уочени неодстаци. Као подручје примене ове Процедуре јесу сви организациони делови Организација, експозитуре, филијале, сектори, одељења, који имају потребу за предеметном активношћу.

Након припреме документа, уколико је неопходно његово штампање, следи интерна валидација и усвајање тако израђеног докумената, његово регистровање односно верификација, потом дистрибуција или одлагање, смештање, чување и архивирање.

Процес дистрибуирања и кретања документације унутар пословног система међу запосленима али и дистрибуирања и кретања документације ка екстерним примаоцима укључује примање акта и завођење у интерну књигу поште као и експедицију намењену екстерним примаоцима.

Веза са другим документима насталих у току поступка и обраде канцеларијског пословања, тежиште и основу морало би имати у новом Закону о архивској грађи

Процедура и Правилник о канцеларијском пословању – сличности и разлике

Већ смо споменули да је Процедура за управљање документима много субјективнија и сажетија од Правилника о канцеларијском пословању. Један од циљева Процедуре је прилагођавање процеса документовања структури и потребама поједине организације. Са друге стране, архивска пракса у Србији је показала да је највећи број Правилника о канцеларијском пословању који се усвајају и достављају на увид надлежним архивским установама типски документ, некритички преузет са интернета, мало или нимало прилагођен стварном стању у организацији или привредном субјекту који га усваја. Само поједини стваоци додају дефиниције преузете из сета закона о електронском документу, али је питање колика је стварна пракса која се наводи у Правилнику, између осталог, и због недостатака стандарда, законских и подзаконских аката који би ову област ближе и прецизније дефинисали.

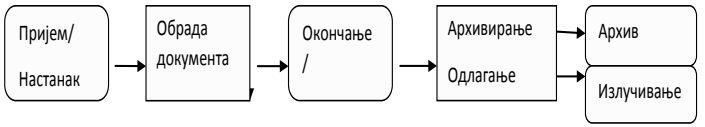

Слика бр. 2 Живот документа по Правилнику о канцеларијском пословању

Правилник о канцеларијском пословању је много општији од Процедуре и у првом сегменту акта, наводи појмове и дефиниције са којима се запослени сусрећу у поступку канцеларијског пословања. Правилник јасно дефинише следеће термине: регистратура, акт, прилог, предмет, досије, фасцикла, архивска грађа, регистратурски материјал, безвредни регистратурски материјал, писарница, архивски фонд, архива писарнице, архивски депо. Поред наведених термина, добрим делом превазиђених, требало би да у циљу праћења савремених трендова, Правилник исправи и допуни термине би требао да преузме поједине савремену терминологију, попут Процедура за управљање документима требало би да садржи следећа објашњења дефиниција и појмова. На пример, дефиницији акта би се морало придодати да акт може бити припремљен за интерну намену (дистрибуцију), интерну и екстерну намену (дистрибуцију) или екстерну намену (дистрибуцију). Сличне допуне би требало да имају и остале дефиниције попут прилога, предмета, досијеа/фасцикле, које би се на тај начин омогућило још јасније и потпуније дефинисање система електронског пословања.

Такође, у досадашњим системима канцеларијског пословања били су познате дефиниције попут писарница,сектор, одељење, архивски депо, архивска књига, док је данас терминологија у том смислу другачија те би се овим осавремењивањем у привредном субјекту могли определити на који начин треба формирати ову област и организовати систем канцеларисјог пословања.

Поступци излучивања безвредног регистратурског материјала и предаје архивске грађе архивским установама, такође се односе на конвенционалну и папирну документацију

Завршна разматрања

Савремени привредни системи и организације путем доношења Процедура за управљање документацијом стварају један брз и ефикасан систем који одговара њиховим потребама и жељом за добијање тачне информације зарад унапређења пословања. Очување регистратурског материјала и архивске грађе ван архива у сређеном и безбедном стању, као и њено евидентирање, класификација, архивирање и чување је један од основних задатака архивске службе. Постојање Процедура за управљање документима и решења која су пружена у њима, усклађених са најновијим светским стандардима, надалеко превазилази значај и домете постојећих Правилника о канцеларијском пословању. Из дана у дан, јаз

између ових норматива се продубљује. Из тог разлога би требало што пре уредити област архивистичких норматива намењених стваоцима регистратурског материјала, ускладити их са постојећим законским и подзаконским актима и међународним стандардима и тако ускладити архивистичку теорију и праксу са тековинама информатичког напретка. Архивисти слове за конзервативне људе, неспремне на иновацију, а архивске установе за мрачна и прашњава складишта непотребног папира. Велики број стручних радова на савремене теме, пројекти дигитализације и разматрања о будућности архивистике демантује те предрасуде и стереотипе.

THE PROCEDURES FOR MANAGING DOCUMENTS IN COMPLEX BUSINESS SYSTEMS

Abstract: The issue of creating a conventional document used to be tackled to a certain extent by existing legal (archival) normative provisions – in terms of its management, protection and storage. However, it has proven to be inefficient when faced with eletronic documents. This is why complex business systems have started creating a new documenting process which is more appropriate for their needs and the type of work they do, the so-called Document Control procedures.

Maja Brunec[1]
Državni arhiv u Zagrebu
Republika Hrvatska

UDK: 930.25(497.5)
025.25(497.5)

PRIMOPREDAJA GRADIVA – JUČER, DANAS, SUTRA

Apstrakt: Ovaj rad bavit će se problematikom predaje arhivskog gradiva stvaratelja nadležnom arhivu razmatrajući je kao logičan i metodološki slijed šireg procesa zaštite gradiva izvan arhivskih ustanova. Radi se o vrlo odgovornom i kompleksnom postupku koji zahtijeva složene prethodne radnje uz zadovoljenje odgovarajućih uvjeta i kriterija o kojima će biti riječ u ovom tekstu. Naglasit će se važnost stručnih nadzora nad pismohranama stvaratelja jer se samo najbližom i sustavnom suradnjom stvaratelja i arhiva može ostvariti uspješno preuzimanje te trajno čuvanje podataka od povijesne, pravne, administrativne i informacijske koristi. Istraživanje će nas voditi od nekadašnjih problema preuzimanja velikih količina nesređenog gradiva, preko preduvjeta kojima se danas takvi postupci nastoje izbjeći, do suvremene vizije primopredaje gradiva u elektroničkom obliku. Novi Zakon o arhivskom gradivu i arhivima (Narodne novine 61/18) definira stvaranje i čuvanje gradiva u elektroničkom obliku i stvara pretpostavke za njegovo preuzimanje i digitalizaciju dok će formati i oprema za navedene radnje biti definirani novim pravilnikom. Pred hrvatskim će arhivistima u tom pogledu biti opsežan i tehnički složen zadatak preuzimanja digitalnoga gradiva i njegova dugotrajnog očuvanja za buduće generacije.

Ključne riječi: primopredaja arhivskog gradiva, izlučivanje dokumentarnog gradiva, vrednovanje gradiva, stručni nadzor, gradivo u elektroničkom obliku, digitalizacija gradiva

Uvod

Kako je poznato, arhivsko gradivo dio je kulturnih dobara Republike Hrvatske i kao takvo mora se trajno čuvati u za to određenim ustanovama i pod određenim uvjetima, odnosno, u arhivima. Ovaj će tekst nastojati pojasniti pojam primopredaje arhivskog gradiva te opisati prethodne uvjete i radnje koje je potrebno izvršiti kako bi arhiv uopće mogao preuzeti gradivo. Napomenut će se važnost konstante suradnje stvaratelja i arhiva, odnosno, savjetodavna uloga Odjela za zaštitu arhivskog gradiva izvan arhiva (tzv. Vanjske službe) o čijoj učinkovitosti često ovisi stanje predanoga gradiva. Dat će se pregled preuzimanja velikih količina nesređenog gradiva u prošlosti te buduća vizija preuzimanja gradova u digitalnom obliku. Upravo prikupljanje i preuzimanje gradiva jedan je od osnovnih zadataka arhiva, i zapravo, možemo reći da izvršavanjem tog zadatka arhiv vrši svoju društvenu funkciju. Primopredaja gradiva jedna je od najbitnijih funkcija arhiva jer o njoj ovisi koje ćemo podatke i obavijesti trajno sačuvati za buduće generacije.

Povijest preuzimanja gradiva

Na području Republike Hrvatske nakon rata postojalo je svega par arhiva koji nisu bili ni približno dovoljni za smještaj gradiva cijele zemlje, stoga je trebalo početi osnivati arhive i u ostalim većim gradovima. Hrvatska tada još nije imala cjelovit arhivski zakon, a nisu se ni poštivali arhivski zakonski propisi saveznog karaktera, niti je bio

1 Autorka je arhivistica specijalistica, Odjel za zaštitu arhivskog gradiva izvan arhiva, Državni arhiv u Zagrebu, Opatička 29, Zagreb.

uspostavljen nadzor nad radom stvaratelja. „Arhivska se građa uništava, prisvaja, veoma često loše smještava, nalazi se i po stanovima funkcionera, a u pravilu je ili potpuno nesređena, ili neznatno sređena. Ima i takvih primjera na područjima pojedinih kotareva, da je upravo 50% od anketiranih društvenih organizacija uništilo svoje arhive“[2]. Uzrok zaostajanju bila je nerazvijenost pojedinih područja Hrvatske te nekih sektora osnovnih djelatnosti, nedovoljan broj evidencija i prevelika količina nepreuzetog arhivskog gradiva na terenu, nedostatak materijalnih sredstava te manjak stručnog osoblja. Kapaciteti smještaja Državnog arhivu u Zagrebu nisu bili dostatni za prihvat velike količine gradiva s terena, nije bilo dovoljno stručnih radnika, organizacija poslovanja bila je slaba, nije postojala evidencija arhivskih fondova s opisom stanja i sređenosti, nije bila jasno utvrđena politika niti prioritetne liste sređivanja. Nakon Drugog svjetskog rata počele su se osnivati mnogobrojne ustanove koje su stvarale veliku količinu gradiva, a inicijativu za njegovo popisivanje pokrenuo je Državni arhiv u Zagrebu 1958. g. Svrha evidentiranja gradiva bila je da se ustanovi njegova količina, smještaj i stanje te su ti podaci bili osnova za daljnji rad arhivske službe u preuzimanju, čuvanju i zaštiti gradiva te njegovoj valorizaciji, odabiranju i izlučivanju. U Zakonu o zaštiti arhivske građe i arhivima iz 1978. g. navodi se da je gradivo nastalo prije 1945. g. trebalo odmah po stupanju Zakona na snagu biti predano arhivima, a gradivo nastalo nakon toga, predavalo se arhivu u roku 3 – 30 g. sporazumno između arhiva i imatelja. Zakon je nalagao da arhivi primaju gradivo, međutim, problem je bio što najveći dio imatelja postupak odabiranja i izlučivanja nije provodio redovito i dobro, stoga je ono dolazilo u arhiv nesređeno, odnosno, u rinfuzi, a arhivi jedva da su ikad bili zadovoljni stanjem preuzetog gradiva. Ako je i bilo sređeno, to je najčešće uključivalo samo jedan kriterij: kronološki, organizacijski ili sadržajno, stoga su bile utrošene goleme količine vremena djelatnika kako bi se takvo gradivo dovelo u red te postalo dostupno korisnicima. Loše fizičko stanje preuzetog gradiva bilo je uzrokovano držanjem u neodgovarajućim uvjetima, držalo se izloženo propadanju po podrumima, na tavanima, poplavljeno kanalizacijskim vodama, oštećeno od nametnika, zahrđalo zbog neuklanjanja metalnih dijelova (spajalica i sl.), presavinuto zbog neadekvatne ambalaže i sl. Ono je bilo neupotrebljivo i opterećivalo je spremišni prostor jer se prije konačne identifikacije, vrednovanja i sređivanja nije moglo obaviti njegovo uništenje. I danas predavatelji najčešće nastoje predati što veću količinu dokumentacije kako bi izbjegli prethodne postupke odabiranja i izlučivanja te kako bi oslobodili prostor u pismohrani koji je najveći problem ili se oslobodili odgovornosti i troška održavanja elektroničkih zapisa. Nakon toga na upite građana i pravnih tijela elegantno odgovaraju da je gradivo predano arhivu, no djelatnici arhiva ne smiju si dozvoliti da se u preuzetom gradivu moraju snalaziti sami.

Razvoj Odjela za zaštitu arhivskog gradiva izvan arhiva (Vanjske službe)

Bitno je bilo uspostaviti središnju službu zaduženu za provođenje politike u arhivskoj praksi, odnosno nadzor nad radom pismohrana stvaratelja. Nemeth navodi da ta služba nije bila „inspektorska“, u birokratskom smislu riječi, nego „instruktorska“ s ciljem da se postigne ujednačenje metoda i unapređenje rada u arhivima. Budući da su nakon rata 1945. g. postojala samo četiri arhiva (Hrvatski državni arhiv, Državni arhiv u Zagrebu, Zadru i Dubrovniku) bez formirane Vanjske službe, uglavnom su arhivski radnici na svoju ruku vršili zaštitu gradiva od uništenja te ga, ovisno o raspoloživom prostoru, preuzimali u arhive. Arhivski savjet kao savjetodavno tijelo Savjeta za nauku i kulturu Narodne Republike Hrvatske bio je prvi i jedini organ koji nije imao nadležnost, no mogao je utjecati na odluke u arhivskoj struci. Savjet je krajem 1959. g. donio odluku da se u sklopu svih postojećih arhiva osnuju referade za Vanjsku arhivsku službu s jednim zaposlenikom

2 Ornata Tadin, *Specijalizirani arhivi*, Arhivski vjesnik 44, Zagreb, 2001, 47.

u svakoj te da se svim radnicima održe seminari u Državnom arhivu u Zagrebu 1960. g. Najvažnije je bilo prvo formirati i obrazovati stručne arhivske radnike budući da u to vrijeme još nije postojao jedinstveni obrazovni program za arhiviste. Državnom arhivu je povjerena izrada programa za obrazovanje te koncepcija rada službe. Osim kraćih seminara, obrazovanje se vršilo i prilikom posjeta regionalnim arhivima, a stručni radnici iz tih arhiva polagali su praksu u Državnom arhivu. U devet novoosnovanih regionalnih arhiva 1961. g. počela se odmah formirati Vanjska služba, a do tada je u starijim arhivima bila već osnovana i započela s radom. Formiranje Vanjske službe za socijalističko uređenje bilo je izuzetno važno budući da je većina arhivskog i dokumentarnog gradiva društveno vlasništvo, no služba je imala ovlasti i nad gradivom u građanskom vlasništvu. „Vanjsku službu je trebalo osnovati radi osiguranja i sačuvanja novije arhivske i registraturne građe koja svjedoči o zbivanjima u razdoblju Drugog svjetskog rata i revolucije te sadrži podatke o nastajanju i formiranju novog socijalističkog društva".[3] Bačić podrobno navodi zadatke Vanjske službe, kao što je nadzor nad gradivom izvan arhivskih ustanova, njegova zaštita i otklanjanje postojećih nepravilnosti u uvjetima čuvanja. Ona je vodila evidenciju posjednika privatnog gradiva, kartoteku gradiva izvan arhiva, evidenciju gradiva stranog porijekla u pismohranama, evidenciju gradiva koju treba preuzeti u arhiv te popis pismohrana organa vlasti, ustanova i organizacija. Obavljala je i postupak izlučivanja dokumentarnog gradiva kod stvaratelja, sastavljala komisiju za izlučivanje i nadzirala je, izrađivala popis potencijalnog gradiva za uništavanje, izdavala odobrenja za predaju nepotrebnog gradiva u industrijsku preradu, a provodila je i poslove odabiranja vrijednog gradiva za trajno čuvanje. Izvršavala je i poslove oko preuzimanja arhivskog gradiva u arhiv zbog npr. prestanka rada stvaratelja, isteklih rokova čuvanja izvan arhivske ustanove, otkupa, depozita, poklona ili pak napuštenog gradiva. Vanjska služba bila je izuzetno bitan faktor za organizaciju arhivske prakse, a njena važnost se očitovala u zadatku da „bude pomoć ustanovama u rješavanju problema na terenu, razvijanju i unapređivanju rada, da pomogne organizaciji i razvoju novih ustanova, pruža stručne savjete, razmatra rad i stanje arhiva te sprovode li se zakonske odredbe i propisi."[4] Poslovi Vanjske službe su 1962., tj. 1965. g. propisani i zakonom, no u analizi njezina rada iz 1975. g. stoji da su poduzete mjere zbog složenosti prakse samo djelomično ostvarene. Problem je manjak stručnog kadra, a navodi se i nezainteresiranost stupanja u arhivsku službu. Posjećivanje pismohrana ne izvršava se redovito, a zapisnike radnici ne vode temeljito te se samo u manjem broju arhiva vode sve potrebne evidencije, što predstavlja neizvršenu zakonsku obavezu. Prilikom posjeta stvarateljima popisi su vršeni sumarno, često su netočni i nepotpuni. Odabiranje i izlučivanje gradiva u pismohranama nije se vršilo redovito.

Danas je Vanjska služba uvelike napredovala i modernizirala se, a osim već navedenih zadataka, obavlja čitav niz drugih stručnih i organizacijskih aktivnosti, kao npr. pružanje savjetodavne podrške pri izradi internih akata stvaratelja, edukacija i uključivanje stvaratelja u NAIS (nacionalni arhivski informacijski sustav) te pomoć pri izradi zbirnih evidencija gradiva, organiziranje tečajeva za osposobljavanje djelatnika u pismohranama itd. Zaštita arhivskog gradiva prvenstveno ovisi o zakonskoj regulativi i uspješnosti djelovanja Vanjske službe, odnosno njezinoj suradnji sa stvarateljima te time predstavlja najbolju poveznicu između arhiva i stvaratelja putem koje se obavljaju svi osnovni zadaci koji jamče očuvanost gradiva.

Uvjeti predaje gradiva arhivu

Budući da je arhivsko gradivo Zakonom proglašeno od posebnog interesa za Republiku Hrvatsku te time uživa njenu osobitu zaštitu, upravo je arhivska služba, odnosno mreža državnih arhiva, nositelj te zaštite. Prije svega, arhiv

3 Stjepan Bačić, *Vanjska arhivska služba u SR Hrvatskoj*, Arhivski vjesnik 2, Zagreb, 1975, 401.

4 Bernard Stulli, *Rad arhivskog savjeta NR Hrvatske u 1958. godini*, Arhivski vjesnik 17 – 18, Zagreb, 1959, 553.

treba obaviti makrovrednovanje (vrednovanje stvaratelja) i mikrovrednovanje (vrednovanje gradiva) te kategorizirati stvaratelja kao onog čije je gradivo važno za povijest i kulturu šire društvene zajednice i koji dokumentira određenu društvenu djelatnost ili omogućuje njezinu provedbu. Potrebno je unaprijed ustanoviti funkcionalne kriterije vrednovanja koji udovoljavaju poslovnim potrebama, zakonskim odredbama i općem društvenom interesu.

Predaja arhivskog gradiva arhivima u Republici Hrvatskoj propisana je čl. 14. – 17. Zakona o arhivskom gradivu i arhivima, a način, postupci i rokovi predaje utvrđeni su Pravilnikom o predaji arhivskog gradiva arhivima (NN 90/02). Javno arhivsko gradivo predaje se po službenoj dužnosti, nakon isteka od 30 g. od nastanka, a privatno gradivo otkupom, darovanjem i pohranom. Prije isteka utvrđenog roka gradivo se može predati u slučaju izvanrednih okolnosti ili sporazumom između stvaratelja i arhiva. Predajom dolazi do promjene vlasništva i nadležnosti, osim u slučaju deponiranja. Zakon nalaže određene zahtjeve koji moraju biti zadovoljeni prije i prilikom predaje. Gradivo se predaje u izvorniku, nakon obavljenog postupka odabiranja i izlučivanja, sređeno, popisano, tehnički opremljeno, jasno obilježenih tehničkih jedinica i u zaokruženim vremenskim ili logičkim cjelinama.

Gradivo se predaje u izvorniku, a to je svaki prvotni zapis bez obzira na podlogu i vrstu zapisa koji ima oznake pravne valjanosti i ne može se nadomjestiti preslikom. Predmetom predaje ne može biti gradivo koje ima rok čuvanja, stoga treba redovito provoditi postupak odabiranja i izlučivanja. „Sređenim se smatra ono arhivsko gradivo u kojem se pojedinačni zapisi ili osnovne jedinice udruživanja zapisa, nastale u procesu poslovanja, nalaze u sklopu arhivskoga gradiva na mjestu određenom načinom upravljanja spisa te njihova odlaganja.“[5] Prije predaje bitno je da stvaratelj izradi popis u kojem se za svaku jedinicu gradiva navodi: redni broj, naziv jedinice, sadržaj gradiva u jedinici, vrijeme nastanka i količina, a obuhvaća i registraturna pomagala, uredske knjige i druge evidencije o gradivu. Uz te podatke popis mora sadržavati podatke o nazivu stvaratelja, vremenu nastanka gradiva, ukupnoj količini gradiva, sastavljaču i datumu izrade popisa. Tehnički opremljenim smatra se ono arhivsko gradivo kod kojega su osnovne jedinice udruživanja spisa uložene u papirnate ovitke ili mape te u tehničke jedinice, odnosno arhivske kutije. Filmske i mikrofilmske vrpce moraju biti opremljene odgovarajućim kalemima i kutijama, a ostali mediji smješteni u odgovarajuću zaštitnu ambalažu. Gradivo ne smije biti spojeno metalnim spojnicima ili drugim metalnim predmetima niti uloženo u plastične omote. Označenim gradivom smatra se ono arhivsko gradivo čije tehničke jedinice imaju natpise koji sadržavaju: naziv javnopravne osobe, a po potrebi i naziv organizacijske jedinice, redni broj tehničke jedinice u popisu, sadržaj jedinice gradiva te vremenski raspon gradiva u tehničkoj jedinici. „Cjelovitim se smatra ukupno arhivsko gradivo nastalo radom javnopravne osobe u vremenskom razdoblju za koje se predaje arhivu.“[6] Primopredajni dokumenti ovisno o transakciji su: primopredajni zapisnik (po službenoj dužnosti), kupoprodajni ugovor (otkup), darovni ugovor (dar) i ugovor o pohrani (deponirano gradivo), uz koje se prilaže popis gradiva te eventualno popis gradiva koje privremeno ostaje kod stvaratelja s određenim naknadnim rokom predaje arhivu.

Kako bi gradivo stizalo u arhiv upravo u obliku kakav nalaže Pravilnik, na scenu stupa Vanjska služba koja neprekidnom suradnjom sa stvarateljima nadzire stanje i uvjete čuvanja gradiva, propisuje mjere njegove zaštite, potiče stvaratelje na izradu posebnog popisa arhivskog i dokumentarnog gradiva s rokovima čuvanja, na sređivanje i redovito izlučivanje gradiva te obavlja pretpregled gradiva koje se predlaže za predaju.

Krajnja funkcija dokumenta mora biti jasna i prije nastanka zapisa, drugim riječima, istodobno s nastankom zapisa treba se promišljati način njegove identifikacije, evidentiranja, uvjeta dostupnosti, logičke klasifikacije,

5 *Pravilnik o predaji arhivskog gradiva arhivima,* Narodne novine 90, Zagreb, 2002

6 *Pravilnik o predaji arhivskog gradiva arhivima,* Narodne novine 90, Zagreb, 2002

odabiranja za trajno čuvanje ili izlučivanja. Iz tog razloga se dokumenti trebaju razvrstavati prema utvrđenim kriterijima od samog nastanka kako bi se izbjegao opsežni posao i veliki troškovi dovođenja u red prije same predaje. Temelj ispravnog upravljanja dokumentacijom, odnosno, odlaganja pojedinog spisa od samog nastanka je spisovodstvo – poslovni i informacijski sustav funkcioniranja institucije kojim će se kasnije olakšati pristup i snalaženje korisnika. „Jasno i cjelovito, logično i fizičko klasificiranje cjelokupnih poslovnih funkcija i aktivnosti, kontekstualno popraćeno, omogućava lako pretraživu hijerarhijsku i relacijsku strukturu.“[7] Imperativ unaprijed ustanovljenih kategorija i elemenata opisa ogleda se u izradi posebnog popisa arhivskog i dokumentarnog gradiva s rokovima čuvanja.

Stvaratelji su dužni izraditi posebni popis arhivskog i dokumentarnog gradiva s rokovima čuvanja koji je temelj postupka odabiranja gradiva za trajno čuvanje te redovitog izlučivanja nepotrebnog gradiva. Donosi ga pojedinačno svaki stvaratelj, a obuhvaća sve vrste gradiva koje nastaju njegovom djelatnošću. Stvaratelji sami najbolje poznaju područja svoga rada te ih najlakše mogu iščitati iz zakona i provedbenih propisa i odrediti ih prema potrebama poslovanja stvaratelja, pravne zaštite interesa ustanove i zaposlenika. Prije suglasnosti na primjenu Vanjska služba pomno pregledava dostavljene popise te upozorava na eventualne prekratke, odnosno, preduge rokove čuvanja. Dobro načinjeni popisi predstavljaju temelj za politiku rada sa spisima jer omogućuju da se definira i racionalizira rad na čuvanju i upravljanju dokumentacijskom masom. Taj popis ne služi samo za izlučivanje, već predstavlja određeno mjerilo za administrativno, zakonsko i povijesno vrednovanje spisa, za bolje stanje zaštite i smanjenje troškova njegove pohrane.

Kako bi gradivo bilo u fizički prihvatljivom obliku, potrebno ga je čuvati u odgovarajućem prostoru u skladu s propisima arhivske struke. Pravilnik o zaštiti i čuvanju arhivskog i registraturnog gradiva izvan arhiva (Narodne novine 63/04, 106/07) propisuje optimalne uvjete spremišnog prostora, vrijednosti temperature i vlažnosti zraka, opremljenost protuprovalnim i protupožarnim sistemom, higrometrima i termometrima, uređajima za suho gašenje požara, odgovarajuću ambalažu, opremu i sl. Prilikom stručnog nadzora, pomno se utvrđuju uvjeti spremišnog prostora te propisuju mjere za njegovo poboljšanje, s posebnim naglaskom na gradivo trajne vrijednosti.

Poslove na zaštiti i obradi arhivskog gradiva treba obavljati stručno osposobljena osoba koja ima položen stručni ispit za djelatnika u pismohrani. Edukacija djelatnika u pismohranama stvaratelja bitna je u pogledu pravilnog rukovanja, odlaganja, upravljanja i skrbi o gradivu. Budući da je zadaća cjelokupne arhivske službe preuzeti sređeno i popisano gradivo, potrebno je osposobiti djelatnike da sami mogu obaviti primarni dio zaštite i pripremiti gradivo za predaju. Obavezu stručnog ispita također utvrđuju djelatnici Vanjske službe prilikom nadzora kao i izradu zbirne evidencije, odnosno, popisa cjelokupnog gradiva u posjedu stvaratelja, kako bi arhiv imao uvid u gradivo koje će jednog dana preuzeti.

Predaja gradiva u digitalnom obliku

S izgradnjom globalne informacijske strukture došlo je do globalizacije informacijskih sustava pa su se tako i arhivi, kao ustanove od društvenog značaja, susreli sa značajnim promjenama zbog kojih moraju oblikovati bar dio gradiva primjereno globalnoj interaktivnoj komunikaciji. Brzi razvoj suvremene tehnologije i njezina primjena u radu stvaratelja promijenili su djelokrug rada arhiva, a odrazili su se i na arhivsko zakonodavstvo. Novi Zakon propisuje predaju konvencionalnog gradiva i u digitalnom obliku koji je primjeren za trajno čuvanje. Javno arhivsko gradivo u digitalnom obliku predaje se u pravilu u roku koji nije dulji od 10 g. od njegova nastanka što bi omogućilo pristup gradiva korisnicima arhiva dok bi isto i dalje ostalo fizički smješteno kod stvaratelja. Način pretvorbe gradiva u drugi oblik, karakteristike

7 Stjepan Ćosić, Silvija Babić, *Stručni ispit za zaštitu i obradu arhivskog gradiva,* Zagreb, 2007, 113.

tehnologije i postupaka koji pružaju razumno jamstvo da nije bilo neovlaštenog i nedokumentiranoga dodavanja, mijenjanja ili uklanjanja svojstava gradiva i drugi zahtjevi za očuvanje uporabivosti dokumentarnoga gradiva uredit će se Pravilnikom o upravljanju dokumentarnim gradivom izvan arhiva koji je u fazi izrade. Postojeći Pravilnik nalaže sljedeće: „Prije preuzimanja elektroničkih zapisa nadležni arhiv obvezan je predavatelju dostaviti popis zahtjeva glede cjelovitosti dokumentacije, kompatibilnosti s postojećom informacijskom tehnologijom, formata i medija na kojemu će se elektronički zapisi predati arhivu te popis zahtjeva glede očuvanja sigurnosti, autentičnosti i vjerodostojnosti zapisa.“[8] Osobitu pozornost treba obratiti na kontekstualne informacije, kontrolni trag, standardiziranost aplikacija i strukturu pohranjenih podataka, dakle, zajamčiti čitljivost, autentičnost, mogućnost sigurnosne zaštite podataka, vjerodostojnost i pravnu valjanost. Zbog još neutvrđenih formata predaje, stvarateljima se propisuje skeniranje predavanoga gradiva, no već nailazimo na otpor takvim zahtjevima pošto iziskuju povećanje uloženog vremena, djelatnika i financijskih sredstava.

„Pojavom elektroničkih medija i usavršavanjem procesa digitalizacije pojam očuvanja počinje se dijeliti na dva dijela: očuvanje informacijskog sadržaja, tj. informacije koju određeni dokument nosi, te očuvanje fizičkog objekta kao nositelja informacije. Informacijski se sadržaj, dakle, digitalizira i sprema odvojeno od objekta nositelja.“[9] „Problem očuvanja gradiva sagledava se sa stajališta očuvanja informacijskog sadržaja, a za to je potrebno poznavati te adekvatno i proaktivno pristupiti problemima vezanima uz trajnost medija, prikladnost hardverskih i softverskih rješenja te migraciju zapisa.“[10] Kriteriji za odabir kvalitetnog sustava za pohranu digitalnog gradiva na dulji rok su: dugovječnost i trajnost medija, visoki kapacitet, mala cijena i široka prihvaćenost. „Posebno treba naglasiti važnost osiguranja neprestanog dohotka financijskih sredstava, ne samo za provedbu procesa digitalizacije, već i za buduće održavanje toga gradiva, proširenje, tj. poboljšanje sustava te edukaciju djelatnika.“[11] Različiti profili arhivista u digitalnom će okruženju trebati usvojiti dodatna tehnička znanja i vještine.

Često se naglašava da je svrha arhivskog djelovanja pružiti društvu arhivske informacijske izvore. „Dok korisnici arhiva danas istražuju tako da pretražuju inventare i obavijesna pomagala te identificiraju kutije za koje smatraju da se u njima nalaze traženi spisi, nakon čega slijedi pretraživanje tih kutija u potrazi za spisima, za očekivati je da će sve izraženiji pomak s tiskanoga na elektroničko gradivo vjerojatno promijeniti i očekivanja istraživača u pogledu vrste i kakvoće korisničkih usluga u arhivu.“[12] Od informacija, koje arhivi danas nude, očekuje se da budu dostupne u elektroničkom obliku i širokom krugu korisnika, prilagođene postojećim tehnologijama, očekivanjima i navikama korisnika, piše Kolanović. Digitalizacija radi povećanja dostupnosti mogućnosti korištenja gradiva provodi se kako bi elektronička inačica bila istovremeno dostupna velikom broju korisnika. „Uporaba novih tehnologija uvelike je usmjerila i arhivsku službu postavljajući nove zadaće pred suvremene arhive. Suvremene su informacijske tehnologije među najvažnijim čimbenicima razvoja arhivske službe, a i sama je arhivska djelatnost jedan od ključnih informacijskih servisa u društvu te stoga njezina djelotvornost neposredno ovisi o mjeri u kojoj će se prilagoditi zahtjevima suvremenog informacijskog okruženja i biti sposobna unaprijediti i prilagoditi svoje usluge zahtjevima korisnika s jedne i tehnološkim imperativima s druge strane.“[13]

„Suvremeni razvoj arhivistike, širenje djelokruga

8 *Pravilnik o predaji arhivskog gradiva arhivima*, Narodne novine 90, Zagreb, 2002

9 Hrvoje Stančić, *Digitalizacija građe*, Arhivi, knjižnice, muzeji, Mogućnost suradnje u okruženju globalne informacijske infrastrukture, Zbornik radova, Zagreb, 2000, 64.

10 Hrvoje Stančić, *Digitalizacija*, Zagreb, 2009, 160.

11 Hrvoje Stančić, *Digitalizacija*, Zagreb, 2009, 160.

12 Charles Dollar, *Arhivistika i informacijske tehnologije, Utjecaj informacijske tehnologije na arhivsku teoriju i praksu*, Zagreb, 1999, 66.

13 Josip Kolanović, *Arhivska služba Republike Hrvatske: stanje i izgledi razvoja*, Arhivski vjesnik 44, 2001, 11 – 32.

arhivske službe i uvođenje informacijskih tehnologija zahtijevaju suradnju arhivista, stvaratelja i informatičara na razvoju jedinstvenog koncepta upravljanja elektroničkim zapisima...“[14] Da bi se to ostvarilo, nužan je razvoj standarda i specifikacija za interoperabilnost, povezivanje i kompatibilnost te njihovo prihvaćanje od strane stvaratelja.

Zaključak

Stvaratelj ima izravni kontakt s gradivom u nastajanju te nabolje poznaje vlastite sadržajne cjeline i njihovu važnost, a arhivi integriraju informacije o gradivu na višoj razini te se tako trude odgovoriti potrebi očuvanja memorije društva. Identična metodologija rada tako postaje zajedničkim interesom, a suradnja stvaratelja i arhiva predstavlja zajednički put k uspješnoj predaji gradiva i njegovu očuvanju za buduće generacije. Arhivi danas odbijaju preuzimati gradivo koje nije sređeno i oblikovano sukladno zakonski propisanim zahtjevima. Kako bi stvaratelji iste ispunili, moraju brinuti o svojoj dokumentaciji od samog nastanka, strukturirati je po određenim kriterijima, izlučivati gradivo kojemu je protekao rok čuvanja te čuvati trajno gradivo u odgovarajućim uvjetima do predaje arhivu. Razvoj informacijskih i komunikacijskih tehnologija otvara pitanje kako odrediti sustav izgradnje informacijskog društva na temelju jedinstvene globalne informacijske infrastrukture. Napredovanje i ulazak u digitalni svijet podrazumijeva učenje o informacijskim tehnologijama, njihovu primjenu u stručnom okruženju i stjecanje novih znanja o društvenom kontekstu digitalne ere, kako za stvaratelje gradiva, tako i za arhiviste. Predaja gradiva u arhiv u digitalnom obliku te njegova mogućnost pretraživanja i korištenja jedan je od najvećih tehnoloških izazova koji se danas stavlja i pred arhive i pred stvaratelje.

14 Vlatka Lemić, *Arhivi i arhivistika za suvremenog korisnika*, Zagreb, 2016, 29.

THE TRANSFER OF ARCHIVAL MATERIAL – YESTERDAY, TODAY, TOMORROW

Abstract: This paper deals with the issue of transferring the archival materials from the creator to the competent archives, considering it as a logical and methodological sequence of a wider process of protection of materials outside archival institutions. It is a very responsible procedure that requires complex previous actions while satisfying the relevant conditions and criteria which will be covered in this text. It will emphasize the importance of professional inspection over the creators' registries because only the closest and systematic collaboration of the creators and the archives can achieve successful transfer and permanent preservation of data of historical, legal, administrative and informational value. The research will guide us from the former problems of taking over the large quantities of unarranged materials, through the today preconditions which are trying to avoid such procedures, to the contemporary vision of transferring materials in electronic form. The new Law on archival materials and archives of 2018 defines the creation and preservation of materials in electronic form and creates the preconditions for its taking over and digitization, while the formats and equipment for these activities will be defined in the new rulebooks. In this aspect, Croatian archivists will have a comprehensive and technically complex task of taking over digital materials and its long-term preservation for future generations.

Keywords: transferring of archival materials, disposition of materials, valuation of materials, professional inspection, materials in electronic form, digitisation of materials

Summary: The creator has direct contact with emerging materials and knows best their own content units and their importance, and the archives integrate higher-level information of materials and try to respond to the need to preserve the memory of society. The identical methodology of work becomes a common interest, and the collaboration between creators and archives

represents a common path to successful tranferring of materials and its preservation for future generations. The archives today refuse to take over the materials that have not been arranged and shaped in accordance with legally prescribed requirements. In order for the creators to fulfill these requirements, they must take care of their documentation from the very occurrence, structure it according to certain criteria, extract the material after the expiration of disposal date and store the permanent materials under appropriate conditions until transferring to the archives. The development of information and communication technologies raises the question how to determine the information society building system based on a unique global information infrastructure. Advancing and entering the digital world involves learning about information technologies, applying them in a professional environment, and acquiring new knowledge of the social context of the digital era, both for creators and archivists. Transferring the materilas in digital form to archives and its ability of research and usage is one of the biggest technological challenges that is being placed today in front of archives and creators.

Literatura:

Bernard Stulli, *Rad arhivskog savjeta NR Hrvatske u 1958. godini*, Arhivski vjesnik 2, Zagreb, 1959.

Bernard Stulli, *Rad arhivskog savjeta SR Hrvatske u 1961. i 1962 . godini*, Arhivski vjesnik 4 – 5, Zagreb, 1962.

Bernard Stulli, *Osvrt na rad Arhiva Hrvatske i njegove važnije neposredne zadatke*, Arhivski vjesnik 6, Zagreb, 1963.

Charles Dollar, *Arhivistika i informacijske tehnologije, Utjecaj informacijske tehnologije na arhivsku teoriju i praksu*, Zagreb, 1999.

Hrvoje Stančić, *Digitalizacija građe*, Arhivi, knjižnice, muzeji, Mogućnost suradnje u okruženju globalne informacijske infrastrukture, Zbornik radova, Zagreb, 2000.

Hrvoje Stančić, *Digitalizacija*, Zagreb, 2009.

Josip Kolanović, *Arhivska služba Republike Hrvatske: stanje i izgledi razvoja*, Arhivski vjesnik 44, Zagreb, 2001.

Krešimir Nemeth, *Prilog problemu organizacije arhivske službe u NR Hrvatskoj*, Arhivski vjesnik 1, Zagreb, 1958.

Marijan Rastić, *Preuzimanje građe u arhivsku ustanovu*, Arhivski vjesnik 29, Zagreb, 1986.

Narodne novine, Službeni list Republike Hrvatske

Ornata Tadin, *Specijalizirani arhivi*, Arhivski vjesnik 44, Zagreb, 2001.

Stjepan Bačić, *Seminar za službenike vanjske arhivske službe arhivskih ustanova u NR Hrvatskoj*, Arhivski vjesnik 3, Zagreb, 1960.

Stjepan Bačić, *Evidentiranje arhivske građe izvan arhiva*, Arhivski vjesnik 10, Zagreb, 1967.

Stjepan Bačić, *Vanjska arhivska služba u SR Hrvatskoj*, Arhivski vjesnik, 17 – 18 , Zagreb, 1975.

Stjepan Ćosić, Silvija Babić (ur.), *Stručni ispit za zaštitu i obradu arhivskog gradiva*, Zagreb, 2007.

Vlatka Lemić, *Arhivi i arhivistika za suvremenog korisnika*, Zagreb, 2016.

Dr. Sc. Mile Bakić
Službeni list Crne Gore, Podgorica
Republika Crna Gora

UDK: 930.25(47)

ARHIVSKA SLUŽBA SSSR
Razvrstavanje ustanova stvaralaca arhivske građe na grupe i arhivske građe na kategorije, zavisno od njihovog značaja za sovjetsko društvo, državu, politiku, ekonomiju, nauku, kulturu i dr.

Abstrakt: U autorskom radu se analizira nastanak, razvoj i sadržina sistema sovjetske arhivske službe razvrstavanja ustanova stvaralaca arhivske građe na grupe i arhivske građe na kategorije zavisno od njihovog mjesta, uloge, značaja za sovjetsko društvo, državu, politiku, ekonomiju, nauku, kulturu i dr. Osnovne postavke izložene o ovom, značajno govore i potvrda su velikog naučnog kvaliteta sovjetskog učenja o ekspertizi vrijednosti arhivske građe, čiji su važan i nezamjenljiv dio.

Ključne riječi: ekspertiza, grupe ustanova stvaralaca, kategorije arhivske građe, njihov značaj, društvo, država, politika, ekonomija, nauka, kultura.

I. Prvi začeci staranja države o arhivskoj građi i stvaranju arhivske službe u Rusiji vezuju se za drugu deceniju 18. vijeka[1]. Donosi se državni propis ruskim carem imperatorom Petrom Velikim 1720. godine, kojim se naređuje „između ostalog odvajanje arhivske građe od registraturne, te zaštitu arhivske građe osiguranjem prostora“[2]. Petar Veliki poznat, pored ostalog, i kao državni reformator ovim propisom je naredio da se dokumenta kolegija, kasnije ministarstva (1802) odvoje od registraturske građe i stvaralaca i smjeste i daju na čuvanje u arhive (diplomatski i finansijski)[3], „jedan je bio zadužen za građu diplomatskog, trgovačkog i drugog karaktera, koja se odnosi na veze sa inostranstvom, a drugi arhiv za građu o državnim prihodima i rashodima“[4].

Tek sa Oktobarskom revolucijom 1917. godine dolazi do formiranja centralnih arhiva i formiranja državne arhivske službe. Lenjinovim dekretom iz 1918. godine: ukinuti su raniji kancelarijski arhivi, arhivska građa je proglašena državnom svojinom, od svih arhivskih fondova je formiran jedinstven državni arhivski fond, formirana je Glavna arhivska uprava kojoj je povjereno upravljanje arhivskom građom i arhivima, i dr.[5]

Dekretom od 1941. godine se formira Državni arhivski fond SSSR, koji obuhvata „svu arhivsku građu koja je nastala na teritoriji SSSR-a i izvan njega u sovjetskim nadleštvima i ustanovama, ako je od naučnog, političkog i praktičnog značaja bez obzira da li je nastala kod javne institucije ili privatne osobe (uključujući dakle rukopise ostavštine, svih ličnosti javnog života), osim ako je nastala radom Komunističke partije, Komsomola i Marks-Engels-Lenjinovog instituta u Moskvi.[6]

[1] Mile Bakić, Arhivistika, Podgorica, 2007, 49.
[2] Ivan Bernc, Arhivistika, Zagreb, 1968, 11, 12.
[3] Mile Bakić, nav.dj., 49.
[4] Bogdan Lekić, Arhivistika, Beograd, 2006, 38, 39.
[5] Mile Bakić, nav.dj., 49.
[6] Ivan Beuc, nav.dj.,12.

Dekretom od 1941. godine ustanovljen je Državni arhivski fond SSSR-a, koji pojmovno „ima temelj, dakle u dekretu od 1.VI.1918. godine, a obuhvatao je svu arhivsku građu sovjetske države koja je imala naučni, politički i praktični značaj, bez obzira kada je nastala i na način njene reprodukcije i tehnike.“[1]

Sovjetska arhivistika, arhivska djelatnost, odnosno praksa su sa SAD, Kinom, zapadno-evropskim zemljama, i dr. među vodećim u svijetu, a takvim treba cijeniti i njihov sistem ekspertize vrijednosti arhivske građe, čiji važan dio je i problematika što je tema ovog autorskog rada. Bitno obilježje sovjetskog sistema ekspertize vrijednosti arhivske građe je da je u određenom dijelu ideologiziran i politički obojen, ali i veoma stručno i naučno fundiran, kompleksan, evolutivan, razvojan. Za potvrdu njegove evolutivnosti, razvojne dimenzije je naprijed navedeno stanovište poznatog arhivskog znanstvenika Ivana Beuca o uzajamnoj evolutivnoj pojmovnoj vezi među sovjetskim arhivskim dekretima iz 1918. i 1941. godine.

U SSSR-u je bilo oko 2.300 arhiva, 9 centralnih.[2] To su: „centralni državni arhivi saveznih i autonomnih pokrajina, državni arhivi pokrajina, državni arhivi oblasti, državni arhivi okruga i gradski državni arhivi.[3]

Poznatiji su arhivi: Centralni državni arhiv SSSR, Centralni državni arhiv starih akata, Centralni državni vojnoistorijski arhiv, Centralni državni istorijski arhiv, Centralni državni arhiv književnosti i umjetnosti, Arhiv akademije nauka SSSR, Centralni državni arhiv kino-foto-fono dokumenata, i dr.

Navedeni kratki istorijski presjek nastanka ruske, i nastanka i razvoja sovjetske arhivske službe, pored svrhe da se sa njom arhivski radnici i istraživači kratko informativno upoznaju je i metodološkim stavom, kako bismo bili u mogućnosti istorijski, razvojno, evolutivno adekvatnije naučno obraditi temu ovog autorskog rada, u suprotnom ona bi bila istrgnuta iz istorijskog, šireg društvenog konteksta, mehanistički i suhoparno obrađena i iskazana.

II. Kriterijumi ekspertize, valorizacije, odnosno vrednovanja arhivskih dokumenata je njen ključni dio i od njihove pojedinačne ili primjene u kombinaciji zavisi kako će se vrednovati, odnosno koja će se dokumenta odrediti za trajno čuvanje, a koja kao bezvrijedna izlučiti. Moramo težiti da u ovom budemo posve stručni, profesionalni, ali u tome moramo prihvatiti i istinu da posve preciznih i objektivnih kriterijuma vrednovanja dokumenata nema, a s obzirom na složenost i kompleksnost ove problematike teško je očekivati da ćemo ih imati u skoroj budućnosti. Metodološkim stavom i određenim uputom je da u naučnom razmatranju problematike, što je tema ovog autorskog rada, neizostavno se mora posvetiti velika pažnja izučavanju kriterijuma ekspertize vrednovanja, u kojem je kriterijum značaja stvaralaca arhivske građe ključan, presudan.

Sovjetska arhivska služba u svom udžbeniku iz arhivistike iz 1958. godine[1] donijela je po prvi put jedan širi, cjelovitiji sistem ekspertize vrijednosti arhivske građe u kojem je utvrdila kriterijume : 1. „dokumenti iz istorije Komunističke partije Sovjetskog saveza, istorije razvitka sovjetskih društava i istorije naroda SSSR, međunarodnih odnosa, ekonomike, istorije klasne borbe, istorije formiranja i razvitka proleterijata seljačkih pokreta, razvitka kulture, nauke i mnoga druga.[2]“ Ova građa se trajno čuva, po njihovom mišljenju.

U okviru ove arhivske građe spada građa praktičnog značaja:

1. „personalna dokumenta radnika i službenika, dokumenta koja određuju lična prava građana, a takođe i dokumenta o trgovinskim vezama sa inostranstvom, čiji se rok čuvanja određuje prema roku potraživanja, usvojenim u pojedinim zemljama[3]“, čuvaju se na duži period, smatraju sovjetski arhivisti.

[1] Ivan Beuc, nav. dj. 12.
[2] Bogdan Lekić, nav.dj.39.
[3] Istorijski leksikon Crne Gore, I, 1976, 49.

[1] Teorija i praksa arhivske službe u SSSR, Redakcija: G.A.Bjelov, A.I.Loginova, K.G.Mitjajev, N.R.Prokopenko, Moskva, 1958. (prevod)
[2] Isto, 56.
[3] Isto, 56.

2. „dokumenta novčano-materijalna drugostepenog značaja i dokumenta masovnog i šablonskog karaktera: blagajnička dokumenta, bilteni o prometu, statistički kartoni, otpravnice (nalozi), računi, tovarni listovi, taloni priznanica, svakodnevni bilansi prihoda i rashoida materijala, ekspedicione knjige, sprovodna kata bez priloga, prepiska o naloženim privrednim pitanjiuma koja ne održavaju osnovnu privrednu djalatnost tvorca fonda i mnoga druga[1] “, čuvaju se na kratak rok, po njihovom mišljenju.

2. stepen sačuvanosti fonda, 3. arhivska građa fondova i ustanova koje su djelovale u naročito značajnom istorijskom periodu, 4. arhivska građa nastala do početka XIX vijeka[2], 5. „dokumenta kao što su računi, novčane priznanice, prepiske o nevažnim privrednim pitanjima moraju se izdvojiti. Ali ako se na tim dokumentima nalaze autografi ili rezolucije rukovodilaca komunističke partije i sovjetske vlade istaknutih naučnih radnika, književnih i javnih radnika[3]“, čuvaju se trajno. 6. kopije naređenja, 7. spoljne odlike dokumenta-paleografske, jezičke i druge, 8. dubleti, 9. odrazni dokumenti, 10. apsorbovani dokumenti.[4]

Navedeni kriterijumi su dosta ideologizirani, neki su dati kao vrste, kategorije dokumenata, dok su značajan dio stručni, arhivistički. Iz navedenog sistema kriterijumi zasnovani više na arhivskoj struci i nauci poslužili su osnovom za donošenje od sovjetske arhivske službe, novih kriterijuma, koji su bili posve novi ili predstavljali dogradnju, drugačiju redakciju postojećih.[5]

U udžbeniku iz arhivistike iz 1966. godine[6] kriterijumi ekspertize vrijednosti arhivske građe su: 1. sadržina dokumenta, 2. značaj stvaraoca arhivske građe, 3. vrijeme i mjesto nastanka dokumenta, 4. autorstvo dokumenta, 5. originali i kopije, 6. duplikati, 7. dupliranje dokumenata, 8. sistem očuvanosti građe, 9. fizičko stanje dokumenta, 10. paleografska, jezička, umjetnička i druga obilježja dokumenta, 11. pravna snaga dokumenta, 12. obim fonda.[7]

[1] Isto, 56
[2] Isto, 57 (kriterijumi 2-4)
[3] Isto, 57
[4] Isto, 56, 57, (kriterijumi 6-10)
[5] Vidi: Ivan Beuc, Valorizacija tvoraca konvencionalne i nekonvencionalne građe (1946-1986), Zagreb, 1986, 6, 7, (štapirografisani tekst).
[6] Teorija i praksa arhivske službe SSSR, u redakciji: L.A.Nikiforova, G.A.Belova, Beograd, 1976 (prevod)
[7] Isto, 60-80.

Kriterijum sadržaja dokumenta sovjetska arhivska služba smatra osnovnim kriterijumom za utvrđivanje ekspertize vrijednosti dokumenta, arhivske građe. Sovjetski arhivisti ga dalje razrađuju, utvrđuju postupke, mjerila za određivanje sadržinske vrijednosti građe ustanove stvaraoca u cjelini i njegovim organizacionim djelovima. Navedenim postupkom se na određeni način govori i o vrijednosti, značaju same ustanove stvaraoca. Ni u kom slučaju ne možemo reći da se vrši kategorizacija ustanove stvaraoca, više je riječ, dakle, da se na osnovu kriterijuma sadržaja dokumenta građa konkretne ustanove stvaraoca prema društvenom značaju razvrstava u više grupa, kategorija različite vrijednosti.

Prva grupa obuhvata građu „koja svestrano prikazuje delatnost ustanove: proizvodnu, naučnu, nastavnu, itd. U ovu grupu spada i građa koja odražava pitanja rukovođenja, planiranja, finansiranja i kontrole nad radom podređenih ustanova. Takva vrsta građe se obično naziva osnovnom. Ona se čuva trajno.[1]“

Druga grupa obuhvata građu „pomoćnog karaktera. Ona odražava svakodnevnu operativnu delatnost ustanove. Veliki dio građe ove grupe čine dokumenta iz knjigovodstva i računovodstva i malo vredni dokumenti u vezi sa proizvodnjom, izgradnjom, snabdevanjem, kao i administrativno-privrednim pitanjima,[2]“, privremeno se čuva.

Treća grupa „zbog specifičnosti njenog korišćenja čini je dokumentacija o kadrovskom sastavu (rešenja, kartoteke, spiskovi platni, spiskovi dosijea i sl.). Među ovom dokumentacijom ima osnovnih dokumenata (rešenja o kadrovskom sastavu, dosijea) i pomoćnih (platni spiskovi). Naučna vrednost ovakve građe često se ne određuje po sadržini, *nego podatkom o službenom, društvenom i drugom položaju lica na koja se dokument odnosi i podatkom o značaju ustanove stvaraoca arhivske građe.* Građa ove grupe čuva se u registraturama sve dok može koristiti. Pošto istekne rok korišćenja, ona se podvragava ekspertizi. Dokumenta koja imaju naučnu vrednost predaju se državnom arhivu na trajno čuvanje, a ostalo se uništava.[3]“

[1] Teorija i praksa arhivske službe SSSR. U redakciji: L.A.Nikiforova, G.A.Belova, Beograd, 1976, 62 (prevod)
[2] Isto, 62, 63.
[3] Isto, 63.

Ova, iako trećerazredna kategorija građe govori koliko o njenom sadržaju, toliko, određenim dijelom i o širem, društvenom značaju ustanove-stvaraoca, sadržini dokumenta koja sadrži podatke „o službenom, društvenom i drugom položaju lica na koja se odnosi i podatkom o značaju ustanove-stvaraoca arhivske građe.[1]“

III. Prelomni momenat u nastanku i razvoju koncepcije sovjetske arhivistike o razvrstavanju ustanova stvaralaca, odnosno njihovom utvrđivanju u grupe prema svom društvenom značaju nastaje donošenjem novog sistema kriterijuma ekspertize vrijednosti arhivske građe u sovjetskom arhivističkom udžbeniku iz 1966. godine, u kojem u ovom pogledu presudnu ulogu ima kriterijum značaja stvaraoca arhivske građe. Njegovo osnovno značenje je da ukoliko je veći društveni značaj ustanove stvaraoca, tim je veći, i značaj njegovog arhivskog fonda i njegovih organizacionih djelova.

Glavna arhivska uprava je 1960. godine utvrdila listu ustanova, organizacija i preduzeća čiju građu treba čuvati u državnim arhivima SSSR, koji su prema svojem društvenom značaju razvrstane u sledeće kategorije:

„Prvu grupu čine sve ustanove saveznog značaja: centralni organi vlasti i uprave saveznih i autonomnih republika; izvršni komiteti sovjeta republika i njihova odeljenja i uprave; po granama djelatnosti; sud i tužilaštvo saveznih i autonomnih republika, pokrajina i oblasti, gradova i rejona, naučne, naučno-istraživačke, projektantsko-konsultantske ustanove, državna udruženja, pojedini kombinati neposredno podređeni saveznim i republičkim ustanovama, zavodi, fabrike i druga industrijska preduzeća, visoke škole, mnoga izdavačka preduzeća i redakcije, najveće kulturno-prosvetne ustanove (pozorišta, muzeji, filmska preduzeća i sl.), umetničke redakcije, naučno-tehnička društva, sindikati i druge društvene organizacije, kao i proizvodne uprave, kolkozi, sovhozi i neke druge ustanove, preduzeća i organizacije.[2]“

Sovjetski arhivisti smatraju da su ovo prvorazredne ustanove u sovjetskom društvu, da je takvom njihova građa, arhivska je građa, predaje se arhivima na trajno čuvanje po rokovima zakonski utvrđenim i prema sporazumu između njih i arhivskih organa, kada se radi o izuzetnim slučajevima.[1]

„Drugu grupu čine ustanove, organizacije i preduzeća pretežno rejonskog i gradskog nivoa. U tu grupu ulaze industrijska preduzeća lokalnog značaja, osnovne opšteobrazovne i stručne škole (tehnički, škole), kulturne ustanove (koncertne sale, umetnički kolektivi, domovi kulture, biblioteke), zdravstvene ustanove (dispanzeri, sanatorijumi, lečilišta), društva, građevinska preduzeća, zanatske zadruge, i mnoge druge ustanove, preduzeća, organizacije.[2]“

Ustanove stvaraoci ove grupe prema njihovom mišljenju, su veoma brojne, „istih funkcija i ciljeva“, što je takvom učinilo i njihovu građu, koja „ima izvestan naučni i praktični značaj“, „zbog obimnosti i istorodnog karaktera.“

Sovjetska arhivska služba smatra dalje da za drugu grupu ustanova trebaju se uraditi liste ustanova svrstane u tri grupe prema njihovom značaju: prva, ustanove čija se sva građa preuzima, druga, ustanove od kojih se preuzimaju samo određene kategorije građe (iz svih fondova i selektivno), treća, ustanove čija se arhivska građa ne preuzima, jer se ona „odražava“ u arhivskim fondovima nadređenih ustanova.[3]

Treću grupu „(četvrta lista Glavne arhivske uprave) pretežno čine ustanove sporednog karaktera, koje obavljaju svoju arhivsku funkciju u uskim teritorijalnim okvirima. Među takve ustanove spadaju prodavnice, skladišta, restorani, pošte, štedionice, osiguravajuća društva, auto servisi, ateljei i druge slične ustanove. Arhivska građa ovih ustanova uglavnom služi za regulisanje delatnosti tih ustanova i u tom smislu je od izvesnog praktičnog značaja. Oni podaci, koji mogu biti od naučnog značaja, po pravilu su sadržani u kompleksnoj dokumentaciji nadređenih ustanova.[4]“

[1] Isto, 63.

[2] Isto, 64.

[1] Isto, 64.

[2] Isto, 65.

[3] Isto, 67.

[4] Isto, 67.

Navedene liste ustanova, smatraju sovjetski arhivisti, nijesu konačne, podložne su promjenama, ističu dalje, njih treba sistematski preispitivati i ponovo sastavljati, a iako se ne preuzima u arhive arhivska građa najniže (treće) kategorije, arhivisti trebaju činiti „kontrolu nad stanjem te dokumentacije“ i među građom ovih ustanova mogu se naći pojedinačni dokumenti naučne vrijednosti.[1]

Za osnovni zadatak ekspertize vrijednosti arhivske građe, oni smatraju, da se utvrde kategorije građe koje treba trajno i privremeno čuvati, za što je neophodno da se prouče stvaraoci arhivske građe i fondovi.[2] Za navedene potrebe, mišljenje je sovjetskih arhivista, „utvrđuju se grupe ustanova, u zavisnosti od njihovog mesta i značaja u sistemu državnog aparata i određuju se kategorije građe različite vrednosti.[3]“

IV. Sovjetska arhivistika koristi termine „utvrđivanje grupa ustanova“, „razvrstavanje ustanova na grupe“, što je u suštini isto što i kategorizacija stvaraoca arhivske građe, terminološki naziv u ex-Jugoslaviji. To je povodom za stanovište o istovjetnosti ili velikoj sličnosti arhivskih službi ovih zemalja u ovoj arhivskoj oblasti. I kod jednih i kod drugih osnovnim je da se razvrstavanjem ustanova stvaralaca na grupe, odnosno njihovom kategorizacijom omogućavala i istovremeno procjena vrijednosti građe na arhivsku građu i građu privremenog, operativnog roka, odnosno značaja, koja kasnije podliježe izlučivanju, eliminaciji.

Za potvrdu navedenog stanovišta da navedemo mišljenje Ivana Beuca o podjeli tvoraca, registratura u tri grupe po osnovu svojeg značaja, koju je izložio u svom udžbeniku iz arhivistike iz 1968. godine. Prema ovom autoru one su:

„Prvoj kategoriji pripadaju tvorci registrature koji bitno doprinose izvršavanju osnovnih zadataka društvene zajednice (državni organi, institucije i privredne organizacije koje vrše važnu političku, ekonomsku, društvenu, naučnu, kulturnu misiju u društvu). Građa je većinom arhivska građa.

Drugoj kategoriji pripadaju tvorci registrature koji samo djelimično ispunjavaju takve zadatke koji su od bitnog značaja za izvršavanje osnovnih zadataka društvene zajednice (organi koji u provođenju zaključaka, odredbi, naloga viših organa u djelo staraju se da se te odredbe izvrše, pa ih unapređuju i objašnjavaju stanovništvu). Građa je samo djelimično arhivska građa.

Trećoj kategoriji pripadaju tvorci registrature koji samo izvršavaju zadatke koje su postavili organi prve i druge kategorije (državni organi, ustanove i poduzeća istog tipa, koje susretamo u svim kotarima, općinama). Građa ove kategorije „ne predstavlja arhivsku građu“.[1]

Ovaj autor tvorce registrature, odnosno ustanove stvaraoce prema njihovom značaju, zapravo značaju djelatnosti koje obavljaju za društvenu zajednicu dijeli u tri kategorije. Istovremeno se procjenjuje, vrednuje građa nastala djelatnošću tvoraca registrature svrstanih po navedenim kategorijama. Građa tvoraca registratura koje bitno doprinose izvršavanju osnovnih zadataka društvene zajednice (prva kategorija) većinom je arhivska, građa tvoraca registratura koji samo djelimično ispunjavaju osnovne zadatke društvene zajednice (druga kategorija) djelimično je arhivska, građa tvoraca registratura koje samo izvršavaju zadatke koje su postavili organi prve i druge kategorije (treća kategorija), ne predstavlja arhivsku građu.[2] Nešto kasnije, tačnije 1970. godine Bernard Stulli javlja se sa svojim poznatim radom O valorizaciji i kategorizaciji arhivske građe[3], objavljenom u časopisu Arhivski vjesnik. Ova dva autora i nakon raspada Jugoslavije su ostali u ovoj arhivskoj oblasti vodećim, a svojim djelom su i proputili staze i olakšali kasnijim generacijama bavljenje i izučavanje ove problematike, kao i da lakše i plodotvornije imaju teorijske i iskustvene doticaje sa inostranom arhivskom teorijom i praksom.

[1] Isto, 68.
[2] Isto, 59.
[3] Isto, 59.

[1] Isto, 84.
[2] Isto, 84.
[3] Bernard Stulli, O valorizaciji i kategorizaciji arhivske građe, Arhivski vjesnik, XIII, Zagreb, 1970

V. Arhivske službe pojedinih zemalja sve više zagovaraju i primjenjuju koncept makrovrednovanja arhivskih dokumenata. One smatraju da zbog hiperprodukcije dokumenata koja i dalje rapidno raste arhivi fizički ne mogu pravovremeno stići da ih vrednuju, odaberu i izluče. Jedino rješenje smatraju je da se izvrši kategorizacija stvaralaca arhivske građe po svom društvenom značaju. Građa iz prve grupe stvaralaca je arhivska građa i sva se preuzima, druge grupe stvaralaca je djelimično od trajnog značaja, dio nje se preuzima, dok građa trećerazrednih registratura je manje više minornog značaja i ne podliježe preuzimanju, ključnim je njihovim konceptom (jedan od praktičnih modela).

Da se primijetiti njihova dosta velika sličnost sa sovjetskim konceptom razvrstavanja, podjele stvaralaca arhivske građe na grupe i određivanja vrijednosti arhivske građe prema društvenom značaju. Sovjetski navedeni arhivski koncept je mnogo ranije nastao od koncepta makrovrednovanja, proizilazi iz kriterijuma značaja stvaraoca arhivskog fonda, koji se u postupku ekspertize vrijednosti arhivska građa ravnopravno koristi sa svim drugim važećim kriterijumima u sovjetskoj arhivskoj službi.

Sovjetska arhivistika u oblasti ekspertize vrijednosti arhivske građe je imala značajan uticaj na zemlje istočnoevropskog socijalističkog lagera, koje su preuzimale manje više njena glavna i osnovna rješenja i postulate. Rekao bih to isto za arhivsku službu ex-Jugoslavije i njene republičke arhivske službe, naravno određen je inostrani arhivski uticaj postojao i sa Zapada, zapadnoevropskih zemalja, pa i SAD. Za to sve se ima i određenog razumijevanja, naročito deceniju dvije neposredno poslije drugog svjetskog rata, jer arhivska služba tadašnje Jugoslavije nije imala dovoljno arhivskog stručnog kadra, materijalnih sredstava, i dr.[1] Taj arhivski inostrani uticaj u okviru kojeg i sovjetske arhivske službe u tom periodu nije bio minoran i beznačajan, međutim on se još uvijek zapostavlja i marginalizuje, što je velikom pogreškom i mora se adekvatno naučno izučiti i valorizovati.[2]

[1] Bakić Mile, Valorizacija arhivske građe, Cetinje, 2014, 210.
[2] Isto, 210.

ARCHIVISM IN THE USSR – ORGANIZING THE INSTITUTIONS-AUTHORS OF ARCHIVAL MATERIAL INTO GROUPS AND CATEGORIZING ARCHIVAL MATERIAL ACCORDING TO ITS IMPORTANCE FOR THE SOVIET SOCIETY, STATE, POLITICS, ECONOMY, SCIENCE, CULTURE, ETC.

Abstract: The author analyzes the emergence, development and the structure of the system which Soviet archivists used for organizing the institutions which produced archival material into groups and categorizing archival material according to its origin, role, importance for the Soviet society, state, politics, economy, science, culture, etc. The basic tenets about this confirm and emphasize the great scientific quality of the Soviets' expertise in the value of archival material, and they are its important and irreplaceable part. Key words: expertise, groups of institutions-authors, categories of archival material, their importance, society, state, politics, economy, science, culture.

Димитар Богески[1]
Државни архив Републике Северне Македоније, Скопље
Република Северна Македонија

UDK: 930.25(497.7)

ЗА АРХИВИСТИКАТА, РЕКОРД МЕНАЏМЕНТОТ И ЕЛЕКТРОНСКАТА ГРАЃА

Интересни се размислувањата на современите архивисти за односот меѓу архиварот и архивистот. Актуелни се ставовите на некои архивисти кои се движат во насока за надминување на тезата на животниот циклус на архивските документи (записи), според која постојат различни професии кои се грижат за документите како активни, полуактивни и неактивни. Канадскиот архивист **J. Atheton го нагласува *continuumot* на архивските записи**, како единствен процес. Тоа се совпаѓа со веќе востановеното гледиште на современата архивистика дека **основниот проблем на современата архивска теорија и практика не е само обработката и користењето на архивската граѓа, туку е во континуираната и трајна грижа за таа граѓа, од моментот на нејзиното настанување во администрацијата, преку процесот и постапката за нејзино вреднување и евидентирање кај имателот и преземањето од страна на архивот, се до давањето на таа граѓа на користење во архивот.**[1]

Таквиот пристап поаѓа од становиштето дека современата архивска служба ја има својата основа во почетокот кај самиот создавач, за време на настанувањето на граѓата. Затоа во современата архивистичка терминологија е често присутен поимот „архивска граѓа во настанување“. Оттаму современата архивистика како наука, како и архивското законодавство, го свртува своето внимание кон архивската граѓа како кон континуитет.

Повеќе теоретичари и практичари се на мислење дека работата на современите архивисти во архивите може да биде успешна само ако **стручниот и научниот пристап ја следи архивската граѓа од настанувањето до нејзиното користење**. Во спротивно, постојните и идните архивисти ќе бидат принудени да ја поправаат нестручноста и негрижата од претходните генерации Таквиот пристап, кој ја има својата генеза во англо-саксонскиот свет, посебно на **тлото на Америка и Австралија, современата архивистика и законодавство тесно ги поврзува со науката и практиката на „records management-от“.**

Заштитата на архивскиот документ од самото негово создавање станува особено значајна во времето на најновите технологии и електронските документи. Во овие документи речиси **се губи материјалниот контакт со записите и во пристапот кон нив тежиштето се става на логичката структура**. Доколку логичката структура на поедини електронски записи и на целината на записите не е докрај смислена, разработена и регулирана за време на настанувањето на записот, постои опасност пристапот кон информациите и користењето на записите, мво иднина да биде отежнат или неможе. Затоа, **сеопфатната грижа за документот - запис од самата негова замисла, преку настанокот, класифицирањето, вреднувањето, одлагањето, чувањето, предавањето на историскиот архив и користењето во архивот - претставува примарен интерес на современата архивистика**.

1 dimitar.bogeski@gmail.com>

Професорката по архивистика на постдипломските студии на Универзитето во British Columbia (Канада), **Luciana Duranti** во проучувањето на американскиот „record management“ (канцелариско и архивско работење) ги применила знаењата на старата помошна историска наука „Дипломатиката“ и во неа го вградила управувањето со најновите електронски документи.

ЗАКЛУЧОК: Дуранти „открила“ дека нема битна разлика меѓу класичните (па и оние средновековните) документи и современите електронски записи. Носачот на записите (медиумот), претставува новина кај електронските документи. Меѓутоа „пораката“, „доказот“, „информацијата“, „неменливоста“, „класификацијата“ и „вреднувањето, значи логичките составни елементи на современите документи во суштина се исти како и кај традиционалните. Различни се проблемите во врска со „носачите“ на традиционалните архивски записи со оние на електронските записи. Меѓутоа „логичкото устројство“, содржината и проблемите сврзани со користењето на таа содржина (систем на класификација, вреднување, научно-информативни средства, достапност за користење), остануваат главно исти кај класичните и електронските документи. Битната новина е значи од техничко-технолошка природа.

Електронските записи поставуваат нови барања за заштита на „носачите“ и миграција на податоците (префрлување од застарени на нови електронски системи).

ЗАКЛУЧОК: Класичните медиуми-носачи (документи забележани на хартија), може и дополнително да се вреднуваат, средуваат и опишуваат. Меѓутоа, составот, вреднувањето и достапноста на електронските записи бара уште на самиот почеток (од замислата и настанувањето) да се предвидат и вградат сите елементи во системите за управување со тие записи.

Дуранти го премостила јазот меѓу стара Европа и модерна Америка и покажала дека **древните поставки и научната заснованост на архивските документи во минатите векови вредат и денес**, кога станува збор за електронските записи. Тоа „откритие“ е прифатено во современиот свет.

Тие две значајки ги премостуваат разликите кои ги следеле двете професии: records manager и архивист. Со тоа се премостува и привидниот расцеп меѓу старите и новите медиуми-носачи.

ЗАКЛУЧОК: основните архивистички принципи остануваат како трајна основа на архивистиката како наука.

На горното се надодава и барањето на современото општество за право на пристап до информациите. Канада, Австралија и Шведска, во своето законодавство го вградиле **правото на секој граѓанин на информациите кои настануваат во државната управа. Тоа право ги обврзува создавачите на информации и документи во секој момент да осигурат пристап до нив.** На таквото барање на граѓаните и обврските на јавните власти речиси не е можно да им се удоволи без професионалци: рецордс менаџери и архивисти кои ги водат писарниците/архивите односно документарните системи на имателите. Порано, во раната фаза на создавање и ракување, документите морале да бидат достапни за нивните установи-создавачи, па овие не чувствувале голема потреба за вработување професионални архивисти.

Денес, кога барањето заз отвореност на документацијата стана придобивка на современата демократија, **се бара нов стручен кадар и професионален пристап кон документите**. Ако на тоа го додадеме стручното вреднување и редовното одбирање на архивската граѓа, престанува основната разлика меѓу records manager-от и архивистот. Архивската служба, започнува со создавањетso на документите, а завршува со користењето на тие документи, кога престануваат да бидат делотворни за установата. Иднината на архивите зависи од доброто водење и управување со документите кај самите установи-создавачи (обликување, класификација, вреднување и заштита) и од стручно-научниот пристап во работата на современите архивисти.

RECORDS - ARCHIVES

Во САД разбирањето за **„животот“ на архивските документи** било условено од дводелбата на поимите ***records и archives***, која ја вовел познатиот архивист **Шеленберг** во 50-те години од XX век.

ДЕФИНИЦИЈА: Под archives се подразбирале само оние архивски записи односно документи (records) кои биле оценети како средени и вредни за трајно чување со цел да се користат и истражуваат и кои биле одбрани за предавање или предадени на некој историски архив. Клучна точка меѓу и е замислата за селекција (одбирање). Во врска со тоа се поставуваат прашањата:

Кој ги одбира записите: установата која ги создала или пак историскиот архив?

За кого се одбрани записите: за установата или за истражувачите/корисници?

За која цел се одбрани записите: за потребите на управата (оперативата) или науката и културата?

Според Шеленберг: ***кога се работи за records установата-создавач ги одбира записите за сопствени управни и оперативни потреби, а во случајот на archives одбирањето го врши историскиот архив за потребите на истражувачите и за научни и културни цели.*** Од ова произлегува дека животот на еден документ е поделен на два дела: за првиот е надлежна установата-создавач, а за вториот-архивот. Од ова произлегло дека животниот круг на документите се состои од два периоди, а секој од нив од четири потпериоди и тоа:

Период под надлежност на установата-создавач на граѓата:

Создавање, прием и распределба на записите

Средување на записите според однапред утврден план;

Чување и користење на записите

Уништување на записите или предавање на надлежниот архив на оние записи кои не и се потребни на установата а се од трајна вредност;

Период под надлежност на историскиот архив:

Одбирање и преземање на записите наменети за трајно чување;

Средување и опис на записите;

Физичко чување на записите

Водење служба за пристап и користење на архивската граѓа.

Нешто подруг е случајот со претпријатијата, банките, здруженијата и др., кој се дели на **три периоди со потпериоди**:

Период на водење на активни (тековни) записи потребни за секојдневно работење на установата-создавач со потпериодите: создавање, прием и распоред на записите; класификација на записите по утврден план; чување и користење на записите; повремено шкартирањер со примена на план и листи за чување и излачување;

Период на водење полуактивни (полутековни) записи - оние кои се користат и се чуваат во администрацијата, со потпериодите: пренос на записите меѓу архиви; идентификација и организација на записите; водење на служба за информации и користење; повремено уништување со примена на листа, и

Период на неактивни (нетековни) записи - кои ја исцрпиле својата употребливост за управни, законски, финансиски и други цели, со следните потпериоди: одбирање и преземање на записите наменети за трајно чување; средување и опис на примените записи; физичко чување на записите; водење на служба за користење граѓа;

ЗАКЛУЧОК: во почетокот на животниот круг одбирањето е клучна точка на дводелбата во внатрешниот живот на документот. Претставата за оперативното водење на списите е клучна точка на самиот поим, а видот на дејноста е разлачувачки чинител на разните потпериоди. Поаѓајќи од горното во САД се развиле две различни професии: records manager - надлежен за водење на списи во првиот јпериод на

животниот круг, и archivist - надлежен за водење во вториот период.

Во втората половина од XX век се развила обемна **расправа** околу спротивностите и специјализацијата на овие две професии. Во САД дошло до широк замаф на rekord management-от, чии цели и потреби се поразлични од оние на архивистиката. Меѓутоа, **Morris Radoff** заклучил дека record manager-от и archivist-от немаат заеднички интереси туку имаат **еден единствен интерес** - грижата за документите создадени и примени во текот на канцелариско-архивското работење. Од ова произлегува дека **исто лице може истовремено да биде archivist и records manager**.

Radoff ја развил тезата дека: „**документот е жив организам кој бара особена грижа за секој период и потпериод од неговиот животен круг, иако тој не е жива ствар, а неговото устројство и облик се исти од почетокот до крајот“**.

Триесет години подоцна канадскиот архивист **Jay Atherton го преиспитал поимот за животниот круг (J. *Atherton: From Life Cycle to Continuum*).** Тој согледал дека овој поим применуван во САД, не е применлив врз електронските записи.

ЗАКЛУЧОК: Според Атертон, настанувањетона електронските записи е континуиран процес, непрекинато случување, а се одвиваат истовремено, често во интегриран облик. Тој заклучил дека поимот за животниот круг кој бил корисен во минатото, може да го забавува управувањето со современите документи**. Мноу функции на records management-от и archives managemenet-от меѓусебно се во сооднос и се меѓузависни**. Атхертон го предложил својот поедноставен модел за животниот круг на документите составен од **еден период, со четири потпериоди**. Овој единствен период добива облик на ***continuum*** **(непрекинато траење**) и ги опфаќа следните потпериоди:

Создавање, примање и распределба на документите;

Средување на записите според однапред утврден систем;

Вклучување на записите во **план за чување и излачување** и примена на тој план;

Чување и користење на записите, без оглед на местото на нивното чување, на видовите корисници и на природата на користењето.

ЗАКЛУЧОК*: Четирите потпериоди создаваат една интегрирана целина во која records managers и archivists се испреплетени на сите нивоа и ја имаат функцијата - служење на установата - создавач и на надворешните корисници.*

Под влијание на Atherton **во Канада термините records, запис и архивски документ добиле исто значење**. На животот на архивските записи веќе не се гледало како на следствени периоди туку како на некое **единство**. Тој развиток ја приближил канадската архивистика кон европската и го фокусирал интересот на архивистите кон електронските архиви.

Пристапот што го предложил Атертон бил прифатен во ООН. Но, кога замислата за животниот континуитет била применета врз електронските записи се наишло на проблеми. На записите се продолжило да се гледа како на конкретни единици и не можела да се гарантира нивната постојаност. **Сега предмет на управување не се веќе записите, туку активностите кои ги надзираат записите** (Насоки за електронско административно работење, објавени од ООН во 1990 год., познати како ACCIS).

Поимот за „**животниот круг на информацискиот систем**“ бил разработен и опишан во печатениот материјал за ООН за употреба на отворени системи **OPEN SYSTEMS INTERCONNECTION - OSI (1992 год.),** во кои се опфатени четирите потпериоди: **1. Создавање (креирање) и идентификација; 2. Вреднување; 3. Надзор и користење и 4. Завршна одлука.**

Првиот период го опфаќа: приемот и чувањето на создадените/примените записи; доделувањето на единствен идентификациски број, разработка на си-

гурносен систем кој вклучува заверка, овластување за пренесување (од служба или во архивата) и идентификација на чуваните промени.

Вториот период ***се состои од одржување ажурност на критериумите за вреднување и овластување за располагање со записите според листата со рокови за чување и излачување, и во примената на тие критериуми и овластувања.***

Третиот период опфаќа изработка на информативни средства за пронаоѓање на записите; следење движењето на секој запис и префрлување на записите од една во друга технологија.

Четвртиот потпериод ***опфаќа информации за записите наменети за излачување; излачување и уништување на записите на кои им поминал рокот за чување; одржување на записите наменети за долготрајно чување во облик на повторлива употребливост.***

Кога еднаш тие потпериоди и активности се вградени во електронскиот систем, со нив управуваат разни „отсеци за управување со информациите".

Отсекот за „корисници/создавачи" управува со создавањето, ракувањето и пронаоѓањето на записите. **Отсекот за „архивисти"** управува со чувањето, средувањето и одбирањето/излачувањето на записите. Отсекот за „информатичари" управува со инфраструктурата за создавање, чување и пренос на записите, влијаејќи врз конфигурацијата на системот и пристапот кон информативните средства.

Задачите доделени на отсекот за корисници/создавачи се распределени низ целокупната установа. Задачите доделени на отсеците „архивисти" и „информатичари", се поставени во центарот на установата. Тие се вршат со голема усогласеност и непрекинато им пристигнува влез од првиот отсек.

Поимот на Атертон за животниот континуитет на записите бил сосема преобразен во стратегискиот план за управување со информациите што го претставила истражувачката група на ОН. **Факт е дека во тој круг нема ниту континуитет ниту живот**, ако под првиот израз се подразбира непрекинат след на случувања, а под вториот органска поврзаност, меѓузависност и интерфункционалност - целина повисока и поразлична од збирот на своите составни делови.

Затоа, откако се појавиле комплицираните електронски системи не е веќе актуелна замислата дека архивските документи живеат со некој свој живот, и таа замисла се напушта во однос на традиционалните архивски документи. Тие имаат не само крупни практични последици туку ги менуваат и теоретски основи за традиционалните документи.

ЗАКЛУЧОК*: Самата природа на архивските документи јасно покажува дека во моментот кога некој запис ќе почне да настанува (создавање), тој добива свое место (идентификација), задача (користење) и вредност (крајна цел и намена), а сето тоа е непрекинато условено од правниот административниот и документарниот контекст во кој е создаван записот. Документот добива и своја општествена и културна смисла и намена (користење).*

ЗАКЛУЧОК*: Архивскиот документ претставува најсигурен и најнеизменет извор на информации, сведоштво и доказ за дејствување на минатите, сегашните и идните општества. Токму затоа што тој претставува постојан ентитет, без измени и запирање, мкаков и да му е обликот и староста, тој единствено бара одреден вид на ракување, таков да го гарантира сочувствувањето на оние негови особености со кои настанал.* (L. Duranti: Arhivski zapisi... стр.54).

Расправата за поимите на животниот круг и континуитетот на живеење на записите одговарала на разбирањето за природата на архивските записи и управувачките активности сврзани со нив. Тие поими и денес се корисен прирачник за оформување на електронските информатички системи.

историографија
istoriografija
historiography

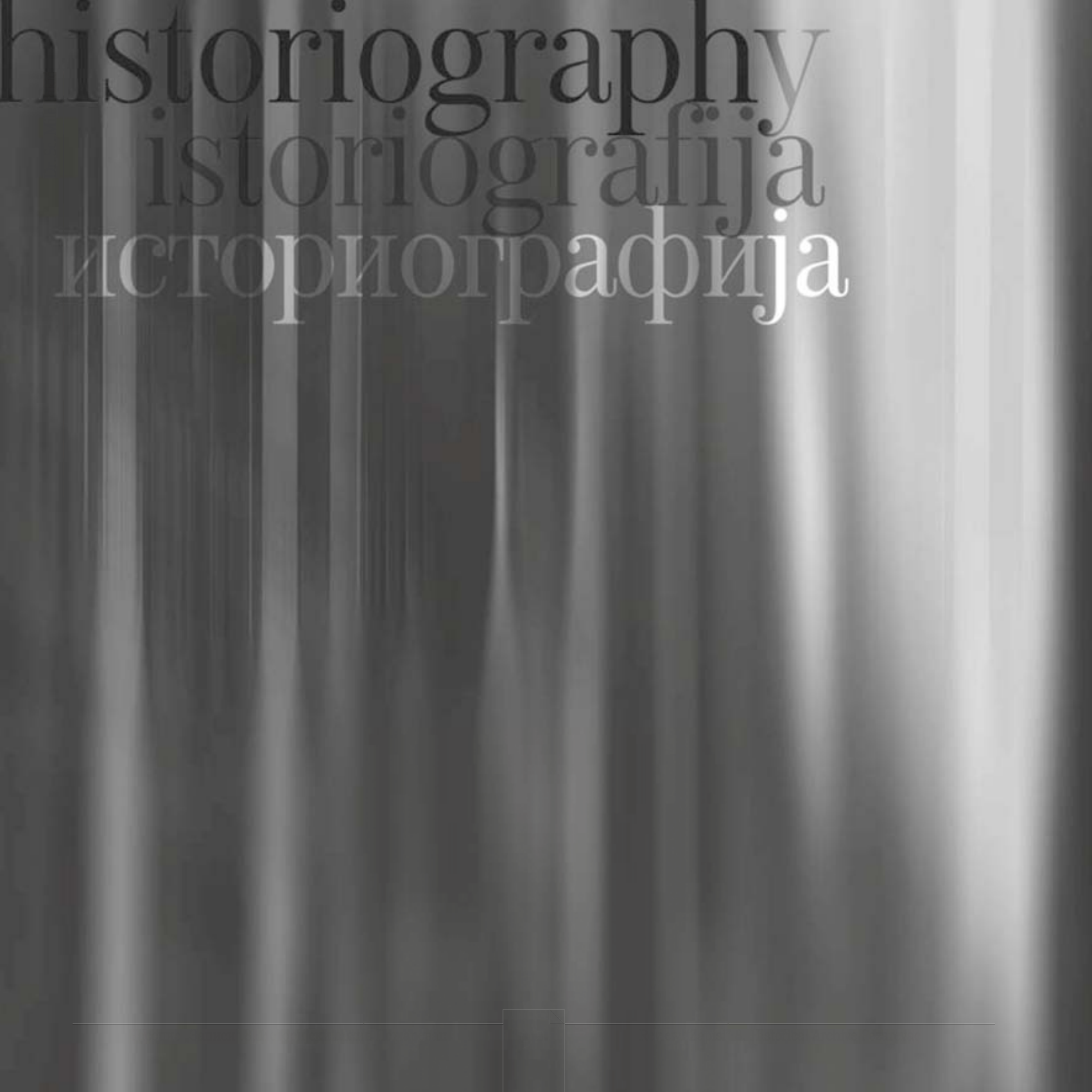
historiography
istoriografija
историографија

Др Момчило Исић[1]
Институт за новију историју Србије у Београду
Република Србија

UDK: 373.3(497.11)"1918/1940"

ОСНОВНЕ ШКОЛЕ У ПОЖАРЕВАЧКОМ ОКРУГУ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА

АПСТРАКТ: Рад представља покушај да се, у доста скраћеном обиму, прикаж развој основног школства у Пожаревачком округу између два светска рата, са свим тешкоћама и проблемима, изазваним израженом неписменошћу и непросвећеношћу широких народних слојева, посебно несрпског становништва, затим огромним разарњем школа и страдањем великог броја учитеља током Првог светског рата, као и додатним осиромашењем становништва, како услед материјалне катастрофе у рату, тако и због честих неродних година и, посебно, снажног дејства велике економске кризе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Основна школа, Пожаревачки округ, мрежа школа, опремљеност, учитељи, основци, писменост

Материјална основа

Уочи Првог светског рата, мрежу основних школа у Пожаревачком округу чинило је 151 мушка и 20 женских основних школа. Највише их је било у млавском, а најмање у голубачком срезу. [2] Током рата највећи број ових школа претрпео је огромно материјално разарање. Од неких школских зграда остали су само голи зидови, а поједине су биле и потпуно разорене, док их је већина ослобођење дочекала скоро без икаквог инвентара. У рату осиромашено становништво није могло брзо да обнови све што је у рату порушено. Због тога, али и због недостатка учитељског кадра, у рату знатно проређеног, поједине школе нису му ни могле да отворе своја врата одмах по завршетку Првог светског рата. У Пожаревачком округу школске 1918/19. године радиле су, отуда, само 92 основне школе. Максималним напором општинских власти, уз помоћ државе и великим ентузијазмом учитеља-ица,

1 Аутор је научни саветник у Институту за новију историју Србије у Београду.

2 Мрежа основних школа у Пожаревачком округу уочи Првог свеског рата: МУШКЕ- Гград Пожаревац је имао три основне школе: Доситеј Обрадовић; Свети Сава; Вук Караџић; **Голубачки срез**: Барич, Браничево, Винци, Војилово, Голубац, Двориште, Добра, Доња Крушевица, Зеленик, Клење, Кривача, Кудреш, Миљевић: **Звишки срез:** Буково, Волуја. Дубока, Каона, Кучајна, Кучево, Мишљеновац, Мустапић, Нересница, Раденка, Ракова Бара, Сена, Турија. **Млавски срез:** Бистрица, Буровац, Бусур, Велико Лаоле, Велики Поповац, Витовница, Вошановац, Добрње, Ждрело, Забрђе, Златово, Каменово, Кладурово, Кнежица, Кобиље, Крвије, Мало Лаоле, Манастирица, Мелница, Орешковица, Петровац, Рановац, Рашанац, Стамница, Старчево, Табановац, Ћовдин, Црљенац, Шетоње. **Моравски срез**: Александровац, Бошњак, Брзоход, Влашки Дол, Врбница, Жабари, Кочетин, Кушиљево, Ливадица, Миријево, Ореовица, Орљево, Пордин, Ракинац, Сибница, Четереж. **Пожаревачки срез**: Баре, Батовац, Батуша, Берање, Божевац, Брадарац, Брежани, Бубушинац, Велико Село, Драговац, Дрмно, Дубравица, Живица, Касидол, Кленовик, Костолац, Крављи Дол, Кула, Лучица, Мало Црниће, Петка, Пољана, Пругово, Салаковац, Смољинац, Топоница, Трњане, Ћириковац, Шапина. **Рамски срез**: Бискупље, Велико Градиште, Гарево, Десина, Дољашница, Ђураково, Затоње, Кисиљево, Кличевац, Курјаче, Кусић, Љубиње, Мајиловац, Макци, Мало Градиште, Острво, Печаница, Пожежена, Раброво, Рам, Речица, Сираково, Средњво, Тополовник, Триброд, Царевац, Чешљева Бара, **Хомољски срез**: Близнак, Влаоле, Вуковац, Жагубица, Изварица, Јасиково, Јошаница, Крепољин, Лазница, Лесково, Милатовац, Осаница, Рибари, Сиге, Суводол. ЖЕНСКЕ- Пожаревац (Доситеј Обрадовић, Свети Сава), Голубац, Дубока, Кучево Нересница, Петровац, Жабари, Кушиљево, Миријево, Породин, Ракинац, Шапина, Велико Градиште, Топловник, Влаоле, Жагубица, Јасиково, Лазница, Сиге.- *Државни календар Краљевине Србије за годину 1914, која је проста*, (Београд, 1914), 130-134.

највећи број школских зграда је оспособљен за рад, па је већ школске 1921/22. године у округу радило 148 мешовитих основних школа, затим две мушке и једна женска, укупно 151 основна школа, или једна на 27,530 км^2 и на 1.443 становника, што је било изнад просека у целој Северној Србији,[3] у којој је једна основна школа, у просеку, покривала подручје од 38,818 км^2, са 1.798 становника. С обзиром на површину, више школа имали су само окрузи: Београдски, Крагујевачки, Моравски, Нишки и Смедервски, док су, према броју становника на једну школу, испред Пожаревачког округа били једино окрузи: Београдски, Крагујевачки и Крајински.[4]

Трудећи се да обнови порушене зграде основних школа и да их опреми најнужнијим инвентаром, осиромашено становништво Пожаревачког округа тешко се одлучивало да подиже и опрема нове школске зграде, што је био основни предуслов за отварање нових школа. Школска мрежа се, управо, зато споро ширила на овом подручју током двадесетих година 20. века. Од школске 1921/22. године до школске 1926/27. године Пожаревачки округ добио је само пет нових школа, или једну школу годишње, тако да их је крајем школске 1926/27. године било 156, са 274 одељења, или 1,76 одељења по школи.[5]

Престанак послератне конјуктуре пољопривредних производа и честе неродне године у другој половини тридесетих година 20. века проузроковали су економско слабљење сељаштва, као доминантног друштвеног слоја у Пожаревачком округу. Тиме се смањила и његова могућност да издваја веће суме прireза, који би се употребио за подизање и опремање нових школских зграда, чиме је додатно успорено ширење мреже основних школа у Пожаревачком округу. Њу је и школске 1929/30. године чинило само 156 основних школа, по срезовима: голубачки-14, звишки-13, млавски-35, моравски-18, пожаревачки-34, рамски-29 и хомољски-13 основних школа.[6]

Закон о народним школама од 5. децембра 1929. године, са изменама и допунама од 7. јула 1930. године није донео битније измене у погледу отварања нових школа, у односу на претходно важећи закон. И он је за нову школу прописивао минамално 30 деце обавезне да похађају школу, само што су се она морала налазити на територији полупречника од 4 км. Разлика је била једино у томе што су крајеви, са отежаним приступом школи могли отворити школу и са 20 ученика7.

Како су се прве године важења новог закона поклопиле са годинама велике економске кризе, Пожаревачки округ је, и даље, добијао по једну школу годишње. Школске 1930/31. године било их је 157, а школске 1932/33. године 159. У односу на укупну површину округа, једна основна школа је 1931. године покривала подручје од 26,95 км^2 са 330 домова и 1.672 становника, што је било нешто неповољније него целој Северној Србији, с обзиром на површину и број домова, а незнатно боље према просечном броју становника, док је нарочито Пожаревачки округ предњачио по броју насеља на једну школу, будући да су овдашња села била малобројна, а по пространству велика, за разлику од већине округа, поготово оних у брдско-планинском подручју Србије. Очигледно, мрежа основних школа у другој половини тридесетих година 20. века спорије се увећавала него већем делу Северне Србије. У броју школа су предњачили млавски и пожаревачки срез, с тим што сада хомољски срез није био на зачељу, иако је, с обзиром на површину, имао најређу мрежу школа. Захваљујући, у првом реду, граду Пожаревцу, где су школе и биле највеће, пожаревачки срез је предњачио по броју домова и становнка на једну школу, док је једино у млавском срезу

3 Северна Србија представља подручје Краљевине Србије у границама из 1912. године, увећано територијом добијјеној од Бугарске уговором у Неју 1919. године.

4 *Просветни гласник,* 9/1923, 552-555.

5 Павле Флере, „Наше основно школство“, *Јубиларни зборник живота и рада Срба, Хрвата и Словенаца 1918-1928,* I део, (Београд, 1928), 391.

6 Момчило Исић, *Основно школство у Србији 1918-1941*, књ. 1, (Београд, 2005),

7 *Закон о народним школама од 5. децембра 1929. године са изменама и допунама од 7. јула 1930. године*, (Београд, 1930), 9

свако село-насеље имало школу, у чему је, убедљиво, на зачељу био голубачки срез, у коме је на једну школу долазило скоро два насеља, али је зато у њему једној школи, у просеку, припадало најмање становника, само 1.112, што је чак за 33,49% мање од просека у целом Пожаревачком округу.

Можда је то зато што је у празној кући свака газдарица луда. Друго објашњење не могу рећи. Молио сам највише представнике власти у округу да данашњем школском јаду учине крај, колико је у власти, уочавајући љубав његову према златној будућности у коју ће ући српски народ животима и главама данашње школске деце.

Табела: *Мрежа основних школа у Пожаревачком округу током тридесетих година 20. века*

Срез/округ	Школска година								
	1930/31.					1932/33.	1939/40.		
	број школа	једна школа на				број школа	број школа		
		км^2	насеља	домова	становника		градске	сеоске	укупно
Голубачки	14	26,07	1,93	246	1.112	14	1	15	16
Звишки	13	63,61	1,46	377	1.841	14	1	16	17
Млавски	35	18,88	1,00	334	1.598	35	1	34	35
Моравски	18	21,89	1,22	369	1.988	17	1	15	16
Пожаревачки	34	18,03	1,18	405	2.142	35	3	33	36
Рамски	29	14,72	1,10	232	1.200	29	3	27	30
Хомољски	14	67,43	1,43	335	1,689	15	1	16	17
Округ	**157**	**26,95**	**1,24**	**330**	**1.672**	**159**	**11**	**156**	**167**

Извор: Момчило Исић, *Основно школство у Сбији 1918-1941*, књ. 1, (Београд, 2005), 123.

Извештавајући министра просвете о школским приликама у пожаревачком школском срезу 13. јануара 1920. године, вршилац дужности школског надзорника о обнови и издржавању школа, између осталог, истиче: "Као страшило у позну јесен стајале су школе три године на селу. Васкрсом земље таква нам је школа мобилисала под свој кров децу и привикнута на Голготу учитеља. Нагрђене и опљачкане до голе душе, по правилу без прозора и пећи, без намештаја и материјалних средстава за живот почеле су нам школе рад. И на чему су промилеле на томе стоје и данас. Ратни недуг и нехат грађана и власти систематски их убијају. Хајд што су законом нужности гурнути у страну битни захтеви закона о народним школама, али нико, ама нико, не води рачуна о деци "по души" као да школовање ове није потреба друштвена.

Неуспех, у ствари (обнове школе) лежи, пише ми господин начелник, у препонама које не зависе од воље и моћи начелства. И поред све жеље да школи и учитељу истински помогнем, могу само да жалим што нисам у стању да то остварим. Разумљиво. Позитивни закон, Закон о народним школама не важи у целости сам по себи. Наређења његова о издржавању школа добијају последњу санкцију другим законом и влашћу која није непосредна школска власт. Данашња школа животари од прошње и у хроничном катару који је добила од кметске милости. Каква је и колика кметска љубав нека послужи овај пример. Видео сам села, а гледам то и у граду Пожаревцу, која имају за две учитељске снаге на лицу – једну учионицу спремљену за рад. Годину дана рада цигло је дала гдекојој учио-

ници прозорска окна и неку клупу. Ваљда да би бол био јачи, школске зграде баш тих места праве утисак детета пунога живота, али босога у траљама и са прљавом и разбарушеном косом. Зидане и уздигнуте са пространим учионицама, али без прозора и клупа, са порабаћеним вратима и неокречене. Киша и снег долазе кроз те рупе, које зјапе као непревијена рана, да упропасте патос и дарују зграде влагом. Инертни кметови рачунски инсистирају на пароли да школе треба да обнове они који су их упропастили, као да су ратови решавање спора пред судом са зеленом чохом и законом на столу. Дирекцију плена разнеше првих дана камаре грађе, задобивене народном пушком и народним знојем, па одлучи да бесплатно даје грађу "у колико је има на располагању" за оправку школских зграда и израду школског намештаја. Ђавола, рат не трпи нежности, а свет је, још како, у рату, и тако смо добили болно сећање на празну радост, када је најзад Дирекција плана из других патриотско-хуманих разлога запленила и раније своју пажњу према школи.

Шта сад? Знам само једно и осећам да је у томе живот. Знам да силна народна вера "кад наши дођу", која је изражавала исполинско-мађијску снагу, са којом ће ствари доћи на своје место, не може и не сме бити обмана душе, специјално у питању обнове народне школе и њена живота.

Држава, као израз здраве демократске мисли, мора данас сама да да народу, ради његове среће, оно што он у пометености због рата или неће или не може да има, држава му мора данас да да основну школу, да би јој доцније он сам подизао универзе."[8]

Осим што без адекватне школске зграде није могло бити основне школе, услед знатне разорености школских зграда у току Првог светског рата и његовог завршетка тек пред крај 1918. године, празних општинских каса непосредно по ослобођењу, без икакве државне помоћи, неисплаћивања ратне штете пре досуђивања, и, пре свега, због економске катастрофе сељаштва у Првом светском рату, нереалне су биле наредбе окружних школских одбора из децембра 1918. године, упућене среским начелницима, општинским судовима и месним школским одборима, да се, у циљу што бржег отпочињања школског рада, школске зграде и учитељски станови одмах оправе, окрече и доведу у исправно стање, да се набаве најпотребнија учила, намештај и огрев.[9]

Споро санирање школских зграда, у скоро свим крајевима Србије, у условима отежаног пристизања школског прireза у касе школа, није подстакло државу на озбиљнији приступ овом питању. Шта више, исплату досуђене одштете школама она је скоро и занемарила, а своју, и онако скромну, помоћ је знатно смањила. Међу 36 школа које је држава помогла са 269.000 динара из буџета за 1922/23. годину, не налази се ниједна школа из Пожаревачког округа.[10]

Школске 1922/23. године, од 126 школских зграда у Пожаревачком округу чак 38,89 су биле зграде грађене за неке друге потребе, док их је 41,27% било од слабог материјала. Потребама школе није одговарало 28,57%, а у добром стању било их је тек 65,08%, колико их је, заправо, било и хигијенских.. У најповољнијем положају биле су школе у економски најразвијенијем подручју округа, у пожаревачком школском срезу, са 75,61% школских зграда грађених, управо, за школу. Међутим, и у њему је знатан проценат школских зграда грађен од слабог материјала и није одговарао потребама школе, с обзиром на стање у којем су се налазиле.

Чешће подизање школских зграда није уследило ни до почетка Другог светског рата. И даље се оскудевало у довољном броју одговарајућих школских зграда. Школске 1939/40. године у Пожаревачком округу биле су 202 школске зграде, од којих је чак 122 или 60,40% било грађено пре 1918. године, а 80 односно 39,60% у периоду између два светска рата, при чему се мораимати у виду да је чак 19 школских зграда било изнајмљивано, и за њих је плаћана кирија-закупнина. С

8 Архив Југославије, Министарство просвете Краљевине Југославије (даље: АЈ, 66), ф-1.800.

9 Момчило Исић, *Сељаштво у Србији 1918-1925*, (Београд, 1995), 310.

10 Момчило Исић, *Основно школство у Сбији 1918-1941*, књ. 1, (Београд, 2005), 144.

Табела: *Школске зграде у Пожаревачком округу школске 1922/23. године*

Школски срез	Зидане за потребе		Грађене од материјала		Одговарају потреби		У каквом су стању			Хигијенске	
	школе	друге	тврдог	слабог	да	не	добром	средњем	лошем	да	не
Браничевски	20	18	20	18	38	-	20	15	3	30	8
Млавски	26	21	30	17	25	22	38	7	2	26	21
Пожаревачки	31	10	24	17	27	14	24	17	-	27	14
Укупно	**77**	**49**	**74**	**52**	**90**	**36**	**82**	**39**	**5**	**83**	**43**
%	**61,11**	**38,89**	**58,73**	**41,27**	**71,43**	**28,57**	**65,08**	**30,95**	**3,97**	**65,87**	**34,13**

Извор: Момчило Исић, *Основно школство у Србији 1918-1941*, књ. 1, (Београд, 2005), 148.

обзиром на укупан број школских зграда, највише новоподигнутих је било у голубачком и моравском срезу, а најмање у звишком срезу. Без обзира да ли се радило о старим или новим школским зградама, и једне и друге су биле скромних капацитета, поготово оне по селима. У целом округу школске зграде су, просечно, имале тек нешто више од две учионице. Изузмемо ли, међутим, школе у граду Пожаревцу и оне у среским местима, које су биле знатно пространије, школе по селима су, веома често, имале само по једну учионицу. У голубачком срезу то је било најизраженије, пошто је у 17 школских зграда било тек 16 учионица. Осим што је у школским зградама било мало учионица, чак њих 83 или 20% није одговарало неопходним хигијенско-здравственим и педагошким условима.

Како у учионичком простору, основне школе у Пожаревачком округу су оскудевале и у учитељским становима. У 37 или 21,02 школа није их било. Без станова је посебно био велики број школа у млавском срезу, њих 12 или 32,43%

Осим у квалитетним школским зградама, школе су оскудевале и у наставним средствима школском намештају и књигама у целом међуратном периоду, а нарочито у првим послератним годинама. Од 126 школа у Пожаревачком округу, школске 1922/23. године довољно школског намештаја имало је тек 83 или 65,87% школа, док га је у 43 школе било мало, при чему у чак 39 школа је био лош. Школе су најчешће располагале наставним средствима за наставу математике, а најређе за наставу историје.

Табела: *Школске зграде у Пожаревачком округу 1939/40. школске године*

Срез	Школске зграде				Учионице		Учитељски станови		
	изграђене			изнајмљене	укупно	неодговарајуће	у колико школа	број	школе без станове
	до 1918	1919-1940	укупно						
Голубачки	5	12	17	2	16	-	12	12	4
Звишки	15	4	19	3	36	16	11	13	6
Млавски	24	13	37	3	94	12	23	36	12
Моравски	9	19	28	3	61	6	24	35	1
Пожаревачки	38	12	50	3	113	23	29	43	7
Рамски	22	11	33	4	58	23	27	27	3
Хомољски	9	9	18	1	37	3	13	15	4
Укупно	**122**	**80**	**202**	**19**	**415**	**83**	**139**	**191**	**37**

Извор: Момчило Исић, *Основно школство у Србији 1918-1941*, књ. 1, (Београд, 2005),186.

Табела: *Опремљеност основних школа у Пожаревачком округу школске 1922/23. године*

Школски срез	Школе које су имале				Школе које су имале наставних средстава за							
	намештај		намештај		математику		очигл. наст.		земљопис		историју	
	дов.	мало	добар	лош	дов.	мало	довољ.	мало	довољ.	мало	мало	нимало
Браничевски	6	32	6	32	38	-	8	30	6	32	6	30
Млавски	42	5	40	7	38	9	20	27	29	18		47
Пожаревачки	35	6	41	-	38	3	30	11	29	12		41
Укупно	**83**	**43**	**87**	**39**	**114**	**12**	**58**	**68**	**64**	**62**	**6**	**118**

Извор: Момчило Исић, *Основно школство у Србији 1918-1941*, књ. 1, (Београд, 2005), 201, 202

Током Првог светског рата, у првом пожаревачком школском срезу уништење су избегле само три школске књижнице, са укупно 349 књига.[11] Повећање њиховог фонда, и успостављање књижница у осталим школама текло је веома споро, услед нередовног издржавања."Буџетске суме одређене за попуњавање ових књижница недовољне су, а не моу се ни добити, јер већина остају на дугу, те због тога и нема изгледа да ћемо скоро имати попуњене школске књижнице"[12] Школске 1922/23. године, просечно по једној школи у округу било је 30 књига, и то по 18 у наставничким и 12 у ђачким књижницама. По броју књига у наставничким књижницама предњачио је млавски срез, док су ђачке књижнице биле најбогатије у браничевском школском срезу.

Све до Другог светског рата опремање основних школа у Пожаревачком округу је текло доста споро. Довољно наставних средстава школске 1939/40. године било је само у 65 или у 36,93% школа, а довољно намештаја само у 51 односно у 28,98% укупног броја школа, с тим што је у чак 96 или 54,54% школа и постојећи намештај био лош. Наставничке књижнице није имало 29 или 16,48%, а ђачке чак 92 или 52,27% основних школа. Просечно у постојећим наставничким књижницама био је 173, а у ђачким 86 књига Нљајбогатије су биле наставничке књижнице у млавском срезу, а најсиромашније у голубачком срезу, у коме су и ђачке књижнице биле са најмање књига, којих је највише било у ђачким књижницама школа у пожаревачком срезу.

Табела: *Наставничке и ђачке књижнице школске 1922/23. године*

Школски срез	Број књига у књижницама			Број књига по једној школи за		
	наставничким	ђачким	укупно	наставнике	ђаке	укупно
Браничевски	368	540	908	10	14	24
Млавски	1.210	536	1.746	26	11	37
Пожаревачки	703	430	1.133	17	10	27
Укупно	**2.281**	**1.506**	**3.787**	**18**	**12**	**30**

Извор: Момчило Исић, *Основно школство у Србији 1918-1941*, књ. 1, (Београд, 2005), 205, 206.

11 Батовац-153, Брежане-76, Пожаревац-120.- АЈ, 66, ф-1.800.

12 АЈ, 66, ф-1.800.

Табела: *Опремљеност основних школа у Србији 1939/40. школске године*

Срез	Наставна средства			Школски намештај				Књижнице					
								наставничке			ђачке		
	довољ.	мало	нема	довољно	мало	добар	лош	број	свега књига	по књижници	број	свега књига	по књижници
	број школа												
Голубачки	2	12	2	1	15	5	11	12	1.038	86	2	94	447
Звишки	12	5	-	10	7	10	7	17	2. 150	126	7	368	53
Млавски	-	35	-	-	35	10	25	35	8. 100	231	16	967	60
Моравски	7	18	-	5	20	13	12	15	1. 774	118	12	1216	101
Пожаревачки	20	16	-	20	16	24	12	35	8.029	229	26	3. 140	121
Рамски	18	12	-	9	21	10	20	23	2. 126	92	16	1. 140	71
Хомољски	6	11	-	6	11	8	9	10	2. 200	220	5	303	61
Округ	65	109	2	51	125	80	96	147	25. 417	173	84	7. 228	86

Извор: Момчило Исић, *Основно школство у Србији 1918-1941*, књ. 1, (Београд, 2005), 219.

Основци

Закон о народним школама од 19. априла 1904. године предвиђао је обавезно, похађање основне школе, с тим да се оно поступно спроводи "према броју школа и наставника и према месним приликама". У први разред уписивала су се варошка деца кад узму седму, а сеоска кад узму осму годину живота, и то према свештениковом списку, у коме су морала бити "забележена имена живе деце, мушке и женске, која су узела осму (седму) годину, а нису прешла једанаесту (десету) годину живота.[13]

Први светски рат проузроковао је, међутим, извесна одступања. Због прекида рада основних школа у току трајања рата и неуспеха окупатора да успостави свој школски систем на целом простору окупиране Србије, након ослобођења, неколико генерација деце очекивало да се упише у школу, уз велики број оних којима је рат прекинуо школовање, Министарство просвете Краљевине СХС било је зато приморано да, расписом ОБр. 731 од 22. јануара 1919. године, сву децу дораслу за школовање на територији бивше Краљевине Србије, с обзиром на узраст и број завршених разреда основне школе, подели у шест категорија, с тим што је за сваку од њих прописан начин извођења наставе, кроз разреде или течајеве и њихова дужина.[14]

Овај распис, није могао да обзбеди уписивање у школу све деце дорасле за школовање, пошто су школски капацитети били још и мањи него пре рата, а учитељски кадар проређен. Велики број деце, остао је

13 *Закон о народним школама од 19. априла 1904. године*, (Београд, 1904), 4, 12.

14 Прву категорију чинила су деца стигла за упис у школу 1914, 1915, 1916 и 1917. године. Она су, по скраћеном програму, у градовима требала да заврше четири течаја за 18 месеци, а по селима четири зимска течаја од по четири месеца.
У другу категорију разврстани су ученици дорасли за упис 1918. године За њих је била предвиђена настава по редовном плану и програму, с тим што су се свршени ученици трећег разреда могли да упишу у средњу школу
Трећа категорија је обухватала оне ученике који су пре рата свршили први или први и други разред основне школе, а не продужују школовање у средњој или којој другој школи. Они су обухваћени наставом по скраћеном програму, у градовима кроз три течаја за девет месеци, а у селима у два течаја од по четири месеца;
Четврта категорија је била састављена од оних ученика који су пре или за време рата свршили трећи или четврти разред, а не продужују школовање. За њиј је организованна продужна школа, течај од четири месеца, по нарочитом програму;
Пету категорију чинили су они ученици, који су неометани ратом свршили ма који разред, те су вимали право да се упишу у наредни, са наставом по нормалном програму;
Шесту категорију образовли су ученици који су, ометени ратом, свршили мањи број разреда него што би свршили без ометања.Они су требали да продуже школовање уписом у наредни разред. - Момчило Исић, *Основно школство у Сбији 1918-1941*, књ. 1, (Београд, 2005), 225, 226 .

зато неуписан у школу, и то не само прве послератне школске године. Школске 1921/22. године у основне школе у Пожаревачком округу било је уписано 16.358 основаца, међу којима је било 11.876 ученика и 4.482, односно 27,40% ученица. Просечно,у једном одељењу било је 60 ђака, док је на 100 домаћинстава било 37, а на 1.000 становника 75 основаца. Наредне школске године неуписано у први разред је остало 2001, или 32,57% деце дорасле за школу. Три године касније, школске 1925/26. године, услед смањеног прираштаја за време Првог светског рата, укупно уписаних основаца у Пожаревачком округу било је 8.147, што је за чак 50,19% мање него четири године раније. Незнатно опадање тог броја било је и наредне школске године, да би, затим, уследио константан пораст, с тим што је, међу основцима, и даље, девојчица знатно мање од дечака.

Појачано уписивање дорасле деце у школу, у скоро свим крајевима, уследило је, међутим, већ школске 1930/31 године, када је, по први пут, упис вршен по новом Закону о народним школама, који је предвиђао обавезно школовање све здраве мушке и женске деце, али и веће казне за родитеље, који свој подмладак не уписују у школу. Поготово је било више уписаних девојчица, с обзиром да су оне у претходном периоду углавном остајале код куће. Само у моравском и рамском срезу, школске 1931/32. године било је уписано 6.131 основаца, међу којима су 44,74% биле ученице, три године касније, од 6.940 основаца ученице су представљале чак 51,97%, а школске 1938/39. године, кад се у школу уписало 7.591 ђак, ученице су чиниле 50,11%. У целом, пак, Пожаревачком округу, школске 1932/33. године било је 22.164 уписана основца, међу

Табела: *Број уписаних основаца у Пожаревачком округу, у другој половини двадесетих година 20. века*

1926/27			1927/28			1928/29		
мушки	женски	свега	мушки	женски	свега	мушки	женски	свега
5.018	3.001	8.019	6.575	4.401	10.976	8.178	5.881	14.059
62,58	37,42	100	59,90	40,10	100	58,17	41,83	100

Извор: Момчило Исић, *Основно школство у Србији 1918-1941*, књ. 1, (Београд, 2005), 244.

Због малих школских капацитета, недостатка учитељског кадра и, посебно, недовољно развијене свести широких народних слојева о потреби школовања подмлатка, у Пожаревачком округу знатан део за школу дорасле деце остајао је неуписан. Школске 1928/29. године неуписано у основну школу у Пожаревачком округу било је чак 31.890, а годину дана касније 32.277 деце школског узраста. Веома, учвршћено схватање, посебно међу сеоским становништвом, да женској деци није потребно школовање утицало је на то да су она много чешће остајала неуписана у школу. Школске 1927/28. године у школу се није уписало 21,38% дечака и 38,86% девојчица, а годину дана касније 21,91% дечака и 39,01% девојчица.[15]

15 AJ, 66, ф-2.723, 2.724.

којима 45,60% ученица, а школске 1939/40. године чак 26.349 основаца, а међу њима 47,39% ученица.[16]

У великој мери приморано да своју децу упише у основну школу, сељаштво је на различите начине настојало да их, затим, из ње испише, поготово се то односило на женску децу. Током школске 1921/22. године из основних школа у Пожаревачком округу исписано је 17,59% основаца, односно 14, 45% ученика и 25,93% ученица.[17] Ступањем на снагу Закона о народним школама из 1929. године, и пооштравањем услова за исписивање, смањен је проценат исписаних

16 Момчило Исић, *Основно школство у Сбији 1918-1941*, књ. 1, (Београд, 2005), 250, 252.

17 *Исто*, 259.

основаца током тридесетих година 20. века. Из основних школа у моравском срезу једино веће исписивање било је школске 1931/32. године, када је школовање напустило 9,93% основаца, док се у осталим школским годинама тај проценат кретао између 1,55% школске 1938/39. године и 2,42% годину дана раније. У рамском срезу највише се основаца исписало школске 1936/37. године, њих 7,28%, а најмање наредне школске године само 1,48%. Нешто израженије је било исписивање основаца у хомољском срезу, које се кретало између 3,17% школске 1937/38. и 8,09% школске 1934/35. године. У целом Пожаревачком округу школске 1939/40. године исписаних је било 1.255 или 4,76% основаца, при чему 4,10% ученика и 5,50% ученица.[18]

зиром на већинско влашко становништво, које је нарочито нерадо школовцало женску децу, у звишком и хомољском срезу су ученице и најређе међу основцима.

Будући да је у Пожаревачком округу између два светска рата преовлађивало сеоско становништво, које је према попису од 31. марта 1931. године представљало чак 88,56% укупног становништва,[19] и међу тамошњим основцима најбројнија су била земљорадничка деца, посебно голубачком и хомољском срезу. У хомољском срезу она су крајем школске 1931/32. године чинила 97,89%, четири године касније 98,81%, а крајем школске 1939/40. године 98,89% свих основаца. Наравно, најмање их је било у пожаревачком срезу, подручју са највише неземљорадничког становништва.

Табела: *Исписани основци школске 1939/40. године*

Срез	Ученици		Ученице		Свега	
	број	%	број	%	број	%
Голубачки	75	9,63	109	15,24	184	12,31
Звишки	70	5,01	88	7,82	158	6,26
Млавски	28	0,97	23	1,00	51	0,98
Моравски	54	2,63	89	4,27	143	3,46
Пожаревачки	222	6,30	237	6,86	459	6,58
Рамски	78	4,37	111	6,39	189	5,34
Хомољски	41	2,86	30	2,78	71	2,82
Укупно	**568**	**4,10**	**687**	**5,50**	**1.255**	**4,76**

Извор: Момчило Исић, *Основно школство у Србији 1918-1941*, књ. 1, (Београд, 2005), 264.

Због исписивања, крајем школске године смањен је број основаца у школским књигама на крају школске године. Њих је крајем школске 1931/32. године било 1.880, крајем школске 1935/36. године 24.726, а школске 1939/40. године 25.094. С обзиром на то да су се женска деца ређе уписивала у школу, а из ње чешће исписивала, крајем школске године ученице су биле још ређе међу основцима. У целом округу најмање их је било крајем школске 1931/32. године, тек 43,58%, четири године касније их је 46,78%, а последње мирнодопске школске године 47,02% свих основаца. С об-

Како су основци у Пожаревачком округу били претежно сеоска деца, њихово школовање обележено је бројним тешкоћама, условљеним социјално-економским положајем и културно-просветним нивоом сељаштва. Деца на селу, већ са првим корацима почињу да осећају окрутности живота. "Угибају се и рано навикавају шта значи у зној лица свог тећи себи хлеб" Уместо срећног и безбрижног детињстав, та мала и нејака створења већ су од ступања у живот изложена великој суровости. Једини тренуци када су далеко

18 *Исто*, 261, 264.

19 Момчило Исић, *Социјална и аграрна структура Србије у Краљевини Југославији*, (Београд, 1999), 54.

Табела: *Број основаца у Пожаревачком округу крајем школске године*

Срез	Број/ %	Школска година								
		1931/32.			1935/36.			1039/40.		
		м	ж.	св.	м.	ж.	св.	м.	ж.	св.
Голуб-ачки	бр.	755	533	1.288	848	753	1.601	704	606	1.310
	%	58,62	41,38	100	52,97	47,03	100	53,74	46,26	100
Звиш-ки	бр.	985	633	1.618	1.191	937	2.128	1.328	1.037	2.365
	%	60,88	39,12	100	55,97	44,03	100	56,15	43,85	100
Млав-ски	бр.	2.626	2.090	4.716	2.760	2.448	5.208	2.868	2.210	5.138
	%	55.68	44,32	100	52,99	47,01	100	55,82	44,18	100
Моравски	бр.	1.525	1.224	2.749	1.906	1.826	3.732	1.995	1.993	5.981
	%	55,47	44,53	100	51,07	48,93	100	50,03	49,97	100
Пожаревачки	бр.	2.651	2.364	5.015	3.469	3.191	6.660	3.302	3.217	6.519
	%	52,86	47,14	100	52,09	47,91	100	50,65	49,35	100
Рам-ски	бр.	1.719	1.258	2.977	1.618	1.499	3.117	1.705	1.626	3.331
	%	57,74	42,26	100	51,91	48,09	100	51,18	48,82	100
Хомољ-ски	бр.	956	561	1.517	1.367	913	2,280	1.393	1.050	2.443
	%	63,02	46,98	100	59,95	40,04	100	57,02	42,98	100
Укуп но	бр.	11.217	8.663	19.880	13.159	11.567	24.726	13.295	11.799	25.094
	%	56,42	43,58	100	53,22	46,78	100	52,98	47,02	100

Извор: Момчило Исић, *Основно школство у Србији 1918-1941*, књ. 1, (Београд, 2005), 268.

Табела: *Земљорадничка деца међу основцима у Пожаревачком округу*

Срез	Број/ %	Школска година								
		1931/32.			1935/36.			1039/40.		
		м	ж.	св.	м.	ж.	св.	м.	ж.	св.
Голубачки	бр.	744	525	1.269	844	749	1.593	687	586	1.273
	%	98,54	98,50	98,52	99,53	99,47	99,50	97,58	96,70	97,17
Звишки	бр.	944	596	1.540	1.118	926	2.044	1.302	1.013	2.315
	%	95,84	94,15	95,18	93,87	98,83	96,05	98,04	97,68	97,88
Млавски	бр.	2.476	1.946	4.422	2.605	2.318	4.923	2.697	1.994	4.691
	%	94,29	93,11	93,76	94,38	94,69	94,53	94,04	87,84	91,30
Моравски	бр.	1.483	1.200	2.683	1.883	1.795	3.678	1.888	1.871	3.759
	%	97,24	98,04	97,60	98,79	98,30	98,55	94,64	93,88	94,26
Пожаревачки	бр.	2.226	2.009	4.235	2.748	2.632	5.380	3.012	2.989	6.001
	%	83,97	84,98	84,45	79,21	82,48	80,78	91,22	92,91	92,05
Рамски	бр.	1.643	1.189	2.812	1.546	1.458	3.004	1.531	1.517	3.048
	%	95,58	94,51	94,46	95,55	97,26	96,37	89,79	93,30	91,50
Хомољски	бр.	941	544	1.485	1.349	904	2.253	1.379	1.037	2.416
	%	98,43	96,97	97.89	98.68	99,01	98,82	98,99	98,76	98,89
Укупно	**бр.**	**10.457**	**8.009**	**18.466**	**12.093**	**10.782**	**22875**	**12.496**	**11.007**	**23.503**
	%	**93,22**	**92,45**	**92,89**	**91,90**	**93,21**	**92,51**	**93,99**	**93,29**	**93,66**

Извор: Момчило Исић, *Основно школство у Србији 1918-1941*, књ. 1, (Београд, 2005), 268.

од дужности да брину о стоци или да послују у пољу, уз одрасле, изложена сунцу, ветру, киши и хладноћи, јесте период похађања школе, уколико су, наравно, имали срећу да постану ђаци. За школу су везани и скоро једини тренуци среће и радости. У њој ограбљени тренуци "несташлука, кад се кидише на дозреле воћке и тек свилене ране кукурузе", као и искрене, и као суза чисте, прве дечје љубави, најчешће су једини светли тренуци, који се памте кроз цео живот. Зарад тих "светлих" тренутака, али и зарад "знања", које ће омогућити да тежак живот сељачки замене лакшим и лепшим, ваљало је, међутим, много претрпети.[20]

Дуготрајна пешачења од куће до школе и натраг, често по кршевитом терену и само њима знаним путељцима, за многе "школарце"била су свакодневна. Напорна су била посебно за време кишних и хладних зимских дана, због оскудне и неодговарајуће обуће и одеће. Мокри и прозебли и изнурени они су по цео дан проводили, често, у тескобним, мрачним и хладним учионицама. У њиховим ђачким торбама - "књижарама", не ретко, није било и најосновнијих уџбеника и школског прибора, а у "лебарама" се, углавном, налазила "проја" и лук, знатно ређе, и то само код имућнијих, мало кајмака, сира или парче сланине.[21]

Физички исцрпљени и уморни, они су се из школе враћали у, такође, тескобне, мрачне, понекад и влажне, домове, у којима није било ни најосновнијег намештаја, где су заједничке постеље, понекад и на самој земљи, биле њихово обележје, где се храна, углавном неквалитетна, кувала на отвореном огњишту, и служила у једном суду, из кога су јели сви укућани. Осим што је хигијена становања и исхране била, углавном, непознаница, и личној хигијени сељаштво, услед сиромаштва али и непросвећености, није придавало потребни значај. Мало је шта, од онога што је у школи учио, сеоски ђачић могао да види у свом дому, а када би на нешто и указао, нешто предложио, било да је у школи научио или из неке књиге прочитао, нико од укућана на то није ни обраћао озбиљну пажњу, понекад би, чак, био и прекорен и упозорен да се не меша у послове старијих, у оно што не зна, уз опаске: "Јуче си се испилело, а већ паметујеш", "Није све што у књигама пише тачно". "Кад будеш зарађивао, а ти уређуј по своме", "И мој деда је овако живео, па је дочекао стоту".[22]

Инспирисан суровошћу живота сеоских ђака, школски надзорник за *II* пожаревачки школски срез је, у извештају Министарству просвете 13. августа 1920. године, под називом: "Болна места наше основне школе", записао: "Никада ме неће оставити бол што сада нисам у могућности да подржим излагање снимцима фотографским или кино-фотографским. Шта су речи и какве моћи треба да сам, да на хартију ставим јад и живот сеоске школске деце. Знате ли одећу и обућу малишана горостаснога дуба, што се зове народ, зими и кад снег шкрипи или с јесени и у пролеће када точак тоне, а четири вола вуку терет од 100 кг? Памтите ли да сте читали да су курјаци растргли ђака на путу за школу; или да је учитељ, испраћајући децу до на поток, изгубио живот за ђаком, који се омакао са брвна у бујицу. Познајете ли ђачку торбицу, где су и ручак и школске ствари, знате ли јеловник ђака на селу и њихову трпезу. Имате ли од кога јасну представу о народном стану и постељи, где су и здрави и болесни, брачне гадости и дечје очи, где је дим и где је чист зрак непознат гост? Видесте ли где год лице сеоске деце у времену када се живот у природи буди, а она умиру?" [23]

Приморан да дете упише у школу, један број родитеља, не могавши да пронађе начин за његово особађање школске обавезе, уопште није слао свога "ђака" у школу, из оних истих разлога због којих су избегавали и уписивање, док су други, пак, своје "школарце" задржавали код куће, према својим потребама и нахођењу. И честе болести су биле су разлог изостајању од школе, као и превентивна изостајања, да до болести не би дошло, услед пешачења по снегу и хладноћи у неодговарајућој обући и одећи.

20 Момчило Исић, *Основно школство у Сбији 1918-1941*, књ. 1, (Београд, 2005), 276.

21 *Исто.*

22 *Исто, 277.*

23 *Исто, 283.*

Табела: *Земљорадничка деца међу основцима у Пожаревачком округу*

Срез	Број/ %	Школска година								
		1931/32.			1935/36.			1039/40.		
		м	ж.	св.	м.	ж.	св.	м.	ж.	св.
Голубачки	бр.	744	525	1.269	844	749	1.593	687	586	1.273
	%	98,54	98,50	98,52	99,53	99,47	99,50	97,58	96,70	97,17
Звишки	бр.	944	596	1.540	1.118	926	2.044	1.302	1.013	2.315
	%	95,84	94,15	95,18	93,87	98,83	96,05	98,04	97,68	97,88
Млавски	бр.	2.476	1.946	4.422	2.605	2.318	4.923	2.697	1.994	4.691
	%	94,29	93,11	93,76	94,38	94,69	94,53	94,04	87,84	91,30
Моравски	бр.	1.483	1.200	2.683	1.883	1.795	3.678	1.888	1.871	3.759
	%	97,24	98,04	97,60	98,79	98,30	98,55	94,64	93,88	94,26
Пожаревачки	бр.	2.226	2.009	4.235	2.748	2.632	5.380	3.012	2.989	6.001
	%	83,97	84,98	84,45	79,21	82,48	80,78	91,22	92,91	92,05
Рамски	бр.	1.643	1.189	2.812	1.546	1.458	3.004	1.531	1.517	3.048
	%	95,58	94,51	94,46	95,55	97,26	96,37	89,79	93,30	91,50
Хомољски	бр.	941	544	1.485	1.349	904	2.253	1.379	1.037	2.416
	%	98,43	96,97	97.89	98.68	99,01	98,82	98,99	98,76	98,89
Укупно	**бр.**	**10.457**	**8.009**	**18.466**	**12.093**	**10.782**	**22875**	**12.496**	**11.007**	**23.503**
	%	**93,22**	**92,45**	**92,89**	**91,90**	**93,21**	**92,51**	**93,99**	**93,29**	**93,66**

Извор: Момчило Исић, *Основно школство у Србији 1918-1941*, књ. 1, (Београд, 2005), 268.

Потреба за дечјом радном снагом, поготово у првим послератним годинама, била је тако често разлог за изостајање ђака од школе да су поједини школски надзорници чак предлагали да школе с јесени и у пролеће, када су највећи пољски радови, прекину рад по 15 дана. Истичући да "већина ђака трећег и четвртог течаја не похађају школу у селима целе године, већ само у зимском течају", школски надзорни за пожаревачки срез, у извештају о раду школа 1919/20 школске године, констатује да против родитеља ових ђака нису предузимане никакве казнене мере, не само због ниских новчаних казни, већ "и зато што је још трајало мобилизационо стање у земљи, те је, по моме мишљењу, било незгодно вређати инокосне породице казнама, јер је њима тада била свака помоћ дечја од велике користи за чување стоке и сређивање летине, а подизање економскопг стања, после туђинске најезде, овога краја било је пре све од свега". И док су с пролећа и јесени чешће изостајали старији ученици, зими су то чинили млађи и девојчице, јер је за њих одлазак у школу, у неодговарајућој одећи и обући, по беспућу, кршу и врлетима, хладноћи и снегу, представљао огромну тешкоћу, изазивајући разна обољења.[24]

Школске 1924/25. године у целом Пожаревачком округу основну школу је нередовно похађало 18,66% основаца, и то ученика 15,88%, а ученица чак 24,95%. У проценту нередовних основаца биле су велике разлике међу срезовима у округу, зависно, у првом реду, од рељефа дотичног подручја, потребе за дечјом радном снагом и нивоа просвећености ђачких родитеља. Тако је школске 1928/29. године у млавском срезу нередовнх основаца било свега 13,23%, а у хомољском срезу 40,09%, учница чак 52,78%, а ученика 33,83%. [25]

Закон о народним школама од 5. децембра 1929. године, са изменам и допунама од 7. јула 1930.године изменио је и услове уписа дорасле деце у школу, а пооштрио је и казнене мере за неоправдано изостајање ђака од школе. Он је прописивао да се у школу "уписују сва способна мушка и женска деца, која до краја дотичне календарске године навршују седму годину живота", док је за дан неоправданог изостајања ђака од школе предвиђао, прво, опомену за родитеља, а онда и новачну казну од 10-20 динара. Ни то, међутим, није обезбедио редовно похађање школе. Оно је

24 *Исто.*

25 *Исто, 309, 317.*

и даље зависило од економских прилика у одређеном подручју, културне просвећености становништва, постојећих школских капацитета и ажурниости власти у кажњавању родитеља. Школске 1931/32. године, у Пожаревачком округу основну школу је редовно походило 88,12% основаца, четири године касније њих 78,12%, а школске 1939/40. године тек 65,45%, при чему ученица само 51,59%, с тим што су велике разлике биле међу срезовима у округу. У хомољском срезу је школске 1939/40. године редовних основаца било свега 44,53%, ученика 50,54%, а ученица 36,575, а у пожаревачком срезу школу је редовно похађало 76,01% основаца, ученика 82,80%, а ученица 69,04%.

Табела: *Редовни основци у Пожаревачком округу*

Срез/округ	1931/32	1935/36	1939/40						
	м.	ж.	свега	м.	ж.	свега	м.	ж.	свега
Голубачки	685	406	1.091	777	603	1.308	501	345	846
%	90,73	76,17	84,70	91,63	80,08	86,20	71,16	56,93	64,58
Звишки	895	536	1.431	943	790	1.733	1.049	482	1.531
%	90,86	84,68	88,44	79,18	84,31	81,44	78,99	46,48	64,71
Млавски	2.329	1.782	4.111	2.412	1.913	4.325	2.336	1.540	3.876
%	88,69	85,26	87,17	87,39	78,14	83,04	83,45	67,84	75,44
Моравски	1.332	1.060	2.392	1.533	1.213	2.746	1.115	695	1.810
%	87,34	86,60	87,01	80,43	66,43	73,58	55,89	34,87	45,39
Пожаревачки	2.333	2.100	4.433	2.647	2.170	4.807	2.734	2.,221	4.955
%	88,00	88,83	88,39	76,30	68,00	72,18	82,80	69,04	76,01
Рамски	1.589	1.175	2.764	1.456	1.174	2.630	1.309	1.010	2.319
%	92,44	93,40	92,84	89,99	78,32	84,38	76,77	62,11	69,62
Хомољски	846	451	1.297	1.094	592	1.686	704	384	1.088
%	88,49	80,39	85,50	80,83	64,84	73,95	50,54	36,57	44,53
ОКРУГ	10.009	7.510	17,519	10.862	8.455	19.317	9.748	6.677	16.425
%	89,23	86,69	88,12	82,54	73,09	78,12	73,32	51,59	65,45

Извор: Момчило Исић, *Основно школство у Србији 1918-1941*, књ. 1, (Београд, 2005), 327, 328.

У првим послератним годинама, редовни основци су у школским клупама стицали знања из бројних наставних предмета, по наставном плану из времена Краљевине Србије, уз извесне измене у настави матерњег језика, историје и земљописа, које су настале стварањем заједничке државе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Први јединствени наставни план за четвороразредну основну школу у целој Краљевини СХС, донет 1925. године, а затим и у августу 1926. године Они су предвиђали 12 предмета: Наука о вери и моралу, Српско-хрватски и словеначки језик, Почетна стварна обука, Земљопис, Историја Срба, Хрвата и Словенаца, Рачун с геометријским облицима, Познавање природе, Цртање, Лепо писање, Певање, Гимнастика и дечје игре, Ручни рад. По плану из 1925. године за све предмете недељно је било предвиђено: за први разред 20 часова, за други 22, за трећи 24 и за четврти 25 часова, док је планом из 1926. године тај фонд часова био повећан: за први разред 22, за други 23, за трећи 26 и за четврти разред 27 часова.[26]

Јединственим наставним планом за основну школу од 1. маја 1933. године, називи предмета остали су слични: Наука о вери и моралним поукама, Народни језик српско-хрватско-словеначки, Земљопис, Историја, Познавање природе и поуке о здрављу, Рачун с основама геометрије, Цртање, Лепо писање, Практична привредна знања и умења (Домаћинсто и ручни рад), Певање, телесне вежбе по соколском систему. Недељни фонд часова је смањен, за први разред

26 Момчило Исић, *Основно школство у Сбији 1918-1941*, књ. 1, (Београд, 2005), 47.

на 19, а за други разред на 20, док је за трећи и четврти разред остао исти број часова[27]

Зависно, у првом реду, од искуства и стручне спремности учитеља, његове заинтересованости за свој позив и оптерећености бројем основаца у одељењу, опремљености школе наставним средствима и училима, настава је била мање или више успешна, са мање или више вербализма, мање или више интересантна за основце. С обзиром на то да је Пожаревачки округ, скоро перманентно, оскудевао у искусним и довољно стручним учитељима-цама, поготово у срезовима где су услови живота, али и рада, били посебно тешки, разумљиво је што извештаји школских надзорника и инспектора, после обиласка школа у тим крајевима, нису били најповољнији. Примера ради, изасланик Министарства просвете, након обиласка школа у голубачком, звишком и хомољском срезу, извештавао је о шаблонизму и "кључању меморије", о "овејаном вербализму" у настави.[28]

Недовољно квалитетна настава имала је, несумњиво, одраза на успех основаца. У условима њиховог доста честог изостајања од школе, она је посебно утицала и на њихову пролазност. Осим школске 1918/19, када је Министарство просвете, расписом ОН Бр. 10.154 од 22. маја 1919. године, препоручивало што већу пролазност, како би се, што пре, нормализовао број ђака по разредима, пролазност основаца у Пожаревачком округу била је у непосредној зависности од редовног похађања школе, с једне стране, зато што су ђаци који су, из различитих разлога, дуго изостајали од школе тешко могли да савладају све неопходно градиво, а с друге стране зато што су се они који школу уопште нису похађали, из године у годину, водили као понављачи. Крајем школске 1921/22. године, када су се на завршном испиту појавили, углавном, редовни ђаци, пролазност је износила 86,56%. У поређењу са бројем становника 1921. године, у Пожаревачком округу је на 100 становника било 5,35 успешних основаца, ученика 4,07, а ученица 1,28. Четири године касније пролазност је била нешто нижа, и износила је 78,44%, код ученика 80,69%, а код ученица 74,19%.[29]

Табела: *Пролазност основаца у Пожаревачком округу током тридесетих година 20. века*

Срез/округ	1931/32	1935/36	1939/40						
	м.	ж.	свега	м.	ж.	свега	м.	ж.	свега
Голубачки	600	385	985	684	543	1.227	547	356	903
%	79,47	72,23	76,47	80,66	72,11	76,64	77,70	58,74	68,93
Звишки	823	482	1.305	907	684	1.591	869	605	1.474
%	83,55	76,14	80,65	76,15	73,00	74,76	65,44	58,34	62,32
Млавски	2.338	1.861	4.199	2.443	1.997	4.440	2.210	1.443	3.653
%	89,03	89,04	89,04	88,51	81,58	85,25	77,06	63,57	71,10
Моравски	1.318	1.029	2.347	1.382	1.138	2.520	1.177	734	1.911
%	86,43	84,07	85,38	72,51	62,32	67,52	59,00	36,83	47,92
Пожаревачки	2.352	2.069	4.421	2.829	2.406	5.235	2.526	2.064	4.590
%	88,72	87,52	88,15	81,55	75,40	78,60	76.50	64,16	70,41
Рамски	1.599	1.174	2.773	1.423	1.179	2.602	1.284	978	2.262
%	93,02	93,32	93,15	87,95	78,65	83,48	75,31	60,15	67,91
Хомољски	740	399	1.139	1.078	572	1.650	630	319	949
%	77,40	71,12	75,08	78,86	62,65	72,37	45,23	30,38	38,84
Укупно	**9.770**	**7.399**	**17.169**	**10.746**	**8.519**	**19.265**	**9.243**	**6.499**	**15.742**
%	**87,10**	**85,41**	**86,36**	**81,66**	**73,65**	**77,91**	**69,52**	**55,08**	**62,73**

Извор: Момчило Исић, *Основно школство у Србији 1918-1941*, књ. 1, (Београд, 2005), 345.

27 *Исто*, 55,56.

28 *Исто*, 439.

29 *Исто*, 339, 340.

Како су на завршни испит излазили само редовни основци, пролазност је била само нешто испод процента редовних основаца. Школске 1931/32. године разред је у Пожаревачком округу завршило 86,36%, четири године касније 77,91%, а школске 1939/40. године, када је нередовно похађање школе било посебно изражено, успешних основаца је било само 62,73%. Као што су били најредовнији, основци у пожаревачком срезу су били и најуспешнији, док су најнередовнији основци у хомољском срезу имали и најнижу пролазност у округу.

Основци у Пожаревачком округу су разред најчешће завршавали добрим успехом, а најређе одличним. Школске 1939/40. године одличним успехом разред је завршило 29,19%, врлодобрим 29,30%, а добрим 41,48%. Највише одличних основаца, чак 49,14% било је у млавском срезу, а најмање, само 20,01% у звишком срезу, који је предњачио у основцима који су разред завршили добрим успехом.

У Пожаревачком округу, где знатан део подмлатка није био обухваћен ни четворогодишњом основном школом, виша основна школа, а затим продужна школа нису могле, скоро уопште, да заживе. Примера ради, у извештају о стању школа у браничевском школском срезу 1923/24 школске године, школски надзорник износи: "У повереном ми срезу нема ни виших основних нити продужних школа. Потреба за првима се не осећа, али је потреба за другима неопходна. По моме мишљењу продужне школе треба да су обавезне и треба их одмах отворити."[30]

Увођење Више народне школе, уместо Више основне, Законом о народним школама од 5. децембра 1929. године, са изменама и допунама од 7. јула 1930. године, такође, није дало значајније резултате у Пожаревачком округу. Школске 1939/40. године она је постојала само у пожаревачком срезу, са 139 ђака, ученика 91 и 48 ученица, и рамском, где је у њу било уписано 25 ученика и 10 ученица.[31]

Табела: *Успех основаца у Пожаревачком округу крајем школске 1939/40. године*

Срез	Одлични	Врло добри	Добри						
	м.	ж.	свега	м.	ж.	свега	м.	ж.	свега
Голубачки	154	134	288	163	107	270	225	115	340
%	28,15	37,64	31,89	29,80	30,06	29,90	41,13	32,30	37,65
Звишки	166	129	295	241	195	436	462	281	743
%	19,10	21,32	20,01	27,73	32,23	29,58	53,16	46,45	50,41
Млавски	1.062	733	1.795	681	419	1.100	467	291	758
%	48,05	50,80	49,14	30,81	29,04	30,11	21.13	20,17	20,75
Моравски	190	200	390	322	228	550	665	306	971
%	16,14	27,25	20,41	27,36	31,06	28,78	56,50	41,69	50,81
Пожаревачки	525	541	1.066	716	605	1.321	1.285	918	2.203
%	20,78	26,21	23,22	28,34	29,31	28,78	50,87	44,48	47,99
Рамски	286	247	533	379	280	659	619	451	1.070
%	22,27	25.25	23,56	29,52	28,63	29,13	48,21	46.11	47,30
Хомољски	145	83	228	185	91	276	300	145	445
%	23,01	26,02	24,02	29,36	28,53	29,08	47,62	45,45	46,89
Укупно	**2.528**	**2.067**	**4.595**	**2.687**	**1.925**	**4.612**	**4.023**	**2,507**	**6,530**
%	**27,35**	**31,80**	**29,19**	**29,07**	**29,62**	**29,30**	**43,52**	**38,57**	**41.48**

Извор: Момчило Исић, *Основно школство у Србији 1918-1941*, књ. 1, (Београд, 2005), 351, 352.

30 AJ, 66, ф-1.981.

31 AJ, 66, ф-1.798.

Учитељи

Због малог броја основних школа, које су прорадиле одмах по завршетку Првог светског рата и страдања великог броја учитеља у рату, школске 1918/19. године у Пожаревачком округу било је свега 137 учитеља-ица. Нормализацијом стања и успостављањем рада све већег броја основних школа, и то у пуном капацитету, повећавао се и број наставног кадра из године у годину, тако да је већ школске 1921/22. године у Пожаревачком округу радило 283 учитеља-ице, тако да је један учитеља-ица долазио на 770 становника и на 47 основаца.[32]

После незнатног и краткотрајног опадања броја учитеља средином двадесетих година, због смањења броја основаца, услед смањеног наталитета за време рата, Закон о народним школама из 1929. године, поштреним мерама за увођење обавезног основног школовања, допринео је знатнијем повећању и броја наставног кадра. У Пожаревачком округу их је школске 1932/33. године било већ 397. До другог светског рата то повећање није, међутим, више било драстично, пошто се током тридесетих година и број основаца није битније мењао. Школске 1939/40. године у округу је радило 408 учитеља-ица. Наравно, највише их је било у пожаревачком срезу, а најмање у голубачком. Један учитељ школске 1932/33. године долазио је, у просеку, на 620 становника и на 56 уписаних ђака. Будући да је знатан број основаца нередовно похађао школу, с тим да већина од њих није никад у школу ни крочила, истинско оптерећење наставног кадра било је много мање, поготово последње мирнодопске школске године, када је, због нарочито израженог непохађања школе, на једног наставника у округу долазило, у просеку, по 40 редовних основаца.

Међу наставним кадром бројнији су били учитељи, с тим што се та разлика смањивала протеком времена и школовањем нових генерација учитеља-ица. Тако су школске 1932/33. године учитељице чиниле 37,78%, а школске 1939/40. године чак 45,03% укупног наставног кадра.

У условима изузетно високе послератне инфлације, учитељске плате су биле веома, скромне. Министар просвете Љубомир Давидовић признао је чак, да су "биле мале до злочина". Законом о изменама и допунама Закон о народним школама од 19.априла 1904. године, донетим 9. јула 1919. године, учитељи су изједначени са државним чиновницима, и плате су им знатно увећане. Почетна плата износила је сада 2.400

Табела: *Оптерећеност наставног кадра у Пожаревачком округу*

Срез	1932/33 .	1939/40.						
	број одељења	број учитеља	на једног учитеља-ицу		број одељења	учитеља	основаца на једног учитеља-ицу	
			станов-ника	уписних ђака			уписних	редовних
Голубачки	21	26	620	56	24	24	62	35
Звишки	32	29	808	76	38	39	65	39
Млавски	77	86	612	54	90	92	56	42
Моравски	46	52	644	52	47	46	90	39
Пожаревачки	96	111	598	56	109	113	62	44
Рамски	53	61	583	49	58	59	60	39
Хомољски	28	32	728	60	58	59	60	39
Укупно	**353**	**397**	**620**	**56**	**402**	**408**	**64**	**40**

Извор: Момчило Исић, *Основно школство у Србији 1918-1941*, књ. 1, (Београд, 2005), 383.

32

динара, а у пензију су, и учитељ, и учитељица одлазили, после 32 године службе, са платом од 5.000 динара. Привременим учитељима-цама годишња плата је била 1.600 динара, али без права на пензију и повишице. И они, као и стални учитељи –це, имали су право на бесплатан стан и огрев, или на накнаду за то.

Изједначавањем са чиновницима, учитељима је припадао и додатак на скупоћу, који се, услед високе послератне инфлације и наглог пораста трошкова живота, често повећавао. Према Закону о чиновницима од 31. јула 1923. године, у принадлежности активних државних службеника састојале су се од: 1/ плате која се дели на основну и положајну; 2/ станарине, која се дели на редовну и увећану; 3/ додатка на децу.[33]

Изједначавањем са државним чиновницима, учитељима је повећана плата, али су изгубили "сталност". Примера ради, у Пожаревачком округу од 278 учитеља 1921. године, само је њих 91 или 32, 73% у истом месту службовао и 1923. године.[34] Истина, према основним одредбама Закона о чиновницима из 1923. године сталност је била предвиђена за скоро све чиновнике, али је њено уживање било одложено за три године, да би се, затим, тај рок продужавао, тако да до сталности, заправо, није ни дошло све до почетка Другог светског рата, а учитељ је, као и већина осталих чиновника, у свако доба, без икакве своје кривице, по вољи надлежне административне власти, могао бити не само премештен у друго место службовања, већ и отпуштен, или пензионисан, ако је само навршио десет година ефективне службе.[35]

Наставни кадар, и то квалитетан, био је преко потребан нарочито школама у

хомољском срезу, планинском и беспутном подручју, насељеном претежно влашким становништвом, огрезлом у незнању и празноверицама. "Место да се тамо шаљу најбољи учитељи пуни воље и одушевљења да просвете и проспу културу по оном до крајности непросвећеном народу, оно се шаљу учитељи по казни или некакви вршиоци учитељске дужности који ни сами нису толико просвећени да би могли друге просвећивати. И ако је когод од њих радио штогод у школи, ван ове – може се отворено рећи нико није ни помишљао да што уради. Сваки је бројао дане када ће отићи одатле. Ако се који случајно задржао он је врло брзо утонуо у средину у којој је и од њега никакаве користи нема држава наша сем што оно мало деце учи да читају и пишу. Има их који су својим владањем и понашањем гори од њихових сугрђана....

Непросвећеност је огромна, а хигијенски живот тако бедан да нема куће у којој не царује какава заразна болест. Хајдучија и сифилис то су господари у овом крају.

Похитајмо и спасавајмо овај народ, последњи је час. Он вапије за просветом и културом. И он је наш и ми га не смемо напуштити и заборављати као што смо до сада чинили.

Дајте учитеље бар за ове школе што их има. Никада оне нису биле попуњене сталним, вредним и способним учитељима. Овде су потребнији учитељи него у Поморављу и Шумадији. Срез хомољски не сме више бити учитељски Сибир, већ поље за најлепши рад. ...

Учитељ по казни не може ићи у Хомоље; привремени и вршиоци учитељске дужности тамо бити не могу. То треба да буде полазна тачка, ако се жели да и овај крај буде просвећен."[36]

Вапај за квалитетним наставним кадром у Хомољу није, међутим, услишен. Све до почетка Другог светског рата био је то "учитељски Сибир", подручје за кажњене учитеље, оне са недовољно искуства, па чак и са несвршеном учитељском школом. Слично је било

33 Основна плата чиновника II категорије, у коју су спадали учитељи, делила сена 10 степени, и кретала се од 3.000 до 10.440 динара, с тим што је, по навршетку највишег степена, службенику – учитељу припадала за све време даљег службовања његова највиша плата увећана са 15%. Положајна плата зависила је од групе сваке категорије, којих је у II категорији било пет, при чему је пета била приправна. Висина положајне плате била је од 1.920 динара за пету групу до 6.600 динара за учитеље прве групе. - *Закон о чиновницима и осталим државним службеницима грађанског реда од 31. јула 1923. године*, (Београд, 1923), 19 – 22.

34 Момчило Исић, *Основно школство у Сбији 1918-1941*, књ. 1, (Београд, 2005), 412.

35 Михаило Илић, *Народна школа и народни учитељ,* (Београд, 19389), 17.

36 AJ, 66, ф-2.031.

и у већем делу Пожаревачког округа, где су услови за живот, али и за рад, били веома тешки, и где су квалитетни учитељи нерадо одлазили, а ако су и прихватали тамо службу настојали су да, што пре, изборе премештај. Све је то утицало на њихов слабији успех, поготово у ваншколском раду. Чак и када су се трудили, да, на разне начине, шире просвету у народу, брзи премештаји су тај рад прекидали. Земљорадничке задруге, народне књижнице и читаонице остајале су без својих оснивача, као и сеоска позоришта и културно-уметничка друштва. У појединим селима тај рад су настављали новопостављени учитељи, док је у другима он престајао. Посебно слабе резултате овдашњи учитељи су остварили у ваншколском описмењавању, што је, уз недовољну обухваћеност подмлатка основним школовањем, утицало на доста ниску општу писменост, поготово женског становништва.

У Пожаревачком округу 1931. године писмено је било 63,92% мушког и 15,81% женског, односно свега 38,35%, укупног становништва. Највише неписмених било је у звишком и хомољском срезу, у хомољском 29,04%, а у звишком само 23,64%, при чему је писменост код женског становништва износила тек 8,43%. Предњачио је пожаревачки срез са 48,55% писмених, с тим што је писмених мушкараца било чак 75,79%, а жена 22,85%.[37]

Да је ваншколско описмењавање становништва у Пожаревачком округу било скоро једино у основној школи, види се и по томе што је средином 1940. године од 168.516 писмених лица њих 160.336 или 95,14% описмењено у основној школи, при чему чак 99,59% женског писменог становништва. Ван школе мушкарци су се, углавном, описмењавали у војсци.[38]

37 Момчило Исић, *Основно школство у Сбији 1918-1941*, књ. 1, (Београд, 2005), 495.

38 *Исто*, 499.

РЕЗИМЕ

Основно школство у Пожаревачком округу споро се опорављало од последица проузрокованих Првим светским ратом. Због материјалног страдања у рату, честих неродних година, велике економске кризе, али и веома изражене непросвећености знатног дела становништва, у Пожаревачком округу су се споро обнављале, проширивале и опремале постојеће школске зграде, а још спорије подизале нове, да би се отвориле нове школе, тако да је све до Другог светског рата Пожаревачки округ оскудевао у школском простору, што је био један од битних узрока недовољне обухваћености подмлатка школовањем.

Сиромаштво родитеља и њихова непросвећеност били су, међутим, главни разлози и за неуписивање деце у школу, чак и кад су то школски капацитети омогућавали. Такође, они су пресудно утицали и на исписивање уписаних основаца, као и на њихово често задржавање код куће, ако их нису могли да испишу. Све је то додатно утицало, прво, на смањен обухват подмлатка школовањем, а затим и на њихову слабију пролазност, односно на успех приликом завршног испита. Крајњи резултат свега тога био је изузетно низак ниво писмености у Пожаревачком округу, поготово женског становништва. У њему је 1931. године писмено било тек 38,35% становништва, мушког 63,92%, а женског свега 15,81%. На зачељу је био звишки срез са само 23,64% писменог становништва.

ELEMENTARY SCHOOLS IN POŽAREVAC DISTRICT BETWEEN THE TWO WORLD WARS

Abstract: This paper provides a short presentation of the development of elementary education in Požarevac District between the two world wars, with all the trials and tribulations caused by the high illiteracy rates and public ignorance, especially in non-Serbian population, and by the demolition of schools and deaths of many schoolteachers during the First World War. In addition, the population was futher impoverished by the economic disaster caused by the war, unfavourable growing-season climate and the devastating impact of a major economic crisis.

Дејан С. Радисављевић[1]
Београд
Република Србија

UDK: 271.222(497.11)-523

ПРИЛОГ ИЗУЧАВАЊУ ЦРКВЕНИХ ХРАМОВА У ОКОЛИНИ КУЧЕВА

Апстракт: Рад се бави прошлошћу територије данашње општине Кучево и њеног окружења, са посебним осврtом на сакралне споменике овог подручја, у раздобљу између 9. и 18. века. Покушаћемо да одговоримо на питања о времену изградње цркава и манастира у датој области, кроз поновно ишчитавање средњовековних писаних извора, отоманских дефтера, и прегледавања географских карата 18. века. Посебна пажња биће посвећена делима страних и домаћих путописаца који су обилазили ове крајеве током 19. века.Велики проблем за ближе хронолошко датовање појединих локалитета са сакралним грађевинама представља отсуство систематских археолошких истраживања, па се због тога крајњи закључци морају узети са резервом.

Кључне речи: општина Кучево, Каона, Дајша, Нересница, Звижд, сакрални споменици, Михаило Ст. Ризнић, средњовековна историја.

ЦРКВЕНЕ ПРИЛИКЕ НА ТЕРИТОРИЈИ ДАНАШЊЕ ОПШТИНЕ КУЧЕВО И У БЛИЖЕМ ОКРУЖЕЊУ ОД 9. ДО КРАЈА 18. ВЕКА

Територија општине Кучево обухвата читаву област Звижда, као и део долине Пека, низводно од Каонске клисуре, и захвата површину од 721 km2. Центар општине је у истоименој варошици, које је до краја 19. века носила назив Горња Крушевица (Младеновић и Јацановић 2002 : 137, 145). Звижд је јасно омеђена географска област, која захвата долину око средњег тока реке Пек. Од Доњег Пека на западу и северозападу га одваја Каонска клисура. Границу Звижда на југу и југозападу, према Хомољу и Млави, чине Хомољске планине, а на истоку према Поречу и Горњој Клисури развође Мајданпечких и Звишких планина. На северу, Звижд од Дунава одваја венац Северног Кучаја. Река Пек својим током пресеца Звижд скоро по половини. Са севера прима неколико значајних притоке : Железник, Бродицу, Дубочку и Шевицу, док са југа у њега утичу : Гложана, Комша, Топоничка (Буковска) и Кучајнска река (Вујадиновић 1953 : 1-11, Лазић 1929 : 45-53).

Раносредњовековна историја територије општине Кучево је готово непозната. Савремени извори нам мало тога говоре. Подаци који се односе на земљу Кучево погрешно су интерпретирани, што је стварало додатну збрку у тумачењу и оно мало познатих информација.

Након пропасти Другог аварског каганата 804. године, Бугари су почели да шире своју државуна запад и северозапад од првобитно насељених територијаизмеђу планине Балкана и реке Дунава. Они су око 818. године покорили Тимочане и Гудушчане, и убрзо након тог догађаја, преко области данашње северне Србије су освојили Срем и делове Славоније. Током 9. века област Браничева била је у саставу бугарске државе. Бугарска је основала „моравску“ епископију, касније митрополију, са центром у граду Браничеву, која је до стицања аутокефалности бугарске цркве 880. године била под јурисдикцијом цариградског патријарха. На сабору у Константинопољу 879/880. године, који је сазвао цар Василије I Македонац (867-886), је био присутан и моравски епископ Агатон (Коматина 2016 : 75-76).

Након пропасти Првог бугарског царства 972. године, Браничево и околне области су током кратког

1 Аутор је дипл. антрополог и етнолог; e-mail: nbg2012@gmail.com

временског периода припадали Византији. Међутим, ширењем македонско-бугарске државе цара Самуила (997-1014)Браничево је потпало под његову власт, а свакако и територија Звижда. Након пораза Самуиловог и његове смрти 1014. године, Византија поново заузима већи део центарног Балкана. Оснивањем аутокефалне охридске архиепископије од стране цара Василија II Бугароубице (976-1025)1019. године и Браничево, као епископија, потпада под њену јурисдикцију (Крсмановић 2012 : 29, Динић 1978 : 90-91).

Браничево је имало значајну улогу током ходочасничких путовања и крсташких похода у Свету Земљу током 11. и 12. века, јер је кроз њега пролазио најкраћи копнени пут који је повезивао западну Европу и Блиски исток. Бугарским шумама („sylvae Bulgarorum“) или пустињом се називао читав простор дуж Велике Мораве и доњег тока Јужне Мораве, тј. између Београда и Ниша, дуж античкогдрума ViaMilitaris, насељен номадским Печењезима (Узелац 2010 : 60-65; Динић 1978 : 91-93).

Од двадесетих година 11. па до краја 12. века област Браничева била је у саставу византијске државе, у оквиру теме Ниш-Браничево, као погранична област према мађарском краљевству на северу (Узелац 2010 : 72).Немирна северна граница, током овог периода од скоро два века, била је поприште готово сталних сукоба Мађара и Византинаца. Четврти крсташки рат и пад Константинопоља 1204. године означили су и крај византијске власти на територији Браничева, па самим тим и територије општине Кучево. Након обнове царства 1261. године, граница Византије је била далеко на југу Балканског полуострва (Динић 1978 : 93-94).

Током прве половине 13. века браничевска област често мења господара, и прелази наизменично под бугарску или мађарску власт. Око 1203. године у изворима наилазимо на податке о браничевском епископу Блажу, који је одлазио у Рим да тражи од папе царску круну за бугарског владара Калојана (1196-1207), и да бугарску цркву уздигне у ранг патријаршије. У Синодику цара Бориса, из 13. века помињу се још три браничевска епископа, припадника бугарског клера : Јаков, Порфирије и Јоаникије (Динић 1978 : 102-103).

Дуго се у српској историјографији водила полемика о убикацији и границама територије која је у средњем веку носила назив „земља Кучево“, као и рудника и тргаЖелезник. Први пут се у историјским изворима област Кучево помиње крајем 12. века. У ктиторском натпису, на цркви босанског бана Кулина, наводи се да је он саградио своју задужбину „егда плени кучевско загорие“. Овај догађај је вероватно везан за мађарско-византијски сукоб из 1183-1185. године (Крстић 2002 : 139; Динић 1978 : 95). Почетком 13. века области Браничева и Кучева су биле поприште готово сталних сукоба између Угарске и Византије. Прилике по мађарско краљевство донекле су се поправиле падом Константинопоља у руке крсташа 1204. године. Северна граница обновљене Византије 1261. године биле су далеко на југу од Дунава. На територији данашње северне Србије су Мађари 1272. године основали Браничевско-кучевску бановину. На челу ове административне јединице био је бан Грегорије (*Gregorius banus de Boronch et de Kuchou*).Мађарску власт над Браничевом и Кучевом су окончала браћа, бугарски великаши куманског или татарског порекла, Дрман и Куделин (Узелац 2008 : 161-174; Динић 1978 : 95-96, Крстић 2002 : 139-140; Миљковић и Крстић 2007 : 13). Држава Дрмана и Куделина је обухватала читаву територију земље Браничева, у којој је свакао улазила и жупа Звижд, као и земљу Кучево до Београда (Alba Bulgarica или Alba Bulgariae) (Ников 1922 : 57-63).

Проблем убикације средњовековног трга и рудника Железник, као и граница области Кучева, тек је 2002. године, у свом раду „Кучево и Железник“ успешно разрешио Александар Крстић. Проучавајући отомански дефтер, тј. сачувани попис Смедеревског санџака из 1476/8. године, дошао је до података да се нахија Кучево, а самим тим и средњовековна истоимена област, налазила западно од Велике Мораве, поред земље Браничево, а не источно од ње. Од око сто и педесет насеља која су припадала нахији Кучево, поуздано је убицирано њих 75 %. У отоманском дефтеру из 1476/78. године јасно се наводи да су Кучеву, између осталих, припадали : Гроцка, Брестовик, Колари, Селевац, обе Крсне, Иванча, Лозовик, сам град Смедерево итд. Трг и рудник Железник А. Костић је

на основу отоманских дефтера из 15. и прве половине 16. века, прецизно убицирао на северним падинама Космаја, на локалитету Градиште, на речици Прутен, у атару села Стојника , западно од Сопота и села Неменикуће (Крстић 2002 : 142-160).

Непосредно након 1273. године у области Браничева и Кучева, са центром у граду Ждрелу, учврстила су се два брата, највероватније куманског порекла, Дрман и Куделин. Њихове претензије ка западу довеле су их у директан сукоб са српским краљем Драгутином (1276-1282, „сремски краљ“ 1282-1316), око 1285. године. Краљ Драгутин је повео један безуспешни напад против браће упадом у „њихову државу, земљу браничевску“ у другој половини девете деценије 13. века. Већи део војске Дрмана и Куделина чинили су одреди, које су по епископу Данилу (1324-1337), били састављени од „народа татарског и Кумана“. Након неуспелог похода, краљ Драгутин се за помоћ обратио свом брату, рашком краљу Милутину (1282-1321), и до њиховог сусрета је дошло у „држави жупе расинске на реци Морави, у месту званом Мачковци“.[2] Заједничким снагама, краљеви Драгутин и Милутин су поразили Дрмана и Куделина и заузели њихову тврђаву Ждрело највероватније 1292. Након тог догађаја област Браничева и околни предели улазе у састав Драгутинове државе, тј. били су под директном влашћу мађарске круне (Узелац 2015 : 204-210). Након Драгутинове смрти 1316. године Браничевом је својој држави припојио краљ Милутин (Динић 1978 : 96-98; Благојевић 1989 : 106-108, Узелац 2014 : 306, Миљковић и Крстић 2007 : 13). Битно је напоменути да се у српским средњовековним изворима Браничево јавља као „земља“ и жупа. Термин земља означаве већу административну, тј. управну и територијалну јединицу, која је обухватала више жупа, и која је обично одговарала подручју једне епископије или митрополије. На простору Браничевске земље издајало се неколико средњовековних жупа : Браничево, Пек, Звижд, Хомоље, и вероватно Ждрело и Ресава (Крстић 2013 : 25-26).

Распадањем јединствене српске државе након смрти цара Душана (краљ 1331-1346, цар 1346-1355), у земљи Браничева, која је обихватала и жупу Звижд, се учврстила и готово самостално владала властеоска породица Растислалића. У периоду Душанове владавине у изворима се јављају три брата Растислалића : Брајко, Радослав и Бранко. Као господари Браничева, Растислалићи се помињу већ 1361. године када су издавали своје царине под закуп једном Дубровчанину. Након 1361. године као најзначајнији представник ове породице се издваја Радич Бранковић, син Бранка Растислалића. Кнез Лазар Хребељановић (1373-1389), ширећи своју територију ка северу и североистоку,је напао територију под управом Радича Бранковића и освојио је највероватније 1379. године. У једном летопису из тог периода остао је сачуван запис : „Расипа кнез Лазар Радича Бранковића у Браничеву.“ На основу повеља кнеза Лазара својим задужбинама, манастирима Раваници и Ждрелу (Горњаку), сазнајемо да је под његовом влашћу било читаво Браничево, затим Звижд, Хомоље, област око доњег Пека, сав Пореч, као и град Вишесав, на Дунаву код Гребена (Динић 1978 : 98-99, Узелац 2014 : 311-312).

Помен Звижда, као области, тј. жупе, налазимо у Раваничкој повељи кнеза Лазара Хребељановића, из 1381. године. Наиме, он је своју задужбину, манастир Раваницу, између осталог, даривао великим поседом од двадесет и четири села у Браничеву, Пеку и Звижду. У хрисовуљи се каже : „... И еште приложи Господство ми у Звижду : село Крусевицу, село Посачц и село Каони..“ Крушевица или Крусевица је свакако село Горња Крушевица, које је постојало до друге половине 19. века, и чији је назив промењен у данашње Кучево. Село Посучц Гавро Шкриванић није идентификовао, а Каони је село Каона, 5 km северозападно од Кучева (Шкриванић 1970 : 249, Динић 1978 : 87).

Један део данашње општине Кучево, низводно од клисуре у Сени, је у средњем веку припадао жупи Пеку. У Раваничкој повељи наилазимо на спомен села Српци са међама. Српци се могу убицирати на месту данашњег истоименог села у општини Кучево. Топоним Мишљеново воденичиште, споменут у хрисовуљи, је сачуван у имену данашњег села Мишљеновац, које такође припада општини Кучево, и на посредан начин сведочи о постојању овог насеља у Пеку око

2 Данашње село Мачковац, 9 km западно од Крушевца.

1381. године (Шкриванић 1970 : 249, Миљковић и Крстић 2007 : 15).

Када се говори о границама раваничког властелинства, у једном делу се наводи, да је она ишла „от Кучаине до Стубице". Г. Шкриванић је Кучајину идентификовао са данашњом Кучајном у општини Кучево, а Стубицу са истоименим селом у општини Ћуприја. (Шкриванић 1970 : 246)

По нашем мишљењу овакво тумачење се мора одбацити, и Кучаину из Раваничке повеље не би требало тражити у данашњој општини Кучево, већ много јужније, у крају око Сења и Забреге, у општини Ћуприја. С друге стране, убележени топоними, као међници властелинства, никако нису могли бити толико удаљени једни од других. Раздаљина између Кучајне у Звижду и Стубице је око 95 km, што тумачење изнето у раду Г. А. Шкриванића чини посве неодрживим.

Пратећи међе насеља Поточец, дарованог Раваници, у Пеку, сазнајемо и за постојање села Бреснице (Крстић 2007 : 64, Динић 1978 : 87, Миљковић и Крстић 2007 : 15). Данас се у западном делу општине Кучево налазе села Мала и Велика Бресница. А. Крстић село Поточац смешта поред Пека и Бреснице, и поставља питање да ли би се оно могло идентификовати са данашњим Мустапићем (Крстић 2007 : 64).

Александар Крстић и Ема Миљковић су разрешили и проблем убикације села Посучац из повеље Раваници, и смештају га на поток Посушац, неколико километара источно од Кучева, између ове варошице и насеља Шевице (Крстић 2007 : 63, Миљковић и Крстић 2007 : 17).

Насеља која су дарована манастиру Раваници налазила су се у две одвојене и јасно омеђене административне целине, које би се могле идентификовати као жупе, Звижд и Пек (Миљковић и Крстић 2007 : 17). На основу доступних података из средњовековних извора, жупа Звижд је обухватала већи део територије савремене општине Кучево, узводно од Сене и Туриje. Жупа Пек је пак захватала долину истоимене реке низводно од клисуре код села Сена.

Поред Раванице, и манастир Горњак (Ждрело) је имао значајне поседе у Браничеву, Хомољу и Звижду. Кнез Лазар је подигао манастир у месту Ждрелу браничевском, и даривао га поседима хрисовуљом написаном 1. августа 1378. године. Потврду Лазареве повеље издао је патријарх Спиридон 17. маја 1379. године[3](Крстић 2006 : 132). Међутим, оригинална оснивачка повеља Горњака није сачувана, и до 1941. године у манастирској ризници су чувани само преписи, највероватније из 18. века. Ове преписе су Немци уништили током паљења манастирске библиотеке почетком 2. светског рата (Николић 1973 : 149-150). Поред осталих села која су припадала горњачком властелинству јављају се и „..у Звижду село Волуја и село Крушевица..." (Николић 1973 : 152, Крстић 2006 : 132 и 141). Ако је датум оригиналне оснивачке повеље тачан, што се мора узети са резервом, с обзиром да је била сачувана само у препису из 18. века, ово би био и први помен жупе Звижда у српским средњовековним изворима.

Интересантно је напоменути да се Крушевица у Звижду јавља у оснивачкој повељи манастира Горњак, али и у хрисовуљи којом се одређује посед Раванице. Ако су подаци из преписа повеље Горњака тачни, и ако каснијим интерполацијама нису мењани, онда је Крушевица, поред села Вошановац југозападно од Петровца на Млави, изузета из властелинства Горњака, и након само четири године придодата поседу манастира Раванице (Крстић 2006 : 140).

Посредне податке о постојању насеља Кучајна у Звижду, у средњем веку, добијамо из дубровачких извора. Многе угледне дубровачке породице су изводиле своје порекло из места у залеђу, нарочито из оних са којима су имале развијене јаке трговачке везе, попут Сребренице, Рудника итд. Тако су чланови две породице, Кривалдићи и Округљићи, сматрали да потичу из Кучајне (Cuciania) (Динић 1978 : 112).

Лазарево заузимање Браничева и околних простора, тј. његово учвршћивање као „господара Подунавља", пратила је и нова смена локалне елите, након пораза Растислалића. Загонетни монах Доротеј, бивши велики деспот, добио је на управу велики број села у Браничеву, које је касније приложио својој задужбини,манастиру Дренчи код Александровца жупског

3 Александар Крстић као датум издавања повеље наводи 1. август 1380. године, а паљење манастирске библиотеке смешта у 1942. годину.

1382. године(Узелац 2014 : 313). Са надгробних плоча, пронађених током археолошких истраживања цркве Пречисте Богородице у комплексу Ждрела, сазнајемо за постојање две угледне властеоске породице, из времена кнеза Лазара, и његових наследника, Кувета и Десисалића-Угљешића(Мадас и Гајић 1983 : 221-242).

Након сукоба на Косову 28. јуна 1389. године и смрти кнеза Лазара, област Браничева постаје позорница крвавих сукоба између Мађара и Турака, у којима је терет највећег страдања подносило локално становништво. Ови мађарско-турски сукоби су трајали са прекидима од 1392. до 1402. године, када деспот Стефан Лазаревић (кнез 1389-1402, деспот 1402-1427) потпомогнут мађарским двором учвршћује своју власт и у Браничеву и суседним областима (Динић 1978 : 99-100). Током његове владавине српска држава је била административно подељена на „власти". Центри власти су били градови, по којима су и добијале називе. Из извора нам је тако позната и „власт Голупска", са центром у тврђави Голупцу на Дунаву (Динић 1978 : 106).

Када је реч о црквеним приликама, Браничево и суседне области након 1291. године потпадају под управу српске православне архиепископије са центром у Жичи, а након 1346. године патријаршији (Динић 1978 : 102-103). Први познати српски епископ у земљи браничевској је био Мојсије, споменут у потврди Светостефанске хрисовуље архиепископа Никодима из 1318. године (Ников 1922 : 65).

У другој половини 14. века, током владавине кнеза Лазара, манастири Раваница, Ждрело (Горњак), Дренча, Водица и Тисмена су добили велике земљишне поседе, тј. метохе и на територији данашњег Браничевског округа. Раваници је 1381. године у Браничеву даровано девет села, дванаест у Пеку и три у Звижду (Шкриванић 1970 : 235-254, Крстић 2008 : 191-192).

Манастир Горњак је имао око тридесет села у жупама Браничеву, Звижду и Хомољу. Дренча, коју су око 1382. године сазидали монах Доротеј, бивши велики деспот и његов син Данило, је оснивачком повељом добила четрнаест села у Браничеву (Крстић 2006 : 123-144, Крстић 2008 : 192). Повеље кнеза Лазара којима је даривао манастире Тисмену и Водицу у Влашкој нису сачуване. Позната нам је повеља деспота Стефана Лазаревића из 1406. године, којом потврђује очеве прилоге поменутим манастирима. Занимљиво је да светогорски манастири нису имали велике поседе у земљи браничевској, и из сачуваних средњовековних извора нам је једино познато да је велики челник Радич Поступовић приложио село Горњу Пешчаницу (данашња Печаница, општина Велико Градиште) манастиру Св. Павла на Атосу (Динић 1978 : 103-105). Током 14. и 15. века изграђен је велики број цркава и манастира на територији данашњег браничевског округа. Поменућемо само неке од њих : Благовештење (Касалица 1993 : 107), Митрополија (Касалица 1993 : 105-106) и Малацрква (Мадас и Гајић 1983 : 221-242; Цуњак 1983 : 54; Касалица 106-107) у Горњачкој клисури, Св. Никола у комплексу Горњака (Николић 1970 : 161-165), затим Брадача(Цуњак 1992 : 115-116; Вукашиновић 1992 : 116-118), Витовница (Кнежевић 1997 : 47-50), Рукумија (Гориље)(Кнежевић 1989 : 204), Заова(Николић 1993 : 145-149; Цуњак 1993 : 149-151; Касалица 1993 : 152-155; Стојиловић и Васић 1993 : 156-157), Тршка црква (Чанак-Медић 1997 : 69-80; Думић и Ђокић 2014 : 33-72), Орешковица(Цуњак 2000 : 180-186) и многе друге.

Године 1416. на челу Браничевске митрополије налазио се Венијамин. Његов наследник, митрополит Саватије организовао је заједно са деспотом Ђурђем превођење „Лествице" Св. Јована Лествичника 1434. године (Миљковић и Крстић 2007 : 202). Освајањем града Браничева од стране Турака 1437. године средиште митрополита је пренето у Смедерево. Није немогуће и да је митрополит браничевски прешао у Смедерево већ са завршетком изградње утврђеног града 1430. године. Од 1439. до 1456. године се у изворима помиње смедеревски митрополит Атанасије, близак сарадник деспота Ђурђа Бранковића (Крстић 2007 : 202).

Доласком на власт деспота Ђурђа Бранковића (1427-1456) области око Дунава поново добијају на значају за даља турска освајања ка северу, а за мађарско краљевство оне су последња препрека незадрживим нападима с југа. Велику прекретницу у овом сукобу представља предаја тврђаве Голубац 1427.

године од стране српског војводе Јеремије Турцима (Крстић 2012 : 121-122). Године 1439. долази до првог пада Смедерева, и освајања области Браничева и Кучева. Обнављањем српске деспотовине 1444. године, под њену непосредну власт поново је враћено Браничево, али и Голубац и Вишесав даље на истоку. Турци су коначно заузели Вишесав у мају 1458. године, а Голубац у августу исте године. Падом ових градова област Браничева ће остати у саставу отоманског султаната све до 1815. године, као део Смедеревског санџака (Динић 1978 : 100-101).

Област Звижда, након управне реформе деспота Стефана, свакако је припадала некој од власти, са центром у утврђеном граду, на челу са војводом. Најближе значајније утврђење Звижду било је Голубац. Међутим, први познати помен Голубачке (Голупске) власти налазимо у повељи од 4. децембра 1457. године (Ивановић 2016 : 326). Тада је деспот Лазар Бранковић (1456-1458) свом ризничару Радославу дао у пронију село Тупишницу у Голубачкој власти. Село Тупишница се налазило у жупи Пек. Голубачка власт је вероватно обухватала доњи ток реке Пек, планину Северни Кучај, Звижд, и на исток се простирала до Поречке реке или Дели Јована (Ивановић 2010 : 445-449, Krstić 2015 : 368). Не можемо се у потпуност сложити са мишљењем Милоша Ивановића да је и територија Хомоља потпадала под Голубачку(Голупску)власт, с обзиром да јој је најближе било велико утврђење Ждрело, које је највероватније било један од центара власти српске Деспотовине.

Након отоманских освајања Голубца, Браничева и Звижда 1458. године, ове области улазе у састав Смедеревског санџака (Динић 1978 : 100-101). Први османски дефтери, тј. пописи Смедеревског санџака из 1467. и 1476/8. године нам доносе обиље података о селима, саставу становништва и њиховом статусу на територији која данас припада општини Кучево. Већи део садашње општине је био саставни део нахије Звижд, док је крај низводно од Сене потпадао под нахију Пек (Миљковић 2008 : 202-213).

Од села која данас припадају општини Кучево, а налазила су се у нахији Пек, у дефтерима из 1467. и 1476/8. године се јављају : Храбровац (данашње Раброво), Стене (данашња Сена), Зеленик, Поточац (данашњи Мустапић), Влковац (данашњи Вуковац), Српчић (данашње Српце), Мишљеновац, Долња Бресница (данашња Велика Бресница) и Горња Бресница (данашња Мала Бресница) (Миљковић и Крстић 2007 : 101-112).

Нахија Звижд је обухватала истоимену средњовековну жупу, и у другој половини 15. века имала је девет села са влашким статусом : Нересница, Церова (вероватно данашња Церовица), Шевица, Шева(уписано је само у дефтеру из 1476. године, и данас не постоји, а вероватно се налазило на потоку Шевица, код истоименог села), Крушевица (Кучево), (Г)Ложане (данас не постоји, међутим делови села Нереснице носе данас следеће називе : Гложане, Мало Гложане, Велико Гложане и Гложане до Пека, а постоји и река Гложана, јужна притока Пека), Забарје (вероватно данашње Забаре, део села Дубока) и Дубока (Миљковић и Крстић 2007 : 113-115).

Дефтери из 1467. и 1476/8. године нам показују да су већина села у нахији Пек, која се данас налазе на територији општине Кучево, имала рајински статус, осим Долње и Горње Бреснице која су била насељена војнуцима. С друге стране становништво нахије Звижд је уживало повлашћени влашки статус[4], са изузетком дела насељеника села Забарје и Нересница који су уписани под категоријом војнука.

Требало би напоменути да је у дефтерима из 1467. и 1476/8. године уписано 16 манастира на територији Браничевског субашлука, који је припадао Смедеревском санџаку, али ни један у нахији Звижду. У нахији Пек се 1476. године помиње само један манастир код Голупца (Миљковић и Крстић 2008: 336). Како цркве нису бележене, јер нису били поседници земље, ускраћени смо за сазнање о сакралним објектима на територији општине Кучево у другој половини 15. века. О могућем постојању црквених грађевина у овом периоду на простору Звижда посредно нам говори уписивање попова у поменуте дефтере. Одредица поп је имала само сталешки, али не и правни значај.

4 О власима браничевског субашлука, који су први пут пописани 1467. године и о њиховом статусу, видети рад : Бојанић-Лукач 1971 : 255-269.

Статус попова био је изједначен са оним обичне раје, пошто су им и обавезе биле идентичне (Миљковић и Крстић 2007 : 203-204). У дефтеру из 1467. године убележен је у нахији Звижд само један поп, а у нахији Пек њих десет (Миљковић и Крстић 2008 : 333). У Звижду, насељеном углавном становништвом које је имало влашки статус, у дефтеру из 1476. године помињу се два попа, у селима Крушевица и (Г)Ложане (Миљковић и Крстић 2008 : 338-339).

Средином 16. века долази до економског и привредног опоравка територије Звижда, услед обнове рударске производње. Отоманска држава је 1552/53. године отворила рудник Кучајну. На узвишењу изнад рудника је у исто време сграђен паркан-паланка[5], која је имала одбрамбену улогу, али је служила и за складиштење сребрних полуга и новца искованог у ковници Кучајне. У паланци су изграђене куће за диздара и чланове посаде, радионице и дућани. Између 1560. и 1565. године у утврђењу је сазидана и једна исламска богомоља. Године 1577. земљано утврђење је током обнове замењено каменим (kale). У првим годинама Бечког рата (1683-1699), Кучајну напушта турски гарнизон, и без борбе је заузимају хајдуци. На крају хабсбуршке управе 1690. године хајдучке чете су спалиле и готово уништиле тврђаву и рудник. (Катић 2001а : 137-146, Катић 2001б : 7-17, Катић 2010 : 123-136). Аустријске окупационе снаге су обновиле рад рудника Кучајне, али је након поновног турског заузимања Звижда 1739. године он престао са радом (Каниц 1989 : 244).

МАНАСТИР У КАОНИ

Прворазредни средњовековни историјски изворза територију данашње општине Кучевопредставља запис анонимног монаха, познатог као „Инок из Дајше“, из 1427/28. годину.Наиме, деспот Стефан Лазаревић је позвао у Србију калуђера непознатог имена, са Свете Горе, можда из манастира Хиландара, како би преписао одређени број књига. Монах се био оглушио на први деспотов позив, сматрајући себе недостојним тако великог и тешког посла. Након другог позива је дошао у деспотову земљу у манастир Љубостињу. Ту је „в странах љубостинских у пустини близ манастира Пречистије Успенија“ преписао један рукопис. Инок је након тога желео да напусти Деспотовину и да се врати у Свету Гору, али је замољен од Стефана да остане и препише још неколико књига, уз обећање да ће добити отпуст и дозволу да се врати својој обитељи, након обављеног посла. Књиге које је требало да препише су биле : Судије, Левитико, Второзаконије, Мојсејскије књиги пет, тј. делове Старог завета, али и једно дело византијског хроничара Зонара. Деспот Стефан му је обећао да ће му саградити и један манастир, у ком ће моћи да организује своје братство, ако пожели да остане. Велику улогу у одлуци монаха непознатог имена да се задржи у српским земљама одиграо је и патријарх Никон. Сви ови догађаји везани су за кратак временски период пред напад отоманског султан Мурат II (1421-1444, 1446-1451) на Србију 1425. године. Током похода турска војска је опустошила крајеве око Крушевца, па је монах по деспотовој наредби премештен у манастир Ваведење „преблиз града Голупца“. Деспот Стефан је желео да испуни своје обећање да ће иноку подићи манастир. Након краће потраге, обилазећи „пустиње и горе“ инок је пронашао одговарајуће место, које раније никада није било насељено „на реце Далша глагољемои, на извору“, „в подкрили гора Висока“. Овај учени монах је убрзо сабрао тридесет пет калуђера и припремили су грађу за подизање манастира, који је посветио Рождеству Пресвете Богородице („пречистије...место нарекохом преславнаго иее рождства“). Братству се брзо увећало, јер како инок каже прилазили су им и „от угарскије и мусломанскије страни...хусари глаголјеми и азапи“, али и монаси из Свете Горе. Међутим, „срп смрти“ је пожњео деспота Стефана (19. јула 1427. године). Након изненадне смрти ученог владара Србије, наступила су тешка времена за народ и државу.

5 Кратак опис тврђаве и насеља Кучајне оставио је Абдулах Ускудари, који ју је посетио 14. новембра 1690. године. Он пише : „Касаба Кучајна од давнина припада Смедеревском санџаку и посебан је кадилук. Налази се у сред огромних шумовитих планина, на пространом пољу троугаоног облика у подножју три планинска врха. Има малу, али чврсту и јаку камену тврђаву. Њени становници расули су се и разбежали због освајања неверника, па је сада утврђење празно, а варош разрушена и разорена“ (Катић 2000 : 109)

Турци су напали земљу деспотову, а војвода тврђаве Голубац (Јеремија) предао је, након преговора, град султану. Због несигурности монаси су напустили градњу манастира и разбежали се по околним брдима. Убрзо је деспот Ђурађ Бранковић склопио мир са Турцима, што је изазвало реакцију мађарским краљем Жигмунда Луксембуршког (Luxemburgi Zsigmond, 1387-1437). Мађарска војска је у пролеће 1428. године напала Голубац, а појединачни одреди су продрли дубље у залеђе утврђења. У том налету дошли су и изворишта Дајше, и оптуживши монахе за сарадњу са Турцима, један број њих су поубијали, а друге мучили. Преживели су побегли у планине и после пет дана лутања су дошли до тврђаве Вишесав на Дунаву. Након повлачења мађарске војске, инок и монаси су се вратили на место на ком су почели са градњом манастира, али су нашли све попањено и опљачкано, па су се разишли. „Инок из Дајше" је након ових страдања отишао у манастир Благовештење „близ града Ждрела... код духовника кир Висариона". У овом манастиру, у ћелији коју је сам саградио, је преписао „Евангелије" 1429. године, у којем је оставио запис о наведеним догађајима. На једном листу Јеванђеља, уз минијатуру, стоји да је „свете образе" радио Радослав (Динић 1978 : 107-109, Милићевић 1976 : 1033-1035).

Запис „Инока из Дајше" отвара низ питања у контексту наше расправе о историји Звижда у средњем веку и његове сакралне архитектуре и топографије. Где се налазила река Дајша и манастирски комплекс чију градњу је отпочео инок са својим братством? Да ли се икада наставило са изградњом започетог манастирског комплекса?

Милан Ђ. Милићевић је први објавио део иноковог сведочанства записаног у Радослављевом јеванђељу. Он је, такође, повезао остатке манастирског комплекса испод брда Ђула (данас Петриш 411 m)[6], код изворишта реке Дајше, десне притоке Пека, у атару села Каоне, са подацима изнетим у иноковом тексту. Због потписа поред минијатуре М. Ђ. Милићевић је инока поистоветио са Радославом „Живописцем", за ког каже да је и преписивач Јеванђеља.О црквишту које назива „Каона" пише да је, по народном предању, то био манастир са „некаквих 77 одељења", ком је припадао и рудник Кучајна. За „градић" у близини остатака манастира наводи да је био „двор управника мајданског", а народ верује да је у његовој околини „закопано много благо које стоји и данас". Даље у свом раду, М. Ђ. Милићевић нам доноси и део записа из Јеванђеља, у којем се описује покушај градње богомоље на изворишту Дајше, као и кратку биографију монаха, кога поистовећује са Радославом „Живописцем" (Милићевић 1876 : 1033-1035). Читав запис „Инока из Дајше" је објавио Љуба Стојановић 1902. године, у свом монументалном раду „Стари српски записи и натписи". Љ. Стојановић је рукопис хронилошки датирао око 1428. године и у напомени наводи да се Јеванђеље налази у инвентару Петроградске библиотеке под бројем 591 (Стојановић 1902 : 78-84 бр. 250). Забележио је и потпис Радослава на слици јеванђелисте Јована, и поставља питање да ли је он и писац читавог текста (Стојановић 1902: 84 бр. 251).

Након М. Ђ. Милићевића научна расправа о Дајши је имала два тока, који су се често преплитали и прожимали. Један део аутора је покушавао да одреди тачну локацију иноковог манастира, док су други трагали за одговором ко је мистериозни монах, који нам је оставио тако значајно сведочанство из прве половине 15. века.

Следећи М. Ђ. Милићевића, Стојан Новаковић је иноков манастир убицирао на извору реке Дајше, у срезу Звишком, где су се у другој половини 19. века још могле видети његове развалине (Новаковић 1883 : 142).

Један од првих аутора који нам је оставио информације о рушевинама манастирског комплекса у Каони је доктор медицине Аћим Медовић у свом чланку „Окружје пожаревачко" из 1852. године. Занемарујући чињеницу да је Браничевска земља први пут ушла у састав српске средњовековне државе након 1291. године,А. Медовић износи податак да је архиепископ Сава Немањић једну од првобитних дванаест епископија основао у Браничеву.Трагајући за резиденцијом браничевског епископа А. Медовић је изнео две могуће претпоставке. Као прву наводи развалине мана-

6 Топографска картаЈНА 1:50 000, Издање Војногеографског института, Београд, 1970, бр. Листа 482/1, секција Жагубица 1.

стира, за које каже да „лежи испод едног брега од левога брега реке Пека мало више од по сата удаљено“, покрај влашког села Каона. У овом црквишту је 1844. године од стране једног каонског сељана пронађен печат „од туча“.[7] Печат је откупио тадашњи срески начелник Ст. Вучковић и послао га „Попечитељству Финансіе“. У централном делу равне површине печата био је приказан лик Св. Николе, а око њега кружни натпис „Никодим Митрополит Смедереву и Браничеву 1667“.А. Медовић претпоставља да се епископско средиште налазило у Каони још од 13. века. Као другу могућност за средиште браничевске епископије А. Медовић наводи остатке цркве, познате међу локалним становништвом као Митрополија,у Ждрелу, тј. Горњачкој клисури (Медовић 1852 : 191-192).

Детаљан опис црквишта у Каони, и свакако најзначајнији, налазимо у раду „Старински остаци у срезу Звишком“ учитеља Михаила Ст. Ризнића, објављеном у „Старинару“ 1888. године. Он пише да је порушени манастирски храм био посвећен Св. Ваведењу, и да се налазио на изворишту манастирске реке „спрођу села Каоне“. М. Ст. Ризнић објављује део иноковог записа из Јеванђеља и додаје да је његов састављач Радослав живописац.[8] Уважавајући мишљење М. Ђ. Милићевића и С. Новаковића, он такође поистовећује остатке манастира у Каони са иноковом црквом Рождества Богородичиног, што потврђује и својим теренским истраживањима. М.Ст. Ризнић даље наводи да постоје две реке са именом Дајша. Једна се налази 4 km северно од Кучева, низводно од Просеченог Камена, и носи назив Стара Дајша или Манастирска река (Ваље манастиру) и извире из језерцета, испод брега који се на влашком зове Ћалу Маре. Стара Дајша тече кроз манастирско поље (Кмпу манастиру), и након 375 m се улива у Пек, као његова десна притока. Манастирски комплекс се налазио припит уз стену, десно од језерцета, и захватао је површину од око 3 h.

У време Ризнићеве посете јасно су се распознавали остаци манастирске цркве. Оспоравајући Милићевића који је тврдио да друга река са именом Дајша извире испред брега Ћула, Ризнић пак тврди да је назив узвишења Лулоша. Дајша након тока од 3 km удара у планину Ћулу и понире. Тај њен горњи ток носио је крајем 19. века назив Марица. Река поново извире из Ћуле, узводно од села Ракова Бара, и након 5 km се улива у Пек с десне стране. На изворишту ове друге Дајше Ризнић није пронашао никакве археолошке остатке, што га је додатно учврстило у уверењу да би иноков манастир требало тражити у Манастирском пољу, у атару Каоне. Мештани овог села су приповедали низ легенди о оснивању манастира и његовом окружењу. Једна од њих говори о томе да је старо корито Пека ишло поред брда Чукарице, кроз језеро и даље Старом Дајшом. Пре изградње манастира монаси су прокопали канал, којим река Пек данас тече, да би исушили Манастирско поље. Након ових иригационих радова отпочели су са градњом цркве (Ризнић 1888 : 35-39).

Најважнији део Ризнићевог рада представљадетаљни опис стањау ком су се налазили остаци манастирског комплекса крајем 19.века. Сама црква се једном страном ослањала на стену, и њена дужина са олатарским делом је била 14.75 m, а ширина 6.35 m. Због велике количине шута са обрушених зидова и сводова Ризнић није успео да уочи њен унутрашњи распоред. Из олтара је постојао улаз у пећину, чији је један ходник водио до врхова Ћуле. Северну страну манастирске цркве је чинила жива стена, на којој су се још опажали трагови живописа. Црква је имала два улаза, на југу и западу. Двориште је било правоугаоно, ограђено зидом, и захватало је простор од 75 m дужине, и 37 m ширине. Ризнић је запазио остатке великог броја манастирских келија прислоњених уз оградне зидове, а на средини дворишта једну чесму (извор). Локално становништво је воду са ове чесме сматрало лековитом (Ризнић 1888 : 39).

У ширем окружењу комплекса испод Ћуле, по М. Ст. Ризнићу, налазили су се остаци једног утврђења и две цркве. Уз леву обалу Старе Дајше је узвишење Чукареље, а на самом његовом врху, у време Ризнићевих пионирских рекогносцирања, запажали су се зидови „од

7 О печату пронађеном 1844. године пише и М. Ђ. Милићевић, који је информације о њему преузео из рада А. Медовића (Милићевић 1876 : 1033).

8 Текст рукописа је Михаило Ст. Ризнић преузео из рада Стојана Новаковића „С археолошке изложбе у Кијеву“на стр. 14. Јеванђеље је на изложбу у Кијев послао владика Порфирије.

старога града“. У подножју Чукареље (Чукарице), „на једној брдоравни“, Ризнић је уочио рушевине цркве, чија је дужина била 12.35 m, а ширина 5.15 m. Црква је имала припрату, а зидови су јој били сграђени употребом опеке, креча и камена (Ризнић 1888 : 38-39).

Друга црква је била лоцирана преко језера од главног манастирског комплекса, испод брда Просечени Камен. Дужина ове грађевине је износила 9.15 m, а била је широка 4.5 m. Њен унутрашњи распоред М. Ст. Ризнић није могао утврдити због густе вегетације на самом локалитету (Ризнић 1888 : 39).

Рад М. Ст. Ризнића је веома значајан и због тога што нам у прилогу свог текста о археолошким споменицима Звижда даје и скицу, тј. карту локалитета у Манастирском пољу и његовом ближем окружењу, са уцртаним основама све три цркве и утврђења на Чукарељи.Мапа је правилно оријентисана, али се може запазити једна интересантна чињеница. Наиме, олтарске апсиде све три црквене грађевине су окренуте ка западу, а не како је то правило, код сакралних здања православног света, ка истоку. М. Ст. Ризнић пак у свом раду, који је исцрпан и детаљан, нигде не наводи да су олтарске апсиде на терену заиста овако оријентисане, што би свакако споменуо. Можемо посумњати да је до грешке дошло током штампања карте, јер других објашњења и не може бити.[9]

Аустријски путописац Феликс Каниџе током друге половине 19. века обишао већи део Србије. Међутим, његов опис црквишта у Каони представља компилацију онога што су у својим радовима о манастирском комплексу на Старој Дајши већ изнели М. Ђ. Милићевић и М. Ст. Ризнић. Ф. Каниц таксативно набраја податке, нпр. о пронађеном гипсаном печату из 1667. године, затимда је манастир посвећен Ваведењу, и да је био поседник рудника Кучајне и имао 77 монаха на челу са игуманом. Главну манастирску цркву, коју Власи називају Кимци манастир[10], је лоцирао поред једног малог језера, на реци Старој Дајси (sic!). Ф. Каниц даље, без навођења релевантних извора, тврди да је у манастиру код Каоне, у време деспота Стефана Лазаревића, преписана многа јеванђеља, па и оно које је писао Инок из Дајше. Ова констатација се не може прихватити, с обзиром да сам монах у свом запису наводи да је Јеванђеље преписао у манастиру Благовештењу горњачком. Служећи се скицом, коју је М. Ст. Ризнић објавио у Старинару 1888. године, Ф. Каниц је дао опис манастирске цркве, за коју каже да има две бочне апсиде, и једну полукружну олтарску, која се налази на западној страни грађевине, и наслања се на западни зид стене, на којем се уочавају трагови фресака. О вероватноћи да су током штампања Ризнићеве скице грешком уцртане апсиде на западној страни све три црквене грађевине већ смо говорили. Требало би напоменути и да М. Ст. Ризнић наводи да је стена послужила као северни зид манастирске цркве, на ком су очуване фреске, а не западни како наводи Ф. Каниц. Димензије цркве, које је вероватно такође преузео од Ризнића, Каниц заокружује на 15 x 6.5 m. Из олтара се могло ући у једну пећину, која се протезала до врха Ђуле. У разрушеном манастирском конаку су се распознавале многобројне келије, а у дворишту, тј. црквеној порти се налазио бунар, чију је воду локално становништво сматрало лековитом. У народу су кружиле легенде о благу, које је митрополит годинама сакупљао, од својих прихода од кучајнског рудника.[11] Благо је наводно чувао војвода са 300 војника у оближњој тврђави Чукарици. Ф. Каниц наводи да су се на локалитету утврђења могли пронаћи „само гвоздени буздовани, врхови стрела и други безвредни предмети“. Следећи Ризнића, Каниц указује на постојање остатака две капеле источно од тврђаве, од којих је већа на Просеченом камену имала основу од 9 x 4.5 m (Каниц 1989 : 245-246). Информације које нам је саопштио Ф. Каниц у својој књизи, описујући манастирску целину у Каони, остављају нас у сумњи да је он икада посетио овај локалитет. Подаци које износи углавном су, као што смо већ указали, компилације онога што су о манастиру и његовом окружењу писали М. Ђ. Милићевић и М. Ст. Ризнић 1876. и 1888. године, уз малу литерарну дораду.

9 Прилог-карта „Околина манастира Каоне“, у Ризнић 1888 : између стр. 72. и 73.

10 Вероватно је Ф. Каниц погрешно преписао од М. Ст. Ризнића влашки назив за Манастирску долину (Кмпу манастиру) (Каниц 1989 : 246).

11 Годишњи приход је био 50 ока сребра и 5 ока злата (Ризнић 1888 : 55, Каниц 1989 : 246).

Колико нам је познато, следећи који пише о „Иноку из Дајше“ и манастиру у Каони је Василије Марковић, у књизи о средњовековном монаштву у Србији, издатој 1920. године. В. Марковић је препричао иноков запис и његов манастир убицира, следећи претходнике, „северозападно од Кучева, према селу Каони, где у Пек утиче речица Дајша, која извире испод брда Ђуле, како се данас зове некадашње брдо Висока.“ Даље наводи да се на том локалитету још могу видети „развалине од неке цркве, за коју се прича, да је била манастир, коме је припадао мајдан Кучајна“ (Марковић 1920 : 141-142).

Каснији ауторио иноку и цркви на реци Дајши углавном преносе податке до којих су дошли истраживачи током 19. века, а пре свих М. Ђ. Милићевић и М. Ст. Ризнић (Динић 1978 : 107-109; Николић 2010 : 315-318;Младеновић и Јацановић 2002 : 144-145;Радовановић 1997 : 242-243; Спремић 1994 : 99-103; Стародубцев 2017 : 122-123).М. Динић је, такође, место где је инок започео градњу манастира лоцирао код реке Дајше у општини Кучево (Динић 1978 : 109).

Изградњом фабрике креча са мазутним пећима и отварањем каменолома у близини, који и данас активно ради, на југоисточним падинама Ђуле, остаци манастирског комплекса у Каони су готово у потпуности уништени. Језерце из ког је истицала Манастирска река је засуто шутом (Радовановић 1997 : 243, Николић 2010 : 317; Младеновић и Јацановић 2002 : 142; Стародубцев 2017 : 123). Нажалост овај локалитет никада није био предмет археолошких ископавања, тако да смо у потпуности остали ускраћени за податке о његовој стратиграфији, времену настанка и историјском развоју.

Током археолошко рекогносцирања делова области Звижда 1995. године, од стране Марине Миленковић, Дејана М. Радовановића и Милорада Миљковића, обиђени су и локалитети у Манастирском пољу и његовој ближој околини. Констатовано је да је изградњом фабрике креча и радом каменолома у потпуности уништена манастирска црква и околне грађевине, које помиње М. Ст. Ризнић у свом раду. На месту капеле, која се налазила на узвишењу између Просеченог Камена и Чукаре, затечена је на површини терена велика количина опеке и кречног малтера, па се намена објекта без археолошких ископавања не може одредити. Локалитет Чукара[12] је током обиласка терена био девастиран радом багера и нелегалним ископавањима трагача за благом. Пронађени археолошки артефакти, делови керамичких посуда и новац, могу се определити у 4. век. У поседу једног мештанина пронађени су средњовековни мач, копље, стрела и струшка, којипотичу са овог локалитета. Аутори рада предлажу хитна археолошка ископавања и конзервацију утврђења на Чукари, како би се заштитило од даљег уништавања (Миленковић и Радовановић и Миљковић 1996 : 108).

Предраг Мирковић је проучавајући сакралне споменике Браничевског округа изнео нешто другачији предлог за убикацију манастирске цркве са чијом је изградњом започео „Инок из Дајше“, и смешта је нешто севернije од Манастирског поља. Сам локалите се налази у пределу Стара Дајша, где се по причи мештана раније налазило село истог имена, у забрану у власништву Зорана Летића. На терену се уочава улегнуће у земљи, а на његовој површини велика количина камена и опеке. Локално становништво је посећивало остатке грађевине, коју сматрају манастиром, све до 60-их година 20. века, као и извор, за који верују да поседује лековита својства, у њеној близини. П. Мирковић напомиње и постојање трасе старог пута који је полазећи од данашње Турије водио поред остатака цркве, и даље врховима Ђуле, изнад Кучева и силазио у долину Пека код Нереснице, а затим продужавао ка данашњем Мајданпеку и Видину. Како се на локалитету, на ком се налазе остаци цркве, не могу уочити трагови обнове, аутор је изнео мишљење да би на овом месту требало тражити остаткеиноковог манастира, а не у Манастирском пољу, како предлажу његови претходници у истраживањима Каоне.[13]

П. Мирковић остатке цркве на месту данашње фабрике креча, у атару села Каоне, за разлику од дру-

12 По М. Ст. Ризнићу узвишење на ком је смештена тврђава носи назив Чукареље (Чукарица).

13 http://svetinjebraniceva.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=81:2011-02-05-20-46-05&catid=35:2010-12-04-15-45-11&Itemid=54, приступљено 17. 12. 2018. године.

гих аутора, повезује са манастиром Св. Николе. Овај манастир се помиње у отоманском дефтеру из 1560. године и наводи се да је имао четири монаха и плаћао 439 акчи пореза. Своју претпоставку П. Мирковић поткрепљује и печатом пронађеним у рушевинама цркве 1844. године, на којем је била урезана представ Св. Николе. Манастир се не помиње у извештајима егзарха Максима и Јована из 1733-1735. године, па П. Мирковић сматра да је уништен крајем 17. или почетком 18. века. На основу наведених чињеница аутор је мишљења да се у потпуности могу одбацити претпоставке изнетекод других истраживача црквишта у Манастирском пољу, који су га поистовећивали са манастиром Рођења Богородичиног са чијом је градњом започео „Инок из Дајше“ са својим братством 1427/1428. године.[14]

Непосредно након успостављања аустријске власти над северном Србијом после Пожаревачког мира 1718. године настају два веома важна извора за познавање историје Звижда : Најпергов попис и Епшвилцова карта. Најперг 1718. године у свом попису није поименично убележио ни једно насеље у Кучајнском дистрикту, који је обухватао и већи део територије данашње општине Кучево. С друге стране, на Епшвилцовој карти су уцртана села : Nereschniza (Нересница), Deischa (Дајша), Walluja (Волуја), Kutschein (Кучајна), Rakowabara (Ракова Бара), Kauna (Каона), Poroschowiza (Крушевица), и ненастањена Bresniz (Бресница) (Бојковић и Ђокић 2016 : 25-26).

У извештају егзарха Максима Радковића из 1733. године Крушевичкој или Звиждској парохији је припадало пет села : Крушевица (13 домова, Срби), Волуја (47, Власи), Дубока (35, Власи), Нересница (48, Власи) и Кучајна (непознато, Срби). По информацијама из „тефтера митрополитског таксила“ из фебруара 1734. године, звиждску нурију или парохију су чинила села : Дајша (30 домова), Крушевица (16), Кучајна (8), Нересница (67), Дубока (30) и Волуја (60). Парохију је опслуживао, почев од 1732. године, свештеник Павел, Влах из Најдаша (Бојковић и Ђокић 2016 : 189-190).

На основу података добијених проучавањем Епшвилцове карте из 1718. и тефтера из 1734. године, може се закључити да су у том периоду постојала два одвојена села Дајша и Каона. Дајша се налазила нешто севернији, тј. низводно низ Пек, од Каоне.

Посматрањем неколико мапа из 18. века, које до сада, колико је нама познато, нису биле предмет истраживања српских научних кругова, долазимо до сазнања о постојању манастира, или његових остатака у атару Каоне у датом периоду. На карти коју је исцртао Етјен Брифо (Etiene Briffaut) око 1738. године јужно од тврђаве Голубац, на средњем току Пека, приказана је Каона (Kauna) са ознаком за мали град (urbes minores).[15]На карти Јохана Ваингартнера (Johann Weingartner) из 1750. годинеКаона (Kauna ili Rauna) је погрешно убицирана, уз Ракову Бару (Rakovaborn), источно од Волује (Walaja) и Нереснице (Nereschniza). Дајша (Deyscha) је лоцирана на Пеку, а јужно од ње и Нереснице стоји знак за манастир, поред ког нема одговарајућег натписа. Уз назив Каоне стоји ознак за град (Stadte).[16]

14 http://svetinjebraniceva.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=77:2011-02-02-20-29-10&catid=35:2010-12-04-15-45-11&Itemid=54, приступљено 17. 12. 2018. године.

15 Theatre de la Guerre en Hongrie, Bosnie, Servie, et Tartarie Crimee, en il Grandes Feuilles dedie à S.E. Monsieur le Comte de Bathiany Feldmarechal Lieutenant et Colonel du Regiment de Dragons. Ayant Plusiers Obligations A. Votre Ecell, Ieme suis Fait un Devoir de Donner au Puplic Le Theatre de la Guerre en Hongrie sous ses Auspices et Iespere Quelle Voudra bien le Proteger et suis Auec un tres profond respect de V.E. ; Cette Carte Originale est très Utiles non Seulementaux Officiers Generaux Mais même a tous ceux qui suivent le Parti des Armes elle Contient depuis Ratisbonne Ius'qua Constantinople. Bender. Oczakow et Tartarie Crimee avec Toutes les Marches et Contre marches de la Campagne de 1737 depuis Belgrade Ius'qua Nissa et de Nissa a Usitza Sapatz et de Vipalanka a Barakin de Nissa a Vidin et Orsova, la Marche et Contre Marche du Feu Prince Eugene dans la Bosnie Pour l'Execution du Seraglio la Marche de 1737 a Banialuka et il y a vne petite Carie Curieuse qui fait voir l'Etendue de l'Ancien Royaume d'Hongrie avant Turcs Yeussent faits leurs Conquetes les Postes, Grand Chemin et les Relais si Trouvent aussi 1738 / Le très humble et très obeissant serviteur E. Briffaut Libraire de l'Universite. На сајту https://mapy.mzk.cz/en/mzk03/001/052/101/2619316405/, приступљено 17. децембра 2018. године.

16 Theatre de la Guerre dans le Royaume de Servie en Originale divisés dans tous ses district et mesure apres la Battaille de Belgrade et la Paix de Passarowitz et sur differents memoires nouveaux de 1736 et 1737 qui n'ont pas encore parte jusqu'a ce jour, de même que la Vallachie dans son entiez, Bulgarie, et partie du Bannat, de L'esclavonie, Bosnie, Albanie, Macedonie, et Romanie, avec les veritables Frontieres zegleés entre S.M.I. et Cathol. et la porte Ottomane, et le veritable Journal de la Campagne de 1737 les fleuves qui sont navignabl sont marqué double de même que les

На другој карти коју је саставио Етјен Брифо, тридесетих година 18. века, низводно од Нереснице (Neresniz и Neresniza), која је представњена као два одвојена села сличног назива, и северно од Кучајне (Kutschain), уз северно обалу Пека, у клисури, уписан је назив Клостер (Kloster) са ознаком за село.Српски еквивалент немачке речикloster је манастир. Објашњење ознаке која стоји уз назив Клостера, тј. Манастира, налази се у доњем десном углу мапе и може се превести као живо село, тј. насељено место (Bewohnte Dorffer). Посматрајући остале карте из истог периода може се утврдити да се село Манастир на мапи Е. Брифоа налази на месту на ком је обично убележен градић Каона.[17]

На карти Ренје и Жосуе Отена (Reinier et Iosue Ottens), штампаној у Амстердаму, након 1718. године, у оквиру Дистрикта Кучајна уцртано је и насеље Клостер (Kloster), тј. Манастир, уз северну обалу Пека, западно од Дубоке (Duboko) и Нереснице (као и на карти Етјена Брифоа, приказана као два одвојена насељана места, Neresniz и Neresniza) , и северно од Кучајне (Kutschain).[18] У каснијем издању карте истих аутора границе Дистрикта Кучајна су јасно приказане. Село Манастир (Kloster) је прецизно убицирано уз северну обалу реке Пека.[19]

Географске карте, које смо овде презентовали, настале су између 1718. и 1750. године, и дело су неколико аутора. Израда мапа је била последица аустријских освајања јужно од Саве и Дунава, и формирања Краљевине Србије као саставног дела Хабсбуршке монархије. Њихов значај је у толико већи што је на њима уцртано место Каона, које се током једног временског периода у првој половини 18. века, у аустријским изворима, називало Манастир. Овај податак директно имплицира постојање манастира, тј. највероватније његових рушевина, у атару села Каоне, по којима је и само насеље у једном краћем временском периоду носило назив. Подаци са мапа су у толико ексклузивни зато што суврмени српски извори, а пре свега извештаји егзарха Београдске митрополије Максима Радковића и Јована Михаиловића ништа не говоре о постојању манастирског објекта у атару Каоне. Остаци манастирског комплекса, испод врхова Ђуле, су очигледно биле довољно видљиви у првој половини 18. века чим су завредниле пажњу аустријских, француских и холандских картографа, и с обзиром да је само насеље на месту данашње Каоне или Дајше добило назив Манастир.

Сумирајући до сада познате информације о манастирском комплексу у атару села Каоне, у равници између брда Чукареље и Ђуле, можемо приметити да је отворен велики број питања, која нису добила адекватан одговор у научним полемикама. Већина аутора, водећи се сазнањима до којих су током својих истраживања на терену, још у другој половини 19. века, дошли М. Ђ. Милићевић и М. Ст. Ризнић, убицирали су на простор Манастирског поља црквену грађевину чију је изградњу започео 1427/1428. године јеромонах Теодор(Васиљев 2000 : 399-402), познатији као „Инок из Дајше“ са своја тридесет и пет братственика и подвижника. Започети манастир никада није и завршен, с обзиром да Теодор у свом запису на неколико листова „Радослављевог јеванђеља“, наводи да су их у томе омели напади Турака и нарочито Мађара, који су готово у

chemins qui sont procticable pour les chariots, comme aussi toutes les grandes montagnes et forest, excepté auprès des Villages ou se trouvent quelques Campagnes, et aupres de plusiers des Vignes. Cette Carte manuscritte est l'unique jusqu'a ce jour / Briffaut Libraire à Vienne 1738 ; Johannes Weingartner Ingen: et Geograph. fecit Anno 1738 et Copié por Aug: Ferd: Heckenauer. Anno 1750. На сајту https://mapy.mzk.cz/en/mzk03/001/052/570/2619316528/, приступљено 17. 12. 2018. године.

17 Théatre de la Guerre dans le Bannat de Temeswar Dedié a S.E. George Olivier Comte de Wallis, feld Maréchal et Colonel d'un Regiment dinfanterie Votre Excellence en m'acquittant de mon devoir j'ay Pris la liberté de Publier sous ses Auspices, Cette Carte Originale du Bannat Temeswar, pour L'utilité des Generaux et des Officiers, j'espere qu'elle Voudra bien la proteger, et suis avec un très profond respect de Votre Excellence Letrés humble et trés Obeisant serviteur Etiene Briffaut libraire ed L'université. На сајту https://mapy.mzk.cz/en/mzk03/001/052/884/2619316647/, приступљено 17. 12. 2018. године.

18 Theatre de la Guerre dans le Bannat de Temeswar. Divise dans toute ses Districts, mesure sur les Lieux par Orde. De feu S. A. S. Le Prince Eugene de Savoye, ou se trouvent aussi les Mines D'argent. De Cuivre, et de Fer, les Postes et Relais etc. A Amsterdam Chez REINIER ET IUSUE OTTENS, Geogr : На сајту https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53093824p/f1.item.zoom, приступљено 18. 12. 2018.године.

19 THEATRE DE LA GUERRE DANS LE BANNAT DE TEMESWAR : Divisé dans touts ses Districts, mesuré sur les Lieux par Orde. de feu S. A. S. Le PRINCE EUGENE DE SAVOYE, ou se trouvent aussi les Mines D'argent de Cuivre, & de Fer, les Postes et Relais &c. Карта је штампана у Амстердаму између 1733. и 1750. године. На сајту https://library.artstor.org/#/asset/openlibrary/SS7730795_7730795_10561809_GETTY, приступљено 18. 12. 2018. године.

потпуности уништили сваки траг започете грађевине. Јеромонах Теодор је након разарања манастира на изворишту Дајше прешао у Благовештење горњачко и ту остаје један дужи временски период. Да је наново започета изградња Дајше свакако би у томе учествовао, али у његовим белешкама таква информација не постоји. С друге стране, тако велики манастирски комплекс испод Ђуле, није могао бити изграђен у кратком временском периоду, између првог пада Деспотовине 1439. и коначног освајања Смедерева 1459. године, с обзиром да се налазио у рубном подручју државе према Видинском санџаку Отоманске империје. У турским дефтерима друге половине 15. века нема помена ни једног манастира на територије нахије Звижд, којој је припадао и атар данашњег Каоне. У српским средњовековним изворима село Каона се спомиње као део манастирског поседа Раванице 1381. године. Први податак о постојању једног манастира у близини Каоне, посвећеног Св. Николи, налазимо у отоманском дефтеру из 1560. године. Након обнове Пећке патријаршије 1557. године, дошло је до својеврсне културне, грађевинске и уметничке ренесансе на просторима под њеном јурисдикцијом.У истом периоду долази до обнове великог броја сакралних грађевина, цркава и манастира, али и градње нових (Ракић 2016 : 497-514). Ако је баш на изворишту Манастирске реке Инок из Дајше(јеромонах Теодор), заиста и започео градњу манастира Рођења Богородичиног, могло се догодити да је на његовим разореним темељима саграђена црква непосредно након обнове патријаршије, јер се манастир Св. Николе код Каоне помиње у отоманском дефтеру само три године касније, 1560. Током обнове, како је стари патрон, Рождество Богородичино, био заборављен, манастирска црква добија новог, Св. Николу. У 17. веку је манастир вероватно био и једно од средишта смедеревског и браничевског митополита, судећи по Никодимовом печату из 1667. године, пронађеним у рушевинама овог црквеног здања. Неприлике, огромна разарања и пустошења током Великог бечког рата (1683-1699) нису заобишле ни област Звижда и тада је вероватно разорен и манастирски комплекс испод Ђуле. Сеобом 1690. године крајеви око средњег тока реке Пека су готово запустели и остали без становништва. Нови насељеници из прве половине 18. века (Лазић 1939 : 11-37), различитог географског порекла, вероватно су од малобројног стариначког становништва сазнали за раније постојање манастира у пољу између Ђуле и Чукареље.Манастирске рушевине су походили тражећи лека за своје болести и молећи се за оздрављење, што су приметили и први истраживачи у другој половини 19. века.

Наше претпоставке могу потврдити само будућа систематска археолошка истраживања, која би требало да дају одговоре на питања о стратиграфији локалитета, његовог хронолошког датовања, али и однос централне манастирске грађевине са двема црквама у његовом окружењу и тврђаве на брду Чукареља (Чукар, Чукарица). Не би требало заборавити да је хришћанство присутно у области Звижда највероватније већ од 4. века, и да су неке од ових претпостављених цркава можда саграђенетоком византијског или бугарског периода владавине, или када су ови предели припадали немањићкој држави и поседу Раванице.

ЦРКВА НА БРДУ ДЕЛ ИСТОЧНО ОД КУЧЕВА (КРУШЕВИЦЕ)

Један од првих који нас обавештава о постојању цркве у близини варошице Кучева (Крушевице) је егзарх Београдске митрополије Максим Радковић. Он у свом извештају из 1733. године не наводи где се црква тачно налазила, већ само пише да је стара и саграђена од камена, и да су становници Крушевице, 13 домова српског порекла, у време његове посете припремили грађу за њену обнову (Витковић 1884 : 146). Године 1734.Крушевицу посећује егзарх Јован Михаиловић и оставља нам детаљнији опис цркве недалеко од села. Он казује да је саграђена од камена и стара више од 200 година, још из времена кнеза Лазара. Током визитације Ј. Михаиловића кров и свод цркве су били порушени, и стајали су само зидови. Црква је поседовала неколико старих икона, али није имала богослужбених књига, свештеничких одежди, ни путира, а посећивали су је локални Власи само око Ускрса, због причешћивања. Парохију крушевич-

ку су, поред саме Крушевице, тридесетих година 18. века сачињавала и села : Даиша, Нересница, Дубока, Волуја и Кучајна. Становништво већине села, осим Кучајне и Крушевице, су били Власи. Егзар не бележи коме је црква била посвећена, а у време његовог обиласка парохије локално становништво је припремало грађу за подизање нове цркве на месту старе. На челу Крушевичке парохије у то време био је свештеник Павел, пореклом Влах из Најдаша (Руварац 1905 : 111-112).

Михаило Ст. Ризнић за поменуту цркву наводи да се налазила на брду Дел, код реке Посушац, три километра источно од Кучева, на потесу Селиште. Стара црква је порушена 1836. године[20] и од њеног материјала је саграђена нова у Кучеву, тако да се њени трагови током Ризнићевог рекогносцирања нису могли уочити, већ је простор био засађен виноградима.У радијусу од 2 km око црквишта М. Ст. Ризнић је забележио постојање темеља неких грађевина. Од покретних налаза спомиње велике гвоздене клинове, тешке преко 2 kg и новчиће са приказом вучице на реверсу. По мишљењупрофесораЈована Драгашевића на овом локалитету се налазило старо Кучево (Ризнић 1888 : 32 и 55). М. Ст. Ризнић је на скици „Околина варошице Кучева“ уцртао црквиште источно од потока Посушац, са темељима грађевина непознате намене у околини. Црква је имала полукружну апсиду, која је, као и код сакралних грађевина из Манастирског поља, омашком цртача окренута ка западу (Ризнић 1888 : скица «Околина варошице Кучева», прилог између стр. 72 и 73).

Средњовековно село Посушац, поред истоименог потока, се помиње у Раваничкој повељи кнеза Лазара из 1381. године (Крстић 2007 : 63; Миљковић и Крстић 2007 : 17).

Феликс Каниц пише да су од цркве у близини Кучева остали „само зидови у распадању“, и да је материјал преостао од ње искоришћен за градњу Богородичине цркве у самој вароши 1832. године (Каниц 1989 : 244). Савремени аутори о црквишту на потесу Селиште, на брду Дел, само преносе податке које је сакупио Ризнић још крајем 19. века (Радовановић 1997 : 243; Николић 2010 : 321).

Нова цркве у Крушевици (Кучеву) саграђена је 1832. године, прилозима парохијана и поклоном кнеза Милоша Обреновића од 500 гроша. Како смо већ навели, делимично је за њено зидање употребљен и камен са црквишта на брду Дел. Посвећена је Вазнесењу Господњем. Стара кучевачка црква се налазила на простору данашње порте, у њеном северном делу. Црква Св. Вазнесења је затворена октобра 1886. године, јер је била склона паду. Земљотрес 1893. године ју је готово потпуно уништио, тако да је њена поправка била онемогућена. Зарушени камени материјал је искоришћен за градњу нове цркве Св. Вазнесења Господњег 1898. године. Освештана је од стране митрополота Димитрија 1910. године (Николић 2010 : 323-325; Бојковић и Ђолић 2016 : 190-192).

Судећи по информацијама које нам доноси извештај егзарха Јована Михаиловића из 1734. године, период градње цркве на брду Дел, источно од Кучева, може се недвосмислено везати за средњи век. С обзиром да се село Посушац по повељи из 1381. године налазило на раваничком метоху, ову цркву можемо посматрати и као парохијску или гробљанску за поменуто насеље. Црква се не помиње у иначе детаљној хрисовуљи манастира Раванице, па би њено зидање требало везати за период након почетка 80-их година 14. века. Потврду овог мишљења могу дати само нека будућа систематска археолошка истраживања, која би време градње црквене грађевине недвосмислено хронолошки детерминисала, као и сам локалитет у њеном окружењу, који се по артефактима описаним у Ризнићевом раду, може определити у антички период.

ЦРКВА (МАНАСТИР) У КУЧАЈНИ

Кучајна је током антике и средњег века била један од најзначајнијихрударских центара на простору источне Србије. Велики број јама и поткопа, као и топономастика, сведоче о живој рударској активности. Античи рудници и утврђење су се налазили на горњем току Кучајнске реке, док је урбано насеље, које неки

20 Михаило Ст. Ризнић је направио омашку, јер је градња нове цркве у Крушевици завршена 1832. а не 1836. године (Бојковић и Ђокић 2016 : 191-192).

аутори поистовећују са Гудускумом, судећи по археолошким траговима, било смештено дуж старе леве обале Пека, око ушћа Кучајнске реке, од Јеленске стене на западу до Бањског поља у Нересници на истоку (Хердер 1845 : 3-4; Поповић 1867 : 16-23; Каниц 1989 : 257-259; Карић 1887 : 861; Tomović 2001 : 155-185; Шпехар и Јацановић 2011 : 25-58).

Потврду да се у близини утврђења,тј. паркања (палаке) у Кучајни постојао манастир налазимо у отоманском дефтеру из 1560. године. У попису се помиње манастир Св. Димитрија, и ово је једини његов спомен у турским изворима. Тада је имао два монаха и плаћао је порез од 255 акчи[21](Николић 2010 : 318-319).Поред рудника и насеља Кучајне се у истом дефтеру наводи и „други манастир Св. Николе“, да би се разликовао од оног код Каоне. Манастир је 1560. године имао једног монаха и плаћао је одсеком дажбине у висини од 59 акчи. У три наредна дефтера, током 16. века, овај манастир је убележен као пуст, а око 1580. године су у њему становали ковачи из оближњег рудника Кучајне[22] (Николић 2010 : 318-319).

Један од ова два манастира је приказан, обележен одговарајућом ознаком (нем. Kloster), на мапи из 1750. године Јохана Ваингартнера. Манастир је уцртан уз леву, тј. западну обалу, највероватније Кучајнске реке, јужно од Дајше, и поред њега не стоји никаква натпис. Покрај Дајше (Deyscha), мало даље од леве обале Кучајнске је убицирано село Нересница (Nereschniza). Село Нересница је, попут Каоне и Ракове Баре, погрешно лоцирано нешто западније од његовог стварног полижаја.[23]

Егзар Максим Радковић спомиње постојање цркве у Кучајни у свом извештају Београдском митрополиту Вићентију Јовановићу из 1733. године. У време визитације становници Кучајне су су се припремали да је обнове „почто старе цркве дувари више од кловтера стојат не разрушими“ (Витковић 1884 : 146). Ово је, колико нам је познато, једини сачувани опис кучајнске цркве. Након 1733. године она се у изворима више не спомиње.

Предраг Мирковић је манастир Св. Димитрија из 1560. године убицирао близу ушћа Топоничке реке, уз њену десну обалу, у атар Нереснице.[24] С обзиром да се Нересница помиње у истом дефтеру, али и оним ранијим из друге половине 15. века, пописивачи свакако не би манастир Св. Димитрија уписали уз тврђаву, тј. паланку Кучајна, да се он у њеној близини није налазио. Због места које у попису заузима горе поменути манастир и одређивања његове прецизне локације близу тврђаве, сматрамо да се ова претпоставка П. Мирковића може у потпуности одбацити. У осталом постојање делимично порушене цркве у Кучајни потврђује и извештај из 1733. године.

Помен „другог манастира Св. Николе“ недалеко од Кучајне, у истом дефтеру из 1560. године, такође отвара питање његове прецизнијеубикације. П. Мирковић сматра да би остатке овог манастира требало тражити у пределу данашњег засеока Каменице, у атару села Каоне. По причању локалног становништва на левој обали Дугог потока (Огашу лунг), на нешто уздигнутијем и пространом месту, уз само падину брда, био је смештен манастир, чији се трагови данас не могу уочити на површини терена. П. Мирковић погрешно интерпретира податке изнете у књизи М. Ђ. Милићевића о великом комплексу са 77 соба, испод брда Ђуле и по-

21 П. Мирковић на сајту http://svetinjebraniceva.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=83:-4000-&catid=35:2010-12-04-15-45-11&Itemid=54, приступљено 18. 12. 2018. године.

22 На сајту http://svetinjebraniceva.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=102:2011-03-09-20-02-08&catid=35:2010-12-04-15-45-11&Itemid=54, приступљено 18. 12. 2018. године.

23 Theatre de la Guerre dans le Royaume de Servie en Originale divisés dans tous ses district et mesure apres la Battaille de Belgrade et la Paix de Passarowitz et sur differents memoires nouveaux de 1736 et 1737 qui n'ont pas encore parte jusqu'a ce jour, de même que la Vallachie dans son entiez, Bulgarie, et partie du Bannat, de L'esclavonie, Bosnie, Albanie, Macedonie, et Romanie, avec les veritables Frontieres zegleés entre S.M.I. et Cathol. et la porte Ottomane, et le veritable Journal de la Campagne de 1737 les fleuves qui sont navignabl sont marqué double de même que les chemins qui sont procticable pour les chariots, comme aussi toutes les grandes montagnes et forest, excepté auprès des Villages ou se trouvent quelques Campagnes, et aupres de plusiers des Vignes. Cette Carte manuscritte est l'unique jusqu'a ce jour / Briffaut Libraire à Vienne 1738 ; Johannes Weingartner Ingen: et Geograph. fecit Anno 1738 et Copié por Aug: Ferd: Heckenauer. Anno 1750. На сајту https://mapy.mzk.cz/en/mzk03/001/052/570/2619316528/, приступљено 17. 12. 2018. године

24 На сајту http://svetinjebraniceva.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=83:-4000-&catid=35:2010-12-04-15-45-11&Itemid=54, приступљено 18. 12. 2018. године.

везује их, сасвим неосновано, са легендом о постојању манастира на Огашу лунг.[25]

Разматрајући све до сада познате чињенице, неоспорно је да су у близини рудника и тврђаве Кучајна 1560. године постојала два манастира. Св. Димитрије се помиње само у дефтеру из дате године, док се други, посвећен Св. Николи, јавља и у наредна три отоманска пописа, али као пуст. Битно је напоменути да су у њему, тј. његовим конацима око 1580. године, били смештени рудари, што имплицира да се налазио недалеко од рудника Кучајне. У Кучајни је 1733. године постојала мирска црква, порушеног свода, за коју егзар Максим Радковић наводи да је стара. Он нам не даје њену прецизну локацију, као ни податак коме је била посвећена. Могло би се претпоставити да је манастир Св. Николе, који се у другој половини 16. века помиње као пуст и место пребивалишта ковача локалног рудника, у једном моменту постао мирска црква, споменута почетком 18. века. Последњи податак о њеном постојању, тј. манастиру у близини Кучајне, налазимо на мапи из 1750. године. Путописци и љубитељи старина током 19. века не помињу цркву ни њене остатке када пишу о руднику Кучајни и његовом ближем окружењу. Одговор на оваразмишљања могу пружити само нека будућа темељита истраживања доступне историјске грађе, али и археолошка проспекција атара Кучајне, која до сада никада није систематски спроведена.

МАРИНКОВАЦ И УСТА БРОДИЧКА

О црквишту на Маринковцу, који је током 19. века припадао атару села Волује, а данас Бродице,међу првима је писао Михаило Ст. Ризнић 1888. године у свом раду о старинама звишког среза. За темеље цркве каже да се тешко распознају на терену, а сама грађевина је била огромних размера (Ризнић 1888 : 32 и 55).

Феликс Каниц је крајем 19. века обишао рушевине цркве на Маринковачком брду, поред потока Железник, и наводи да је била посвећена Богородици. Локално становништво, Власи и Срби, су се окупљали код темеља овог светилишта, ради задовољења својих верских потреба. Ф. Каниц посредно доводи у везу остатке цркве на Маринковцу са претпостављеним рударским активностима дуж потока Железник (Каниц 1989 : 247).

Дејан М. Радовановић и Сања Николић у својим текстовима о сакралним споменицима Звижда само сумирају податке до којих су дошли М. Ст. Ризнић и Ф. Каниц, не дајући никакве нове појединости (Радовановић 1997 : 242; Николић 2010 : 319-320).

Током археолошког рекогносцирања делова области Звижда 1995. године, од стране Марине Миленковић, Дејана М. Радовановића и Милорада Миљковића, дошло се до сазнања о постојању једног сакралног објекта на локалитету Уста Бродичка. Наиме, близу ушћа реке Бродице у Пек, око 120 м југозападно од античког металуршког центра Краку лу Јордан, у приватном дворишту, налазе се остаци једнобродне цркве. Грађевина је зидана ломљеним каменом, великих димензија. Дебљина зидова је 0.70 m. Очувани зидови олтарске апсиде, наоса и са југа призидане капеле имају висину од 0.30 до 0.50 m. Јужна капела има ојачање, попут контрафора, које се не може објаснити без спровођења археолошких ископавања. Над западним зидом цркве подигнута је савремена економска зграда, док је северни у потпуности уништен. У прилогу је дат и цртеж са приказом објекта у пресеку основе (Миленковић и Радовановић и Миљковић 1996 : 107-108; Радовановић 1997 : 242).

Без спровођења систематских археолошких истраживањана локалитетима Маринковац у Волуји и Уста Бродичка у атару села Бродице, не може се ништа више рећи о остацима цркава, и њиховој архитектури и периоду градње.

25 На сајту http://svetinjebraniceva.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=102:2011-03-09-20-02-08&catid=35:2010-12-04-15-45-11&Itemid=54, приступљено 18. 12. 2018. године.

ЛОКАЛИТЕТ ЦРКВЕНИШТВО У СЕЛУ ДУБОКА

Михаило Ст. Ризнић наводи да више села Дубоке, на уздигнутој висоравни, постоје остаци цркве, чији су темељи разрушени и урасли у траву, па се нису могли премерити (Ризнић 1888 : 32 и 55). Феликс Каниц је вероватно мислио на остатке ове грађевине када пише да је од Богородичине цркве (Маринковац) „и једног још вишег „црквишта“ (Забаре)“ у Звижду још чувенија Дубочка пећина у брду Крш (Каниц 1989 : 247).

Године 1995. исти локалитет су током археолошког рекогносцирања делова области Звижда обишли Марина Миленковић, Дејан М. Радовановић и Милорад Миљковић. Остаци цркве, чије се трасе зидова и олтарске полукружне апсиде могу пратити по конфигурацији терена, налазе се на имању Драгутина Адамовића, у потесу Забаре, на падини уз леву обалу Дубочке реке, између села Дубоке и Волује. Само место, где се налазе очувани темељи цркве, зове се Црквениште. У близини су два храста-записа и топоним Попова шума. На околним ораницама су током проспекције уочили већу количину камена, опеке, кречни малтер и уломке грнчарије, за које не наводе ближе карактеристике и хронолошку опредељеност. Темељна зона цркве је релативно добро очуване, с обзиром да власник имања због постојања зидова не обрађује тај потес. Такође, пошто се Црквениште сматра светињом, не дозвољава ни „трагачима за златом“, којих је велики број у околним селима, да врше илегална ископавања (Миленковић и Радовановић и Миљковић 1996 : 107 и 110; Радовановић 1997 : 242).

Због релативно добре очуваности остатака сакралног објекта на локалитету Црквениште у ближој будућности би требало приступити систематским археолошким истраживањима, која би нам дала одговоре на питања о времену градње и периоду рушења. Такође би ваљало зидове цркве конзервирати и сачувати од даљег пропадања и утицаја атмосферилија.

ЦРКВА У НЕРЕСНИЦИ

Нересница је веома старо насеље, и највероватније је настало у средњем веку. Српски средњовековни извори,међутим, не спомињу Нересницу. Први пут се село под овим именом јавља у отоманском дефтеру из 1467. године, и тада је припадало хасу Али-бега Михалоглуа и имало је 6 војничких и јамачких домаћинстава и 10 кућа влаха. Тада је припадала нахији Звижд и Смедеревском санџаку. Наредним дефтером из 1476/8. године у Нересници је пописано 28 војничких кућа, и 17 влашких старешина са 6 придружених чланова домаћинстава (Миљковић и Крстић 2007 : 113-114).

Село (Г)Ложане данас не постоји, а судећи по очуваној топономастици налазило се у атару Нереснице. Припадало је хасу Али-бега и имало је 1467. године 10 влашких кућа, а 1476. је убележено 12 влашких старешина и 5 придружених чланова домаћинстава (Миљковић и Крстић 2007 : 114-115). У дефтеру из 1476. године уписан је и један поп, што имплицира и могуће постојање цркве у Г(Л)ожану (Миљковић и Крстић 2008 : 338-339).

Нересница је постојала и у 18. веку. Посетили су је егзарси Београдске митрополије, Максим Радковић и Јован Михаиловић 1733. и 1734. године. Тада је била насељена етничким Власима, и број домаћинстава је брзо растао, таком аустријске владавине, са 48 колико их је било 1733. на 67 годину дана касније (Бојковић и Ђокић 2016 : 34 и 189).

У извештају Но 3523, који је послат из Пожаревачког округа по наредби кнеза Милоша, на којем је убележен датум 9/21. јануар 1832. године, записано је да је црква Св. Вознесења Господњег у Нересници сграђена 1822. године. Међутим, за исти храм се у попису из 1836. године наводи да је сазидан 1824. године. Потврду да је нересничка црква сграђена 1822. године налазимо у писму Мијата Петровића упућеном књазу Милошу 17/29. октобра 1822. године, којим га обавештава да су мештани нашли погодно место за градњу цркве и да су припремили грађу, тражећи од њега дозволу за отпочињање радова. Књаз Милош је већ 20. октобра/2. новембра је одговорио и дозволио градњу цркве у Нересници (Ђокић-Думић 2015 : 67).

Јоаким Вујић у својој књизи „Путешествије по Сербији“ из 1828. године пише да у селу Нереници постоји црква „између високи планина на рекама Комши и Пеку“. Посвећена је Вазнесењу Христовом. Током посете Ј. Вујића намесник цркве је био Петр Белодерић (Вујић 1828 : 79).

У попису из 1836. године се наводи да је црква нересничка храм Св. Вознесенија саграђена 1824. године. Налазила се у селу, под брдом, покрај пута. Црква је била сазидана од плетера, облепљена, кров је био од дасака, и била је у добром стању. Црквени мобилијар у време пописа је био крајње оскудан (икона под распећем, две престоне иконе, две велике и две мале иконе, путир, звездица и др.) (Ђокић-Думић 2015 : 67).

Михаило Ст. Ризнић наводи 1888. године да се код ушћа Буковске реке у Пек, на Бањском пољу, налазе слабо очувани остаци цркве,сазидане 1822. године, зарасли у трње. Недалеко од ове развалине је извор „Кисела вода“ (Ризнић 1888 : 32 и 55; Радовановић 1997 : 243). По М. Ст. Ризнићу и В. Карићу антички Гудускум се простирао дуж старе леве обале Пека од Јеленске стене на западу, до Бањског поља на истоку, а своју тврдњу поткрепљује видљивим зидовима, од камена и опеке, великог броја грађевина (Ризнић 1888 : 34; Карић 1887 : 861). Милан Ђ. Милићевић 1876. године говори о развалинама „од неких старих зграда“ у окружењу Киселе воде (Милићевић 1876 : 1023). Овде се највероватније налазило античко насеље из периода од I до IV века (Младеновић и Јацановић 2002 : 148-149). Занимљиво је да Милићевић не помиње постојање црквишта код ушћа Буковске (Топоначке, Велике Топанаске) реке.

Феликс Каниц је у другој половини 19. века, путујући по Звижду, уочио „једну запуштену црквицу“, код извора киселе воде, поред ушћа Топоначке реке у Пек, према Нересници (Каниц 1989 : 246).

У „Летопису (споменици) цркве нересничке“ стоји да је иста довршена 1837. године, и посвећена Св. Вазнесењу Господњем, абила је саграђена од дрвета. У овереном попису цркве у Нересници из 1859. године даје се и њен кратак опис. Поред података о патрону храма, даље се наводи да је „чатмом оплетена“ и покривена даскама. Под јој није био поплочан, а унутрашњи зидови су јој били само у бело окречени. Пописивач каже да је „у стању сасвим худом“. Часна трпеза јој је била од дрвета, као и проскомидија. Иконостас су чиниле само четири престолне иконе и „две друге са Распјатије Христови, једна налогија врло мала проста са једним целивајућим иконом“. Црква није имала певнице, а једноставна крстионица је била узидана. Свештеник Александар Макаренко је 1933. годинезаписао да је стара црква саграђена 1837. године. Пошто је била у лошем стању и склона паду 1912. године је затворена, и почело се са припремом грађе за изградњу нове нересничке цркве. Цркву Вазнесења Господњег је посетио српски митрополит Димитрије 1908. године. Балкански ратови, а затим и Велики (1914-1918) су омели подизање нове црквене грађевине, и поред припремљеног материјала. Комунистичкевласти након Другог светског рата нису дозвољавале изградњу, тако да су током друге половине 20. века Нересничани одлазили на богослужења у цркву Св. Вазнесења Господњег у Кучеву. Почетком 1987. године напокон се отпочиње се са зидањем нове цркве у селу. Она је довршена и освећена2003. године (Николић 2010 : 322-323).

Предраг Мирковић у свом раду о светињама Браничева износи мишљење да се у атару Нереснице, на око 300 m од ушћа Буковске реке у Пек, налазио манастир Св. Димитрија, поменут у отоманском дефтеру из 1560. године. Препоставља да је М. Ст. Ризнић 1888. године писао о његовим остацима у Бањском пољу.[26] Међутим, поменути отомански дефтер јасно убицира манастир Св. Димитрија поред тврђаве Кучајне, тако да се ова претпоставка П. Мирковића може у потпуности одбацити.

На основу изнетих података може се закључити да су у атару Нереснице постојале две, или чак три цркве. Најстарија би била она коју помиње М. Ст. Ризнић и која се налазила код ушћа Буковске, тј. Топаначке реке у Пек, за коју локално станивништво прича да је манастирска, и која је саграђена 1822. или 1824. године. Феликс Каниц на истој локацији смешта „једну за-

26 На сајту http://svetinjebraniceva.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=83:-4000-&catid=35:2010-12-04-15-45-11&Itemid=54, приступљено 21. 12. 2018. године.

пуштену црквицу“ (Каниц 1989 : 246). Вероватно је реч о цркви Вазнесења Господњег сграђеној 1822/1824. године. Међутим, година изградње цркве наведена у летопису и код свештеника Александра Макаренка, не подудара се са информацијом изнетом у путопису Јоакима Вујића, у попису из 1836. године, и што је најважније са писмом Мијата Петровића из 1822. године. Вујићнедвосмислено каже да је у време његове посете Нересници постојала црква „између високи планина на рекама Комши и Пеку“ (Вујић 1828 : 79). Да ли свештеник А. Макаренко и црквени летопис греше наводећи као годину изградње 1837? Могло би се узети у обзир да је дошло до омашке приликом преписивања летописа и преношења информације, што се потврђује и подацима изнетим код Ј. Вујића, који се сматра крајње поузданим аутором. С друге пак стране, може се претпоставити да је велико освећење храма Вазнесења Господњег у Нересници извршено 1837. године, па летописац и свештеник Макаренко овај датум узимају као период када је црква коначно завршена.

Прихватимо ли 1822. годину као време изградње цркве Вазнесења Господњег у Нересници ситуација постаје много јаснија. Цркву је 1826. године видео Ј. Вујић, који нам на жалост не даје њен ближи опис, али наводи, што је веома битно, да је посвећена Вазнесењу Господњем. У попису из 1836. године црква је описана као скромна чатмара са кровом од дасака, а већ 1859. године се налазила у „стању сасвим худом“ (Николић 2010 : 322). Ф. Каниц је посећује у другој половини 19. века и карактерише је као „запуштену“, и наводи њену тачну локацију, код ушћа Буковичке (Топоначке) реке. М. Ст. Ризнић 1888. године наводи да је урасла у трње и да се не њене димензије не могу утврдити. Вероватно је након Ризнићеве посете дошло до делимичне обнове цркве у Бањском пољу, код извора Киселе воде, јер је 1908. године посећује митрополит Димитрије. Дефинитивно је стара црква Св. Вазнесења Господњег у Нересници затворена за богослужења 1912. године.

Стару нересничку цркву су током Првог светског рата спалили бугарски војници (Ђокић-Думић 2015 : 67).

Сумирајући познате чињенице о старој нересничкој цркви не може се тврдити да је она средњовековна грађевина, како неки аутори претпостављају. Сграђена је 1822. или 1824. године, као скромна чатмара, што објашњава и њено брзо пропадање, на античком локалитету, у близини извора који је локално становништво сматрало светим и исцелитељским.

ЦРКВА У РАБРОВУ

Раброво се први пут помиње у отоманском дефтеру из 1467. године под именом Храбровац.Село је припадало нахији Пек, односно Смедеревском санџаку,и налазио се у оквиру царског хаса. Храбровац је имао тада 34 куће раје и 2 удовице, а 1476. године 60 потпуна и 3 удовичка домаћинства и припадао је Хамзабегу (Миљковић и Крстић 2007 : 101). У Храбровцу (Раброву) је у дефтеру из 1467. године убележен и поп, што на посредан начин говори о могућем постојању цркве у овом месту (Миљковић и Крстић 2008 : 334).

Локално становништво верује да се у потесу Прокидан на локалитету Црквиште, у атару Раброва, налазила средњовековна црква, коју су спалили Турци. Драган Јацановић је крајем 90-их година 20. века обишао Црквиште, и тврди да постоје извесне археолошке индиције које поткрепљују народне легенде, без навођења ближих детаља (Младеновић и Јацановић 2002 : 150).

Током визитације егзарха Београдске митрополије Максима Радковића 1733. године Раброво је имало 25 српских домова под комором. Село је припадало парохији са центром у Клењу, коју је опслуживао јереј Петар Михајловић, рођен око 1689. године у Скопљу. Клењској парохији су, поред Раброва, припадала и села : Клење, Зеленике (Зеленик), Мустапић, Мишленовци (Мишљеновац), Макце и Чешлева бара (Чешљева Бара).Седиште парохије је било у Раброву до 1724. године. У Раброву је, како пише егзарх, постојала црква пре 1718. године, „но (ју је) турска војска запалила и сагорела“ (Витковић 1884 : 140-141; Бојковић и Ђокић 2016 : 30-31 и 193-195).

Јоаким Вујић је посетио цркву у Раброву 1826. године, и о њој пише да је од плетера и веома стара, а да

су је Турци уништавали и палили, а народ обнављао. Ј. Вујић није могао дознати ко је био ктитор и оснивач ове цркве. Тадашњи храм је сагрђен 1817. године и био је посвећен Св. апостолима Петру и Павлу (Вујић 1828 : 79-80).

У попису из 1836. године се наводи да је црква у Раброву посвећена Св. Петру и Павлу и да је сагрђена „у време Карађорђевог владања од они парохијани". Црква је имала малу порту, и налазила се у центру села на равном терену покрај пута. Зидови и кров су јој били сачињена од дрвене грађе. У време пописа је била у релативно добром стању и опремљена поребним црквеним утварима (Ђокић-Думић 2015 : 68-69).

У брдовитом делу атара Раброва, према Малој Бресници, на потесу Диван, налази се капела код извора свете воде, Диванског кладенца. Извор је веома посећен од стране локалног становништва, и сматра се да његова вода има исцелитељска својства.[27]

Судећи по помену попа у отоманском дефтеру из 1467. године Раброво је тада вероватно имало и своју цркву, и њене археолошке остатке би требало тражити на локалитету Црквиште у потесу Прокидан. Црква је у Раброву постојала и пре 1718. године, када су је Турци спалили, у одмазди због учешћа локалног становништва на страни Аустријанаца у рату 1716-1718. године. Рабровачка црква из тог периода је била сагрђена од слабог материјала, дрвета и чатме. Нову цркву су Рабровци сазидали 1817. године, и била је посвећена Св. Петру и Павлу, а њу је обишао и описао Јоаким Вујић 1826. године.

ЗАКЉУЧАК

Територија данашње општине Кучево је током историје често мењала господаре и налазила се у оквирима различитих државних система, и под јурисдикцијом великог броја конгрегацијски супротстављених црквених организација. Током 4. и у првој половини 5. века шира област Браничева, којој припада и Звижд, била је под патронатом епископске катедре са столицом у Вимунацијуму. Налети Хуна са истока и севера уништили су овај римски центар 441. године. Долазак Словена и Авара, а након њих и Бугара, у потпуности мења етнографску и културолошку слику данашње североисточне Србије. Звижд, и Браничево у целини, столећима су били у саставу бугарске државе и под патронатом бугарске цркве, са краћим или дужим прекидима, узрокованих освајачким походима Угарске и Византије. Крајем 13. века Браничевска земља, а са њом и жупа Звижд, постају саставни део рашког српског краљевства. Услед слабљења моћи централне власти од средине 14. века почињу да јачају обласни господари и локалне властеоске лозе, попут Растислалића. Политички круг окупљен око кнеза Лазара, са центром око саставка две Мораве преузима у другој половини 14. века примат и свој утицај шири на север и запад, потчињавајући и поробљавајући земље до тада готово независне локалне господе. Блиски сарадници кнеза Лазара и његови фамилијари врше прерасподелу моћи и иметка у новосвојеним областима и на тај начин учвршћују централну државну власт.Велику улогу у припајању, и ближем везивању новоосвојених крајева моравској кнежевини, имала је и српска патријаршија. Кнез Лазар и њему потчињена властела отпочињу са зидањем великог броја манастира и цркава у Браничевској земљи. Манастири добијају значајне земљишне поседе од којих су издржавати своја братства, а заузврат кнезу Лазару и његовој породици и наследницима дарују легитимитет да владају пропалом државом српских краљева и царева. Пораз на Косову и чести продори Турака мењају политичку слику на позорници касносредњовековне српске земље. Државно устројство се од почетка 15. века мења и Србија постаје деспотовина издељена на мање административне јединице, под називом власти, са центрима у знатнијим утврђеним градовима. Војнички властеоски сталеж постаје незаменљив фактор у политичким одлукама. Ободни крајеви државе, организовани у крајишта на челу са војводама велике политичке и економске моћи, постају главни ослонац државног апарата на челу са деспотом. Умни и учени деспот Стефан Лазаревић, склон књизи, али и одлучан и виспрен на новонасталој геополитичкој ветромети-

27 На сајту http://svetinjebraniceva.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=106:2011-03-14-19-16-52&catid=36:2010-12-04-15-47-04&Itemid=55, приступљено 23. 12. 2018. године.

ни, растрзан између Угарске и отоманске Турске, успео је да учврсти и ојача свој положај. У том периоду велики број припадника исихастичког покрета долази са југа, са Свете Горе и из Бугарске, и формирају своје центре у разним деловима Деспотовине.

Звижд, као ободна област Србије, са својим рудницима олова, злата и сребра, али и другим природним ресурсима, постаје посед, тј. метох две задужбине кнеза Лазара, Ждрела (Горњака) и Раванице око 1380. године. На крају владавине његовог наследника и сина деспота Стефана, на изворишту реке Далше, испод горе Висока, јеромонах Теодор, познатији као Инок из Дајше, започиње изградњу прве, за сада из историјских извора познате, монашке заједнице у области Звижда. Деспотова смрт 1427. године, и упади Турака и Мађара, омели су Теодора и његову сабраћу у намери да подигну манастир који су посветили Рођењу Богородице. Етнолози, историчари и археолози се већ дуго споре о тачној локацији иноковог манастира. Већина га убицира на простор Манастирског поља, у атар села Каоне. Велики манастирски комплекс, састављен од три цркве, конака и других пропратних грађевина, који су истраживачи друге половине 19. века могли да виде, обиђу и опишу, не одговара иноковом тврдњи да манастир никада није у потпуности сграђен. Могуће је претпоставиту да је комплекс у Манастирском пољу продукт обнове након 1557. године и поновног формирања Пећке патријаршије. Овај манастир се први пут јавља у отоманском дефтеру из 1560. године и био је посвећен Св. Николи. У његовим рушевинама је пронађен и печат митрополита браничевског и смедеревског из 1667. године, са одливеним ликом Св. Николе. Манастир, и вероватно једно од митрополитских средишта Браничева је, судећи по доступној историјској грађи, разорен током Великог бечког рата (1683-1699), и никада након тог догађаја није био обнављан. Његове развалине су свакако биле довољно импозантне у првој половини 18. века да га немачки, холандски и француски картографи уцртавају на својим мапама, а оближњем селу дају назив Клостер, тј. Манастир.

Постоје и друга тумачења и мишљења која иноков манастир смештају у потес Старе Дајше, и атар истоименог некадашњег села, које је нестало услед епидемије куге око 1740. године, а чији потомци данас насељавају Туријy и Ракову Бару.

Потврду наших домишљања могу дати само систематска археолошка истраживања оба локалитета, која би нам дала одговор на питање о времену зидања ових објеката, њиховој стратиграфији и односу са непосредним окружењем.

Средњовековном периоду припадају и црквишта на потесима : Дел(Селиште) у Кучеву, непознати локалитет у Кучајни (познат из историјскијх извора), Маринковац и Уста Бродичка у атару села Бродице, Црквеништво у Дубоки и остаци цркве на потоку Огашу лунг у атару Каоне.

Црква у Нересници, и поред свих покушаја да се веже за средњи век, доста је млађа сакрална грађевина, сазидана током првих десетлећа 19. века. Раброво је, с друге стране, вероватно имало цркву још у средњем веку, али њено постојање, за сада, можемо пратити тек од почетка 18. века.

Сакрална топографија општине Кучево изузетно је комплексна. Покушали смо да на основу расположиве грађе и историјских извора дамо почетни оквир за њено даље проучавање. С обзиром да територија општине, са изузетком Краку лу Јордана, представља белу мрљу на археолошкој карти данашње Србије, потребно је приступити једном систематском и мултидисциплинарном истраживању, које би дало одговоре на велики број питања везаних за изузетно богату и слојевиту историју овог краја. Сакрални споменици, цркве и манастири, представљају значајни елемент ове историјске, археолошке и етнографске слагалице, и завређују пуну пажњу посланика науке.

TOWARD THE STUDY OF CHURCHES AROUND KUČEVO

Summary. The early medieval history of the present day territory of Kučevo municipality is almost unknown. Some informations we could find in the medieval Hungarian, Bulgarian and Serbian sources, like the charters of Ravanica and Ždrelo (Gornjak) monasteries, notes of monk Teodor on the pages of Radoslav's Gospel etc. For the period between second half of XV century and the first half of XVII century we have the Ottoman Turkish defters, who provide us with lot of informations about the social and economic structures of the villages in Zvižd and Pek Nahiyahs. The maps from the first half on the XVIII century, during the period when the territory of present Kučevo municipality belong to the Kingdom of Serbia, as part of the Habsburg Monarchy, offering us the different datas about the network of the settlements in the area. The first Serbian researchers of the history, geography and ethnographyof the Zvižd region during the XIX century also pay attentions on the church ruins and the legends conected with them. The church history of the given region is also very rich, but almost never systematically researched. The remains of the medieval church structures we could find on the archaeological sites : Manastirsko polje, Stara Dajša and Kamenica in Kaona, Crkveništvo in Duboka, Del (Selište) in Kučevo, Usta Brodička and Marinkovac in Brodica and probably Crkvište in Rabrovo.

Key words: Kučevo municipality, Neresnica, Kaona, Dajša, Zvižd, the sacral monuments, Mihailo St. Riznić, medieval history.

ЛИТЕРАТУРА

БЛАГОЈЕВИЋ, Милош.Србија у доба Немањића, од кнежевине до царства : 1168-1371, Хрнике српске, књига прва, Београд, 1989.

БОЈАНИЋ-ЛУКАЧ, Душанка.„Власи у северној Србији и њихови први кануни“, Историјски часопис, књига XVIII, Београд, 1971, 255-269

ВАСИЉЕВ, Љупка.«Ко је инок из Далше, хиландарски писар прве половине XV века», Осам векова Хиландара. Историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура, ур. В. Корać, Београд, 2000, 399–402

ВИТКОВИЋ, Гаврило.„Извештај Максима Радковића, ексарха Београдског митрополита, 1733“,Гласник српског ученог друштва, Књига 56, Београд, 1884, 117-326

ВУЈАДИНОВИЋ, Стеван.„Привредно географске и саобраћајне одлике слива Пека“, Зборник радова САН, књигаXXXII, Географски институт 6, Београд, 1953, 1-88

ВУЈИЋ, Јоаким.Іоакіма Вуича Славено-Серпскаго Списателя Путешествіе по Сербіи : во кратце собственном руком неговом списано у Крагоевцу у Сербіи, Будим, 1828.

ВУКАШИНОВИЋ, Снежана. „Архитектура цркве манастира Брадаче и предлог реконструкције», Гласник ДКС 16, Београд, 1992, 116-118

ДИНИЋ, Михаило.Српске земље у средњем веку, Историјско-географске студије, Београд, 1978

ЂОКИЋ, Небојша-БОЈКОВИЋ, Гордан.Средњовековне цркве и манастири у Браничеву, по српским и аустријским пописима из XVIII века, Пожаревац, 2016

ЂОКИЋ, Небојша- ДУМИЋ, Оливера. «Тршка црква», Браничевски гласник 9, Пожаревац, 2014, 33-72

ЂОКИЋ, Небојша-ДУМИЋ, Оливера. «Црква у Звижду и Пеку у XVIII веку“, Записи, Годишњак Историјског архива Пожаревац, ГодинаIV, Број 4, Пожаревац, 2015, 65-83

ЗИРОЈЕВИЋ, Олга.„Средњи век и период турске владавине“, у Бор и околина, прошлост и традиционална култура, књига 1, Бор, 1973, 54-62

ИВКОВИЋ, Милош. „Смедеревска и Голубачка власт у време владавине деспота Ђурђа Бранковића“, Наш траг, Велика Плана, 2010, 437-449

ИВКОВИЋ, Милош.«Пронија у држави српских деспота», Зборник радова Византолошког институтLIII, Београд, 2016,323-341

КАРИЋ, Владимир. Србија : опис земље, народа и државе, Београд, 1887.

КАНИЦ, Феликс.Србија, земља и становништво од римског доба до краја XIX века, књига 1, четврто издање, Београд, 1989.

КАСАЛИЦА,Владислав.«Средњовековни црквени споменици у Горњачкој клисури», Гласник ДКС 17, Београд, 1993, 105-109

КАСАЛИЦА Владислав.«Сликарство цркве Заове», Гласник ДКС 17, Београд, 1993а, 152-155

КАТИЋ, Срђан. „Турско утврђење Кучајна од оснивања 1552/53. до аустријског освајања 1718. године“, Историјски часопис, књигаXLVIII, Београд, 2001а, 137-146

КАТИЋ, Срђан.„Улога Јевреја у отварању и развоју рудника Кучајна и Мајданпек у другој половини XVI века“, Годишњак за друштвену историјуVIII/1-2, Београд, 2001б, 7-17

КАТИЋ, Срђан. „Обрачуни ковнице златника у Кучајни из 1562/63. и 1570/71. године“, Мешовита грађа, књигаXXXI, Београд, 2010, 123-136

КАТИЋ, Татјана.„Сувоземни пут од Београда до Видина, Према дневнику похода Мустафа-паше Ћуприлића 1690. године“, Историјски часопис, књигаXLVII, Београд, 2000, 103-115

КНЕЖЕВИЋ, Бранка.«Манастири у Браничеву према турском попису 1467. Године», СаопштењеXX-XXI, Београд, (1988-1989), 1989, 197-209

КНЕЖЕВИЋ, Бранка.«Плоча са двојезичним натписом из 1218. године у Витовници», СаопштењеXXIX, Београд, 1997, 47-50

КОМАТИНА, Ивана.Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века, Београд, 2016.

КОРАЋ,Миомир.Сликарство Виминацијума, Београд : Центар за нове технологије, 2007.

КРСМАНОВИЋ, Бојана.„О односу управне и црквене организације на подручју Охридске архиепископије“, у Византијски свет на Балкану, књига 1, ур. Бојана Крсмановић и др, Београд, 2012, 17 – 39

КРСТИЋ, Александар.„Кучево и Железник, у светлу османских дефтера“, Историјски часопис, књига XLIX, Београд, 2002, 139-162

КРСТИЋ, Александар.«Поседи манастира Дренче и Ждрела у Браничеву», Историјски часопис, књига LIII, Београд, 2006, 123-144

КРСТИЋ Александар.„Проблеми убикације средњовековних насеља у Браничеву“, у Браничево кроз културну и војну историју СрбијеII, свеска 4, Пожаревац, 2007, 57-66

КРСТИЋ, Александар.„Османско продирање и демографске промене у Браничеву (1389-1459)“, у Браничево у историји Србије, Зборник радоваIII, Свеска 6, Пожаревац-Београд, 2008, 189-202

КРСТИЋ, Александар. 2012 „Краљ Жигмунд у Борчи, или када је и како Београд предат Угрима 1427. године?“, Историјски часопис, књигаLXI, Београд, 2012, 115-127

КРСТИЋ, А. 2013 «Подунавље и посавина Србије у позном средњем веку. Историјско-географски аспекти истраживања», у Историја и географија-сусрети и прожимања, Тематски зборник радова, ур. С. Божић, Географски институт «Јован Цвијић» САНУ, Институт за славистику РАН, Београд, 2013, 23-39

KRSTIĆ, Александар.„Urbanization and trade at the turbulent border : serbian towns on the Danube 1402-1459“, у Tibiscum, serie noua, istorie-arheologie 5, Caransebes, Editura Mega Cluj-Napoca, 2015, 363-376

ЛАЗИЋ, Антоније. „О рељефу Хомоља и Звижда“, Гласник Географског друштва, СвескаXV, Београд, 1929, 45-53

ЛАЗИЋ, Антоније. „Насељавање и развитак насеља у средњем и горњем Пеку“, Гласник географског друштва, свескаXXV, Београд, 1939, 11-37

МАДАС, Димитрије-ГАЈИЋ Александар.«Надгробне плоче и гробови ктитора цркве Богородице Пречисте у комплексу Ждрела у Горњачкој клисури», СаопштењеXV, Београд, 1983, 221-242

МАРКОВИЋ, Василије.Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији, Сремски Карловци, 1920.

МЕДОВИЋ, Аћим.„Окружје пожаревачко са землевидом држављописно (и по већој части) повестно описано А. Медовићем“, Гласник Друштва српске словесности, свезкаIV, Београд, 1952, 185-218

МИКИЋ, Ж. Илија.Виминацијум-интердисциплинарна интерпретација односа насељености и становништва од касне праисторије до касног средњег века, докторска дисертација, Филозофски факултет у Београду, ментори Гордана Војковић и др, Београд, 2016.

МИЛЕНКОВИЋ, Марина-РАДОВАНОВИЋ, М. Дејан и МИЉКОВИЋ, Милорад. 1996 „Рекогносцирања у областима Звижда и Хомоља : прелиминарни резултати и предлог заштите“, Гласник ДКС 20, Београд, 1996, 107-110

МИЛИЋЕВИЋ, Ђ. Милан.Кнежевина Србија, Београд, 1876.

МИЉКОВИЋ, Ема.«Османска популациона политика на крајишту : Браничево у другој половини XV века“, у Браничево у историји Србије, Зборник радоваIII, Свеска 6, Пожаревац-Београд, 2008, 202-213

МИЉКОВИЋ, Ема-КРСТИЋ, Александар.Браничево у XV веку, Историјско-географска студија, Пожаревац, 2007.

МИЉКОВИЋ, Ема-КРСТИЋ, Александар.«Парохијско свештенство у Браничеву у другој половини XV века“, Црквене студије 5, Ниш, 2008, 329-344

МЛАДЕНОВИЋ, Бен-ЈАЦАНОВИЋ, Драган. Насеља Браничева, географско-археолошко-историјска монографија, Пожаревац, 2002.

НИКОЛИЋ, Даница.«Извођење радова на цркви Заови 1992. године», Гласник ДКС 17, Београд, 1993, 145-149

НИКОЛИЋ, Милица.«Властелинство манастира Ждрела (Горњака)“, Историјски часопис, књигаXX, Београд, 1973, 149-155

НИКОЛИЋ,Радомир. 1970 «Живопис црквице Св. Николе у манастиру Горњаку», СаопштењеIX, Београд, 1970, 161-165

НИКОЛИЋ, Сања.„Црква Светог Вазнесења Господњег у Кучеву“, Саборност 4, Београд, 2010, 311-345

НИКОВ, Петр. Историја на Видинското княжество до 1323. година, Софија, 1922.

НОВАКОВИЋ, Стојан.„Град Вишесав и видинска област“, Годишњица Николе Чупића 5, Београд, 1883, 141-164

ПОПОВИЋ, Коста.Пут лицејских питомаца (јестаственичког одељења) по Србији године 1863 : из путн. Бележака целе експедиције, Београд, 1867.

РАДОВАНОВИЋ,М. Дејан.„Археолошка налазишта са сакралним садржајем на подручју Подунавског и Браничевског округа“, у Споменици Смедерева и Браничева 1, ур. Новак Јоцовић, Смедерево, 1997, 235-256

РАКИЋ, Зоран.„Уметност обновљене Пећке патријаршије (1557-1690)“, у Сакрална уметност српских земаља у средњем веку, ур. Драган Војводић и др, Београд, 2016, 497-514

РИЗНИЋ,Ст. Михаило.„Старински остаци у срезу звишком (окр. пожаревачком)“, Старинар српског археолошког друштва, годинаV/1, бр. 1, 31-39, бр. 2, 54-62, Београд, 1888.

РУВАРАЦ, Димитрије.„Митрополија београдска око 1735. године“, Споменик СКА 42, Београд, 1905, 101-204

СПРЕМИЋ, Момчило.Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба, Београд, 1994.

СТАРОДУБЦЕВ, А. Татјана. „Писани извори о црквама и манастирима подизаним или обновљеним у областима Лазаревића и Бранковића V : натписи и записи. Закључна разматрања“, Саопштења, књига 49, Београд, 2017, 111-140

СТОЈАНОВИЋ, Љубомир.Стари српски записи и натписи, Књига I, Српска краљевска академија, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, прво одељење, Споменици на српском језику, Књига 1, Београд, 1902.

СТОЈИЛОВИЋ, Слободан–ВАСИЋ, Јован. „Црква Заова. Испитивачки радови на живопису и иконостасу», Гласник ДКС 17,Београд, 1993, 156-157

TOMOVIĆ, Miodrag.„KrakuluJordanandgoldminingand metallurgyinantiquity“, Старинар српског археолошког друштва, књига 50, Београд, 2001, 155-185

УЗЕЛАЦ, Александар.„Браничево и околне земље пре и после монголске инвазије (1241-1242)“, у Браничево у историји Србије, Зборник радоваIII, Свеска 6, Пожаревац-Београд, 2008, 161-174

УЗЕЛАЦ, Александар.„Скитски разбојници у Бугарској пустињи : поглед једног ходочасника на Поморавље средином XI века“, Историјски часопис, књигаLIX, Београд, 2010, 59-76

УЗЕЛАЦ, Александар.„Цртице из историје Браничева у XIV веку“, у Власт и моћ, властела моравске Србије од 1365. до 1402. године, ур. Синиша Мишић, Крушевац, 2014, 305-318

УЗЕЛАЦ, Александар.Под сенком пса, Татари и јужнословенске земље у другој половини 13. века, Утопија, Београд, 2015.

ХЕРДЕР, Жигмунд Аугуст Волфганг фон.Барона Ж. А. В. Хердера рударскіи пут по Сербіи 1835. год. у изводу, Београд, 1845.

ЦУЊАК, Млађан. „Фреске XIV века у Горњачкој клисури“, Гласник ДКС 7, Београд, 1983, 54

ЦУЊАК, Млађан. „Обнова цркве манастира Брадаче, Археолошка истраживања“, Гласник ДКС 16, Београд, 1992, 115-116

ЦУЊАК, Млађан.„Сондажна истраживања на цркви Заови код Пожаревца“, Гласник ДКС 17, Београд, 1993, 149-151

ЦУЊАК, Млађан. „Неке цртице из прошлости манастира Орешковице“, Богословље бр. 44, Београд, 2000, 180-186

ЧАНАК-МЕДИЋ, Милка.„Ексонартекс цркве Светог Николе у Тргу код Жагубице“, СаопштењеXXIX, Београд, 1997, 69-80

ШКРИВАНИЋ, А. Гавро.„Раваничко властелинство», Историјски часопис, књигаXVI-XVII, 1966-1967, Београд, 1970, 235-254

ШПЕХАР, З. Олга.Настанак хришћанске сакралне топографије урбаних простора централног Балкана : од Миланског едикта до почетка 7. века, доктотска дисертација, Филозофски факултет у Београду, ментор Јелена Ердељан, 2012.

ШПЕХАР, Перица-ЈАЦАНОВИЋ, Драган. Касноантичка остава алата са локалитета Босиљковац код Кучева“, Viminacium 16, Зборник радова Народног музеја у Пожаревцу, Пожаревац, 2011, 25-58

Милица Пејчиновић[1]
Историјски архив у Панчеву
Република Србија

UDK: 949.711.3Панчево“1849*

БИТКА КОД ПАНЧЕВА 2. ЈАНУАРА 1849.

Апстракт: Почетком 2019. године, навршило се 170 година од битке код Панчева, у којој је истакнуту улогу, осим Стевана Книћанина имао и помало запостављени, али изузетно важан актер ове битке – Адам Косанић. Револуција 1848-1849. била је значајна за само Панчево, већ и за саму Војводину. У жестоким борбама против Мађара, Панчево је играло значајну улогу, јер је представљао једно од главних седишта Српског покрета током револуционарних година. Победа у бици код Панчева била је велика и значајна за српску војску и добровољце, због чега је владало велико одушевљење. Након ове победе, Панчево је Стевану Книћанину доделило титулу почасног грађанина, а од владике Петра II Петровића Његоша добио је медаљу Обилића за храброст.

Кључне речи: Панчево, Адам Косанић, Стеван Книћанин, Револуција 1848-1849.

Револуција 1848-1849.

Крај 1847. године, већину европских држава завхатио је талас револуционарних покрета који је кулминирао наредне – 1848. Први град који је био захваћен револуционарним покретом, био је Беч, а потом су то били и остали делови Хабзбуршке монархије. Главно обележје ових револуција била је тежња да се супротстави феудалном уређењу, ослобођење сељака од феудалних обавеза, бржи и бољи развој привреде, комплетан преображај друштва. Осим тога, револуција је имала и обележје борбе за националну слободу, јер се буђењем националне свести код народа јавила жеља за напуштањем Хабзбуршке монархије и оснивањем самосталних националних држава. Апсолутистичке монархије нашле су се у озбиљној опасности и неизвесној политичкој ситуацији. Већ у марту 1848, обистинио се страх од поменуте опасности, јер се победи националних идеја у Угарској придружило и ситно племство. Убрзо након демонстрација у Бечу, револуција је захватила и Пешту, а потом и остале делове монархије.

Међу првим градовима у Банатској војној граници, Панчево је пружило подршку револуцији која је избила у Пешти 15. марта 1848. године. Панчевци су очекивали и надали се бољим дане за граничаре који су овде живели. Наиме, како је Банатска војна граница, у оквиру које се налазило Панчево, била под контролом Беча, самим тим су у њој владали веома строги закони. Граничарима је суђено по законима још из времена Марије Терезије, а не по грађанском законику, а осим тога, није им суђено јавно, него тајно. Војна управа града контролисала је црквени и школски живот. Стога се очекивало да ће Револуцијом бити сломљен строги војни режим, па су се граничари радовали због стварања прилике да траже да сами управљају својом општином; постављају своју власт и чиновнике, као и да сами воде рачуна о градским приходима, тако што би разрезивали порезе и таксе, водили бригу о шумама, пашњацима, али и о коначењу војске.[2]

Већ од стварања српског покрета, организована је Народна гарда, која је бројала 800 људи под командом пуковника Георгија Милутиновића. Ова гарда је подељена у четири компаније. Током покрета војни обвезници су била лица способна за војску старости до

1 Историјски архив Панчево, Немањина 7, 26000 Панчево; arhivc@panet.rs; pejcinovicmilica@yahoo.com

2 Миховил Томандл, *Прилог историји Окружног народног одбора у Панчеву 1848-1849*, Зборник МСДН 40, Нови Сад 1965, страна 134.

50 година. Имућније породице које су имале само једног мушког потомка, могле су да нађу замену, уз обавезу финансирања исхране. Синови јединци из сиромашних породица војску су служили само у Панчеву. Породице с више мушких потомака слале су по једног или двојицу синова, који су се међусобно смењивали. Оваквом мобилизацијом настојало се да породице не остану без мушког потомства.[3]

Како се центар српског устанка у Банату налазио у Панчеву, устаници су организовали војне логоре, које су стално ојачавали, да би заштитили Панчево од напада из правца Вршца и Великог Бечкерека. Највећи логори у Банату били су Перлез, Алибунар и Врачев Гај.

Војни логор код Перлеза подигнут је с циљем да заштити продор Мађара из правца Великог Бечкерека, према Панчеву. Мађарски пуковник, Ерне Киш, заузео је Перлез[4] нападом на српске положаје раном зором. Срби су панично бежали усред бесомучног нападања мађарских војника. Крвава борба је трајала готово два сата, а Перлез је спаљен до темеља. Командант логора Јован Дракулић, сносио је одговорност за пораз. Пораз код Перлеза представљао је озбиљан ударац српским устаницима, из разлога што је пресечена веза између српских снага у Бачкој и Банату, а самим тим је и пут према Панчеву остао незаштићен.

Након потпуног губитка логора код Перлеза, главни логор српских устаника био је Томашевац, где се учвршћивао Стеван Книћанин. Због опрезности, Ерне Киш[5] није желео да настави гоњење разбијених српских трупа. Услед бежања добровољаца из Србије, Книћанин је наредио свим стражама на Дунаву да спрече пребеге, ухвате их и спроведу њему на даљи поступак. Командант српске војске Ђорђе Стратимировић, након сазнања да су српске војне снаге поражене код Перлеза, наредио је обустављање борбе с Мађарима код Темерина. Убрзо потом, стигао је у Томашевац, где је ојачао Книћанинов логор. Окружни одбор је наредио свим месним пододборима да Книћанина снабдевају храном, одећом, обућом и оружјем.[6]

Иако недовољно наоружана, без одеће и обуће, српска војска је остварила једну од највећих победа над Мађарима 1848. године. Битка код Томашевца одиграла се 5. децембра, када се сукобило више од 10.000 Мађара с 32 топа, под командом пуковника Јована Дамјанића са 3.000 српских добровољаца који су имали свега 12 топова, под командом Стевана Книћанина. Захваљујући одличној тактици и војним маневрима, српски добровољци су победили знатно моћнијег непријатеља. Име Стевана Книћанина постало је синоним за храброст и одважност, због чега је стекао славу и велики углед у Банату. Од Окружног одбора у Панчеву на поклон је добио топ ливен у тополивници у Панчеву.[7]

Продор Мађара према Панчеву је овом победом накратко заустављен. Мађарски команданти нису дозволили да их овај пораз обесхрабри, због чега су наставили да нападају Србе који су се налазили на положајима у Банату. Војвода Стеван Шупљикац је с војском кренуо да пружи помоћ Книћанину, не би ли спречили спајање мађарске војске из Вршца и Великог Бечкерека. Тада је дошло до жестоке битке код Јарковца, која се одиграла рано ујутру 12. децембра. Мађарски војници су били брутални према локалном становништву. Будући да су потиснули Книћанина с леђа, морао је да напусти утврђени Томашевац. Српска војска се повукла у Панчево, а војвода Шупљикац се разочаран и болестан вратио заједно с њима. Овај пораз је био јасан знак да је непријатељ одлучан у намери да заузме Панчево. Мађари су своје трупе почели да постављају северно од Панчева. Немили догађаји и напетост навели су војводу Стевана Шупљикца да тражи од патријарха Рајачића да четири компаније из Земуна пређу у Панчево, као и да Кнежевина Србија пошаље добровољце.

Истог дана је око 2.000 добровољаца из Србије прешло Дунав код Ковина, где их је војвода Шупљикац чекао. Добровољце је предводио Милутин Петровић, брат Хајдук Вељка. Овом приликом поздравио је добровољце чувеним говором: „Добро нам дошли, јунаци и браћо! Цио свет нека види да смо по мајци, да смо по

3 *Исто*, 141.

4 Офанзива на Перлез извршена је 2. септембра 1848.

5 Ерне Киш је након ове победе унапређен је у чин генерала.

6 Душко Петров Савичин, *Српски народни покрет 1848/49*, Зрењанин 2006, страна 80.

7 *Исто*, 98.

крви и млеку браћа рођена, нек види како браћа браћи својој у помоћ стижу", али је од великог узбуђења добио напад кашља и уз помоћ официра сишао с коња.[8] Неочекивано, др Константин Пеичић констатовао је смрт. Његово тело је пренето и положено у Успенску цркву, где је опело држао Васа Живковић, одакле су његове посмртне остатке пренети су у Манастир Крушедол.

Битка код Панчева

Вођство над Српским корпусом преузео је тадашњи конзул Фердинанд Мајерхофер.[9]

Књићанин је изненада добио наређење да из Црепаје пређе у Ново Село, са својим батаљоном и једним одредом који је предводио Адам Косанић. Циљ је био спајање са Српским војничким корпусом, да би се супроставили непријатељској војци генерала Киша, која је била све ближа Панчеву.[10] Изненадна смрт војводе Шупљикца изазвала је страх међу становништвом, после чега је мађарска војска састављена од коњице и пешадије, под вођством генерала Киша, кренула према Панчеву. Намера мађарске војске била је да освоје и униште Панчево, као главно упориште српског покрета у јужном Банату. Српски устаници су се тактички распоредили на положају према Новом селу, јер се војска генерала Киша приближавала из правца Вршца. Како је био приметан притисак од стране непријатеља, морало се приступити припреми одбране града. На Наделу[11], где су Срби провели ноћ у ишчекивању напада, одржано је саветовање, на коме је требало одлучити о даљем току одбране Панчева. Саветовању је присуствовао и команданд српског корупуса, генерал Фердинанд Мајерхофер, који је предлагао да се Панчево напусти, војска пређе у Србију и на тај начин град преда без борбе. На састанку је Косанић предложио да се не повлаче пред непријатељем, јер је сматрао да је то против свих тактичких правила, а осим тога, Косанић је нагласио да је Панчево врло добро ушанчено и самим тим припремљено за одбрану. Поврх свега, предочио је да би то значило да град и становници треба да се предају без борбе, да се војска мора повлачити преко Дунава по мразу, да не постоје довољне количине хране које би осигурале вишедневни марш.[12] Генерал Мајерхофер је према наводима Адама Косанића, реаговао изузетно бурно и питао га: „Да нећете можда Ви сами да заустављате непријатеља?! Зар нисте видели данас у каквом су метежу сви побегли пред непријатељем?! Не прихватам Ваш предлог!" (цитирано у оригиналу, М.П) У својој намери да брани град, капетан Косанић је био одлучан, стога је рекао да се неће повући пред непријатељем, већ је замолио Мајерхофера само да се побрине за хитну набавку хране. Незадовољан одговором, Мајерхофер се окренуо ка Књићанину очекујући подршку. Стеван Књићанин[13] је подржао Косанићев предлог, јер није желео да преда град без борбе, а и нагласио је да није кукавица, већ да је с разлогом дошао ту, да брани српски народ од непријатеља.[14] Након бурног састанка, Мајерхофер је отишао у Панчево, док су за то време Стеван Књићанин и Адам Косанић распоредили војску. Топови су били припремљени, а коњица је извиђала и контролисала кретање непријатеља. Рано ујутру 2. јануара 1849. године густа магла се надвила над Панчевом, а српске патроле су јавиле да је непријатељ разбио шанчеве.[15] Косанић и Књићанин су заједничким снагама решили све недоумице око положаја и распореда војске. Караула код Тамиша је била потпуно незаштићена, јер би са те стране непријатељ лако могао да их обиђе и препадне, јер је Косанић сматрао да би услед таквог пропуста, у потпуности били поражени. Након тога, добио је наређење од Књићанина да с батаљонима заузме Караулу, близу обале Тамиша.[16] Генерал Киш је имао одличан

8 Јован Стефановић Виловски, *Из живота једног ц. К. официра аустријско-српског војног кора у години 1848-1849. народног устанка српског*, Панчево 2008, страна 108.

9 А. Косанић, *Мој кратки верни животопис*, Историјски архив у Панчеву, страна 30.

10 *Исто*, 30.

11 Канал; у близини данашњег насеља Стари Тамиш у Панчеву.

12 *Исто*, 35.

13 Стеван Књићанин није говорио немачки језик, због чега је на састанку имао преводиоца.

14 А. Косанић, *н.д*, 36.

15 Ј. С. Виловски, *н.д*, 120.

16 А. Косанић, *н.д*, 37-38.

план и заиста је планирао са једним делом војске да крене преко Карауле. Размена ватре почела је рано ујутру, када се Косанићева војска нашла у директном сукобу с непријатељским батаљоном. Генерал Киш је уз помоћ Немаца из Јабуке пробио на редуту шанац на три места и упутио се ка Панчеву. Адам Косанић је са својом војском био најистуренији, због чега је први био на удару непријатеља. Овај положај Косанићеве војске је и спасио град од упада Кишове војске, јер је он схватио да је неопходно напасти непријатеље, а не чекати да буду нападнути. Због неприступачног терена, винограда и воћњака, непријатељска коњица се није најбоље снашла, што је искристила Косанићева пешадија.[17] Знатно бројније и надмоћније мађарске снаге напале су свом жестином српске положаје, али су сваки пут биле сузбијене уз велике губитке. Стеван Книћанин приметио је велико колебање у мађарској војсци, те је наредио противнапад и одбрану града до последње капи крви. Након овога, мађарска војска је потпуно растурена и дала се у бег. Поред Косанића, и Книћанин је отерао непријатељску војску стално бодрећи своје војнике. Знао је да непријатеља не треба пустити да се смири, већ их је гонио готово до Новог Села. Многи мађарски војници умрли су од хладноће или услед борбе. Мађарски генерал Ерне Киш је овом приликом побегао с бојног поља.[18]

Битка код Панчева 2. јануар 1849. (Музеј Војводине)

17 *Исто*, 40.

18 *Исто*, 40-41.

Закључак

Победа у бици код Панчева била је велика и значајна за српску војску и добровољце. Владало је велико одушевљење, а најзаслужнији су били Стеван Книћанин и Адам Косанић. Након ове победе, Панчево је Стевану Книћанину доделило титулу почасног грађанина, а од владике Петра II Петровића Његоша добио је медаљу Обилића за храброст. Занимљиво је да се у овој бици осим Книћанина, највеће заслуге имао капетан Адам Косанић, али је неправедно запостављен у историји. Захваљујући његовим записима о животу, можемо схватити колика је његова улога у организацији одбране града била. Његов предлог да се заштити Караула близу обале Тамиша је управо била пресудна, јер се намеће питање како би се онда завршио сукоб српске и непријатељске војске. Книћаниново поверење, искуство и одлучност, али и Косанићев енергичан и жилав напад, допринеле су да ова битка остане упамћена у локалној и националној историји.

У Историјском архиву у Панчеву недавно је пронађена фасцикла са документима о Адаму Косанићу, као и његовим потомцима. Када се у будућности буде приступило преводу и обради, верујем да ће се доћи до нових, непознатих информација о капетану Косанићу, али и дешавањима током 1848. године.

THE BATTLE OF PANČEVO, JANUARY 2, 1849.

Abstract. The beginning of 2019 marks the 170th anniversary of the battle of Pančevo. Besides Stevan Knićanin, Adam Kosanić – somewhat neglected but very important – had a prominent role in this battle. The revolution of 1848-1849 was important, not only for Pančevo but for the entire Vojvodina. Pančevo played an important role in the fierce battles against Hungary because it was one of the main headquaters of the Serbian Movement during the revolutionary years. The victory in Pančevo was big and significant for the Serbian Army and volunteers and it aroused immense enthusiasm. After the victory, Stevan Knićanin was named an honorary citizen and was awarded a Miloš Obilić medal for bravery by the Bishop Petar II Petrović Njegoš.

Resume. Victory in the battle near Pancevo was great and significant for the Serbian army and military volunteers. There was great enthusiasm in which they highlighted Stevan Knićanin and Adam Kosanić. After this victory, Stevan Knićanin, from the city of Pančevo received the title of honorary citizen. Interestingly, in this battle, besides Knićanin, Captain Adam Kosanić had the greatest merit, but he was unfairly neglected in history. Thanks to his record of life, we can understand how his role in organizing the defense of the city was. His proposal to protect Karaula near the Tamiš coast was just crucial, because the question arises as to how the conflict between the Serbian and the enemy armies would end. Knićanin's trust, experience and determination, as well as Kosanic's energetic and tough attack, contributed to this battle being remembered in local and national history.

Проф. др Ивана Крстић Мистрицеловић
Криминалистичко-полицијски универзитет у Београду
Република Србија

UDK: 342.8(497.11)“1903/1914“
342.3/.6(497.11)“1903/1914“
94(497.11)“1903/1914“

СКУПШТИНСКИ ИЗБОРИ У ПОЖАРЕВАЧКОМ ОКРУГУ У ДРУГОМ ПЕРИОДУ ВАЖЕЊА УСТАВА ОД 1888. ГОДИНЕ (1903-1914)

Апстракт: У раду се анализирају редовни и ванредни скупштински избори у пожаревачком округу, извршени на основу Устава од 1888. године, који је са извесним изменама враћен на снагу након Мајског преврата као Устав од 1903. године и Закона о изборима народних посланика из 1890. године. Анализа избора одржаних 1903, 1905, 1906, 1908 и 1912. године и припрема за изборе заказане за 1. август 1914. године, има за циљ да одговори на питање да ли је изборна пракса у другом периоду важења Устава од 1888. године била у складу са изборним начелима и прописима, да ли су изборни резултати осликавали народно расположење, тј. реалан однос снага политичких партија, и најзад, у којој је мери поштована слобода избора.

Кључне речи: скупштински избори, верификациони одбор, Пожаревац, пожаревачки округ.

УВОД

Устав од 1888, донет компромисом свих политичких странака и краља Милана Обреновића, враћен је након Мајског преврата на снагу као Устав од 5. јуна 1903. За разлику од ситуације из 1888., када је Радикална странка ради доласка на власт пристала на крупна ограничења парламентарног система који се новим уставом уводио, па и велике уступке у изборном систему који је новим уставом био прописан, услови у којима је 1903. решавано уставно питање били су битно другачији. Уставно питање је 1903. решено у једној изузетној ситуацији, која је искоришћена за наглашавање суверене власти народног представништва уз потискивање монархијског принципа, што ће битно утицати на будуће односе политичких странака и краља. Влада и народно представништво одлучили су да се на снагу врати Устав од 1888. у одсуству владаоца, а тек потом донели одлуку о доласку на престо Петра Карађорђевића, већ проглашеног за краља у војсци под утицајем официра завереника.

Иако још увек најјача и формално још увек јединствена, радикална странка била је суштински подељена на старорадикале и самосталне радикале, што је дошло до изражаја и приликом решавања уставног питања 1903. Старорадикали на челу са Главним одбором странке, који су до тада већ показали спремност да доласку на власт и опстанку у власти жртвују страначки програм и начела, залагали су се за останак на снази Устава од 1901. чије су октроисање помогли скупа са напредњацима. Самостални радикали, млађи радикали махом из редова интелигенције, били су незадовољни начином вођења странке и налазећи да се она мора вратити свом изворном програму из 1881, залагали су се за повратак у живот Устава од 1888. То је решење усвојено, захваљујући везама самосталаца са официрима завереницима, чији је утицај на решавање уставног питања након извршеног преврата био пресудан. Повлачење старорадикала, међутим, трајало је сасвим кратко и они су убрзо постали „главни корисници новог стања“[1]. Последњи њихов озбиљан уступак био је пристанак на повратак на снагу Устава од 1888, при чему су изменама у самом Уставу и пропуштањем да изборни закон усагласе са измењеним Уставом, изборни систем прилагодили својим потре-

1 Димитрије Ђорђевић, *Царински рат Аустро-Угарске и Србије 1906-1911*, Београд 1962, 35.

бама. Управо им је то и омогућило да током читавог другог периода важења Устава од 1888. више-мање континуирано нижу изборне успехе.

Приморани 1903. на повратак Устава од 1888, а имајући јаку већину у оба дома Народног представништва и искористивши брзину којом је решавано уставно питање, старорадикали су успели да релативизују принцип сразмерног представништва. Уставом је задржан изборни количник за израчунавање изборног резултата (свака кандидатска листа добија онолико мандата колико се пута изборни количник садржи у броју гласова који је на изборима добила), али се нерасподељени мандати, уколико их буде, сада додељују листи са највећим бројем гласова. Изменом чл. 92 Устава од 1888. који је предвиђао да нерасподељене мандате добија странка са бројем гласова најближим изборном количнику, умањени су изгледи мањих странака да бар по остатку добију своје представнике у скупштини.

Устав од 1888. предвиђао је обавезан избор квалификованих посланика, по два у сваком округу, који су се бирали одвојено од посланика са општим условима. Устав од 1903, међутим, прописао је обавезно кандидовање квалификованих посланика и у складу са том изменом изоставио одредбу о њиховом одвојеном бирању[2].

Мандат посланика изабраних општим редовним избором, који је према Уставу од 1888. трајао три године, продужен је 1903. на четири године, чиме је за једну годину пролонгирана обавеза партије на власти да периодично проверава ужива ли и даље поверење већине народа.

За стицање бирачког права Устав од 1888. је осим држављанства и пунолетства тражио и плаћање 15 динара непосредне годишње порезе. Устав од 1903. задржао је имовински изборни цензус, али се сада у 15 динара непосредне годишње порезе урачунавао и „стални државни прирез“, чиме је бирачко право проширено. Уставом од 1903. укинуте су бирачке карте којима је Устав од 1888. условљавао употребу бирачког права. Како су се бирачке карте добијале тек кад се докаже да је порез плаћен, њихово укидање фактички је значило да се за стицање бирачког права више не тражи да је порез у потребној количини плаћен, већ само да је разрезан.

По Уставу од 1888. посланичка и чиновничка служба биле су неспојиве, уз изузетак читавих категорија лица која су уз посланички мандат могла задржати државну службу. Уставом од 1903. је неспојивост посланичке службе проширена на председнике општина: „Чиновници и сви који се иначе налазе у државној служби, као и председници општина, ако би били изабрани за народне посланике и тога се мандата примили, губе свој положај“.

Устав од 1888. предвиђао је да се за свако гласачко место образује бирачки одбор у саставу: један општински одборник кога изабере општински одбор, по један представник сваке кандидатске листе и један судија, судски чиновник или правник. Устав од 1903. задржао је установу сталног бирачког одбора, с тим да у њега уместо правника улази једно лице „које је свршило факултет“, а у недостатку ових лице „које је свршило стручну школу“.

Према Уставу од 1888. посланик је из државне касе добијао путни трошак и дневницу чији се износ одређивао законом. Уставом од 1903. посланичка дневница утврђена је у износу од 15 динара, који ће постати разлог што се „по Србији прави лом и људи један на другог налетају као дивље звери“[3].

Прелазним наређењима Устава предвиђен је повратак на снагу одређених закона, међу којима и Закона о изборима народних посланика од 25. марта 1890. Изборни закон враћен је у важност административним путем, штампањем у службеним новинама, те је све до измена и допуна од 1910. био неусаглашен са Уставом упркос тврдњи у поднаслову да ступа на снагу „пошто је доведен у сагласност с истим уставом према његовом чл. 201. под II“[4]. Најважније одступање

2 Члан 99. Устава од 1903: „На свакој кандидатској листи изборног округа морају бити по два лица, која поред осталих уставних услова, општих за све посланике, испуњавају још и овај нарочити услов: Да су свршили који факултет у земљи или на страни, или коју вишу стручну школу, која стоји у рангу факултета“. *Устав Краљевине Србије од 5. јуна 1903. године*, Београд 1903.

3 *Србија*, бр. 12 од 17. априла 1905. године.

4 *Зборник закона и уредаба за Краљевину Србију* (=*Зборник*), књ. 58, 576-577.

изборног закона од Устава, с обзиром на практични домашај, било је задржавање засебног количника за квалификоване посланике који је умањивао степен пропорционалности изборног система[5], као и спојивост посланичког мандата и општинске службе[6].

ИЗБОРИ ОД 8. СЕПТЕМБРА 1903. ГОДИНЕ

Привремена влада Јована Авакумовића формирана након Мајског преврата поднела је по ступању краља Петра Карађорђевића на престо 12. јуна 1903. оставку, али је краљ истог дана указом образовао прву редовну владу под новим Уставом у истом саставу. Старорадикали који су у оба дома народног представништва имали већину, захтевали су реконструкцију владе у којој су имали само једног члана, док су самосталци тражили расписивање нових избора које би извршила Авакумовићева влада. Краљ је усвојио гледиште самосталаца. Пошто је 17. јуна прочитан краљев указ о закључењу скупштинских седница, Авакумовић је у име владе обећао заштиту слободе предстојећих избора[7].

Припремне изборне радње почеле су издавањем Указа од 24. јуна 1903, којим су наређени општи редовни избори народних посланика за четворогодишњу скупштинску периоду на Уставом одређен дан 8. септембар и сазив Скупштине за 1. октобар[8]. Државни одбор је 2. јула објавио *Преглед броја пореских глава по округзима и броја посланика појединих округа*, нагласивши да у број пореских глава изборних округа улази и број пореских глава вароши које за себе бирају посланике, према коме се на изборима 8. септембра бирало укупно 160 посланика (131 посланик из округа и 29 варошких)[9]. Настављајући свој рад, Државни одбор је 15. августа објавио и *Распоред лица која ће председавати или као чланови бити при бирачким одборима при избору народних посланика на дан 8. септембра 1903. године*[10].

У складу са Авакумовићевим обећањем, Влада је Расписом од 3. јула опоменула све власти да бирачи не смеју осетити ни најмањи њихов утицај и нагласила да Скупштина „треба да буде чист и слободан израз народне воље, правог народног расположења“[11]. Међутим, 2. августа извршена је реконструкција владе у коју су ушла четворица старорадикала[12]. Та је влада извршила је прве изборе под Уставом од 1903. На њима су учествовале радикална странка, која је тек у појединим изборним јединицама истакла јединствене кандидатске листе, док су у већини места старорадикали и самосталци имали одвојене листе, либерална странка, социјалдемократска партија и поједини напредњаци[13].

5 Јединствени количник за изналажење изборног резултата снижавао је изборну квоту, тј. увећавао шансе мањих странака да је достигну и буду заступљене у народном представништву, док је двоструки количник подизао изборну квоту, тј. обезбеђивао најјачој партији већину мандата. Слободан Јовановић, *Уставно право Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Београд 1924, 83. Упореди и: Михаило Илић, „Квалификовани посланици“, *Мисао*, XIV/1924, 379; Милан Марковић, „Један или два количника?“, *Глас права, судства и администрације*, II/1903, 817-818; Светолик Гребенац, *Из српског уставног права*, Београд 1910, 48-49.

6 Изборни закон није у потпуности усклађен са Уставом ни након усвајања измена и допуна 1910. Према допуни чл. 18 „председници и судије првостепених судова не могу се кандидовати у округу или вароши своје службе“, чиме им је пасивна бирачка способност само ограничена, а не и потпуно ускраћена. То је омогућавало политичкој странци на власти да и након избора задржи позиције у општинама у којима су председници изабрани за народне посланике били из њених редова.

7 „Ми нарочито хоћемо и учинићемо са своје стране све, да избори народних посланика који ће се у најкраћем времену по уставу и закону наредити, буду потпуно слободни, буду прави израз жеље народа српскога“, те „ћемо слободу избора огарантовану Уставом, заједмчити нашим јавним потписима“, казао је Авакумовић. *Српске новине*, бр. 137 од 18. јуна 1903. године.

8 *Зборник*, књ. 58, 789.

9 *Српске новине*, бр. 150 од 4. јула 1903. године.

10 *Српске новине*, бр. 186 од 15. августа 1903. године.

11 *Српске новине*, бр. 150 од 4. јула 1903. године.

12 Министра правде самосталца Љубу Живковића заменио је Михаило Јовановић, министара просвете самосталца Љубу Стојановића заменио је Добра Ружић, министра војног Јована Атанацковића заменио је Леонида Соларовић и министра финансија др Воју Вељковића заменио је Александар Борисављевић. *Српске новине*, бр. 177 од 3. августа 1903. године.

13 Српска социјалдемократска странка организована је у јулу месецу 1903. Напредна странка која је била расформирана почетком 1897. након оставке Новаковићеве владе, почела је да прибира своје редове тек од новембра 1904. када је поново почела излазити *Правда*. Одлука да се странка поново образује донета у мају 1905. остварена је тек у јануару 1906, те није учествовала као странка на скупштинским

У пожаревачком изборном округу са 62.542 пореских глава требало је изабрати 12 посланика са општим условима и два квалификована посланика и то на 137 гласачком месту у округу, не рачунајући варош Пожаревац који је по слову самог Устава бирао једног посланика. За председника главног бирачког одбора одређен је судија Касационог суда Светозар Јањић, а за чланове председник пожаревачког првостепеног суда Божидар Маршићанин и председник пожаревачког општинског суда или његов заступник.

За посланика за варош Пожаревац кандидовали су се: апотекар из Пожаревца Јосиф А. Чечелски[14], адвокат из Пожаревца Драгутин Милићевић[15], терзијски радник Драгутин Б. Гајић[16] и терзија пожаревачки Коста Д. Стојичевић[17]. Пошто на избору извршеном 8. септембра ниједан кандидат није добио апсолутну већину, наређен је накнадни избор за 14. септембар. Од 1787 бирача колико је било уписано у бирачки списак, гласало је њих 1313. Драгутин Милићевић добио је 683 гласа, Јосиф Чечелски 613, Коста Стојичевић 12 и Драгутин Б. Гајић 5 гласова. Како је накнадном избору довољна била релативна (проста) већина, бирачки одбор је за посланика огласио Драгутина Милићевића и издао му пуномоћје[18].

За изборе посланика у пожаревачком округу своје засебне кандидатске листе истакле су обе радикалске фракције и либерали. За посланике са општим условима старорадикали су кандидовали трговца из Голупца Ристу С. Поповића, трговца из Великог Градишта Јоцу М. Селића, кафеџију из Жагубице Јована А. Јовановића, адвоката из Пожаревца Павла Поповића, земљоделца из Великог Лаола Чеду Љ. Илића, трговца из Божевца Петра Васића, трговца из Ракинца Симу К. Радовановића, трговца из Великог Градишта Миливоја Ђ. Добричића, земљоделца из Дубравице Јована Стојановића, земљоделца из Рановца Петра Стефановића, земљоделца из Влашког Дола Ненада Стојановића и земљоделца из Бара Милована Стојадиновића, а за квалификоване посланике окружног физикуса из Пожаревца др Станојла Вукчевића и професора из Пожаревца Луку Јевремовића[19].

Самостални радикали су у округу пожаревачком за обичне посланике кандидовали адвоката из Београда Љубомира Живковића, трговца из Великог Градишта Рафаила Мијаиловића, професора Велике Школе из Београда Владу Тодоровића, економа из Великог Села Алексу Нешића, абаџију из Петровца Живка Станисављевића, трговца из Кушиљева Љубомира Степановића, трговца из Кучева Димитрија Стефановића, економа из Кличевца Живана Симића, земљорадника из Породина Јована Здравковића, трговца из Кнежице Петра Мијаиловића, трговца из Голупца Тому Стојановића и тежака из Табановца Алексу Ђокића, а за квалификоване посланике адвоката из Пожаревца Јована Јеличића и лекара из Жагубице др Радисава Јаковљевића[20].

Либерална странка је за пожаревачки округ као кандидате за посланике са општим условима истакла адвоката из Пожаревца Стојана Рибарца, земљоделца из Божевца Жику Дачића, трговца из Великог Градишта Тасу Д. Обрадовића, свештеника из Петровца Милана С. Радојковића, трговца дрварског из Београда Васу Николића, трговца из Ракинца Мратинка Милојевића, учитеља из Брежана Мијаила Стојановића, трговца из Ореовице Јеврема Марковића, земљоделца из Кисиљева Станоја С. Илића, трговца из Кучева Божу Вучетића, трговца из Куле Косту Стокића и земљоделца из Жагубице Стевана Филиповића, а за посланике

изборима 1903. и 1905. Неслагање у радикалној странци зачето још у време Тимочке буне резултирало је коначним цепањем странке 1904, када су се самостални радикали организовали као засебна странка. Либерална странка је у септембру 1904. променила име у народна (национална) странка

14 Кандидатска листа потврђена је 20. августа 1903. од стране председника окружног пожаревачког суда Божидара К. Маршићанина, који је потврдио и остале три варошке и све три окружне изборне листе. *Српске новине*, бр. 193 од 24. августа 1903. године.

15 Изборна листа је потврђена 23. августа 1903. *Српске новине*, бр. 196 од 29. августа 1903.

16 Кандидатска листа је оверена 21. августа 1903. *Српске новине*, бр. 196 од 29. августа 1903.

17 Листа је потврђена 21. августа 1903. *Српске новине*, бр. 196 од 29. августа 1903.

18 *Српске новине*, бр. 210 од 17. септембра 1903. године.

19 Кандидатска листа потврђена је 25. августа 1903. *Српске новине*, бр. 197 од 31. августа 1903. године.

20 Кандидатска листа је оверена 25. августа 1903. *Српске новине*, бр. 198 од 2. септембра 1903. године.

са нарочитом квалификацијом општинског лекара из Пожаревца др Миту Манојловића и професора гимназије Кнеза Михаила из Пожаревца Јована Кангргу[21].

На изборима који су 8. септембра 1903. извршени на свим бирачким местима у округу пожаревачком у најбољем реду и без већих неправилности, од 50434 бирача колико је било уписано у азбучни бирачки списак, гласало је 29151, од којих за листу Љубе Живковића 11091, за листу Ристе Поповића 9857, а за листу Стојана Рибарца 8203 гласача. Главни бирачки одбор је за изабране посланике са општим условима огласио самосталце Љубу Живковића, Рафаила Михаиловића, Владу Тодоровића, Алексу Нешића и Живка Станисављевића, радикале Ристу Поповића, Јоцу Селића, Јована А. Јовановића и Павла Поповића и либерале Стојана Рибарца, Жику Дачића и Тасу Обрадовића, а за квалификоване посланике самосталца Јована Јеличића и радикала Станојла Вукчевића, којима је и издао посланичка пуномоћја[22].

Народна скупштина, раније сазвана у редовно заседање за 1. октобар, сазвана је Указом од 9. септембра у ванредни сазив за 16. септембар 1903[23]. Верификациони одбор у који су изабрани Никола Николић, Аца Станојевић, др Војислав Вељковић, др Михаило Полићевић, др Миленко Веснић, Драгутин Васић, Велимир Карић, Коста Стојановић и Ђока Симић[24], прегледао је посланичка пуномоћја и изборна акта и 20. септембра поднео Скупштини свој извештај. Пошто су у пожаревачком округу и вароши Пожаревцу избори „извршени потпуно правилно и против њих нема никакве жалбе“, верификациони одбор је предложио да се они оснаже[25].

Претрес извештаја верификационог одбора почео је на скупштинском састанку од 25. септембра. Начелна дебата о изборима није вођена, те је одборски известилац Веснић прочитао прву тачку извештаја у којој су били избори које је верификациони одбор сматрао правилним и предложио да се као такви оснаже, међу којима су били и избори у пожаревачком округу и вароши Пожаревцу. Скупштина је без већином гласова примила прву тачку извештаја[26]. Пошто су се на састанку од 4. октобра посланици изабрани на више места изјаснили кога се избора прихватају[27], избори у пожаревачком округу сишли са скупштинског дневног реда.

На изборима народних посланика од 8. септембра 1903. радикали су добили 74,8% (старорадикали 38,3%, самосталци 36,5%), либерали 17,8%, напредњаци 6%, социјалдемократе 1% и остали 0,4%[28]. Пожаревачки округ је дао шесторицу самосталних радикала, петорицу старорадикала и тројицу либерала, а варош Пожаревац једног самосталца. Први скупштински избори извршени након Мајског преврата показали су да радикали и поред унутарстраначких размирица уживају поверење већине бирача у целој земљи, па и у пожаревачком округу, у коме су добили чак 12 од 15 посланичких мандата.

ИЗБОРИ ОД 10. ЈУЛА 1905. ГОДИНЕ

Нарушено јединство радикалне странке обновљено је одмах након избора пошто је Никола Пашић, који је за самосталце био главна препрека заједнице са старорадикалима, остао изван Главног одбора странке[29]. Радикалска влада Саве Грујића образована

21 Кандидатска листа потврђена је 21. августа 1903. *Српске новине*, бр. 198 од 2. септембра 1903. године.

22 Извештај главног бирачког одбора за изборни округ пожаревачки од 12. септембра 1903, *Српске новине,* бр. 208 од 14. септембра 1903. године.

23 *Зборник*, књ. 58, 830.

24 *Стенографске белешке о раду Народне скупштине*, ванредни сазив за 1903, 3.

25 *Стенографске белешке о раду Народне скупштине*, ванредни сазив за 1903, 4.

26 *Стенографске белешке о раду Народне скупштине*, ванредни сазив за 1903, 14-15.

27 Љуба Живковић, изабран за посланика у пожаревачком и подринском округу, примио се пожаревачког избора. Владимир Тодоровић примио се избора за крушевачки округ, те је за посланика пожаревачког округа позван следећи из листе самосталних радикала, Љубомир Степановић. *Стенографске белешке о раду Народне скупштине*, ванредни сазив за 1903, 98.

28 Олга Поповић-Обрадовић, *Парламентаризам у Србији 1903-1914,* Београд 1998, 166-167.

29 Одмах потом су обустављена засебна страначка гласила, *Уставна Србија* и *Одјек*, а *Самоуправа* опет постала орган јединствене

21. септембра 1903. у Скупштини готово није имала опозицију, али није била ни потпуно сигурна јер није могла са сигурношћу рачунати на подршку прилично неиздиференциране радикалске скупштинске већине. Покушај да се влада ојача личностима од ауторитета учињен 26. јануара 1904, када су у њу ушли Пашић, Пачу и Давидовић, остао је без успеха. Сукоби самосталских и радикалских министара у питању наоружања и изградње железница, као и поводом извесних законских предлога, отежавали су рад владе. Услед тога су седнице Скупштине морале бити одложене, а када се она састала, самосталски посланици подржали су своје министре и влада је поднела оставку.

Нова хомогена радикалска влада Николе Пашића решила је питање наоружања закључивши зајам за набавку топова у Француској, ради чијег је одобрења Скупштина сазвана у ванредни сазив за 8. мај 1905. Пошто је већ приликом избора председника постало јасно да Скупштина зајам неће одобрити, Пашић је од краља затражио распуштање Скупштине и расписивање нових избора. Краљ је радикалима предложио коалицију са самосталцима, али је тај његов предлог одбијен. Мандат за састав нове владе добио је Љуба Стојановић и 16. маја 1905. образована је хомогена самосталска влада[30].

Указом од 17. маја наређени су ванредни општи избори народних посланика на дан 10. јула 1905. и сазив Скупштине на дан 25. јула 1905[31], чиме су званично отпочеле припремне изборне радње. Председник владе и министар унутрашњих дела Љуба Стојановић је у *Распису* окружним начелствима и Управи града Београда од 23. маја нагласио да „Влада је ставила себи у задатак, да се избори народних посланика изврше без икаквог утицаја власти, те да се види право расположење народно". Затраживши „од подручних ми органа да ми помогну, те да тако и буде", Стојановић им је запретио да ће свако одступање од закона строго казнити[32].

Државни одбор је 25. маја објавио *Преглед пореских глава и броја посланика појединих округа*, напоменувши да ће „број посланика појединих изборних округа, односно вароши остати исти, који је био и за прошле изборе" и да у број пореских глава изборних округа улази и број пореских глава вароши које за себе бирају посланике[33]. У вароши Пожаревцу имао се изабрати један посланик, док је у пожаревачком округу са 62542 бирача требало изабрати 12 посланика са општим условима и два квалификована посланика. Државни одбор је 1. јуна објавио и *Списак лица која ће председавати или као чланови бити при бирачким одборима на изборима посланика на дан 10. јула 1905. године*. За председника бирачког одбора у вароши Пожаревац одређен је Чедомиљ Станковић, судија првостепеног пожаревачког суда, док је за председника главног бирачког одбора пожаревачког округа одређен члан Државног савета Гргур Миловановић, а за члана председник првостепеног пожаревачког суда Медо Ђаја [34]. Распоред бирачких одбора накнадно је претрпео извесне измене, те је уместо Миловановића за председника главног бирачког одбора за округ пожаревачки одређен члан Државног савета Светозар Милосављевић[35].

Влада је озбиљно схватила преузету обавезу у погледу слободе избора и уздржала се од сваке радње која би превазилазила редовно припремање избора. За разлику од ранијих избора у чијим су припремама највише коришћене могућности ресора Министарства унутрашњих дела, на ове изборе влада је ишла са затеченим општинским управама и наслеђеним полицијским апаратом[36]. Министар финансија је *Расписом* од

радикалне странке. Васа Казимировић, *Никола Пашић и његово доба 1845-1926*, II, 16-17.

30 Овај краљев поступак изазвао је оштру борбу путем штампе између радикалских и самосталских теоретичара - први су тврдили да је образовање изборне владе у конкретним околностима у Србији било непарламентарно, док су други бранили право краља да владу поверу и странци која у Скупштини нема већину. Практична последица овог спора била је та да краљ Петар до краја своје владавине више није правио „експерименте" са мањинском владом.

31 *Зборник*, књ. 60, 237.

32 *Српске новине*, бр. 114 од 24. маја 1905. године.

33 *Српске новине*, бр. 115 од 25. маја 1905. године.

34 *Српске новине*, бр. 120 од 1. јуна 1905. године.

35 *Српске новине*, бр. 136 од 19. јуна 1905. године.

36 Да је председник владе Стојановић управо због избора задржао ресор унутрашњих дела, потврђује то што га је већ 30. јула 1905, практично одмах након избора, препустио Ивану Павићевићу. Полицијски апарат

30. маја, упућеним поводом предстојећих избора свим царинарницама, окружним благајницама и пореским одељењима, препоручио „да апсолутно ништа не чине ауктoритетом своје власти, чиме би се могла изазвати и сумња да се утиче на слободу избора“[37].

На изборима 10. јула 1905. своје листе истакле су радикална, самостална, либерална, социјалдемократска странка и новоформирана сељачка слога[38], а напредњаци су и на овим изборима учествовали као појединци.

За избор посланика у вароши Пожаревцу кандидовали су се: лекар из Пожаревца др Мита Манојловић[39], економ из Пожаревца Јован С. Јовановић[40], трговац из Пожаревца Сава А. Јовановић[41], столарски радник из Пожаревца Димитрије Стокић[42] и воскар из Пожаревца Петар Мартић[43].

За избор посланика у округу пожаревачком било је чак седам кандидатских листа. Кандидати либералне странке за посланике са општим условима били су адвокат из Пожаревца Стојан Рибарац, трговац из Великог Градишта Таса Д. Обрадовић, Професор гимназије из Београда Миливоје Банић, свештеник из Петровца Милан С. Радојковић, трговац из Ореовице Јеврем Марковић, механџија из Кучева Ђока Марјановић, земљоделац и кафеџија из Курјача Јован Мијатовић, трговац из Голупца Никола В. Недељковић, трговац из Жагубице Стеван Филиповић, земљоделац из Породина Вујица Петровић, земљоделац из Шапина Живота М. Рајчић и земљоделац из Куле Коста Стокић, а за квалификоване посланике професор гимназије из Београда Боривоје Ј. Поповић и лекар среза млавског из Петровца др Тома О. Милић[44]. На другој либералској листи кандидовани су за обичне посланике тежак из Шапина Милентије Арсић, тежак из Великог Села Светозар Милић, тежак из Кисиљева Станоје С. Илић, трговац из Лазнице Рака Миленковић, економ из Бискупља Јован Стојадиновић, трговац из Бубушинца Ђорђе Николић, тежак из Трновча Станојло Милојковић, тежак из Стамнице Благоје Илић, тежак из Вуконске Јанош П. Јенић, тежак из Влашког Дола Арса Раденковић, тежак из Браничева Спасоје Стевић и тежак из Крепољина Милан М. Милошевић, а за посланике са нарочитом квалификацијом адвокат из Београда Димитрије Христић и адвокат из Пожаревца Љуба К. Ђорђевић[45].

Самостални радикали кандидовали су за посланике са општим условима председника владе и министра унутрашњих дела из Београда Љубу Стојановића, економа из Кличевца Живана В. Симића, трговца из Малог Лаола Лазара Милојковића, економа из Породина Јована Здравковића, тежака из Крупаје Косту Станковића, свештеника из Сене Михаијла Стојаковића, земљоделца из Забрђа Николу Јовановића, трговца из Голупца Тому Стојиловића, трговца из Кушиљева Љубомира М. Степановића, трговца из Великог Градишта Рафаила Михаиловића, тежака из Смољинца Милоша О. Николића и тежака из Куле Миту Марковића, а за квалификоване посланике председника пожаревачког првостепеног суда из Пожаревца Меда Ђају и професора из Пожаревца Милоша Динића[46].

На листи Светомира Николајевића, посланика Србије у пензији из Београда, који је формално припадао напредној странци а у јавности словио за двор-

био је резултат промена Стојана Протића, који је још у време Пашићеве владе отпочео припреме за изборе и то, према тврдњи самосталаца, „недозвољеним средствима“. Димитрије Ђорђевић, „Парламентарна криза у Србији 1905. године“, *Историјски часопис*, XIV-XV/1963, 167.

37 *Српске новине*, бр. 119 и 120 од 31. маја и 1. јуна 1905. године.

38 Српска народна сељачка слога образована је у априлу 1905. године.

39 *Српске новине*, бр. 134 од 21. јуна 1905. године. Кандидатска листа потврђена је 17. јуна 1905. И ову и све остале кандидатске листе потврдио је дежурни судија пожаревачког првостепеног суда Павловић.

40 *Српске новине*, бр. 135 од 22. јуна 1905. године. Листа је оверена 16. јуна 1905.

41 *Српске новине*, бр. 138 од 26. јуна 1905. године. Кандидатска листа потврђена је 23. јуна 1905.

42 *Српске новине*, бр. 138 од 26. јуна 1905. године. Изборна листа је оверена 22. јуна 1905.

43 *Српске новине*, бр. 138 од 26. јуна 1905. године. Кандидатска листа потврђена је 22. јуна 1905.

44 *Српске новине*, бр. 139 од 27. јуна 1905. године. Листа је потрђена 22. јуна 1905. године.

45 *Српске новине*, бр. 142 од 30. јуна 1905. године. Листа је оверена 23. јуна 1905. године.

46 *Српске новине*, бр. 146 од 5. јула 1905. године. Листа је потврђена 25. јуна 1905. године.

ског радикала, за обичне посланике кандидовани су трговац из Великог Градишта Сава М. Обрадовић, тежак из Кобиља Петар Васић, свештеник из Петровца Јеврем Поповић, трговац из Влашког Дола Илија Ђорђевић, шпедитер и економ из Дубравице Димитрије Марковић, трговац из Брњице Гаврило Павловић, трговац из Жагубице Петар Рибарац, трговац из Ракинца Милутин Цветковић, тежак из Братинца Радован Стојадиновић, тежак из Вешнице Стеван Рајић и тежак из Златова Василије Петровић, а за квалификоване посланике адвокат из Пожаревца Илија П. Ђорђевић и судија из Пожаревца Драгутин Нешковић[47]. На листи тзв. умерених радикала кандидовани су за посланике са општим условима председник Државног савета из Београда Сава Грујић, индустријалац из Бубушинца Милорад Карамарковић, трговац из Великог Градишта Миливоје Ђ. Добричић, трговац из Жабара Јова С. Јовановић, трговац из Божевца Петар Васић, трговац из Петровца Стеван Новаковић, тежак из Мишљеновца Живан Перић, тежак из Рановца Петар Стевановић, тежак из Пожежене Иван Тадић, тежак из Суводола Драгутин Ј. Милошевић, тежак из Ћовдина Ђорђе Илић и тежак из Брежана Бранко Павловић, а за квалификоване посланике својица професора из Пожаревца, Лука Јевремовић и Владимир Радивојевић[48]. На листи старорадикала су кандидати за обичне посланике били трговац из Голупца Риста С. Поповић, трговац из Великог Градишта Јоца Селић, трговац из Жагубице Јован А. Јовановић, економ из Куле Михаило С. Марковић, абација из Кучева Јосиф Николић, економ из Дрмна Драгутин Ђурић, економ из Петровца Милосав Бигдановић, учитељ из Ћирковца Драгутин Марковић, тежак из Батовца Благоје Рајичић, земљоделац из Макаца Сава Јеремић, трговац из Манастирице Петар Илић и економ из Раброва Славко С. Пајић, а за посланике са посебним условом адвокат из Пожаревца Јован П. Јеличић и окружни физикус из Пожаревца др Станојло Вукчевић[49]. Најзад, на засебној радикалској листи индустријалца из Маљуревца Лазара С. Карамарковића кандидовани су за посланике са општим условима још и економ из Александровца Радоје Вукашиновић, тежак из Петровца Стојадин П. Михаиловић, пољопривредник из Лознице Светозар Глигоријевић, тежак из Пољане Ђорђе А. Савић, тежак из Бискупља Спасоје Стојадиновић, тежак из Ракове Баре Голуб Пауновић, тежак из Великог Поповца Јован Лазаревић, тежак из Пожежене Милан Рашић, тежак из Сибнице милосав Јовановић, тежак из Стамнице Сима Пауновић и тежак из Брадараца Димитрије Јовић, а за квалификоване посланике пожаревачки адвокат и бивши судија Касационог суда Алекса Радуловић и адвокат из Пожаревца Милан Матић[50].

Избори су 10. јула извршени без икаквих нереда у целој земљи. У вароши Пожаревцу је по азбучном бирачком списку било 1682 бирача, од којих је гласало њих 865. Кандидат др Мита Манојловић добио је 538 гласова, Јован С. Јовановић 209, Сава А. Јовановић 52, Петар Мартић 49 и Димитрије Стокић 17 гласова. Бирачки одбор је за посланика огласио либерала др Миту Манојловића и издао му пуномоћје[51]. У пожаревачком округу је од 59122 бирача, колико их је било уписано у азбучне бирачке спискове, своје бирачко право на изборима искористило њих 25750. Кандидатска листа Љубе Стојановића добила је 9555, Стојана Рибарца 5402, Саве Грујића 4018, Ристе Поповића 2471, Светомира Николајевића 2294, Лазара Карамарковића 1623 и Милентија Арсића 387 гласова. Главни бирачки одбор за пожаревачки округ огласио је за изабране посланике са општим условима самосталце Љубу Стојановића, Живана Симића, Лазара Милојковића, Јована Здравковића и Косту Станковића, либерале Стојана Рибарца, Тасу Обрадовића и Миливоја Банића, умерене радикале Саву Грујића и Милорада Карамарковића, радикала Ристу Поповића и дворског радикала Светомира

47 *Српске новине,* бр. 147 од 6. јула 1905. године. Листа је оверена 21. јуна 1905. године.

48 *Српске новине*, бр. 148 од 7. јула 1905. године. Листа је потврђена 23. јуна 1905. године.

49 *Српске новине*, бр. 149 од 8. јула 1905. године. Листа је оверена 27.јуна 1905. године.

50 *Српске новине*, бр. 148 од 7. јула 1905. године. Листа је оверена 28. јуна 1905. године.

51 Извештај бирачког одбора за варош Пожаревац од 10. јула 1905. *Српске новине*, бр. 153 од 13. јула 1905. године.

Николајевића, а за квалификоване посланике самосталца Меда Ђају и либерала Боривоја Ј. Поповића[52]. Пожаревачки округ и варош Пожаревац дали су на овим изборима за народне посланике шесторицу самосталаца, петорицу либерала, двојицу умерених радикала и по једног умереног и дворског радикала.

Скупштина се састала у ванредни сазив 25. јула и након поделе у секције изабрала верификациони одбор у саставу: Никола Николић, Љуба Давидовић, Драгутин Пећић, Ћока Стојковић, Алекса Ратарац, Медо Ђаја, Милорад Драшковић, Коста Стојановић и Риста Поповић. Верификациони одбор је прегледао посланичка пуномоћја и изборна акта и 29. јула поднео Скупштини свој извештај. Пошто су избори у пожаревачком округу извршени потпуно правилно и против њих није било жалби, одбор је предложио да се они оснаже[53]. Избор у вароши Пожаревцу жалбом су оспорили Чедомир Рајковић и Милан Јовановић зато што је бирачки одбор био незаконито састављен јер „као члан бирачког одбора није био председник општинског суда, већ општински одборник, који је изабратом кандидату и пуномоћије потписао", што је „председник општинског суда силом уклоњен из зграде где је гласање вршено", што су пуштани гласачи „и после 8 часова" и што су „гласачи поткупљивани". Верификациони одбор предложио је Скупштини да нареди истрагу „како би се утврдило да ли стоје наводи жалбе, који би, у случају да постоје, били од утицаја на правилност избора", а нарочито „по томе, што се из записника бирачког одбора види, да председник општинског суда није био члан нити је пуномоћије изабраном кандидату потписао". Одборски известилац Медо Ђаја одвојио је своје мишљење, налазећи да састав бирачког одбора није незаконит, јер „опште наређење у чл. 90. Устава именује као члана бирачког одбора и општинског одборника", као и „последња алинеја чл. 108. изборног закона као специјално наређење за изборе у случају чл. 54. Устава"[54].

Одмах по отварању Скупштине, 30. јула, влада је поднела оставку, а истог дана Стојановић је образовао нову владу[55]. Претрес извештаја верификационог одбора почео је на скупштинском састанку од 1. августа 1905. Захтев Настаса Петровића да се о изборима води начелна дебата је, упркос подршци старорадикалских посланика, одбачен је већином гласова и Скупштина је прешла на расправу о појединим изборима[56]. Усвајањем прве тачке извештаја, у којој су међу правилним неоспореним изборима били и избори у пожаревачком округу, ти су избори оснажени. Избор у вароши Пожаревцу, за који је одбор предложио Скупштини да нареди истрагу, а Медо Ђаја да се као правилан прими, био је на дневном реду на састанку од 4. августа. Посланик Димитрије Машић подржао је мишљење Ђаје, закључивши да „овде нема никакве повреде законске", што се може „најбоље оценити по том, што жалиоци своје наводе нису ничим потврдили". Стојан Рибарац, који је био истог мишљења, замолио је Скупштину „да не обраћа пажње на један унапред удешен незнатан недостатак, да прије предлогу мањине одборске и да овај избор оснажи". На то је старорадикалски посланик Никола Узуновић одговорио предлогом да се о избору у вароши Пожаревцу одлучи поименичним гласањем. Пошто је његов предлог потпомогао довољан број посланика (20), приступило се гласању поименце и Скупштина је са 80 гласова за и 43 гласа против усвојила мишљење одборске мањине

52 Извештај Главног бирачког одбора за округ пожаревачки, *Српске новине*, бр. 156 од 16. јула 1905. године.

53 *Стенографске белешке о раду Народне скупштине*, ванредни сазив за 1905, 12.

54 *Стенографске белешке о раду Народне скупштине*, ванредни сазив за 1905, 17.

55 Министарство унутрашњих дела преузео је Иван Павићевић, до тада министар народне привреде и заступник министра правде (од 23. маја 1905. када је министар правде Никола Николић поднео оставку), а нови министри били су Милорад Драшковић као министар народне привреде и Драгутин Пећић као министар правде. Ивана Крстић Мистрицеловић, *Избори у Краљевини Србији – од недостижног идеала до аутентичног парламентаризма*, Београд 2017, 131.

56 *Стенографске белешке о раду Народне скупштине*, ванредни сазив за 1905, 22-24. Старорадикали ће у Скупштини сазваној 1.октобра 1905. у редовно заседање у дебати о нацрту адресе оштро критиковати предизборну агитацију самосталаца на питању зајма за наоружање који је закључила Пашићева влада. Одговори самосталаца били су да је влада Љубе Стојановића задржала „удешени полицијски апарат" који је радио у корист старорадикала и да је „водила изборну борбу у свиленим рукавицама". *Стенографске белешке о раду Народне скупштине*, редовни сазив за 1905, 112-120.

и тако оснажила избор у вароши Пожаревцу[57].

Изборни резултат потврдио је изразиту радикалску опредељеност српског бирачког тела: радикалске листе добиле су заједно 70,7% укупног броја гласова, у коме су самосталци учествовали са 38,4%, а радикали са 32,3% гласова[58]. „По небројени пут велика већина бирача даје своје гласове за радикалске кандидате ... Тако то иде 25 година. Сви ми остали који се боримо против радикализма и његових теорија, остајемо у мањини. Радикали се цепају, владају и греше, али народ остаје уз њих", вајкали су се либерали[59]. Измене унете у изборни систем 1903. (напуштање система највећег остатка уз задржавање двоструког количника), које у време јединства радикалне странке нису биле од значаја, показале су у условима постојања две радикалске странке готово једнаке снаге у бирачком телу ефекат који није био занемарљив. Разлика од само 6% гласова између две најјаче странке показала се као врло значајна приликом расподеле мандата. Са 38,4% гласова самосталци су добили 81 од 160 посланичких места[60] и са само једним послаником већине образовали хомогену владу.

ИЗБОРИ ОД 11. ЈУНА 1906. ГОДИНЕ

Стојановићева самосталска влада је са само једним послаником већине у Скупштини од самог почетка била у тешком положају. Влада је одбацила зајам за наоружање Пашићеве владе, али други, повољнији, није закључила. Аустро-Угарска је појачала притисак на Србију да код њених банака узме зајам за наоружање, чиме би стекла увид у стање и спрему српске војске, и принуди је да закључи нови трговински уговор којим би је држала у економској зависности. Оптерећена још и немогућношћу решења завереничког питања чиме је била условљена обнова дипломатских односа са Енглеском, Стојановићева влада је одступила 1. марта 1906. Нову владу образовао је Сава Грујић, који је претходно прешао у самосталну радикалну странку, али овај покушај да се влада ојача променом на врху није успео и Грујић је 4. априла поднео оставку владе. Мандат за састав нове владе краљ је 17. априла поверио Пашићу. Хомогена радикалска влада решила је завереничко питање и издејствовала код краља распуштање Скупштине и нове изборе.

Указом од 19. априла распуштена је Скупштина и наређени ванредни општи избори народних посланика на дан 11. јуна 1906. Свестан да је јединство странке заувек изгубљено, Пашић је намеравао да на овим изборима коначно рашчисти питање превласти у радикалском бирачком телу. Главни циљ владе био је обрачун са „млађом браћом", те се у припреми избора водила начелом да циљ оправдава средство. Министар унутрашњих дела Протић показао је изузетну систематичност у пречишћавању чиновништва и смењивању општинских управа – одмах по расписивању избора измењени су готово сви окружни и срески начелници, а затим и цео полицијски апарат до последњег полицијског писара. Свог главног противника, самосталну радикалну странку, радикали су у агитацији представљали као партију отпадника из осталих „реакционарних" странака. Либерали су оценили да се цео наш парламентарни живот, па и државна политика у целини своди на то која ће радикална странка бити на власти, ради чега су за две и по године три пута организовани општи избори[61]. И напредњаци су приметили да се у Србији поставља само једно питање – „јесмо ли за старију или млађу радикалску браћу" упитали: „Хоћемо ли се икад смирити од избора и од беспрекидног бирања?"[62].

Државни одбор је 22. априла објавио *Преглед броја пореских глава по окрузима и броја посланика појединих округа*, напоменувши да је број пореских глава исти као на прошлим изборима и да у број пореских

57 *Стенографске белешке о раду Народне скупштине*, ванредни сазив за 1905, 112-113.

58 Либерали су добили 15,2%, напредњаци 8%, коалиција либерала и напредњака у топличком округу 1%, социјалдемократе 3,7% и сељачка слога 0,9%. Олга Поповић-Обрадовић, *Парламентаризам у Србији 1903-1914*, 185.

59 *Србија*, бр. 33 од 13. јула 1905. године.

60 Либерали су добили 17, напредњаци 4, социјалдемократе 2 и сељачка слога једно посланичко место. Радул Вељовић, *Статистички преглед избора народних посланика за 1903, 1905, 1906 и 1908 годину*, Београд 1910.

61 *Српска застава*, бр. 115 од 21. маја 1906. године.

62 *Видело*, бр. 30 од 6. маја 1906. године.

глава изборних округа улази и број пореских глава вароши које засебно бирају посланике[63]. На изборима 11. јуна, дакле, бирало се 160 народних посланика, од чега 131 у окрузима и 29 у варошима. У пожаревачком округу требало је изабрати 12 обичних и два квалификована, а у вароши Пожаревцу једног посланика. Настављајући свој рад Државни одбор је 3. маја објавио *Распоред лица која ће председавати или као чланови бити при бирачким одборима на избору посланика на дан 11. јуна 1906. године.* За председника бирачког одбора у вароши Пожаревцу одређен је судија првостепеног пожаревачког суда Драгутин С. Нешковић[64], за председника Главног бирачког одбора за округ пожаревачки потпредседник Државног савета Пера Велимировић и за члана председник првостепеног пожаревачког суда Медо Ђаја[65].

На изборима од 11. јуна учествовали су радикали, самосталци, напредњаци, либерали, социјалдемократе и кандидати сељачке слоге. За посланика у вароши Пожаревцу кандидовали су се пожаревачки лекар либерал др Мита Манојловић[66], судија првостепеног пожаревачког суда напредњак Драгутин Нешковић[67], економ из Пожаревца радикал Игњат Н. Тодоровић[68], пожаревачки трговац самосталац Мијаило Маринковић[69] и лекар среза рамског и голубачког напредњак др Милутин Живковић[70]. У пожаревачком округу биле су потврђене радикалска, напредњачка, самосталска и либерална кандидатска листа. На радикалској листи председника владе Николе Пашића, на напредњачкој листи индустријалца Лазара Карамарковића, као и на листама напредњака чији је носилац био пожаревачки адвокат Илија Ђорђевић, самосталаца коју је носио Љуба Стојановић и либерала чији је носилац био Стојан Рибарац, кандидована су иста лица као за претходне изборе, с тим што је њихов редослед био делимично промењен.

На избору за варош Пожаревац од 1854 бирача уписаних у азбучни бирачки списак гласало је њих 1148, од чега за др Миту Манојловића 676, за Игњата Тодоровића 369, за Михаила Маринковића 57, за Драгутина Нешковића 30 и за др Милутина Живковића 16. Бирачки одбор за варош Пожаревац за изабраног посланика је огласио либерала др Миту Манојловића и издао му пуномоћје[71]. У пожаревачком округу је од 54575 лица колико их је према азбучним бирачким списковим имало бирачко право гласало њих 36113, од чега за изборну листу Николе Пашића 15002, за листу Љубе Стојановића 9569, за листу Стојана Рибарца 6742, за листу Илије Ђорђевића 3199 и за листу Лазара Карамарковића 1704. На основу таквог изборног резултата, Главни бирачки одбор за округ пожаревачки огласио је за посланике са општим условима радикале Николу Пашића, Јоцу Селића, Петра Васића, Стевана Новаковића, Јована С. Јовановића, напредњаке Илију Ђорђевића и Лазара Карамарковића, самосталце Љубу Стојановића, Алексу Нешића и Лазара Милојковића, либерале Стојана Рибарца и Жику Дачића, а за квалификоване посланике радикала др Станојла Вукчевића и самосталца Меда Ђају[72]. Пожаревачки крај, дакле, дао је Скупштини шест радикала, четири самосталца, три либерала и два напредњака.

Скупштина произашла из избора од 11. јуна, који су извршени уз огроман притисак полицијских и општинских власти и бројне неправилности у раду бирачких одбора, састала се 25. јуна и након поделе у секције изабрала у верификациони одбор Чеду Радовића,

63 *Српске новине*, бр. 90 од 22. априла 1906. године.

64 Државни одбор је 16. маја учинио измене у Распореду. Уместо Драгутина Нешковића за председника бирачког одбора у вароши Пожаревцу одређен је судија првостепеног пожаревачког суда Љубомир Марковић. *Српске новине*, бр. 114 од 21. маја 1906. године.

65 *Српске новине*, бр. 99 од 3. маја 1906. године.

66 *Српске новине*, бр. 111 од 18. маја 1906. године. Ову, као и све остале изборне листе потврдио је Медо Ђаја, председник првостепеног пожаревачког суда 13. маја 1905. године.

67 *Српске новине*, бр. 114 од 21. маја 1906. године. Листа је оверена 17. маја 1906. године.

68 *Српске новине*, бр. 118 од 28. маја 1906. године. Листа је потврђена 25. маја 1906. године.

69 *Српске новине*, бр. 115 од 25. маја 1906. године Листа је оверена 19. маја 1906. године.

70 *Српске новине*, бр. 121 од 31. маја 1906. године. Листа је потврђена 25. маја 1906. године.

71 Извештај бирачког одбора за варош Пожаревац од 11. јуна 1906. године, *Српске новине*, бр. 136 од 18. јуна 1906. године.

72 Извештај главног бирачког одбора за пожаревачки округ од 14. јуна 1906. године. *Српске новине*, бр. 135 од 17. јуна 1906. године.

Меда Ђају, Марка Трифковића, Илију Илића, Милорада Драшковића, Милоша Ћосића, Јосифа Јањушевића, Настаса Петровића и Косту Борисављевића. Пошто је прегледао посланичка пуномоћја и изборна акта, верификациони одбор поднео је свој извештај који је прочитан на састанку Скупштине 1. јула. Међу изборима за које је одбор предложио Скупштини да их оснажи нашавши да су извршени правилно и да против њих није било никаквих жалби, били су и избори посланика у пожаревачком округу[73]. Против избора у вароши Пожаревцу жалио се Коста Димитријевић, наводећи да је „кандидат г. Мита Манојловић заједно са г. Стојаном Рибарцем подмићивао бираче на дан гласања“ и да су „ова двојица дали 200 динара службеницима из Љубичева“. Нашавши да жалбени навод није ничим доказан, верификациони одбор је жалбу одбацио и предложио Скупштини да овај избор оснажи[74].

Претрес извештаја верификационог одбора почео је у Скупштини 5. јула. У начелној дебати Љуба Стојановић је казао да се влада служила свим средствима да би „измајсторисала себи већину“ и поручио радикалима да се не радују постигнутом циљу, јер за њих „нису гласали свесни политички гласачи ... већ су гласали, који су гласали под Христићем, Владаном, и Цинцар-Марковићем“[75]. На примедбу о премештају великог броја чиновника упућену од свих посланика који нису припадали радикалној странци, Протић је одговорио да је то учинио с пуним правом „јер нико не може од мене тражити да ја плаћам трошак опозицији да војује против владе“[76]. Пошто се начелна расправа о изборима продужила, Петар Васић, који је први пут ушао у Скупштину као посланик пожаревачког округа приметио је да је уместо „реда, рада, слоге и љубави“, које је очекивао у представничком дому, у Скупштини „за ово 15 дана слушао и оно што нисам слушао ни по кафанама“[77]. Најзад, Скупштина је 13. јула већином гласова примила изборе за које је верификациони одбор предложио да се као правилни оснаже, међу којима су били и избори у пожаревачком округу и вароши Пожаревцу[78]. Пошто је Илија Ђорђевић поднео оставку, за посланика пожаревачког округа 18. јула позван је др Војислава Маринковића[79], чиме су пожаревачки избори скинути са дневног реда Скупштине.

Изборни резултати показали су непромењену ситуацију у погледу подељености бирача на радикале и нерадикале – у радикалске кутије слило се 72, 5% укупног броја гласова, а за нерадикалске листе остало је само27,5%[80]. Међу двема радикалским странкама поново је дошло до прерасподеле гласова, али овога пута у корист радикала: радикали су добили 42,9%, а самосталци 29,6% укупног броја гласова. Изборна победа радикала наглашена је расподелом посланичких мандата: од 160 посланичких места радикали су добили 91[81]. Солидна скупштинска већина омогућила им је формирање хомогене владе.

73 *Стенографске белешке о раду Народне скупштине*, ванредни сазив за 1906, 13.

74 *Стенографске белешке о раду Народне скупштине*, ванредни сазив за 1906, 15.

75 Стојановић је навео и методе којима се влада у предизборној кампањи служила: трговцима је чињен попуст на железници, поповима обећавано уређење свештеничког стања, сељацима у новоослобођеним крајевима обећавано је опраштање аграрног дуга, а свим сељацима било је допуштено да секу шуму. Посебно је указао на то да је премештено више од хиљаду указних, а вероватно исто толико и неуказних чиновника, закључивши да је влада постала дужник чиновника „који су учинили услугу влади тражиће накнаду и то не у класама од којих се у последње време читав пљусак просуо, него и на други начин“. *Стенографске белешке о раду Народне скупштине*, ванредни сазив за 1906, 50-52.

76 *Стенографске белешке о раду Народне скупштине*, ванредни сазив за 1906, 54.

77 *Стенографске белешке о раду Народне скупштине*, ванредни сазив за 1906, 147.

78 *Стенографске белешке о раду Народне скупштине*, ванредни сазив за 1906, 153.

79 *Стенографске белешке о раду Народне скупштине*, ванредни сазив за 1906, 266.

80 Либерали су добили 12,5%, напредњаци 8%, коалиција либерали-напредњаци 3,1%, социјалдемократе 2,6%, сељачка слога 0,9% и остали 0,6%. Радул Вељовић,*Статистички преглед избора народних посланика за 1903, 1905, 1906 и 1908 годину.*

81 Самосталци су добили 47, либерали 16, напредњаци 5 и социјалдемократе 1 посланика. *Стенографске белешке о раду Народне скупштине*, ванредни сазив за 1906, Прилог уз скупштинско заседање у октобру 1906. године.

ИЗБОРИ ОД 18. МАЈА 1908. ГОДИНЕ

Пашићева радикалска влада била је у Скупштини изложена жестоким нападима опозиционих посланика, који су постепено усклађивали своју акцију ради обарања радикала са власти. Пошто полицијски притисци и гоњења нису престајали, најчешћа мета опозиционих напада био је министар Протић. Суочен са ванбуџетским стањем услед опструкције коју су самосталци повели у Скупштини у пролеће 1907, Пашић је попустио и ресор унутрашњих дела је у мају преузео Настас Петровић. Скупштинска опструкција је обустављена, али је управо нови министар био повод нових жестоких напада на владу већ у септембру 1907. Решење је нађено у одлагању скупштинских седница. За време док је Скупштина била одложена влада је, припремајући се за нове скупштинске изборе, извршила општинске изборе[82].

Указом од 31. марта 1908. распуштена је Скупштина и наређени ванредни општи избори народних посланика на дан 18. маја 1908. и сазив Скупштине на дан 5. јуна 1908[83]. Тиме су званично отпочеле припремне изборне радње.

Државни одбор је 9. априла 1908. објавио *Преглед пореских глава и броја посланика појединих округа*, уз напомену да у број пореских глава изборних округа улази и број пореских глава вароши које за себе бирају посланике. И на овим изборима требало је за Скупштину изабрати укупно 160 посланика (131 из округа и 29 варошких). У пожаревачком округу са 62542 пореских глава требало је изабрати укупно 14 посланика, 12 са општим и 2 са посебним условима, а у вароши Пожаревцу једног посланика[84]. Државни одбор је 13. априла објавио и *Списак лица која ће председавати или као чланови бити при бирачким одборима на избору посланика на дан 18. маја 1908. године.* За председника бирачког одбора за варош Пожаревац одређен је судија првостепеног пожаревачког суда Драгутин Нешковић, за председника Главног бирачког одбора у округу пожаревачком судија Касационог суда Љубомир Симић и за члана председник првостепеног пожаревачког суда Алекса Анђелковић[85].

Чињеница да ће радикалска влада поново спровести изборе није пружала много наде опозицији. Пошто је полицијски апарат био резултат промена које је извршио још министар Протић, заступник министра унутрашњих дела Марко Трифковић није морао да се у том смислу посебно ангажује. Расписом од 22. априла он је упозорио државне органе „да се уздржавају од свега што би могло дати повода да се посумња у законитост избора“, а Расписом од 14. маја опоменуо је полицијске и општинске власти „да је њихова најглавнија дужност да се на дан избора 18. ов. мца. одржи највећи ред у целој земљи“, ради чега треба да „буду у местима својих канцеларија, како би се у случају потребе према чл. 64. изорног закона могли брзо одазвати и сваки неред предупредити“ [86]. Једино средство којим је опозиција располагала у изборној борби била је агитација путем страначке штампе и зборова, коју је радикалска полиција сузбијала па је било и физичких обрачуна. „Крвави и варварски режим фузионашки и опет је ударио у проливање крви“, вајкали су се самосталци[87]. Слобода избора је, као и до сада у Србији, само „слободно изопачавање, слободно подваљивање, слободно терање комедије с једним светим начелом“, закључили су напредњаци[88].

На изборима од 18. маја 1908. учествовале су радикална, самостална, либерална, напредна и социјалдемократска странка и сељачка слога. Либерали и напредњаци су на основу искуства из избора 1905. и 1906. у већини изборних јединица истакли заједничке кандидатске листе. Приближавањем опозиционих скупштинских група током пролећа 1908. у јавности

82 Министар унутрашњих дела Протић је 14. јануара 1907. упутио Распис свима окружним начелствима о надзору над самоуправнм властима, а 1. децембра 1907. и посебан Распис свима начелствима и Управи града Београда о сазиву општинскнх седница. *Зборник*, књ. 62, 1, 563.

83 *Српске новине*, ванредни број 74 од 31. марта 1908. године.

84 *Српске новине*, бр. 82 од 9. априла 1908. године.

85 *Српске новине*, бр. 85 од 13. априла 1908. године.

86 *Српске новине*, бр. 111 од 16. маја 1908. године.

87 *Одјек*, бр. 115 од 19. маја 1908. године. На самосталском предизборном збору у Александровцу полиција је инсценирала сукоб, чији је циљ, како су тврдили самосталци, био да се убију неки њихови прваци. У обрачуну који је затим настао било је мртвих н рањених.

88 *Недељни преглед*, 11/1908, 180.

је створен утисак да ће поводом предстојећих избора доћи до удруживања опозиције. Заједнички опозициони блок није створен, али су самосталци у седам вароши на накнадном избору ушли у изборни споразум са „удруженом опозицијом националцима и напредњацима“[89].

За избор посланика у вароши Пожаревцу кандидовани су радикал Јован С. Јовановић, економ из Пожаревца[90], либерал Љуба Ђорђевић, пожаревачки адвокат[91], и самосталац Мика Маринковић, трговац из Пожаревца[92]. За избор посланика за пожаревачки округ потврђене су четири кандидатске листе. На радикалској листи кандидовани су за посланике са општим условима председник владе Никола Пашић, трговац из Жагубице Анта Радосављевић, трговац из Великог Градишта Јоца Селић, трговац из Божевца Петар Васић, трговац из Петровца Стеван Новаковић, трговац из Жабара Јован Јовановић, трговац из Кучева Илија Јанковић, економ из Великог Лаола Чеда Љ. Илић, трговац из Кушиљева Мата Максимовић, економ из Малог Црнића Илија Миленковић, трговац из Кличевца и економ из Петровца Милосав Богдановић, а за квалификоване посланике окружни пожаревачки физикус др Станојло Вукчевић и председник првостепеног градиштанског суда Тимотије Ж. Савовић[93].

Самосталци су за обичне посланике кандидовали бившег председника владе Љубу Стојановића, свештеника из Сена Михаила Стојаковића, економа из Трновча Благоја Антића, трговца из Ракинца Симу К. Радовановића, економа из Жагубице Косту Станковића, тежака из Смољинца Милоша О. Николића, економа из Доње Крушевице Радојка Миладиновића, тежака из Табановца Алексу Ђокића, тежака из Породина Јована Здравковића, економа из Кличевца Драгољуба В. Симића, тежака из Дубравице Стојана Ђокића и ковача из Петровца Јована Петровића, а за квалификоване посланике пожаревачког адвоката Милана Марјановића и адвокатског приправника из Пожаревца Драгутина Ранковића[94].

Либерални кандидати за посланике са општим условима били су шеф странке Стојан Рибарац, трговац из Великог Градишта Сава Ат. Бајкић, лекар из Петровца др Тома Милић, економ из Шапина Живко Р. Миливојевић, трговац из Породина Вујица Петровић, трговац из Кучева Ђока Марјановић, економ из Александровца Радоје Вукашиновић, трговац из Жагубице Стеван Филиповић, тежак из Брежана Живота Стојановић, тежак из Миљевића Живојин Радосављевић, трговац из Трњана Петар Б. Стојадиновић и тежак из Великог Лаола Мијаило Бранковић, а за квалификоване посланике двојица адвоката, Љуба Ђорђевић из Пожаревца и Боривоје П. Лукић из Петровца[95].

На листи напредњака су за обичне посланике кандидовани директор Опште привредне банке из Београда др Војислав Маринковић, индустријалац из Маљуревца Лаза Карамарковић, трговац из Кличевца Стојан Стојићевић, економ из Ракинца Живко П. Тодоровић, трговац из Жабара Димитрије Милутиновић, тежак из Макаца Лалко Савић, трговац из Петровца Добросав Петровић, трговац из Жагубице Петар Рибарац, трговац из Кучева Станоје Јовић, економ из Влашког Дола Лука Милорадовић, трговац из Голупца Никола Богдановић и економ из Малог Црнића Милован Б. Стефановић, а за квалификоване посланике пожаревачки судија Драгутин Нешковић и пожаревачки инжењер Пера Ракић[96].

Избори су 18. маја извршени уз огроман притисак општинских и полицијских власти и бирачких одбора. Скупштина произашла из избора од 18. маја саста-

89 Љуба Стојановић је у писму месним одборима нагласио да од тога „зависи опстанак овог коруптивног режима“. Архив САНУ, 12542.

90 *Српске новине*, бр. 97 од 1. маја 1908. године. Листа је оверена 26. априла 1908. године. Све листе потврдио је председник првостепеног пожаревачког суда Алекса Анђелковић.

91 *Српске новине*, бр. 100 од 4. маја 1908. године. Листа је оверена 30. априла 1908. године.

92 *Српске новине*, бр. 103 од 7. маја 1908. године. Листа је потврђена 3. маја 1908. године.

93 *Српске новине*, бр. 103 од 7. маја 1908. године. Листа је оверена 2. маја 1908. године.

94 *Српске новине*, бр. 105 од 9. маја 1908. године. Листа је потврђена 2. маја 1908. године.

95 *Српске новине*, бр. 106 од 10. маја 1908. године. Листа је оверена 1. маја 1908. године.

96 *Српске новине*, бр. 106 од 10. маја 1908. године. Листа је потврђена 5. маја 1908. године.

ла се 5. јуна. Пошто су све опозиционе странке изборе оцењивале као неслободне, очекивао се наставак скупштинске опструкције у циљу обарања радикалске владе. До заједничког иступања опозиционих посланика дошло је већ приликом избора верификационог одбора, оспоравањем избора Урошу Ломовићу, радикалу. Ломовић се одрекао чланства предложивши да његова секција изабере Воју Маринковића „коме је много стало до те почасти да уђе у верификациони одбор, ма и на овај начин". Јосиф Бојиновић је Ломовићеву изјаву доживео као „један шамар за опозицију" и оптужио Настаса Петровића да је фалсификатор јер је избор за верификациони одбор извршио пре него што су опозициони посланици дошли у секцију. Петровић је ту тврдњу оспорио, на шта је Драгутин Пећић одговорио да „фалсификат није у потписима већ у времену рада". Након паузе коју је привремени председник Скупштине Гаја Милорадовић дао да би се у четвртој секцији извршио нов избор, изабран је верификациони одбор у саставу Радомир Филиповић, Петар Мишић, Љубомир Јовановић, Војислав Маринковић, Драгутин Пећић, Драгољуб Павловић, Коста Борисављевић, Драгољуб Јоксимовић и Милан Марковић[97].

На изору за варош Пожаревац 18. маја ниједан кандидат није добио апсолутну већину, те је наређен накнадни избор. На избору извршеном 25. маја Љуба Ђорђевић је добио 786, Јован-Јошка Јовановић 755, а Михаило Маринковић 13 гласова. Бирачки одбор је за изабраног посланика прогласио Љубу Ђорђевића и издао му пуномоћје[98]. У округу пожаревачком је од 56269 бирача у азбучним бирачким списковима гласало њих 39516, од којих за листу Николе Пашића 15268, за листу Љубе Стојановића 12011, за листу Стојана Рибарца 7913 и за листу Воје Маринковића 4324. Главни бирачки одбор огласио је за изабране посланике са општим условима радикале Николу Пашића, Анту Радосављевића, Јоцу Селића, Петра Васића и Стевана Новаковића, самосталце Љубу Стојановића, Михаила Стојаковића, Благоја Антића и Симу Радовановића, либерале Стојана Рибарца и Саву Бајкића и напредњака др Војислава Маринковића, а за квалификоване посланике радикала др Станојла Вукчевића и самосталца Милана Марјановића и издао им пуномоћја[99]. Из пожаревачког округа, дакле, за Скупштину је изабрано пет радикала, четири самосталца, три либерала и један напредњак.

Верификациони одбор је прегледао изборна акта пуних месец дана. Поделивши се на већину од шесторица радикала, и мањину од три опозициона посланика, одбор је Скупштини 10. јула поднео два извештаја. Одборска је већина је у свом обимном извештају предложила да се сви извршени избори у свим изборним јединицама оснаже, образложивши тај предлог „императивним разлозима" – номиналном гаранцијом слободе избора у Уставу и изборном закону[100]. Избор у округу пожаревачком оспорио је Јован Петровић, који је жалбом тражио да Скупштина нареди анкету јер су „чиновници среза млавског: срески начелник Кузмановић, порезник Богољуб Лазаревић, срески писари Владимир Јовановић, Живота Милошевић и Крста Петровић били агитатори садање владе ... посећивали партиске зборове и конференције и давали упутства агитаторима, који су радили за листу г. Николе Пашића" и та су „именована господа идући по срезу растурали, преко кметова својих и својих начелних пријатеља плакате, којима се посланици из опозиције називају аустријски посланици и несинови народа и отаџбине". Већина верификациони одбора предложила је Скупштини одбацивање жалбе јер „ни из једнога записника бирачког одбора не види се, да је ма и један грађанин изјавио да је гласао по наговору или претњи од стране власти"[101]. На избор у вароши Пожаревцу жалио се кафеција Коста Димитријевић, наводећи да је бирачки одбор „прекидао гласање у подне, те су чланови тога одбора ручали", да су на име 9 умрлих лица заведених у бирачки списак гласали други, да „15 лица нису била

97 *Стенографске белешке о раду Народне скупштине*, ванредни сазив за 1908, 7-9.

98 Извештај бирачког одбора за варош Пожаревац од 25. маја 1908. *Српске новине*, бр. 120 од 25. маја 1908. године.

99 Извештај Главног бирачког одбора за пожаревачки округ од 22. маја 1908. *Српске новине*, бр. 118 од 27. маја 1908. године.

100 *Стенографске белешке о раду Народне скупштине*, ванредни сазив за 1908, 11-24.

101 *Стенографске белешке о раду Народне скупштине*, ванредни сазив за 1908, 18.

у Пожаревцу и на њино су име други гласали“ и да су на име 14 бирача „који нису долазили да гласају, гласала друга лица“. Одборска већина предложила је да се жалба одбаци, јер први жалбени навод није разлог за поништај избора по изборном закону, док су остали наводи без вредности јер се о противном одбор уверио из записника бирачког одбора[102]. Мањина верификационог одбора (посланици Јоксимовић, Маринковић и Марковић) предложила је да се скупштинском анкетом испитају неправилности на изборима, укључујући и варош Пожаревац и пожаревачки округ, које су биле последица огромног притиска државних власти, неправилности у бирачким списковима и неисправног рада бирачких одбора[103].

Пошто се Скупштина конституисала и њене седнице 11. јула отворене, опозиција је с нестрпљењем ишчекивала почетак верификационе дебате. Извршена промена владе, међутим, учинила је ту дебату беспредметном. Уласком тројице самосталаца у владу умерених радикала Пере Велимировића[104], самостални посланици су променили страну у скупштинској дворани. Љуба Стојановић овај поступак је правдао жељом да се допринесе излазак из уставне кризе и вером да ће нова влада „од партијских начинити државне службенике“, нагласивши да је мандат Скупштине произашле из избора 18. маја ограничен и да ће најскорије бити извршени нови избори[105]. Опозициони посланици су оштрицу критике преусмерили на самосталну радикалну странку, нападајући је што је „издала заједнички поведену начелну борбу против зла радикалске владавине“ и називајући њену погодбу са радикалима „обичним трговачким послом“ склопљеним „на срамоту законитости Народне Скупштине“ и „правом политичком наказом“[106].

Изборни резултат потврдио је радикалско опредељење огромне масе бирача и стабилност поделе бирача на радикале и нерадикале. Радикалске листе добиле су 75, 3% укупног броја гласова (радикали 44,1%, самосталци 31,2%), а на нерадикалске листе заједно 24,7% гласова[107]. Неизвесност у погледу усвајања извештаја већине верификационог одбора у Скупштини у којој је имала 84 спрам 76 опозиционих посланика, радикална странка отклонила је споразумом са самосталцима, обезбедивши већину од 132 посланика.

ИЗБОРИ ОД 1. АПРИЛА 1912. ГОДИНЕ

Велимировићева влада није била довољно радикална радикалним вођама, нарочито Пашићу и Протићу, који су уз помоћ посланичког клуба ометали њен рад, а аустроугарска анексија Босне и Херцеговине учинила је немогућим њен опстанак. Након дугих преговора у условима анексионе кризе образована је 11. фебруара 1909. влада Стојана Новаковића у коју су ушли представници свих политичких партија осим социјалдемократа. Приморана да призна анексију, та је влада већ 11.октобра 1909, одмах по престанку узрока који су довели до њеног настанка, замењена Пашићевом радикалско-самосталском владом. Дајући предност хомогеној влади, радикали су од краља издејствовали мандат за састав нове владе и 25. јуна 1911. је образована чисто радикалска влада Милована Миловановића. Ова влада је одступила у јануару 1912. услед изјаве самосталаца у Скупштини да ће убудуће гласати против свих предлога владе без расправе. Пошто преговори

102 *Стенографске белешке о раду Народне скупштине*, ванредни сазив за 1908, 21.

103 *Стенографске белешке о раду Народне скупштине*, ванредни сазив за 1908, 25.

104 Велимировићева влада формирана је 7. јула, а 11. јула у њу су ушли Коста Тимотијевић као министар правде, Милош Савчић као министар грађевина и Коста Главинић као министар народне привреде.

105 *Стенографске белешке о раду Народне скупштине*, ванредни сазив за 1908, 28-29.

106 Говори напредњака Андре Ђорђевића и социјалисте Трише Кацлеровића. *Стенографске белешке о раду Народне скупштине*, ванредни сазив за 1908, 124, 256.

107 Радул Вељовић, *Статистички преглед избора народних посланика за 1903, 1905, 1906 и 1908 годину*. Либералске листе добиле су 4,1%, напредњачке 2,9%, заједничке листе либерала и напредњака 16,3% гласова, соцнјалдемократске 0,8% и листе сељачке слоге 0,6% укупног броја гласова. Иако су између либерала и напредњака постојале велике идеолошке и доктринарне разлике, заједничка одредница била им је антирадикализам. Две странке су увиделе да им изборна коалиција у условима измењеног изборног система омогућава веће учешће у представничком телу. У октобру 1910. две странке су, свака на свом годишњем збору, донеле одлуку о спајању странака, али је она остала неизвршена јер преговори главних одбора странака нису били успешни. *Недељни преглед*, 21/1910, 311 -312.

о образовању коалиционе владе нису успели, мандат је враћен Миловановићу, који је од краља затражио расписивање ванредних скупштинских избора иако су редовни избори били на прагу.

Указом од 1. фебруара 1912. распуштена је Скупштина и наређени ванредни општи избори народних посланика на дан 1. априла и сазив Скупштине на дан 19. априла[108]. Тиме су званично почеле припремне изборне радње.

Државни одбор је 11. фебруара објавио *Преглед пореских глава и броја посланика појединих округа*, који је у односу на раније изборе имао неколико новина: број посланика које је требало изабрати у окрузима је са 131 увећан на 137 (чиме је увећан и укупан број посланика на 166), у број пореских глава у округу није урачунат број пореских глава засебних изборних јединица, на основу 1910. измењеног чл. 56 изборног закона број гласачких места у варошима одређен је на основу броја бирача. Број посланика које је требало изабрати у пожаревачком округу са 65825 пореских глава остао је непромењен: 12 посланика са општим и 2 са посебним условима[109]. Државни одбор је 20. фебруара објавио и *Списак лица која ће председавати или као чланови бити при бирачким одборима на изборе посланика на дан 1. априла 1912. године.* За варош Пожаревац одређена су три места за гласање и председници бирачких одбора за њих: Општинска судница – Душан Димитријевић, судија првостепеног пожаревачког суда, Школа женске гимназије (улица Душанова број 4) – Иван Николић, судија првостепеног пожаревачког суда и Основна школа (улица Железничка број 6) – Војислав Стојановић, судија петровачког првостепеног суда. За председника главног бирачког одбора за округ пожаревачки одређен је судија Касационог суда Михаило П. Бончић, а за члана председник првостепеног пожаревачког суда Драгутин Нешковић[110].

Поучена претходним изборним искуством, радикалска влада је припремајући се за ове изборе ублажила притисак полиције и ослонила се на општинске органе који су састављањем бирачких спискова значајно утицали на изборни резултат. Министар унутрашњих дела Марко Трифковић је Расписом од 30. марта наложио окружним начелствима да опомену полицијске и општинске власти „да је њихова најглавнија дужност (а и одговорност) да се на дан избора 1. априла ове године одржи највећи ред у целој земљи“[111].

На изборима су осим владајуће радикалне партије учествовале и опозиционе странке, самостална, либерална, напредна и социјалдемократска, чије изборне агитације путем штампе и зборова влада углавном није ометала.

За посланика вароши Пожаревца кандидовали су се тројица Пожаревљана: економ Игњат Тодоровић, радикал[112], адвокат Милан Марјановић, самосталац[113], и адвокат Љуба Ђорђевић, напредњак[114].

За избор посланика у пожаревачком округу било је потврђено пет кандидатских листа. Социјалдемократска странка је за посланике са општим условима кандидовала адвокатског кандидата из Крагујевца Тришу Кацлеровића, земљоделца из Великог Села Цветка Павловића, економа из Жабара Миливоја С. Јовановића, кафеџију из Београда Војина Пековића, рудара из Голупца Милана Решенара, кројача из Београда Алексу Мајданца, пиљара из Пожаревца Милана Недељковића, геометарског помоћника из Београда Саву Ковачевића, земљоделца из Малог Црнића Станојла М. Јевтића, секретара Главног радничког савеза из Београда Павла Поповића, економа из Свештице Миљка Савића и администратора новина из Београда Милана Тимотића, а за квалификоване посланике лекара из Београда др Милутина Живковића и професора из Крушевца Милана Мужу[115].

Самостални кандидати за обичне посланике били су пожаревачки адвокат Милан Марјановић,

108 *Српске новине*, бр. 25 од 2. фебруара 1912. године.

109 *Српске новине*, бр. 32 од 11. фебруара 1912. године.

110 *Српске новине*, бр. 40 од 20. фебруара 1912. године.

111 *Српске новине*, бр. 71 од 31. марта 1912. године.

112 *Српске новине*, бр. 47 од 28. фебруара 1912. године. Листа је потврђена 22. фебруара 1912. године. Све кандидатске листе оверио је председник првостепеног пожаревачког суда Драгутин Нешковић.

113 *Српске новине*, бр. 62 од 16. марта 1912. године. Листа је оверена 6. марта 1912. године.

114 *Српске новине* бр. 62 од 16. марта 1912. године. Листа је потврђена 5. марта 1912. године.

115 *Српске новине*, бр. 63 од 17. марта 1912. године. Листа је оверена 8. марта 1912. године.

тежак из Мелнице Мијаило Јовановић, економ из Доње Крушевице Радојко Миладиновић, економ из Породина Јован Здравковић, економ из Смољинца Милан Николић, трговац из Жагубице Душан Л. Ђорђевић, економ из Кличевца Драгољуб В. Симић, свештеник из Турије Добривоје Лучић, трговац из Петровца Драгутин Рајковић, тежак из Ливадице Светозар Н. Петровић, адвокат из Великог Градишта Ђура Поповић и лекар из Пожаревца др Милан Миловановић, а за квалификоване посланике професор Универзитета из Београда Божа Марковић и адвокат из Пожаревца Лазар Атанацковић[116].

Радикали су за посланике са општим условима кандидовали председника Државног савета из Београда Николу Пашића, трговца из Жагубице Анту Радосављевића, трговца из Великог Градишта Јоцу Селића, економа из Рановца Илију Пецића, трговца из Жабара Јована С. Јовановића, трговца из Божевца Петра Васића, среског лекара из Кучева др Лазара Бесарабића, тежака из Великог Лаола Станисава Јанковића, тежака из Брежана Миљка Адамовића, трговца из Кличевца Радована Миловановића, трговца из Александровца Станимира Димитријевића и секретара Министарства унутрашњих дела у пензији Владимира Ст. Максимовића, а за квалификоване посланике окружног пожаревачког физикуса др Станојла Вукчевића и адвоката из Пожаревца Павла Поповића[117].

Либерали су за обичне посланике кандидовали адвоката Стојана Рибарца, директора Опште привредне банке из Београда др Воју Маринковића, трговца из Великог Градишта Саву Ат. Бајкића, економа из Божевца Жику Дачића, трговца из Великог градишта Светомира Ж. Карамарковића, индустријалца из Летњиковца Лазара С. Карамарковића, економа из Александровца Радоја Вукашиновића, трговца из Петровца Марка Н. Московлића, економа из Кобиља Петра Васића, трговца из Голупца Николу В. Недељковића, трговца из Кучева Божу Вучетића и трговца из Влашког Дола Јању Костића, а за квалификоване посланике адвоката из Пожаревца Љубу Ђорђевића и професора из Београда Миливоја Башића[118].

Избори су 1. априла извршени без нереда у целој земљи, укључујући и пожаревачки округ и варош Пожаревац. Новина у овим изборима била је изборна корупција, присутна у тој мери да ће у Скупштини више пута бити речено да је новац пресудно утицао на њихов исход.

На избору посланика за варош Пожаревац 1. априла радикал Игњат Тодоровић добио је 735, либерал Љуба Ђорђевић 590 и самосталац Милан Марјановић 185 гласова[119]. Пошто ниједан кандидат није добио апсолутну већину, наређен је накнадни избор. На избору извршеном 8. априла за посланика вароши Пожаревца изабран је Игњат Тодоровић, коме је бирачки одбор издао пуномоћје[120].

На изборима за посланике округа пожаревачког је од 60758 бирача уписаних у азбучне бирачке спискове гласало њих 45576, од чега 16804 за листу Николе Пашића, 14425 за листу Стојана Рибарца, 9707 за листу Милана Марјановића и 4640 за листу Трише Кацлеровића. Главни бирачки одбор за округ пожаревачки је за посланике са општим условима огласио радикале Николу Пашића, Анту Радосављевића, Јоцу Селића и Илију Пецића, либерале Стојана Рибарца, др Воју Маринковића, Саву Бајкића и Живојина Дачића, самосталце Милана Марјановића, Мијаила Јовановића и Радојка Миладиновића и социјалдемократу Тришу Кацлеровића, а за квалификоване посланике радикала др Станојла Вукчевића и либерала Љубу Ђорђевића, којима је и издао пуномоћја[121].

Скупштина произашла из ових избора састала се 19. априла и након поделе у секције изабрала у верификациони одбор Уроша Ломовића, Илију Илића, Драгутина Васића, Милоша Трифуновића,

116 *Српске новине*, бр. 70 од 29. марта 1912. године. Листа је потврђена 13. марта 1912. године.

117 *Српске новине*, бр. 70 од 29. марта 1912. године. Листа је потврђена 16. марта 1912. године.

118 *Српске новине*, бр. 63 од 17. марта 1912. године. Листа је оверена 12. марта 1912. године.

119 *Српски грађанин*, бр. 28 од 5. априла 1912. године.

120 Мирољуб Манојловић, *Пожаревац окружна варош 1858-1918*, Пожаревац 2011, 296.

121 Извештај Главног бирачког одбора за округ пожаревачки од 5. априла 1912. *Српске новине*, бр. 79 од 8. априла 1912. године.

Воју Маринковића, Драгољуба Јоксимовића, Косту Тимотијевића, др Момчила Нинчића и Боривоја Поповића[122]. Верификациони одбор прегледао је посланичка пуномоћја и изборна акта и 2. маја поднео Скупштини извештај. На избор посланика за варош Пожаревац изјављене су две жалбе. Владимир Стојадиновић оспорио је избор наводећи: да је „начелник округа пожаревачког призивао поједине људе и говорио им да гласају за Игњата Тодоровића", да је „писар начелства Милан Граф претио ако не би гласали за владиног кандидата", да је „писар начелства Војислав Поповић говорио и претио: лебарима, пиљарима и кафеџијама ако не би гласали за владиног кандидата", даје „писар Богољуб Марковић призивао људе и одвраћао их од рађења за друге кандидатске листе", да је „практикант Игњат Максић агитирао за владиног кандидата и доводио гласаче за гласање", да је „начелник Министарства г. Чеда Костић на два дана пред избор испитивао и саслушавао чуваре противу управника казненог завода за кога се тврдило да неда чуварима да гласају за владиног кандидата, те су сви чувари са нарединком дошли до гласачког места и гласали под принудом", да је „Министар Народне Привреде пред избор долазио у Љубичево и последица његове ревизије била је та да су сви бирачи под притиском гласали", да је у бирачки списак уведено „преко 70 бирача који неплаћају 15 динара непосредне порезе" и да су гласала лица „под стециштем, и странци који не живе у Пожаревцу и који су одсељени". Већина врификационог одбора је сматрала да „позивање на сведоке не сачињава доказ о наводима у жалби када противно тврди записник бирачког одбора" и предложила Скупштини да жалбу одбаци[123]. Драгутин Девић је у жалби на избор у вароши Пожаревцу навео да је „начелник округа пожаревачког на два до три дана пред поновљен избор преко жандарма звао бираче из Пожаревца у начелство и претио им преступним делима ако неби гласали за владиног посланика и ако раде против његове кандидације", да је „г. Министар Народне Привреде на 2-3 дана пред избор посланика долазио у филијал Државног Сточарског Завода у Љубичеву и претио чиновницима и служитељима под губитком службе, ако не гласају за кандидата Игњата", да је то радио и „г. Чеда А. Костић, начелник Министарства Правде у казненом заводу", да су „писари начелства Граф и Воја Поповић претили: ашчијама, пиљарима и лебарима ако не гласају за Игњата Тодоровића", да је „писар начелства Б. Марковић улазио у радње које су у својим излозима држале изборне прогласе за кандидата Љ. Ђорђевића а против Тодоровића и тражио да исте скину", да су „председник општине Игњат Тодоровић и кметови: Сава Р. Којић, Ђорђе Главинић и Душан Живојновић такође претили бирачима, ако раде противу кандидата Игњата", да су „бирачи потплаћивани, да гласају за Игњата: новцем, оделом и опанцима", да су „гласали људи који су изгубили бирачко право у Пожаревцу и они који су под стечајем" и да су „на место умрлих и оних који више не постоје у Пожаревцу довођени сељаци из околних села и на место тих гласали". Уз констатацију да су жалбени наводи исти као у претходној жалби, одборска већина предложила је Скупштини да и ову жалбу одбаци. Коста Тимотијевић и Драгољуб Јоксимовић одвојили су мишљење и предложили да се обе жалбе упуте надлежним судовима на поступак. И Боривоје Поповић и Војислав Марнковић одвојили су мишљење и предложили да Скупштина нареди истрагу, а да се одлука о овом избору до тада одложи[124].

На избор посланика у пожаревачком округу поднето је неколико жалби. Груја Нејкић је у жалби навео да се бирачки одбор у општини Милатовачкој састао доцније него што је то законом прописано и „закључио гласање у 6 сати, а међутим требао је то учинити доцније кад је ујутру био закаснио", да „није наместио кутије редом као што закон прописује и што је терао гласаче да гласају час са једне час са друге стране" и да је председник бирачког одбора „приликом објашњавања гласачима чије су кутије, обележавао сваку и партиски". Душан Станковић жалио се јер „кутије нису

122 *Стенографске белешке о раду Народне скупштине*, ванредни сазив за 1912, 2. [Пагинација страница почиње изнова од бр. 1 за сваки скупштински састанак].

123 *Стенографске белешке о раду Народне скупштине*, ванредни сазив за 1912, 4.

124 *Стенографске белешке о раду Народне скупштине*, ванредни сазив за 1912, 5.

постављене оним редом како закон прописује“ и јер је „примање гласова завршено раније него што закон прописује“. Одбор је предложио да се из истих разлога као претходна и ова жалба одбаци. Обрад Милишић жалио се јер су „у општини крупијској намештене кутије противно закону“. Сава Радовановић је у жаби навео да су у агитацији учествовали „полицијски органи, државни шумари, монополски службеници, практиканти, порезници, порески помоћници, начелник среза рамског, звишког и пожаревачког, инспектор г. Тодорић и остали, чинећи разне пресије на бираче и дајући им разна обећања“ и да су „чиновници полицијски присуствовали зборовима социјалистичким допуштајући им да на најнедозвољеније начине агитују, надајући се да ће њихове куглице повећати број посланика са листе г. Пашића“. Матија Траиловић навео је да је „у општини вуковачкој лажно израђен азбучни и неазбучни списак и уведена извесна лица која немају права гласа“. Верификациони одбор предложио је да се све жалбе одбаце као неосноване[125].

Након начелног претреса извештаја верификационог одбора од 4. до 7. маја, Скупштина је 16.маја почела специјални претрес извештаја који је вођен по азбучном реду изборних места. Након тродневне дебате Скупштина је 19. маја поименичним гласањем оснажила избор за варош Пожаревац[126]. Након краће дебате 23. маја већином гласова примљен су и избори посланика пожаревачког округ, чиме је питање пожаревачких избора скинуто са скупштинског дневног реда[127].

Резултати избора од 1. априла 1912. показали су да је подела бирача на радикале и нерадикале нарушена у корист ових других – први пут су радикалске листе добиле испод 70%, укупног броја гласова. Између две радикалске странке опет је дошло до промене у односу снага на штету самосталаца. За разлику од 1906, када су они који су напустили самосталну странку дали своје гласове радикалној странци, сада су бирали другу политичку опцију – знатан део самосталских бирача гласао је за социјалисте, који су се на овим изборима први пут од оснивања странке кандидовали на селу и доживели огроман пораст у бирачком телу (5,5% укупног броја гласова). Изборни резултат је потврдио сталност бирачког тела либералне и напредне странке и показао да није било значајнијих промена[128]. Расподелом мандата радикали су добили 91, самосталци 41, либерали 19, напредњаци 13, а социјалдемократе 2 места у Скупштини.

ПРИПРЕМЕ ЗА ИЗБОРЕ 1914. ГОДИНЕ

Председник владе Милован Миловановић умро је у јуну 1912. Након краткотрајног заступништва Марка Трифковића, Пашић је 30. августа преузео владу у коју су ушли и Стојан Протић и Лаза Пачу. Пашићев долазак на власт подударио се са почетком Балканских ратова, током којих су страначке борбе утихле. Већ половином 1913. оне су оживеле, а опозиција је у Скупштини повела опструкцију, ометајући њен рад честим напуштањем седница. Крајем 1913. опозиција је изнела јединствен захтев за расписивање нових избора на којима би се проверило поверење влади након свршених ратова. Пошто је влада то одбила, опозиција је почетком маја 1914. одлучила да престане учествовати у раду Скупштине, а самостална радикална странка је у јуну донела одлуку о ступању у изборни споразум с либералима и напредњацима. Влада је поднела оставку, али пошто покушаји опозиције да код краља издејствују образовање изборне владе нису успели, мандат је враћен Пашићу коме је краљ 10. јуна потписао Указ којим је Скупштина распуштена и наређени ванредни општи избори народних посланика на дан 1. августа 1914. године. Посланици опозиције тврдили су да радикална странка греши ако мисли да може и даље живети „од историјског капитала“ и да ако изгуби власт „неће добити више од 40 послани-

125 *Стенографске белешке о раду Народне скупштине*, ванредни сазив за 1912, 9.

126 *Стенографске белешке о раду Народне скупштине*, ванредни сазив за 1912, 12.

127 *Стенографске белешке о раду Народне скупштине*, ванредни сазив за 1912, 17.

128 Радикалске листе су укупно добиле 69,8% гласова. Социјалисти су добили 5,5% укупног броја гласова, либерали 6%, напредњаци 3,2%, а њихова коалиција 15,1% укупног броја гласова. Олга Поповић-Обрадовић, *Парламентаризам у Краљевини Србији 1903-1914*, 236-237.

ка“[129]. Уверена у своју изборну победу, опозиција је закључила да је радикална странка „на самрти [130].

Државни одбор је 26. јуна објавио *Преглед пореских глава и броја посланика појединих округа*, по коме је за ову Скупштину требало изабрати укупно 165 народних посланика (136 посланика из округа и 29 варошких). За варош Пожаревац бирао се један посланик, а за пожаревачки округ у коме је било 65657 пореских глава 14 посланика (12 обичних и 2 квалификована). [131]. Настављајући свој рад, Државни одбор је 1. јула објавио и *Списак лица која ће председавати или као чланови бити при бирачким одборима на избору посланика на дан 1. августа 1914. године*. За председнике бирачких одбора у вароши Пожаревац одређене су судије пожаревачког првостепеног суда: Иван Николић за гласачко место Општинска судница, Чедомир Јанковић за гласачко место Школа женске гимназије и Александар Лазаревић за гласачко место Основна школа. За председника Главног бирачког одбора пожаревачког округа одређен је судија Касационог суда Михајло Стојадиновић, а за члана председник првостепеног пожаревачког суда Драгутин Нешковић[132].

И радикалска влада и опозиционе странке отпочеле су припреме за изборе, утврђујући листе кандидата на својим зборовима. За варош Пожаревац поднете су две кандидатске листе: социјалисте Милана Недељковића, типографа из Пожаревца, и либерала Љубе Ђорђевића, пожаревачког адвоката[133].

И за пожаревачки округ биле су поднете две кандидатске листе. Социјалисти су за посланике са општим условима кандидовали адвоката из Пожаревца Тришу Кацлеровића, новинара из Београда Димитрија Туцовића, економа из Великог Села Цветка Павловића, тежака из Сибнице Владимира С. Павловића, земљодара из Великог Лаола Николу Благојевића, рудара из Голупца Милана Решенара, бравара из Бискупља Животу Срејића, абаџију из Турије Илију М. Јанковића, тежака из Жабара Светолика Аћимовића, тежака из Брежана Живадина Павловића, земљоделца из Црљенца Гвоздена Ђорђевића и опанчара из Великог Градишта Ђорђа Марковића, а за квалификоване посланике лекара из Београда др Милутина Живковића и професора из Крушевца Милана Мужу[134].

На листи либерала кандидати за обичне посланике били су пожаревачки адвокат Стојан Рибарац, трговац из Ореовице Милосав Ђ. Илић, економ из Дубоке Јован Ј. Р. Панћика, трговац из Голупца Никола В. Недељковић, свештеник из Петровца Милан С. Радојковић, трговац из Брежана Љубомир П. Стануцевић, економ из Средњева Миленко Стојковић, трговац из Жагубице Стеван Филиповић, трговац из Бискупља Радосав К. Живковић, трговац из Великог Црнића Миленко Несторовић, трговац из Брзохода Живко П. Живковић и земљоделац из Добрња Владимир М. Илић, а за квалификоване посланике адвокати из Београда Момчило Ђ. Јанковић и Боривоје Л. Поповић[135].

Аустроугарска објава рата Краљевини Србији прекинула је припреме избора заказаних за 1. август 1914, који услед почетка ратних операција нису извршени.

ЗАКЉУЧАК

Измене изборног система учињене 1903. приликом повратка на снагу Устава од 1888. биле су резултат измењених односа политичких снага. Радикална странка искористила је прилику да у изузетној ситуацији створеној Мајским превратом и суспендујући прерогативе круне отклони ограничења парламентарног система која су јој 1888. била наметнута као услов уставне реформе. Замена система највећег остатка системом доделе нерасподељених мандата листи са

129 Говор посланика Јована Скерлића, *Стенографске белешке о раду Народне скупштине*, редовни сазив за 1913, 223-224.

130 *Одјек*, бр. 97 од 25. априла 1914. године.

131 *Српске новине*, бр. 140 од 26. јуна 1914. године.

132 *Српске новине*, бр. 144 од 1. јула 1914. године.

133 *Српске новине*, бр. 153 од 11. јула 1914. године. Обе варошке листе, као и две окружне, потврдио је дежурни судија пожаревачког првостепеног суда Чедомир К. Јанковић. Недељковићева листа потврђена је 5. јула, а Ђорђевићева 7. јула.

134 *Српске новине*, бр. 152 од 10. јула 1914. године. Листа је оверена 4. јула 1914. године.

135 *Српске новине*, бр. 154 од 12. јула 1914. године. Листа је потврђена 8. јула 1914. године.

највећим бројем гласова озбиљно је нагнула систем сразмерног представништва ка већинском систему, који је одговарао радикалној странци као најјачој политичкој партији. Свођењем обавезног избора квалификованих посланика на њихову обавезну кандидацију и с њим у вези задржавањем двоструког изборног количника, радикална странка осигурала је себи и ове посланичке мандате, који су у време када она у својим редовима није имала довољно факултетски образованих лица били резервисани за либералну и напредну странку. Снижавање имовинског цензуса било је радикалној странци потребно ради одржавања привида да се није одрекла начела народне суверености, на коме је изградила репутацију народне странке. Најзад, продужењем скупштинске периоде са три на четири године, радикална странка обезбеђивала је себи дужи период владавине, која је у условима парламентарног система прилагођеног већинској странци била потпуно извесна.

Скупштински избори у раздобљу другог живота Устава од 1888, у периоду од 1903. до 1914, били су извршени 1903, 1905, 1906, 1908. и 1912. и заказани 1914. Од тих избора једино су они од 8. септембра 1903. били редовни општи избори. Сви остали избори били су ванредни, извршени (1914. заказани) након распуштa ња Скупштине. У свим изборима учествовале су радикална, самостална радикална, либерална, напредна и социјалдемократска странка, а на изборима 1905, 1906. и 1908. и сељачка слога. Све изборе извршиле су радикалске већинске владе, изузев избора 1905. које је извршила мањинска самосталска влада, која је опет била радикалског опредељења. И у периоду од 1903. до 1914. је, као и у првом периоду важења Устава од 1888, радикална странка била доминантна политичка партија која је на изборима освајала већину довољну да јој у условима парламентаризма омогући долазак и опстанак на власти. Континуирани изборни успеси радикалне странке ипак нису били искључиво резлутат њене постојане власти. Већина бирачког тела и даље је била радикалски опредељена и гласачи из различитих друштвених слојева бирачке куглице спуштали су у кутије радикалне странке.

И у политичком животу Пожаревца и пожаревачког округа најзначајнију улогу имала је радикална странка као најмасовнија и најорганизованија партија. Пожаревачки округ је због своје величине и бројности бирача био посебно важан радикалима, који су захваљујући својој доброј страначкој организацији успевали да и у периоду другог живота Устава од 1888. на свим изборима одрже висок проценат гласова становништва пожаревачког округа и вароши. Извукавши поуке из изборних искустава 1903. и нарочито 1905, када су у пожаревачком округу добили мањи број гласова од своје „млађе браће“, самосталаца, радикали су на свим наредним изборима у пожаревачком округу као носиоца листе истицали шефа странке, Николу Пашића. Изборни резултати из 1906, 1908. и 1912. потврдили су исправност избора такве тактике.

ASSEMBLY ELECTIONS IN POŽAREVAC DISTRICT DURING THE SECOND PERIOD OF THE ENACTMENT OF THE 1888 CONSTITUTION (1903-1914).

Abstract: The paper analyses regular and special elections in Požarevac District, held according to the 1888 Constitution – which returned to power, with certain changes, after the May Coup, as the 1903 Constitution – and the 1890 Law on the Election of Members of the National Assembly. The analysis of the elections held in 1903, 1905, 1906, 1908 and 1912, and of the preparations for the election scheduled for August 1, 1914 aims at answering the questions of whether the electoral practice during the second period of enactment of the 1888 Constitution was in accordance with electoral principles and regulations, and whether the results of the elections reflected public opinion, i.e. the realistic balance of power between political parties. Finally, it examines the extent to which these elections were free.

Слободанка Цветковић[1]
Историјски архив Пожаревац

Александар Бережнов[2]
Историјски архив Краљево
Република Србија

UDK: 94(497.11Пожаревац)"1912/1922"

ГРАЂАНИ ПОЖАРЕВАЧКОГ ОКРУГА УПИСАНИ У ПРОТОКОЛЕ УМРЛИХ ЦРКВЕ У КРАЉЕВУ У ПЕРИОДУ 1912-1922.
Прилог проучавању страдања житеља некадашњег Пожаревачког округа у ослободилачким ратовима 1912 – 1918. године

Апстракт: Црквене матичне књиге представљају културно добро од изузетног значаја. Вођење црквених матичних књига установљено је 1836. године на територији Кнежевине Србије. Својом систематичношћу и подацима које доносе пружају нам прецизне и веродостојне податке на бројне теме. Пожаревачки округ је од 1902. године до завршетка Балканских ратова био један од 17 округа у Краљевини Србији који је обухватао срезове: голубачки, звишки, моравски, млавски, рамски, хомољски и пожаревачки. У току Балканских и Првог светског рата читава територија Србије је претрпела бројна померања становништва, углавном изазвана ратним операцијама и ратним разарањима. Било је и оних изазваних економским узроцима невезаним за ратне околности. У овом раду је на основу података из Протокола умрлих Цркве у Краљеву састављен списак лица из Пожаревачког округа који су током ослободилачких ратова услед рањавања и болести преминули и сахрањени у Краљеву и ближој околини. Ови подаци представљају значајне информације о кретању становништа у Краљевини Србији у току готово деценије ратова.

Кључне речи: Пожаревачки округ, Црква у Краљеву, Први светски рат.

Краљево на почетку XX века

Почетком двадесетог века повољан географски положај условио је да град на Ибру буде важна раскрсница друмског и железничког саобраћаја у једној тада претежно аграрној земљи. Развоју града допринело је отварање две средње школе. Најпре је отворена Пољопривредна школа 1882. године, исте године када је указом краља Милана Обреновића свој досадашњи назив град Карановац променио у Краљево, а општина је добила назив краљевска у част крунисања новог краља у оближњем манастиру Жича. Године 1903. бележи се почетак електрификације подизањем централе на реци Рибници. Затим је 1909. године почела са радом Гимназија, а следеће године почео је да саобраћа железнички саобраћај на релацији Крушевац – Врњачка Бања - Краљево. Краљево је почетком 20. века имало 610 кућа и 3238 становника.[3] Такође су занатство и трговина допринели бржем расту броја

1 Ауторка је виши архивист у депоу у Историјском архиву Пожаревац.

2 Аутор је архивист у Историјском архиву Краљево

3 Драган Драшковић, *Краљево од вароши до града*, Народни музеј Краљево, Краљево 2016, 17.

становника, тако да је према званичним подацима из пописа становништва на крају 1910. године град имао 835 домаћинстава и 3.647 становника.[4]

Само пар година касније Србија ступа у два Балканска рата, а затим и у Први светски рат. Крајем 1915. године Први светски рат на овом подручју ушао је у нову фазу. Непријатељска офанзива из три правца приморала је српску војску на повлачење ка југу. Првог новембра 1915. године приликом повлачења, у Краљеву су боравили српска влада и врховна команда, као и читава река избеглог народа, према неким подацима њих преко 100.000[5]. Недуго затим, већ шестог новембра град је пао под окупацију која је трајала до 23. октобра 1918. године. Долазак и повлачење окупатора на овом подручју карактеришу велике борбе са много страдалих и повређених војника.[6] Живот у окупираном граду током те три године био је веома тежак, а окупаторска власт је све делатности строго контролисала. Ослобођење града које је уследило након успешног пробоја Солунског фронта, донело је олакшање за локално становништво и бројне избеглице и војнике. Граду на Ибру требало је доста времена и труда да се опорави од ратног разарања, људских и материјалних жртава. Од око 5.000 становника ослободиоце је дочекало једва 2.000 грађана Краљева[7]

Пожаревачки округ почетком XX века

Пожаревац је пред Први светски рат центар Пожаревачког округа, једног од 17 округа Краљевине Србије. Пожаревачки округ је обухватао срезове са седиштем у Голупцу (Голубачки), Кучеву (Звишки), Жабарима (Моравски), Петровцу (Млавски), Великом Градишту (Рамски) и у Пожаревцу (Пожаревачки срез). Промене у припадности општина појединим срезовима према истраживању Јасмине Живковић биле су незнатне. Већих промена у административној подели Краљевине Србије није било све до 1921. године када су донети прописи о територијалној организацији новонастале државе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.[8]

Пожаревац је крајем 19. века до Првог светског рата важно економско седиште које живи од трговине, угоститељства, занатства и пољопривреде. Око 50% становништва живело је од пољопривреде. Занатство је развијено (60-их година 19. века пребројане су 554 различите занатлије у попису), са преко 50 врста заната. За економски живот Пожаревца је најзначајнији био трговински промет са Аустро-Угарском до Првог светског рата и то извоз свиња и житарица. Од трговине је живело око 20% становништва, а значајан део и од угоститељства (преко 70 кафеција и механџија). Становништво Пожаревачког округа се увећавало постепено. Примера ради, 1895. године становништво Пожаревачког округа бројало је 220.590 становника, да би 1910. број порастао на 260.508 становника.[9] У Пожаревачком округу била је развијена и индустрија и рударство.[10]

Пожаревачки округ и Пожаревац у Првом светском рату

Војници из Пожаревачког округа према устаљеним правилима из Балканских ратова регрутовани су у саставу Дунавске дивизије. Она је у првој години рата 1914. била у саставу Прве армије.[11] Почетком 1915. године прегруписавањем српских снага по одлуци Врховне команде, Дунавска дивизија је пребачена на обале Саве и Дунава и стављена под команду Треће

4 Владан Виријевић, *Краљево, град у Србији 1918-1941*, Народни музеј Краљево, Историјски архив Краљево, Краљево, 2006, 41.

5 *Исто*, 37.

6 Више о повлачењу српске војске: Богумил Храбак, *Краљево у данима повлачења војске пред аустро-немачким освајачима октобар-новембра 1915*, Наша прошлост, бр. 6, Краљево, 2005.

7 Група аутора, *Краљево и околина*, НИП „Књижевне новине", Београд, 1969, 284 и 287.

8 Јасмина Живковић, *Територијална подела Пожаревачког (Браничевског) округа*, Посебна издања, књига 6, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2009, 56-60

9 Мирољуб Манојловић, *Пожаревац оркужна варош 1858-1918*, Посебна издања, књига 7, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2011, 14-26.

10 *Исто*, 144-150.

11 Далибор Денда, *Српска војска у Првом светском рату*, Историјске свеске, бр. 11, Андрићев институт, Андрићград, 2014, 5.

армије.[12] Штаб армије био је у Пожаревцу.[13] У саставу Треће армије биле су Дунавска дивизија првог позива, Браничевски одред, Дринска дивизија првог позива и Крајински одред.[14]

После Цера и Колубаре све до јесени 1915. године дошло је до затишја у ратним операцијама. Офанзива Аугуста фон Макензена у јесен 1915. године пребацила је силину непријатељских напада на северни део границе. Задатак Треће армије под командом Павла Јуришћа-Штурма била је одбрана прелаза преко Дунава на фронту који се протезао од Добре преко Голупца, Великог Градишта, Рама, Смедерева до Гроцке и што дуже спречавање продора преко границе.

Поред непријатељског напада и максималног напрезања државе за одбијање тог напада и обезбеђење потреба војске, ситуација се погоршала избијањем епидемије тифуса. Епидемија је трајала од новембра 1914. до јуна 1915. године, одневши велики број људских живота, што војних, што цивила. Поред пегавог тифуса, оболевало се и од повратног тифуса, трбушног тифуса, дизентерије и грипа.[15] Почетком 1915. године епидемија тифуса је захватила и Пожаревац. Епидемију су донели војници Дунавске дивизије који су током 1914. године били на ратишту Западне Србије, у околини Ваљева, а почетком 1915. године су размештени у Пожаревац и околину ради одбране северних граница државе. Према истраживању Живислава Антонијевића, на основу сачуване архивске грађе, у Пожаревцу је од последица тифуса умрло око 650 лица, а број се увећава ако се узму у обзир становници Пожаревца који су умрли од последица исте болести по заробљеничким логорима[16] Према досадашњим подацима, од епидемије пегавог тифуса укупно је на територији Србије оболело око 400.000 људи, умрло око 100.000 цивила, 35.000 војника и око 30.000 ратних заробљеника.[17]

Одбрана Пожаревца и околине почела је у ноћи између 6. и 7. октобра 1915. године када су непријатељске јединице започеле прелазак преко Дунава.[18] Под притиском далеко бројније и опремљеније Макензенове војске српска војска после храброг отпора била је принуђена на постепено одступање кроз стишку равницу и даље долином Мораве током октобра и новембра 1915. године.[19] Одступање и повлачење водило је јединице Дунавске дивизије и преко Краљева на линији повлачења према Рашкој. Врховна команда је 25. новембра 1915. године издала коначно наређење о повлачењу преко Црне Горе и Албаније, јер је у међувремену, нападом Бугарске пресечен правац повлачења долином Мораве и Вардара.[20]

Пожаревац је већ током септембра 1915. бомбардован у више наврата. Грађани су зато кренули да напуштају Пожаревац и траже сигурност јужније, према Петровцу и Свилајнцу. У граду је према подацима које доноси Мирољуб Манојловић од око 14.500 становника до уласка немачких јединица остало свега око 260 грађана. Предаја опустошеног града, након преласка немачких снага преко Дунава, обављена 14. октобра

12 Командант Треће армије је био генерал Павле Јуришић – Штурм. Група аутора, *Србија и Браничево у Великом рату 1914-1918*, Посебна издања, књига 11, Историјски архив Пожаревац и Војни архив Министарства одбране Републике Србије, Пожаревац-Београд, 2014, 47; Властимир С. Петковић, *Од Рама до Крфа 1915. До последњег човека. Прилог за историју IX пешадијског пука I позива*, Просвета, Град Пожаревац-Велико Градиште, 2015, репринт издање, 12, 39;

13 Мирољуб Манојловић, *Пожаревац оркужна варош 1858-1918*, 384.

14 Група аутора, *Стогодишњица одбране Стига и Браничева – на копну, води и ваздуху 1915-2015*, Посебна издања, књига 12, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2015, 26.

15 Више о томе: Катарина Штурценегер, *Србија у европском рату 1914-1915*, Нови Сад, 2009. Група аутора: *Србија и Браничево у Великом рату 1914-1918*, 96-116; Живислав Антонијевић, *Пегави тифус у Пожаревцу и околини 1914-1915. године*, у: Зборник радова „Браничево у историји Србије“, Зборници научних радова, свеска 5, Историјски архив Пожаревац и Институт за новију историју Србије, Пожаревац-Београд, 2008, 385-411; Владимир Стојанчевић, *Савезничке медицинске мисије у Србији на почетку Првог светског рата*, у: Зборник радова „Браничево кроз војну и културну историју Србије“, Зборници научних радова, св. 2, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2006, 61-71.

16 Живислав Антонијевић, *Пегави тифус у Пожаревцу и околини 1914-1915. године*, 385-411.

17 Група аутора, *Србија и Браничево у Великом рату1914-1918*, 44-45.

18 Група аутора, *Стогодишњица одбране Стига и Браничева – на копну, води и ваздуху 1915-2015*, 26.

19 Властимир С. Петковић, *Од Рама до Крфа 1915. До последњег човека.....*, 12, 39; исто стр. 209

20 Група аутора, *Србија и Браничево у Великом рату 1914-1918*, 53-55.

1915. године.[21] Успостављена је одмах немачка окупациона управа, али је њу, већ почетком 1916. године заменила бугарска.[22]

Протоколи Храма Свете Тројице у Краљеву као историјски извор

Вођење протокола крштених, венчаних и умрлих у Кнежевини Србији установљено је од 1836. године на основу одлуке Конзисторије Митрополије Књажества Српског, а на основу Устава Кнежевине Србије из 1835. године. Грађанским закоником Кнежевине Србије из 1844. године, параграфом 92. та област је додатно регулисана.[23]

У Краљеву је у првој половини 19. века подигнута црква посвећена Силаску Светог Духа, односно Светој Тројици. Црква је водила протоколе рођених, венчаних и умрлих до 01.04.1946. године када је држава преузела вођење ових евиденција.[24] Тридесет и једна књига Цркве у Краљеву налази се у Историјском архиву Краљево за период од 1837. до 1915. године, а у Матичној служби Градске управе Града Краљева налази се осталих 39 књига. Црквене књиге (протоколи) вођене су једнообразно, али се њихова форма са рубрикама временом мењала. У протоколима су наведена и свештена лица која су вршила обреде крштења, венчања и опела. Нека од тих лица предавала су веронауку у краљевачким школама.

Због свог значаја сви протоколи који се чувају у архивима проглашени су архивском грађом од изузетног значаја Одлуком Извршног већа Скупштине СР Србије[25]. Протоколима се посвећује посебна пажња у виду стварања потребних микроклиматских и техничких услова за њихово чување. Такође, сви протоколи у архиву су микрофилмовани. Читачи микрофилмова намењени су за коришћење како радницима архива, тако и истраживачима: научним радницима, студентима и свим заинтересованим физичким лицима.

Протоколи умрлих Храма Свете Тројице у Краљеву

Важан извор о личним подацима и идентиту житеља са подручја Краљева и околине, али и некадашњег Пожаревачког, а данас Браничевског округа, представљају црквени протоколи умрлих. У протоколе умрлих Храма Свете Тројице у Краљеву уношени су подаци о смрти житеља Краљева и околних места, али и лица која су се током ослободилачких ратова почетком 20. века затекли у Краљеву као војници, медицински радници, али и избегла и прогнана лица.

Протоколи садрже бројне податке разврстане по рубрикама. Лични подаци преминулих лица нису увек потпуни, нарочито у време Првог светског рата. Протоколи умрлих садрже рубрике: редни број, име и презиме, занимање и пол умрлога , вера и народност; место где је умро; дан, месец, година и време смрти; дан, месец и година сахране; у ком је гробљу сахрањен; место рођења умрлог; колико је година живео; од које је болести или каквим начином умро; брачно стање умрлога; име и презиме парохијског свештеника који је опело извршио; да ли је умрли грехе исповедио и причестио се и рубрика „примедба за све случајеве“. За војне обвезнике уписиване су и јединице којима су припадали. Сахрањивања су вршена на краљевачком гробљу**,** а забележана су и сахрањивања на гробљима у приградском насељу Чибуковац, као и оближњим селима Јарчујак и Адрани.

Једна књига Протокола умрлих обухвата уписе умрлих за период од 03.01.1911. до 30.08.1915. године и налази се у Депоу Историјског архив у Краљеву. Друга књига обухвата уписе умрлих за период од 01.09.1915. до 05.05.1923. године и налази се у Матичној служби Градске управе Града Краљево. Уписе у протоколе вршили су свештеници Саватије Божић и Милан Станић.

Анализирањем и систематизацијом података из на-

21 Мирољуб Манојловић, *Пожаревац оркужна варош 1858-1918*, 384-386; Група аутора, *Србија и Браничево у Великом рату 1914-1918*, 49.

22 Мирољуб Манојловић, *Пожаревац окружна варош 1858-1918*, 387.

23 Јасмина Живковић, *Црквене матичне књиге-културно добро или имовина верске заједнице*, Архивски гласник. Информативни билтен Архивистичког друштва Србије, број 13, Београд, 2018, 6.

24 *Службени лист ФНРЈ*, бр. 29/1946

25 *Службени гласник СРС*, бр. 18/1979.

ведене две књиге долазимо до података о педесетак грађана (војних и цивилних лица) са подручја пожаревачког округа које су судбина и трагична догађања у време ослободилачких ратова довела до тога да се њихова имена нађу у горепоменутим књигама.

Пописи умрлих у протоколима Цркве у Краљеву

Предраг Марковић и Живислав Антонијевић (и Милан Симић, књ. 2.) начинили су на основу архивске грађе, пре свега црквених матичних књига умрлих, обиман попис страдалих у Пожаревачком односно Браничевском округу у току ослободилачких ратова 1912-1918. године.[26] Наш прилог представља допуну овом капиталном делу са списком страдалих војника и цивила чије су смрти уписане у протоколе умрлих Цркве у Краљеву. У попису у даљем тексту наводимо имена и презимена лица са подацима датим у протоколима умрлих у истраженом пероду од 1912-1922. године. Први упис смрти лица пореклом из Пожареваког округа је из 1913. а последњи из 1922. године. Укупно је идентификовано 54 уписа, од тога највише са подручја општине Мало Црниће (18). По годинама највећи број уписа умрлих је из 1915. године (27 уписа).

У даљем тексту дајемо попис лица код којих је у рубрици „место рођења“ забележено конкретно место или само Округ Пожаревачки. Подаци који се понављају у сваком упису су изостављени из табеле (нпр. *округ пожаревачки* код рубрике „место рођења“ који се понавља у готово сваком упису, или име и презиме парохијског свештеника... и сл.). Неки називи села су нечитко или нетачно написани, зато су у фуснотама дата објашњења, односно претпоставке о ком селу би могло да се ради.

Табела 1: Преглед уписа смрти по годинама, са податком о броју уписаних из Пожаревачког округа.

Година	Укупан број уписа у протоколима	Од тога из Пожаревачког округа
1912.	146	/
1913.	183	1
1914.	373	8
1915.	998	27
1916.	208	6
1917.	127	2
1918.	308	2
1919.	195	3
1920.	121	1
1921.	130	2
1922.	123	2
Укупно:	2912	54

Табела 2: Број уписаних умрлих лица према припадности места данашњим општинама.

Општина/Град	Број уписаних лица
Велико Градиште	4
Жабари	8
Жагубица	2
Кучево	5
Мало Црниће	18
Петровац на Млави	8
Пожаревац	8
Без наведеног места	1
Укупно:	**54**

Прва велика епидемија пегавог тифуса током 1914. године однела је велики број војника и становника. Већ следеће године епидемија колере харала је територијом садашње Србије. Током ослободилачких ратова страдао је велики број лекара и медицинског особља, понајвише од епидемије пегавог тифуса, тако да је лечење војника и локалног становништва и свих избеглих у Краљеву било веома отежано, узимајући у обзир и

26 *Српски ратни поменик Браничево 1912-1918*, књиге I-IV. У првој књизи дат је попис погинулих са подручја општине односно Града Пожаревца, општине Мало Црниће и општине Жабари (издаје Манастир Рукумија, 2008); У другој књизи дат је попис страдалих са подручја општина Велико Градиште, Голубац и Кучево (издаје Манастир Рукумија, 2012); У трећој књизи дат је попис страдалих са подучја општина Петровац, Жагубица и део територије данашње општине Мајданпек (издаје Манастир Рукумија, 2014); У четвртој књизи дата су имена страдалих на основу накнадних истраживања (издаје Манастир Рукумија, 2015).

Табела 3: Попис лица са подручја Пожаревачког односно Браничевског округа.

Текући број у протоколу умрлих	Име, презиме и занимање	Место где је умро	Датум смрти / сахране	Гробље где је сахрањен	Место рођења	Колико је година живео	Болест / начин смрти	Брачно стање
124	Латинка, ж. Милисава Новаковића из Чибуковца	У болници Краљево	14.08.1913.	Краљево	Сријенац [1]	28	колера	У браку 9 г.
67	Милан Аћимовић, зидар из Краљева	Краљево	20./22.06.1914.	Краљево	Топоница[2], срез Пожаревац	41	Парализа срца	У браку 8 г.
127	Стојан Миљковић, теж. из Чибуковца	Чибуковац	7./8.10.1914	Чибуковац	Сираково[3], ср. Млавски	52	јектика	У браку 28 г.
144	Милосав Петровић, војник 4 чете II бат. IV прекобројног пука из Кушиљева среза Моравског окр. Пожаревачког	У санитетском возу	27./28.10.1914.	Краљево	Кушиљево[4] ср. Моравски	/	Од добивене ране у борби	/
213	Живота Марковић, наредник III чете II бат. IX пука II поз. из Кнежице	У војној болници у Краљеву	25./26.1.1914.	Краљево	Кнежице[5] ср. Млавски	/	Од задобивене ране у рату	/
233	Богдан Илић, редов 3 чете 4 бат. X пука II позива из Волујака[6]	У војној болници у Краљеву	30.11./1.12.1914.	Краљево	Волујак[7] ср. Звиждски	/	Од задобивене ране у борби	/

1 Вероватно је у питању место Црљенац, село у општини Петровац на Млави.

2 Село у општини Мало Црниће.

3 Село у општини Велико Градиште.

4 Село је припадало Моравском срезу са седиштем у Жабарима до Другог светског рата. Данас припада општини Свилајнац. Јасмина Живковић, *Територијална подела Пожаревачког (Браничевског) округа*, 66, 84.

5 Село у општини Петровац на Млави.

6 Вероватно је у питању село Волуја у општини Кучево.

7 Вероватно је у питању село Волуја у општини Кучево.

261	Сава Радовановић, обвезник III чете, II батаљона, I пука сталног кадра из Топоњине[8]	У војној болници у Краљеву	7.12./8.12.1914.	Краљево	Топоњина,[9] ср. Хомољски	/	Од з.[10]	/
262	Александар Андријевић, војник I чета I бат. 8 пука сталног кадра из Мајуровца[11]	У војној болници у Краљеву	7./8.12.1914.	Краљево	Мајуревци[12] ср. Пожаревачки	/	Од задобивене ране у борби	/
293	Стојан Јовановић, редов II чете IV бат. IX пука II позива из Царевца	У војној болници у Краљеву	7./15.12.1914.	Краљево	Царевац[13] ср. Рамски	/	Од задобивене ране у борби	/
84	Миливоје Радосављевић, редов III чете I допун. бат. X пука I позива из Шапине	У војној болници у Краљеву	22./23.01.1915.	Краљево	Шапине[14] ср. Пожаревачки	/	Од туберкулозе плућа	/
170	Радојка уд. Станка Ивковића надничара из Краљева	У среској болници у Краљеву	7./8.02.1915.	Краљево	Топоница[15]	70	Од старачке изнемоглости	Удова у браку живела 40 година
196	Живан Вељковић теж. из Краљева	Краљево	12./13.02.1915.	Краљево	окр. Пожаревачки[16]	60	Од старачке изнемоглости	Ожењен, живео у браку 20 година
270	Павле Будимировић редов III одељ. рез. Муниц. Колоне Дунавске дивизије II поз. из Рановца	У војној болници у Краљеву	22./23.02.1915.	Краљево	Рановац[17] срез Млавски.	/	Од туберкулозе	/

8 Вероватно је у питању село Топоница, општина Мало Црниће. Мања је могућност да је у питању Тополовник у општини Велико Градиште.

9 Вероватно је у питању село Топоница, општина Мало Црниће. Мања је могућност да је у питању Тополовник у општини Велико Градиште.

10 Даље недостаје текст.

11 Вероватно је у питању село Маљуревац у општини / Граду Пожаревцу.

12 Вероватно је у питању село Маљуревац у општини / Граду Пожаревцу.

13 Село у општини Велико Градиште.

14 Село у општини Мало Црниће.

15 Село у општини Мало Црниће.

16 Нема наведено тачно место, само забелешку „окр. Пожаревачки“.

17 Село у општини Петровац на Млави.

304	Матија Перић, теж. из Јарчујака комор.ија брдске батерије Дунав. дивизије	Јарчујак	28.02./01.03.1915.	Јарчујак	Кула[18]	30	Од запаљења плућа	Ожењен, живео у браку 10 год.
307	Милош Ивковић просјак из Краљева	Краљево	01./02.03.1915.	Краљево	Калиште[19]	45	запаљење плућа	Нежењен
325	Стојић Рајичић теж. из Чибуковца	Чибуковац	03./04.03.1915.	Чибуковац	Баре[20] срез Пожаревачки	53	Од запаљења плућа	Живео у браку 36 година
363	Милисав Илић редов III од. резер. муниц. колоне I позива из Малалавља[21]	У војној болници у Краљеву	09./10.03.1915.	Краљево	Малалавље[22] срез Млавски	/	Од пегавог тифуса	/
367	Богдана ж. Димитрија Негովановића теж. из Адрана	Адрани	09./10.03.1915.	Адрани	Мало Црнуће[23]	54	Од природне смрти	Удата, живела у браку 35 год.
369	Павле Јовановић редов 3. одељ. резерв. муниц. колоне Дунав. Дивиз. I позива из Породина	У војној болници у Краљеву	10./11.03.1915.	Краљево	Породин[24] срез Моравски	/	Од повратне грознице	/
410	Живојин Пантелић редов I од. рез. муниц. колоне Дунав. Дивизије I позива из М. Црнућа[25]	У војној болници у Краљеву	16./17.03.1915.	Краљево	Мало Црнуће[26] срез Пожаревачки	/	/	/

18 Село у општини Мало Црниће.

19 Село у општини Мало Црниће.

20 Село у општини/Граду Пожаревцу.

21 Вероватно је у питању село Мало Лаоле у општини Петровац на Млави.

22 Вероватно је у питању село Мало Лаоле у општини Петровац на Млави.

23 Тачан назив места је Мало Црниће, данас општина.

24 Село у општини Жабари.

25 Тачан назив места је Мало Црниће, данас општина.

26 Тачан назив места је Мало Црниће, данас општина.

430	Петра уд. пок. Јована Милосављевића теж. из Чибуковца	Чибуковац	20./21.03.1915.	Чибуковац	Кумани [27]	42	Од тифуса	Удова, живела у браку 21 год.
483	Станислав Стојковић редов III одељ. рез. Муниц. Колоне Дунав. Дивизије I позива из Смољинца	У војној болници у Краљеву	31.03./02.04.1915.	Краљево	Смољинац[28] срез Пожаревачки	/	/	/
558	Миленија ж. Крсте Јанића теж. из Чибуковца	Чибуковац	18./19.04.1915.	Чибуковац	Ливадица[29]	58	Од јектике	Удата, живела у браку 28 год.
633	Миља ж. Милована Јанковића надничара из Краљева	Краљево	17./18.05.1915.	Краљево	Калиште[30] ср. Пожаревачки	40	Од тифуса	/
733	Милица ж. Мијаила Пауновића теж. из Адрана	Адрани	18./19.09.1915.	Адрани	Жабари[31]	34	Од великих богиња	удата у браку живела 14 год.
793	Јован Голубовић војник I чете II бат IX пука II поз. из Кнежице	У болници Краљевској	10./11.11.1915.	Краљево	Кнежица[32] срез Млавски	/	/	/
799	Милија Трујић војник I чете II бат XIX пука II позива из Нереснице	У болници Краљевској	14./15.11.1915.	Краљево	Нересница[33] срез Звишки	/	/	/
817	Милован Поповић из Породина	У болници у Краљеву	19./20.11.1915.	Краљево	Породин[34] срез Моравски	/	/	/

27 Вероватно је у питању село Кумане, општина Велико Градиште.

28 Село у општини Мало Црниће.

29 До после Другог светског рата као село Доња Ливадица припадало срезу Моравском са седиштем у Жабарима. Данас припада општини Велика Плана. Јасмина Живковић, *Територијална подела Пожаревачког (Браничевског) округа*, 66, 84.

30 Село у општини Мало Црниће.

31 Данас општина Жабари.

32 Село у општини Петровац на Млави.

33 Село у општини Кучево.

34 Село у општини Жабари.

823	Радован Момировић војник Дунавског болничког одреда из Петке	У болници Краљевској	21./29.11.195.	Краљево	Петка[35]	/	/	/
838	Персида уд. пок. Мите Белосавића трг. из Пожаревца	Краљево	24./25.11.1915.	Краљево	Пожаревац[36]	77	Од мане срца и запаљења бубрега	Живела у браку 50 год.
872	Стамат Лилић војник последње одбране из Жагубице	У болници Краљевској	02./03.12.1915.	Краљево	Жагубица[37] срез Хомољски	/	/	/
875	Риста Милојковић добеглица из Вел. Села[38]	У болници Краљевској	02./03.12.1915.	Краљево	В. Село[39] срез и Пожаревачки	/	/	/
902	Живојин Аксентић из Божевца	У болници Краљевској	07./08.12.1915.	Краљево	Божевац[40] срез Пожаревачки	/	/	/
911	Милош Миљковић војник 3 чете 2 бат IX пука II позива из Старчева	У болници Краљевској	08./09.12.1915.	Краљево	Старчево[41] срез Рамски	/	/	/
967	Серафим Перић	У среској болници	25./26.12.1915.	Гробље до среске болнице	Лозница[42]	/	Од колере	/
981	Благоје Пантелић редов III поз.	У среској болници Краљево	31.12.1915./ 01.01.1916.	Гробље код среске болнице	Кучево[43]	/	Од колере	/
8	Александар Пантић	У среској болници у Краљеву	03./04.01.1916.	Краљево	Лешница[44]	/	/	/

35 Село у близини Пожаревца, данас у склопу Градске општине Костолац (Град Пожаревац).

36 Данас Град Пожаревац, центар Пожаревачког, односно Браничевског округа.

37 Центар Хомољског среза.

38 Вероватно је у питању Велико Село, општина Мало Црниће.

39 Вероватно је у питању Велико Село, општина Мало Црниће.

40 Село у општини Мало Црниће.

41 Село у општини Петровац на Млави. Није јасно зашто је наведено да је у Срезу Рамском јер је припадало Срезу Млавском са седиштем у Петровцу. Јасмина Живковић, *Територијална подела Пожаревачког (Браничевског) округа*, 56, 73.

42 Вероватно је у питању село Лазница у општини Жагубица.

43 Данас општина Кучево. Среско место, центар Среза Звишког.

44 Вероватно је у питању село Љешница, општина Кучево.

10	Илија Николић	У среској болници у Краљеву	05,/06,01,1916,	Краљево	Лешница[45]	/	/	/
31	Живко Јовић	У среској болници у Краљеву	14./15.01.1916.	Краљево	Братинац[46]	/	/	/
57	Петар Јосић теж. из Краљева	Краљево	08./09.02.1916.	Чибуковац	Кула[47]	83	Од старости	Ожењен, живео у браку 65 год.
65	Ката уд. пок. Петра Јосића теж. из Краљева	Краљево	13./14.02.1916.	Чибуковац	Кула[48]	75	Од старости	46 год. у браку
110	Стамена уд. пок. Живана Миливојевића земљорад.	Краљево	27./28.04.1916.	Краљево	Жабари[49]	80	Од старости	У браку 45 год.
2	Стојан Милићевић шнајдер из Краљева	Краљево	12./14.01.1917.	Краљево	Пожаревац[50]	35	Од туберкулозе	Ожењен, живкео у браку 9 год.
24	Добросав Перић теж. из Јарчујака	Јарчујак	27./29.05.1917.	Јарчујак	Кула[51]	80	Од старачке изнемоглости	Ожењен, живео у браку 40 год.
269	Живко Стокић редов мост** II одељ. II армије	Краљево	06./07.11.1918.	/	Влашки До[52] срез морав.	/	pneumonia	/
298	Драгомир Јевремовић теж. п. наредник 3 чете 3 бат 12 пука из Адрана	II Завојиште Шумад. дивизије	28./29.03.1918.	Бице Мала	Батушица[53]	23	Од маларије	Нежењен

45 Вероватно је у питању село Љешница, општина Кучево.

46 Село у општини/Граду Пожаревцу.

47 Село у општини Мало Црниће.

48 Село у општини Мало Црниће.

49 Данас општина Пожаревац. Среско место, седиште Среза Моравског.

50 Данас Град Пожаревац, седиште некадашњег Среза Пожаревачког и Пожаревачког округа.

51 Село у општини Мало Црниће.

52 Село у општини Жабари.

53 Вероватно је у питању село Батуша, општина Мало Црниће

73	Мира уд. пок. Добросава Перића теж. из Јарчујака	Јарчујак	19./20.05.1919.	Јарчујак	Кула[54]	63	/	Удова, у браку 45 год.
84	Стојана жена Јована Бранковића теж. из Адрана	Адрани	17./18.06.1919.	Адрани	В. Поље[55]	50	Од грипа	Живела у браку 30 год.
149	Михаило Јевремовић теж. из Адрана	Адрани	03./04.09.1919.	Адрани	Батуници[56]	31	Од јектике	У браку 9 месеци
93	Вида ж. Ђорђа Перића из Чибуковца	Јарчујак	15./16.09.1920.	Јарчујак	Сираково[57]	27	Од јектике	/
67	Лука Милутиновић војник, редов II батерије II дивизиона I хаубичког пука	У Ибру Краљево	27./28.07.1921.	Краљево	Везичево[58] срез Млавски	22	Нехотично купајући се удавио се у Ибар	/
83	Перса жена Живка Јевремовића из Чибуковца	Чибуковац	20.09.1921.	Чибуковац	Ракинац[59]	35	Запаљ. плућа	/
17	Стевка жена Арса Јевремовића из Чибуковца	Чибуковац	09./11.02.1922.	Чибуковац	Касидол[60]	80	Од старачке изнемоглости	/
18	Арса Јевремовић теж. из Чибуковца	Чибуковац	10./11.02.1922.	Чибуковац	Касидол[61]	77	Од старачке изнемоглости	

54 Село у општини Мало Црниће.

55 Можда је у питању село Велики Поповац у општини Петровац на Млави.

56 Може бити село Батуша, општина Мало Црниће или Батовац у општини/Граду Пожаревац.

57 Село у општини Велико Градиште.

58 Село у општини Петровац на Млави.

59 Данас Симићево, село у општини Жабари.

60 Село у општини/Граду Пожаревац.

61 Село у општини/Граду Пожаревац.

недостатак санитетског материјала, адекватног простора и стручног кадра. Повећану потражњу за лековима није могла да испрати једна апотека у Краљеву. Друга апотека отворена је тек 1929. године[27].

Среска болница у Краљеву некада се налазила у Доситејевој улици, на месту где се сада налази Електросаобраћајна техничка школа. У непосредној близини болнице налазило се и мање гробље о коме нема ближих података. У том гробљу је у периоду од 1915. до 1918. године сахрањено 41 лице.[28] Може се претпоставити да је масовно умирање од епидемије колере током 1915. године и потреба за брзим сахрањивањем, довела до потребе за формирањем овог болничког гробља.

Према подацима хроничара Радивоја Јоветића на старом Градском гробљу у Краљеву, тачније на његовом делу тзв. Војничком гробљу, сахрањено је „624 српска и аустроугарска војника (138 заробљеника)"[29]. Погинулим српским војницима у част подигнут је споменик посвећен свим изгинулим у ослободилачким ратовима од 1912. до 1918. године. Споменик се налазио најпре на централном градском тргу од 1932. године, да би касније био премештен на Војничко гробље 1960 године, да би 1982. године био враћен на трг, где се и данас налази. Почетком 2019. године завршена је реконструкција централног градског трга и споменика.

Закључак

Црквене матичне књиге представљају прворазредни историјски извор, културно добро од изузетног значаја за реконструкцију података и чињеница о становницима Србије од почетка вођења тих евиденција до данас, подацима о њиховом рођењу, крштењу, верској припадности, националности, миграционим кретањима, смртности, посебно у тренуцима великих ратова и разарања којима српска историја обилује. Обрадом и објављивањем овакве врсте података и налаза попуњавају се историјске празнине и баца ново светло на поједине историјске догађаје и процесе из српске историје.

27 Милутин Р. Југовић, *Апотека у Карановцу*, Народна апотека Краљево, Краљево, 1981, 77.

28 *Исто*, 74.

29 Радивој Јоветић, *Хроника краљевачког гробља*, Краљево, 1994, 42.

Кроз овај прилог обрађени су подаци о становницима Пожаревачког округа који су се у периоду 1912-1922. године затекли на подручју Краљева и тамо окончали свој живот из различитих разлога. Различити су вероватно и разлози њиховог боравка у Краљеву. Неки су тамо отишли удајом, женидбом, због посла и других економских узрока, док је већину одвела војна служба током Балканских и Првог светског рата или невоља бежаније пред непријатељем. У сваком случају овим прилогом допуњавамо већ истражене податке о страдалима у периоду ослободилачких ратова које су у својим истраживањима донели аутори *Српског поменика.*

THE CITIZENS OF POŽAREVAC DISTRICT ENTERED IN KRALJEVO CHURCH REGISTERS OF DEATHS BETWEEN 1912 AND 1922 - The addition to the study on the deaths of the citizens of the former Požarevac District during the liberation wars (1912-1922).

Abstract: Church registers are cultural property of exceptional importance. The first church registers in the Princedom of Serbia were compiled in 1836. The systematically organized data from these registers provide precise and authenitic information on various subjects. From 1902 to the end of the Balkan Wars Požarevac District was one of the 17 districts in the Kingdom of Serbia and it consisted of the following counties: Golubac, Zvižd, Morava, Mlava, Ram, Homolje and Požarevac. During the Balkan Wars and the First World War the entire Serbia had witnessed considerable demografic transition, caused mostly by war operations and devastation. In some cases, transition was also caused by the economic factors unrelated to the war. Based on the data derived from Kraljevo Church Registers, this paper contains the list of people from Požarevac District who had died of wounds or diseases and had been burried in Kraljevo and the surrounding areas during the liberation wars. These data provide valuable information on the demografic transition in the Kingdom of Yugoslavia over almost a decade of warfare.

ЦРКВА У КРАЉЕВУ

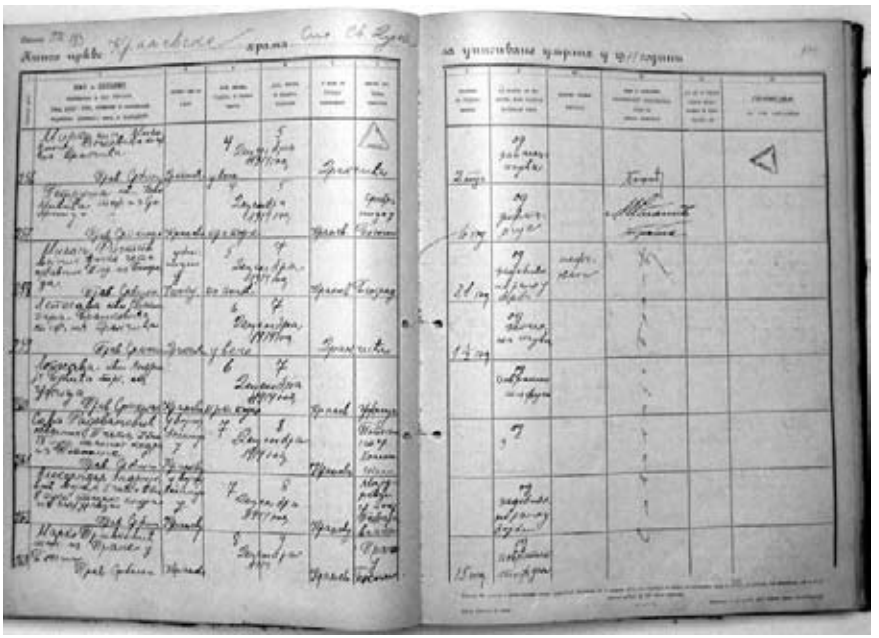

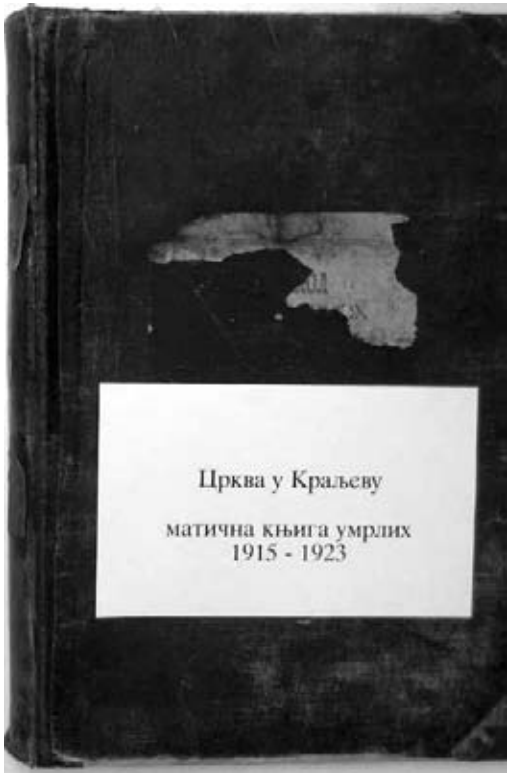
Црква у Краљеву
матична књига умрлих
1915 - 1923

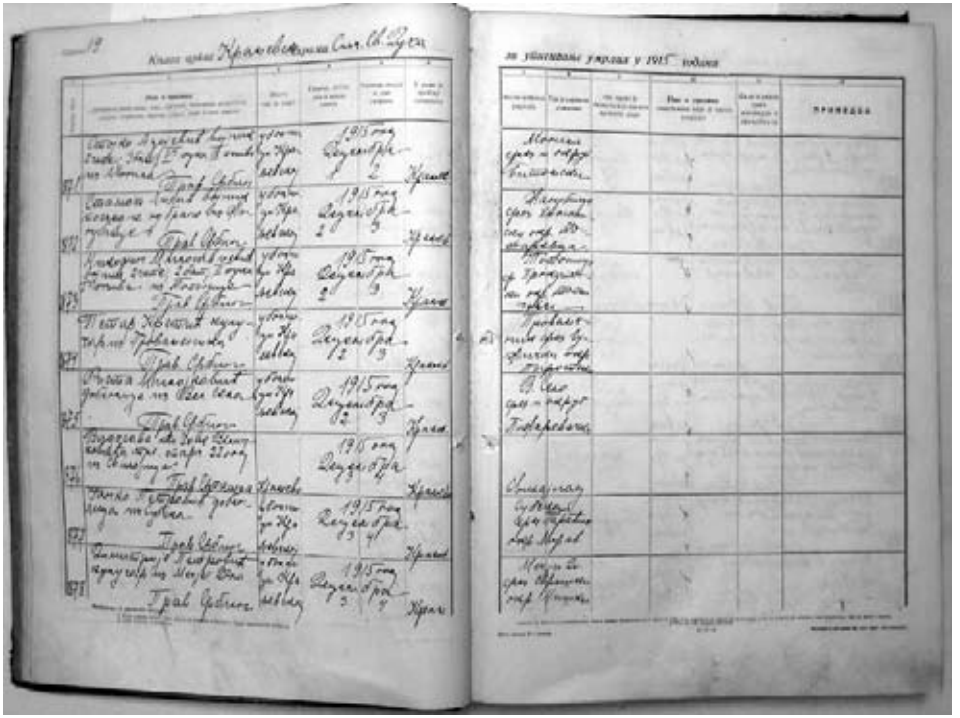

Споменик посвећен свим изгинулим у ослободилачким ратовима од 1912. до 1918. године на Војничком гробљу у Пожаревцу

Српски војници у Првом светском рату

Др Маријана Мраовић[1]
Војни архив Министарства одбране Републике Србије, Београд
Република Србија

UDK: 32.019.5(497.11)"1914/1944"
94(497.11)"1914/1918"

РАЗВОЈ ПРОПАГАНДЕ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ И ДЕЛОВАЊЕ РАТНОГ ПРЕСБИРОА ВРХОВНЕ КОМАНДЕ ВОЈСКЕ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ 1914-1918. ГОДИНЕ

Абстракт: Посебно сведочанство на основу којег је могуће реконструисати славну војну прошлост, стратегију и ток битака које је водила српска војска у Првом светском рату, представља архивска грађа коју похрањује Војни архив у оквиру групе фондова Војске Краљевине Србије и фонда откупљене и поклоњене архивске грађе. У раду се разматра развој пропаганде у Првом светском рату и деловање Ратног пресбироа Врховне команде Војске Краљевине Србије. Посебан акценат стављен је на улогу Ратног пресбироа у презентовању европској и светској јавности херојске епопеје и страдалачке судбине српског народа и војске.

Кључне речи: Војска Краљевине Србије, Први светски рат, архивски фонд, пропаганда, Ратни пресбиро.

Развој пропаганде у Првом светском рату

Детаљна анализа карактера и садржаја пропаганде у било ком рату не може се почети без сагледавања историјских, друштвених, економских, политичких и војних услова у којима су деловале зараћене стране у свим фазама вођења рата.[2] Први светски рат се у савременој литератури сматра прекретницом у сагледавању пропаганде као организоване активности, којој се придаје важност у остваривању политичких, економских и ратних циљева. Током Првог светског рата пропаганда је окарактерисана као „ширење и распростирање пожељних идеја, мишљења и ставова, често уз коришћење лажи и искривљених чињеница". Захваљујући напредовању пропагандне технологије почело је планско укључивање психолошко-пропагандних активности у стратегијске и тактичке задатке (коришћење радија, летака, звучника, гласноговорника). Говорило се како „ватрена оружја троше много муниције на фронтовима, али и да пропаганда не троши ништа мање хартије и мастила, који су ипак јефтинији и хуманији од муниције". Велику популарност у пропагандној технологији имао је радио који се све више користио за давање обавештења и ширења новости. Такође, позициони карактер рата омогућавао је масовно коришћење звучника на фронту.[3] У време Првог светског рата многе заблуде о пропагандном утицају и начину деловања постали су модерни митови који су и данас актуелни. Термин „пропаганда" је у Првом светском рату попримио негативну конотацију са најманипулативнијим и цингоистичним примерима.[4]

Након завршетка Првог светског рата немачки војни аналитичари били су усаглашени у ставу да је

1 Ауторка је научни сарадник, виши архивист и начелник Одељења архивске грађе отворене за истраживаче у Војном архиву Министарства одбране Републике Србије; e-mail: marijanamraovic@gmail.com

2 Вуко Михаиловић, *Психолошки рат I*, „Народна армија", 8. марта 1968, стр. 6.

3 М. Јокић, *Историја радиофоније у три епохе, I*, Београд, 2004, стр.8.

4 Термин „цингоизам" (Jingoism) је британска варијанта такозваног хура-патриотизма, односно арогантни шовинизам. Настао је по једној песми крајем 19. века у којој се помиње „цинго" уместо Христа, а према другој верзији по баскијском „Jainko" за Бога (полазак у рат у име Цинга). Цингоизам је оправдавање употребе претње или реалне силе од стране једне државе против других ради очувања онога што је дефинисано као државни интерес. Цингоизам је био истицање супериорности Британаца у односу на Русе 1870-тих, а био је актуелан и у америчкој штампи 1893. године. Нацистичка пропаганда се користила овом техником у оправдавању холокауста.

Немце поразила Антантина пропаганда.[5] Немачки руководиоци су сматрали да је рат „посао војника“ и да у тој области пропаганда нема значајну улогу. Био је прихваћен став да пропаганда спада у надлежност обавештајне службе и дипломатско-конзуларних представника у другим земљама. Свеукупни систем пропагирања био је заснован на постојећим органима војне и политичке структуре. Ипак, након почетка ратних дејстава у Немачкој се појавило неколико институција које су се бавиле пропагандом. Као орган војне цензуре и координације пропаганде основан је „Биро Ерцеберг“.[6] Штампа је била и под надзором војне организације Abteilung III B Генералштаба. Непосредни организатори пропагандне активности у јединицама били су специјални официри по штабовима и официри за наставу у отаџбини, који су тумачили политичку и војну ситуацију и организовали политички рад у јединицама. Током 1915. године уведена је пракса предцензуре као превенетива објављивању сваког непожељног материјала. Нагли пораст интересовања за пропагандну активност уследио је управо са опадањем ратног морала војске и поверења народа у позитиван исход рата. Део немачког војног руководства званично је захтевао оснивање министарства пропаганде, али без успеха. Почевши од фебруара 1916. године у Немачкој се штампају и растурају књиге у војсци и народу. Основан је Ратни биро за штампу у октобру 1916. године и убрзо након тога Биро за фронтовску штампу. Тумачени се узроци рата и објашњавана је државна политика. Организовани су и специјални течајеви за омладину. Средином 1917. године уложени су већи напори у пропагандне активности, уведена је обавезна родољубива настава, морална настава у војсци и обавештавање цивилног становништва. Ратни пресбиро је израђивао и дистрибуирао пропагандне материјале, а почело је образовање уреда за пропаганду у иностранству. Недељни билтени доносили су спискове тема на које је требало објављивати ликовне прилоге у листовима широм земље.

Цивилне и војне власти Аустро-Угарске предузимале су разне мере у погледу одржавања морала у војсци и народу. Врховна команда је издавала упутства за извођење родољубиве наставе и одбрану од непријатељске пропаганде. Код армијских и корпусних команди постојали су референти за наставу који су се искључиво бавили моралном наставом и противпропагандом. Код трупних јединица и установа одабирани су официри за извођење моралне наставе. Ако је у јединици било војника више народности, онда је за сваку народност одређиван посебни официр. Како је у јединицама била организована војна свештеничка служба она је коришћена за пропаганду и одржавање предавања из моралних поука.

Имајући у виду наведено, можемо закључити да је одлагање ангажовања Немачке и осталих чланица Централних сила на пољу пропаганде допринело и губитку рата. Херман Фреч је у анализи ратне вештине навео: „Привредни притисак и пропаганда допринели су да најбоља војска света подлегне притиску маса и буде савладана“.[7] Херман Вандершек тврдио је да Антанта није победила војском већ „са генералштабом идеја“ и „помоћу величанствено уређене пропаганде“.[8]

Пропагандна мрежа земаља Антанте била је доста напреднија у односу на Централне силе, поготово у Британији. Управо је у Британији основано прво организовано министарство пропаганде, названо Министарство за информације - Биро за ратну пропаганду са задатком „да се контролише свест света“. Посебно је на удару Министарства за информације била свест америчких интелектуалаца које је требало убедити у племенитост британског ратног подухвата и покренути у основи пацифистички расположено становништво САД-а у „психозу фанатизма и хистерије, која ће их одвести да се прикључе рату“. Биро

5 Станислав Винавер је у једном од извештаја из Берлина писаном почетком 1930. године, навео опште мишљење водећих политичких кругова „да се Немцима 1918. године осветила лоша пропаганда“, Владимир Булајић, „Станислав Винавер у Берлину. Из извештаја дописника Централног пресбироа 1919-1934“, „Архив“, часопис Архива Југославије, год. III, бр. 3, стр. 111.

6 М. Ерцеберг (1875-1921) руководио је Пропагандом према иностранству и Тајном службом за иностранство. У Вајмарској републици био је министар финансија. Убијен је у атентату који су извршили припадници националистичке деснице.

7 Х. Фреч, *Ратна вештина данас и сутра*, књига два, Београд 1939, стр.96.

8 Herman Wanderscheek, Weltkrieg und Propagande. Verlag von E. S. Mitter, Berlin, 1936, str. 15.

за ратну пропаганду је у неутралним, савезничким и непријатељским земљама растурао разне пропагандне материјале.[9] Такође, постојао је и Централни биро за штампу и пропаганду, Централни комитет за патриотске и националне организације, са великим бројем пододбора који су радили на одржавању борбеног духа међу радницима. Централни комитет организовао је и спољну пропаганду. Била је централизована и дистрибуција филма и слике, приказивани су филмови и репортаже са фронта, организовани су покретни биоскопи, а у оквиру Министарства рата постојало је и Одељење за непријатељску пропаганду.[10] За пропаганду против Немаца био је ангажован чувени писац Х. Ц. Велс.

Француска је ушла у рат са развијеном и добро организованом пропагандном мрежом у многим земљама. У августу 1915. основано је Одељење за пропаганду из ваздуха које је израђивало и растурало летке преко фронта. У фебруару 1916. основана је Кућа штампе. Током рата излазило је редовно неколико антинемачких илустрованих часописа. Посебан комитет сарађивао је са Кућом штампе и пропагандним органима америчке експедиционе армије у Европи.

Царска Русија била је неспремна за улазак у рат, што је утицало и на могућности почетног пропагандног деловања. Образован је Комитет за пропаганду који је организовао митинге и конференције, припремао агитаторе за рад, дистрибуирао филмове, летке брошуре, карикатуре, часописе и други материјал.[11] Руска револуција финансирана од стране англосаксонске плутократије и немачке војске зауставила је царску Русију у пуном успону ка статусу светске економске и војне велесиле. Искоришћавајући погодне услове изазване бољшевичким превратом западне силе су вршиле пропагандну и политичку делатност на територијалној разградњи Русије како би је елиминисали као главног конкурента. Британска војна мисија генерала Томсона послата је у Транскавказију са задатком да оснује протекторате независне од Москве. Новопостављено начело „права на самоопредељење потлачених народа“ образовано је у стратешким лабораторијама англосаксонског империјализма те су на Версајској мировној конференцији пуковник Хауз и Лојд Џорџ у име својих влада покушали да наговоре остале учеснике да се позову на de facto створене владе на тлу царске Русије. Француска је услед личних интереса омела спровођење поменутог плана. Интенције „савезничких сила“ да распарчају руске територије упропастиле су комунистичке вође које су силом прилика напустиле нихилистичка начела и усвојиле државотворни концепт интеграције. За разлику од званичне руске власти бољшевици су у потпуности мобилисали уметност у пропагандне сврхе ради свргавања царског режима.[12] Сматрали су да писана пропаганда и револуционарни плакати имају “једнаку улогу са куршумом и митраљезом и тако допринели, можда на пресудан начин, коначној победи.“[13]

Влада САД-а основала је по уласку у рат Комитет за јавне информације који је имао задатак да одржава позитивну климу за вођење рата и да у иностранству оправда улазак САД-а у рат. Комитет за јавне информације усклађивао је и рад пропагандних органа америчке експедиционе војске у Европи.[14] Комитет је био веома успешан захваљујући раду либералних америчких интелектуалаца из круга Џона Дивија који су били поносни на чињеницу да су као одговорни чланови заједнице покретачи уласка САД у рат и да су релативно мирољубиво становништво усмерили антинемачки. Београдски политиколог и публициста Љубомир Кљакић анализирао је деловање америчког

9 Креиран је велики број ратних плаката на којима су представљани Британци у разним ситуацијама. Поруке већине британских плаката одисале су романтичним милитаризмом и позивале на носталгичну одговорност према самом себи Најпознатији је плакат на коме маринац упереног прста позива на мобилизацију: „Your country needs you“. Касније су овај мотив користили и Американци под слоганом: „I Want you for Us army“ на коме су додавали елементе америчког патриотизма.

10 John Baker White, The big lie, London, 1955, стр. 220.

11 P. Kenez, The birth of the propaganda state, Soviet media and mass mobilization, Cambridge, 1986.

12 Први декрет о лепим уметностима донесен је 11. јануара 1918. године и њиме је предвиђано растурање плаката и пропагандних брошура по ниским ценама, а у неким случајевима бесплатно. Уништавање овог материјала проглашено је за контра-револуционарну делатност.

13 Коста Николић, *Немачки ратни плакат у Србији 1941-1944*, Нова Пазова, 2000, стр. 12.

14 A. Axelrod, Selling the Great War. The Making of American propaganda, Palgrave Macmillan, 2009.

Комитета за јавне информације и као најважније личности у наведеном комитету навео је познатог публицисту Волтера Липмана.[15] Липман је 1922. године издао књигу под насловом „Јавно мњење“ у којој је доказивао, на основу стеченог искуства, да је могуће „произвести сагласност становништва средствима пропаганде“. Друга кључна личност био је већ поменути Едвард Бернис, Фројдов нећак и аутор књиге под насловом: „Пропаганда“ у којој је изнео став о манипулацији масама као обележју демократије и који је први јавно говорио о појму „невидљиве владе“ и појму „инжењерство сагласности“.[16]

Ратни пресбиро Врховне команде

У ратном вихору који је започео на Балкану сукобиле су се највеће светске силе, распала су се царства и створене су нове државе. Велики људски губици и систематска разарања обележили су сукобе на свим ратиштима од којих је Балканско било споредно, али најважније за Краљевину Србију.[17] По завршетку балканских ратова 1912-1913. године[18] српска Врховна команда је наредила да се сва ратна архива среди и чува у установама, командама и надлештвима под непосредном одговорношћу лица која су њоме до тада руковала. У Ратној служби унета је измена да се оперативни документи после закључења мира достављају Ратној архиви Главног Ђенералштаба која се пред почетак Првог светског рата налазила при јединицама.[19] Грађа из периода српско-турских ратова са касније насталом грађом из мирнодопског и периода балканских ратова чинила је језгро архиве коју су државни и војни врх настојали да сачувају у време Великог рата. Значајну улогу у очувању архивске грађе имао је на посредан начин и Ратни пресбиро Врховне команде Војске Краљевине Србије, основан при Штабу Врховне команде 23. јула 1914. године,[20] као брана надирању непријатељске пропаганде, а у циљу да се европској и светској јавности прибилижи историја и традиција српског народа. Његова примарна функција било је обавештавање војног и политичког врха о ситуацији на светским и домаћем ратишту, као и прикупљање актуелних и документарних информација из живота српске војске. Прикупљани су документи и фотографије како би биле искоришћене као доказна средства у погледу повреда одредаба и правила Хашке и Женевске конвенције после масакра српских цивила, као и формирање базе историјских података за будућност.

Врховна команда схватила је да је потребно омогућити боравак већег броја иностраних дописника и дописника фотографа европских и америчких листова који ће извештавати јавност својих земаља о догађајима у Србији. Штаб Врховне команде издао је 20. јула 1914. године „Правилник за ратне дописнике који имају допуштење да прате ратне операције“.[21] Правилник је садржао „Упутство за ратне дописнике. Шта им је забрањено да објављују“ и „Упутство за писце, издаваче, штампаре и колпортере часописа, листова, слика и свих врста публикација, за време рата.“ Почетком рата на српски фронт су дошли и истакнути публицисти Анри Барби, Крофорд Прајс, Џон Калверт, Џон Рид са канадским сликаром Бордман Робинсоном и многи други. Обавештајни одсек Врховне команде издавао је писмене дозволе и контролисао рад дописника, а у ратној зони ова надлежност се преносила на обавештајне одсеке армијских штабова. Кретање је било дозвољено само у пратњи одређеног лица, а сваку промену боравка одобравао је лично командант после писменог захтева и образложења премештања. Уведена је и цензура која је прегледала све депеше, писма, написане текстове, а пакети и пошиљке преда-

15 Walter Lippmann, Public Opinion, 1922.

16 Професор Кљакић одржао је предавање у Коларчевој народној задужбини на тему: „Империја и њена пропаганда“ 28. априла 2011. године.

17 Ђорђе Ђ. Станковић, Никола Пашић, *Савезници и стварање Југославије*, Београд 1984, стр. 65.

18 Милорад Екмечић наводи да је српска дипломатија непосредно после окончања балканских ратова живела у страху да се може обновити један нов балкански конфликт. Он истиче да су „страховања од могућих компликација са Аустријом била непрестана појава у свим званичним канцеларијама“., Милорад Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914,* друго издање, Београд 1990, стр. 65.

19 *СВЛ*, 1914, стр. 83-84.

20 Војни архив (у даљем тексту ВА), група фондова Војске Краљевине-Кнежевине Србије (у даљем тексту група фондова ВКС), П 3, К 35, Ф 1, д 2/86.

21 ВА, група фондова ВКС, П 3, К 589, Ф 6, Д 22/3.

вали су се отворени. Цензури су се морала слати два примерка листа или часописа. Информације које су биле забрањене за објављивање односиле су се на организацију војних јединица, њихово кретање и диспозицију, називе дивизија и нижих формација, имена персонала у командама, наоружање, снабдевање оружјем, здравствено стање трупа, дејство непријатељских пројектила, стање саобраћајних комуникација у зони дејства прикупљање обавештајних података, имена рањених и погинулих пре објављивања званичне листе. Истовремено када је ступио на снагу „Правилник за ратне дописнике“ Оперативно одељење Штаба Врховне команде саставило је „Упут за употребу ратних сликара придодатих штабовима виших јединица на војишту“.[22] Упут је суштински отворио простор и створио услове за непосредно и неометано ликовно стварање, а у рату су први пут уведена правила која се односе на визуелизацију – оличену у фотографији и кинематографском снимању, информацију и документацију. Схватајући важност употребе ратних сликара и фотографа војвода Радомир Путник потписао је 14. јануара 1915. године у Крагујевцу решење о исплати ратне суме од 750 динара из ванредног ратног кредита, за набавку фотографског апарата за Штаб Врховне команде.[23]

Ратни пресбиро наставио је након повлачења српске војске преко Албаније свој рад на Крфу. Обављао је и контролу војног издаваштва и листова који су објављивани у ратном периоду. Уз помоћ познатог крфског штампара Ланцаса отворена је у близини луке Државна штампарија у којој су штампане *„Српске новине“*. Председник Ратног пресбироа био је Слободан Јовановић. Станислав Винавер био је уредник листа *„Српске новине“*.[24] *„Српске новине“* су излазиле три пута недељно у тиражу од 10.000 примерака и биле су најзначајнији извор информација за српски народ широм света. Поред званичних ставова српске владе објављивани су прилози из разних области. Како би Европу и свет упознао са страдањима српске војске Слободан Јовановић упутио је 1916. године у Француску и Велику Британију филозофа Бранислава Петронијевића, владику др Николаја Велимировића и Станислава Винавера. Владика Николај и Станислав Винавер држали су заједно предавања у Британији, а потом је Винавер упућен у Петроград ради прикупљања добровољаца за Солунски фронт. На Крфу је настављена и организација фотографске службе. Начелник Штаба Врховне команде војвода Петар Бојовић издао је 13. маја 1916. године у Солуну наредбу о организацији фотографских и кинематографских снимања у војсци. Наведена наредба указује на начин на који се припремао документарни и пропагандни материјал о раду и животу српске војске, како би се наведени садржаји приближили светској и европској јавности и сачували од заборава.[25] Организован је и рад Фотографске секције при Обавештајном одсеку Оперативног Одељења Врховне команде. Секција је била организована по угледу на француску. Израђивани су посебни албуми или су посебно важни снимци публиковани у великим савезничким илустрованим листовима. На Крфу је основана Филмска секција при Врховној команди. Приказивани су филмови добијени од савезника, као и филмски материјал са Солунског фронта. Формирање Македонског фронта и дуги рововски рат наметнуо је потребу већег ангажовања фотографа. Требало је показати савезницима да је српска војска опорављена, обучена у употреби новог оружја и снага на коју се мора рачунати у даљем току рата и коначном сукобу са Аустроугарском и Немачком. У испуњавању наведеног пропагандног циља према савезницима фотографија је била одлично средство. Сликовити прикази стања у рововима, зимовницима, борбе за освајање Битоља и Кајмакчалана налазили су се у илустрацијама ратних фотографа. Фотографска секција ускоро је издвојена као само-

22 ВА, група фондова ВКС, П 6, К 93, Ф 5, Д 20/2.

23 ВА, група фондова ВКС, П 3, К 35, Ф 1, Л 6.

24 Наведени лист објављиван је током боравка Владе у Нишу до повлачења. Први број *“Српских новина“* на Крфу објављен је у априлу 1916. године. 1917. године почео је да излази и *„Крфски забавник“* као додатак новинама.

25 ВА, група фондова ВКС, П 6, К 63, Ф 3, Д 21/1, “Фотографским снимцима треба овековечити све важније војне догађаје из живота дотичне јединице: за време борбе, маршовања, становања; снимити важније свечаности и места кроз која се буде пролазило; снимити панораме непријатељских положаја, утврђења; фотографисати непријатељске заробљенике, рушевине које је он начинио, зверства која је начинио међу нашим војницима и становништвом итд.“ Снимци су се углавном прилагали уз оперативне дневнике јединица.

стална, а захтеви за њеним ангажовањем расли су са порастом свести о њеној пропагандној употребљивости. Пратиле су се све активности на фронту и позадини, а посебно је страним дописницима омогућавано да дођу до илустрација за текстове о српској војсци. Организована су и појединачна снимања најзаслужнијих и најхрабријих официра и војника. Припремали су се илустровани албуми са текстовима о животу војних јединица на нивоу дивизија, а за овај посао ангажовани су дописници за сакупљање кратких прича и фотографи за снимања.

Пропаганда у савезничким земљама обухватала је и организовање изложби фотографија са фронта. У допису Општег војног одељења Ађутантског одсека Министарства војног начелнику Штаба Врховне команде од 14. октобра 1918. године у Солуну наглашена је вредност вршења пропаганде у корист српског народа: „Познато је, да је у данашње време нарочито у страном свету пропаганда сликом и фотографијом од највеће користи и најнепосреднијег дејства.“ На великој свесавезничкој изложби у Паризу и Лондону излагао је најбољи српски фотограф дописник Риста Марјановић и Самсон Чернов, дописник француског листа „Illustrasion“. Чернов је након преласка Албаније дошао са српском војском на Крф. Снимио је велики број фотографија које је убрзо изложио у Лондону. Изложба под називом: „Срби, децембра 1915“ коју је приредио у Краљевској галерији у јуну 1916. године имала је велики одјек у британској јавности. Месец дана касније Чернов се вратио на Крф и све до априла 1919. године агитовао је и држао предавања о српској улози у Првом светском рату. Сачувани су и подаци који се односе на ангажовање Ристе Марјановића, ратног сликара и дописника на служби у Пресбироу.[26] Након добијања дозволе за снимања Риста Марјановић је распоређен у Штаб Треће армије, а од марта 1915. године налазио се на служби у Пресбироу. Снимао је све догађаје од почетка рата: одлазак у рат, изгон и бежанију становништва пред непријатељем из места у Посавини, Јадру и Рађевини, око Шапца, Церску и Колубарску битку, повлачење преко Косова Поља и Албаније, боравак војске на Крфу и победнички улазак српске војске у градове. У Лондону је у јуну 1916. године приредио и уредио Српско одељење Међусавезничке изложбе ратних фотографија у павиљону Марсан у Лувру, како би јаком визуелном информацијом српска Влада уверила западни свет да српска војска постоји после самртног повлачења преко Албаније. Наведена изложба гостовала је на изложбама савезничке ратне фотографије у Викторија и Алберт музеју, галерији Графтон, по градовима Енглеске и на крају у Америци где је пресељена целокупна француска изложба. Марјановић је приредио је у Лондону више изложби својих фотографија, од којих и једну са радовима Мештровића, Росандића и Рачког. Довршио је 30 великих албума слика из балканских и Првог светског рата, који су као поклон српске Владе предавани савезничким делегацијама. Био је дописник париског „Illustrasiona“, њујоршког „Heralda“ и Лондонске агенције фотографских новина. Након рата Фотографска секција смештена је у просторије Сеизмолошког завода на Ташмајдану, а од ње је у септембру 1922. године формирана „Државна радионица Филмова“ са циљем вршења националне и културне пропаганде.

26 ВА, група фондова ВКС, П 3, К 162, Ф 2, Д 3/1,

Закључак

Први светски рат био је прекретница у развоју пропаганде као организоване активности у циљу остваривања политичких, економских и ратних циљева. Значајну улогу у мисији српске државе и војске да се европској и светској јавности прибилижи историја и традиција српског народа и његово неправедно страдање у ратном вихору на Балкану имао је Ратни пресбиро Врховне команде Војске Краљевине Србије, као брана надирању непријатељске пропаганде . Његова примарна функција у ратном времену било је обавештавање војног и политичког врха о ситуацији на светским и домаћем ратишту, прикупљање актуелних и документарних информација из живота српске војске, контрола војног издаваштва, као и много других значајних питања из области политичко-пропагандно-војног ангажовања.

THE SPREAD OF PROPAGANDA IN THE FIRST WORLD WAR AND THE ACTIVITIES OF THE WAR PRESS BUREAU OF THE SUPREME COMMAND OF THE ARMY OF THE KINGDOM OF SERBIA FROM 1914 TO 1918

Abstract: The archival materials kept at the Military Archive, part of a group of fonds of the Army of the Principality/Kingdom of Serbia and the fonds of archival materials acquired by purchase or gift, are testimony according to which one could reconstruct the glorious military past, strategies and the battles fought by the Serbian Army in the First World War. The paper examines the spread of propaganda in the First World War and the activities of the War Press Bureau of the Supreme Command of the Kingdom of Serbia. Special emphasis is placed on the role of the War Press Bureau in presenting the epic courage and hardship of Serbs and their army to European and global public. Key words: the Army of the Kingdom of Serbia, First World War, archival fonds, propaganda, War Press Bureau.

Др Милан Стевовић
Дирекција за управљање одузетом имовином
Министарство правде Републике Србије

Мартин Матијашевић мср.
Управа за извршење кривичних санкција
Министарство правде Републике Србије

UDK: 351.75(497.1)"(094.5)"1929"

КРИВИЧНО-ПРАВНО ТУМАЧЕЊЕ ЗАКОНА О ЗАШТИТИ ЈАВНЕ БЕЗБЕДНОСТИ И ПОРЕТКА У ДРЖАВИ ИЗ 1929. ГОДИНЕ

Апстракт: Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца од свог оснивања била је суочена са различитим концепцијским, безбедносним, економским, политичким и правним супротностима. Њена унутрашња хетерогеност огледала се и у постојању шест различитих правних система. Различита гледишта на опстанак и развој краљевине, Скуштински атентат и политичка нестабилност током 1928. године условили су проглашење Шестојануарске диктатуре и доношење Закона о заштити јавне безбедности јануара 1929. године. Аутори у раду настоје да у кривично-правном смислу анализирају Закон о заштити јавне безбедности и дају тумачење овог закона.

Кључне речи: закон, јавна, безбедност, диктатура, репресија.

Уводна разматрања

Сукоби око уређења државе великим делом били су одраз великих разлика које су постојале између појединих делова земље у привредном, политичком, географском, културном[1] и правном погледу. Тешке послератне године и велика економска криза нису се могле превазићи за краткотрајан период, бујање националистичких идеја и заоштравање политичке кризе дириговане из великих градских центара Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца условили су тешко унутрашње-политичко стање у држави. Лоша економска ситуација и нестабилност Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца проузрокована нереформисаним аграрним, националним и радничким питањима изазвала је дубоку поделу. Прваци такозване Сељачко-демократске коалиције Стјепан Радић из Хрватске сељачке странке и Светозар Прибићевић из Самосталне демократске странке тражили су ревизију Видовданског устава из 1921. године. Краљ Александар је у свом интервју датом главном уреднику француског листа „Матен" Жилу Соервену од 7. јуна 1928. године у дворском возу код Брода на Сави истицао да је кључна порука краља: „Ми хоћемо мир, нама треба мир, да би смо завршили огромни рад око подизања нашег народа".[2] Међутим, тешка политичка ситуације те године довела је до тога да након низа провокација и узавреле атмосфере у Народној Скупштини, радикалски посланик са листе Милана Стојадиновића, Пуниша Рачић 20. јуна 1928. године пуца са говорнице на посланике Хрватске сељачке странке и том приликом убија Павла Радића и Басаричека, а рањава Стјепана Радића и још двојицу посланика.[3] Политичка и криза парламентаризма овим чином достигли су свој врхунац, а тињајући сукоб између политичких елита са

1 Видети: Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941*, књ. I-III, (Београд: Стубови културе, 1997).

2 Преноси: *Правда*, број 163, среда, 20. јун 1928, Београд.

3 Жељко Бартуловић и Небојша Ранђеловић, *Основи уставне историје југословенских народа*, (Ниш: Свен, 2012), 205.

српске и хрватске стране постао је распламсавајући и тешко заустављив. Смрт Стјепана Радића била је истовремено и повод за блокаду рада Народне скупштине. Имајући у виду тешку политичку ситуацију и сходно својој одлуци краљ је 6. јануара 1929. године донео службени проглас у коме каже: „Наступио је час када између краља и народа не може и не сме бити више посредника.“ Парламентарни рад, стајало је даље у прогласу, усред политичких страсти постао је сметња за државу. У сврху очувања народног јединства и државне целине краљ је укинуо Видовдански устав и распустио Народну Скупштину истичући да „сви земаљски закони остају у важности, док се према потребама мојим указом не укину“.[4]

Краљ је лично преузео законодавну и извршну власт, а за председника Министарског савета је именовао генерала Петра Живковића. Управо овај моменат и краљевска прокламација[5] означавају се почетком шестојануарске диктатуре и периодом апсолутистичке владавине краља Александра I Карађорђевића у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца који је трајао од 6. јануара 1929. до 3. септембра 1931. године. Тог 6. јануара краљ Александар I Карађорђевић је распустио Народну скупштину, забранио рад свих политичких странака и синдиката, строго забранио политичке скупове и увео општу цензуру. Преузимање законодавне и извршне власти од стране краља пракса је у многим европским државама проистекла из Првог светског рата и економских криза које су уследиле по његовом завршетку и само су поспешиле тенденцију за јачањем извршне власти и њених правних аката. У ратним и кризним околностима парламент се показао непогодним за брзо и ефикасно нормирање какво је тада било неопходно. Проширивањем функција државе техничким и економско-социјалним функцијама, такође је олакшавала прелазак све ширег круга нормативне делатности на владу, а подзаконски прописи су се све чешће доносили као примарни и оригинерни акти.[6]

Са аспекта истраживања, индикативно је да краљ истог дана када је проглашена диктатура или убрзо након проглашења диктатуре доноси сет закона којима се ојачава лични режим. У првом реду, реч је о следећим законима: Закон о краљевској власти и врховној државној управи од 6. јануара, Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави, колоквијално познат као Закон о заштити државе, такође од 6. јануара, Закон о државном суду за заштиту државе од 8. јануара, Закон о изменама Закона о општинама и обласним самоуправама од 11. јануара, Закон о називу и подели Краљевине на управна подручја од 3. октобра и Закон о банској управи.[7] Окосницу личног режима и завођења краљеве диктатуре у репресивном смислу чинили су Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави и Закон о државном суду за заштиту државе. Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави из 1929. године, који је уједно и предмет анализе, произвео је својим доношењем и применом различите кривично-правне, политичке и безбедносне импликације на друштво, политички живот и поједине кругове грађанског и сеоског становништва Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, доцније Краљевине Југославије.

Корени кривично-правне заштите јавне безбедности у Краљевини СХС/Југославији

Кривично законодавство прве Југославије развијало се у две фазе. У првој, која је трајала до почетака Шестојануарске диктатуре јануара 1929. године, кривичноправне норме су црпене из предратног законодавства Кнежевине и Краљевине Србије, и неколицине закона којима је делимично регулисана материја и општег и посебног дела кривичног права. Указом 1919. године важење Војног казненог законика од 31. јануара 1901. године је проширено на територију целе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, а као допуна су му служили Закон о устројству војске од 27. јануара

4 Жељко Бартуловић и Небојша Ранђеловић, *наведено дело*, 205.

5 *Политика*, бр. 7430, од недеље 06. јануара 1929, насловна страна.

6 Мирослав Живковић, *Теорија државе и права – теорија државе*, (Београд: Полицијска академија, 1995), 341.

7 Жељко Бартуловић и Небојша Ранђеловић, *наведено дело*, 206.

1901. године, Уредба о војној дисциплини од 20. новембра 1914. године, Закон о штампи од 13. јануара 1904. године.[8]

У осталим крајевима Краљевине СХС по указу од 22. фебруара 1919. године важиле су главе IX и X српског кривичног законика са општим делом, иначе ту су важили и следећи кривични законици (за Војводину Угарски кривични законик од 1878. године, за Босну и Херцеговину Казнени закон о злочинствима и преступима за Босну и Херцеговину од 1889. и аустријски са малим изменама од 1852. године, за Црну Гору српски казнени законик од 1905. године са незнатним изменама, за Хрватску, Далмацију, Славонију и Словенију аустријски кривични законик од 1852. године).[9]

Фактички и терминолошки посматрано Закон о јавној безбедности први пут се јавио у правном животу на нашим просторима 1905. године. Креатори безбедносне политике Краљевине Србије схватили су да се одговор на безбедносне претње каква је била хајдучија морао дати у виду једног оваквог закона. Закон о јавној безбедности из 1905. године је имао по својој конфигурацији 15 чланова чији је основни циљ био координација полицијских власти у сузбијању хајдучије. Уочава се да је поменути закон инкриминисао првенствено појаве бандитизма и разбојништава. У данашњој криминалистичкој пракси, радило би се углавном о насилничким и имовинским кривичним делима, али је у појединим случајевима хајдучије, посебно у Јужној Србији било елемената политичког насиља према представницима власти.[10]

У погледу инкриминисања дела против државе и краља и кривично-правне заштите државе, посебну важност за материју политичких деликата имале су одредбе Обзнане. Закон о заштити јавне безбедности из 1921. године, поред Обзнане представља акт којим се инкриминише комунистичко деловање, заједно са Законом о штампи из 1925. године где су инкриминисани поједини политички деликти. Елементи раније прописаних кривичних дела против државе су све до 1921. године претрпели незнатне измене. Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави из 1921. имао је 22 члана која су се незнатно разликовала од верзије закона из 1929. године.

У члану 1. ст. 1 новог закона о заштити јавне безбедности избачени су термини „комунистичку или анархистичку пропаганду“, такође у истом члану ст. 2 редукован је део „удружења ради припреме или извршења убиства или удружења за нелегално и непарламентарно приграбљивање власти“. У ставу 4. додат је и термин „непослушност“ у односу на претходну верзију закона. У ставу 7. Поред покушаја или убиства ма ког органа власти, избачен је термин „политичке личности“. Остали чланови били су незнатно измењени додате су формулације које су спречавале деловања верског и племенског карактера, као и поједини нови чланови, разлике су приметне и у новчаним износима запрећених казни. Друга фаза започела је доношењем Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави из 1929. године и јединственог Кривичног законика Краљевине Југославије из 1929. године, који је представљао кодификацију кривичноправне гране, а окончан је уставним променама из 1931. године.

Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави из 1929. године

Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави представљао је заједно са верзијом из 1921. године целовит и јединствен правни акт у оквирима прве југословенске државе, који је био посвећен искључиво деликтима против државе, доминантне политичке идеологије и јавне безбедности. Сама чињеница да је материја политичког криминалитета издвојена у посебан закон говори о значају који је тадашња власт придавала заштити монархистичког, државног и југословенског интереса и идеологије. Иако би се овај потез законодавца могао правдати аргументом заштите јавне безбедности и заједничке државе, као и кроз непостојање јединственог кривичног законика од формирања Краљевине СХС, мислимо да је његово

8 Тома Живановић, *Основи кривичног права*, Београд, 1921, стр. 6-10.

9 Тома Живановић, *наведено дело*, стр. 6-10.

10 Видети опширније: Члан 1-15. Закона о јавној безбедности, Српске новине, број 24, година 1905.

поновно истицање у самосталан акт неспорно имало политичко-идеолошку позадину. Позивање на угроженост јавне безбедности[11] је био добар повод и ваљан аргумент како са правног, тако и са фактичког становишта за доношењем једног репресивног закона.

С тим у вези значајна је и правна дефиниција Слободана Милетића који безбедност дефинише као: „правно уређиваним и обезбеђиваним друштвеним односима успостављено, одржавано и унапређивано стање у држави које омогућава ефективну заштићеност државе и грађана који у њој живе од свих (спољашњих и унутрашњих) противправних аката (активности) којима се угрожава уставни поредак, суверености, независност и територијална целокупност државе, рад државних органа, обављање привредних и друштвених делатности и остваривање слобода, права и дужности човека и грађанина".[12] Друштвено-политичка ситуација, проблеми оцене стања безбедности[13] и идеолошка основа појма безбедности,[14] погодовали су увођењу Шестојануарске диктатуре. На ово је утицала и доминантна теорија која безбедност у XIX и XX веку углавном везује за разматрања о држави, њеном суверенитету тј. заштити државних вредности, односно преовладавало је државоцентрично схватање безбедности. Током овог периода постојала је и крута подела безбедности на унутрашњу (која је укључивала секторе јавне и државне безбедности) и на спољашњу (војни сектор) безбедност. У центар је била постављена безбедност државе[15] и остварење њених националних интереса.[16] Скупштински догађаји од 20. јуна 1928. године и отежано функционисање политичког система ишли су управо у прилог доношењу овог закона. Већ први чланови Закона указују да се ради о правном акту који припада „тврдој" руској кривичноправној струји, са формулацијом „Александар I по милости Божјој и вољи Народној краљ Срба, Хрвата и Словенаца на предлог Нашег Министра Унутрашњих Дела, а по саслушању Председника Нашег Министарског Савета," прописује и проглашава: Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави.[17] Као злочинство у смислу казненог законика сматрала су се следећа бројна дела:

1) писање, издавање, штампање, растурање: књига, новина, плаката или објава којима се иде на то да се ко подстрекне на насиље према државним властима, и уопште, да се угрози јавни мир или доведе у опасност јавни поредак. Ово важи и за сваку писмену или усмену пропаганду или убеђивање других да треба променити политички или социјални поредак у држа-

11 Милосављевић наводи и значење речи безбедност, те истиче да „у српском језику безбедност значи одсуство опасности, безопасност, стање у коме се не осећа никаква опасност. Безбедан је онај који је осигуран од опасности, заштићен, поуздан, сигуран, обезбеђен; па би безбедност била стање онога који је безбедан или онога што је обезбеђено. Из угла појединца, могло би се рећи да безбедност значи одсуство страха за себе, своје ближње и своја добра, а из угла неке друштвене групе или читавог друштва – одсуство претњи опстанку те групе, односно друштва и њихових вредности („поретка ствари") које сматрају битним за одржање и напредак и које као такве треба посебно штитити од угрожавања".Милосављевић, Б., 2014, стр. 97.Милосављевић, Б., 2014, Прилог теоријскоправном одређењу појма безбедности, Правни записи, година V, број 1, стр. 95–119

12 Милетић, С., 1997, стр. 13.Милетић, С., 1997, Полицијско право, I књига, Београд, Полицијска академија

13 Реч безбедност потиче од префикса без (непостојање, одсуство) и речи беда (велико сиромаштво, положај који изазива презир, невоља, несрећа, зло) и представља стање онога који је заштићен од опасности, осигуран, сигуран, безопасан. Поред речи безбедност, у српском језику је у употреби још и реч сигурност чије значење потиче од латинске именице sēcūrĭtas, ātis ф. (мир духа, безбрижност, сигурност, безопасност) и придева sēcūrus (без бриге, безбрижан, без бојазни, који се не боји никакве опасности). Иако се у српском језику ове две речи у општој употреби често употребљавају као синоними, сигурност представља шири појам од појма безбедности, јер поред одсуства опасности обухвата и извесност, самопоуздање, па и лакомисленост. Појам безбедности у објективном смислу представља одсуство претњи по усвојене вредности, док у субјективном значењу представља одсуство страха од тога да ће дате вредности бити угрожене.Светлана Станаревић, Филип Ејдус, Појмовник безбедносне културе, БЦБП, Београд, 2009. стр. 14-15

14 Милосављевић, Б., 2014, стр. 110 и д.Милосављевић, Б., 2014, Прилог теоријскоправном одређењу појма безбедности, Правни записи, година V, број 1, стр. 95–119

15 Крајем XVI вијека Жак Боден (Jean Bodin), развија идеју о осигурању државног поретка. Основни предуслов за осигурање државног поретка јесте постојање суверености државе која представља највишу власт и која не зависи од поданика. Сматра се да је Боден први аутор који је дефинисао суверености као врсту апсолутне власти у држави. Ипак, суверена власт једних ограничена је сувереном влашћу других заједница (држава). За функционисање међународних односа важна су два правила, а то су сила и поверење.Bodin, J., 2002, Šest knjiga o republici, Zagreb, Politička kultura, str. 47 i 52.

16 Милосављевић, Б., 2014, стр. 101.Милосављевић, Б., 2014, Прилог теоријскоправном одређењу појма безбедности, Правни записи, година V, број 1, стр. 95–119

17 Члан 1. Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави, Службене новине бр. 6, 6. јануар 1929.

ви злочином, насиљем или ма којом врстом тероризма;

2) организовање, потпомагање или постајање чланом ма каквог удружења које би имало за сврху пропаганду комунизма, анархизма или тероризма или удружења за нелегално приграбљивање власти, као и уопште оно што се садржи у предњој тачки;

3) издавање у закуп или ма у којем виду уступање зграда или просторија за скупљање лица, којима би био циљ припрема или рад за остварење чега од онога, што је изложено у горњим двема тачкама, ако је онај који је зграду или просторију уступио, знао на шта ће се оне употребити;

4) организовање, здруживање или пропаганда, којима се иде на то, да се проузрокује војна побуна, метеж, непослушност или незадовољство код војника, или да се грађани или војници не одазивају својим војним дужностима, или да се омета, отежава или ограничи производња, поправка или пренос војног материјала или снабдевање војске за њене потребе, као и уопште свака пропаганда, против установе војске, као и свака припрема, покушај или извршење у циљу да се поруше или униште објекти, који служе јавном саобраћају, јавним инсталацијама и потребама;

5) стављање у везу са каквом личношћу или каквим друштвом у иностранству у циљу добијања какве помоћи отуда ради припреме за револуцију или насилну промену садашњег политичког стања у земљи или другог чега у предњим тачкама предвиђенога, као и свако помагање кога иностранога листа или друштва од стране некога са територије наше краљевине кад то лице или друштво ради против уређења поретка или јавног мира наше државе;

6) производња или прикупљање оружја, оруђа, справа или експлозива ради којег од напред поменутих циљева, као и свако прикривање тих предмета;

7) припрема, покушај или извршење убиства ма кога органа власти.[18]

Коментар Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави

Законом о заштити јавне безбедности и поретка у држави из 1929. године настојала се сублимирати нормативно-правна и кривично-правна инкриминација различите врсте кривичних и прекршајних дела која су у својој бити (animus terrorandi) могла имати политички мотивисан циљ. Тако се већ у првом члану, који је необично широко формулисан са више ставова настоје инкриминисати дела из домена штампе и пропаганде, затим, дела злочиначког или другог противуставног удруживања, издавање у закуп просторија сумњивим лицима, револуционарно деловање, набавка оружја и припреме и извршење атентата.

Необична је и законодавна техника, јер се кривична дела не дефинишу појединачно, са прецизно одређеним бићем, већ се у оквиру члана 1. наводи седам различитих облика кривичног дела против јавне безбедности. Овако формулација оставља превелику слободу судским органима и ствара могућност да се сваки акт насиља са иоле политичком конотацијом окарактерише као тешко кривично дело против јавне безбедности. Идеолошки призвук термина употребљених у ставу 5. члана 1. Закона појачава утисак о претерано репресивном карактеру овог Закона. Термин „стављање у вези или свако помагање...“ проширује круг радњи ван реалне мере. У члану 2. се, тако, прописује висина запрећене казне и начини оперативног поступања који се проширују и на ноћне активности полицијских органа и истиче да ма ко учини било које од кривичних дела изложених у члану 1. овог закона казниће се смрћу или робијом до 20 година. Предмети кривичних дела конфисковаће се. Они који знају да се припремају злочини, изложени у члану 1., па о томе на време не известе државне власти, казниће се робијом до 20 година. У циљу бржег и лакшег утврђивања кривице допуштено је надлежним властима да врше претрес и ноћу.[19]

Градирајућих или олакшавајућих околности или чињеница извршења дела по слову овог закона је

18 Члан 1. Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави, Службене новине бр. 6, 6. јануар 1929.

19 Члан 2. Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави, Службене новине бр. 6, 6. јануар 1929

било, могуће је било изрећи и смртну казну, а затвор се кажњавао принудним радом и робијом до 20 година за кривична дела из члана 1. Овакав избор казне за кривична дела из члана 1. Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави звучи анахроно и застрашујуће. Чини се да је управо одредба о изрицању смртне казне изврстан показатељ природе политичког система и тежњи да се по сваку цену заштити интегрално југословенство. Посебну пажњу привлачи неодређеност правног стандарда на основу ког се може изрећи најсуровија кривична санкција. Законодавац конструисањем таквог стандарда суштински препушта у руке судске власти одлучивање о најосетљивијем кривичноправном питању ондашњице, али и данашњице.

Закон је предвиђао да како она удружења и политичке партије са циљем предвиђеним у члану 1. овога закона, тако исто забрањују се и растурају сва удружења и политичке странке, које врше пропаганду или убеђивање других, да треба променити постојећи поредак у држави. Исто тако забрањују се и растурају све странке које носе обележје верско или племенско. Организовање, помагање или постајање чланом оваквe организације, уколико не потпада под удар члана 2. овога закона, казниће се затвором до 1 године и глобом од 10.000 динара.[20] У овом ставу Закона инкриминисане су и радње „агитације и пропаганде и деловања политичких удружења“ уперених на насилно обарање постојећег државног уређења.

Оснивање нових и опстајање постојећих политичких друштава, која имају други циљ него она из члана 1. и 3. овог закона, било је везано за нарочиту дозволу управних власти (Великог Жупана) оне области где је друштво имало главно седиште. Ако у року од месец дана ова дозвола не би била испослована сматрало се да оснивање друштва није дозвољено. Ко би постао или остао члан овог друштва или би га помагао кажњавао се затвором до три месеца. Да ли је друштво политичко оцењивао је Велики Жупан оне области где је друштво имало своје главно седиште.[21] Препуштање терета доказивања и оцењивања Великом Жупану представља директан облик арбитрарности полицијских и политичких власти, посебно имајући у виду да се Велик Жупан постављао на предлог и одобрење Министарства унутрашњих послова.

Члан 5. је прописивао да се забрањује одржавање зборова под ведрим небом или у затвореним просторијама, као и свих састанака без претходне дозволе надлежних управних полицијских власти. Пријаву за збор односно састанак треба учинити најкасније три дана раније. У пријави треба назначити и дневни ред збора односно састанка. Ко противно ради казниће се затвором до три месеца и глобом од 5.000 динара. На сваки збор и састанак изаслаће надлежна управна полицијска власт једног свог чиновника као комесара, који ће имати дужност, да распусти збор за случај ма какве повреде закона или наређења. Исто тако треба у истом року испословати претходну дозволу полицијске власти за све манифестације и опходе. Ко противно ради као и онај ко не послуша заповест власти о растурању ових скупштина, манифестација, састанака и опхода, казниће се, уколико у том делу не буде кривице из овога закона или кривичног закона, затвором до 6 месеци.[22] Наговештај слања једног чиновника као комесара на збор или јавни скуп показује да се ништа није препуштало случају и да је постојала интенција стављања под контролу свих друштвених активности тог типа.

Употреба војске била је регулисана чланом 6. у коме се каже: „Државна политичка власт тражиће од најближег Команданта војску ради одржавања јавне безбедности кад год се покаже да у којем конкретном случају нису за то довољни органи личне и имовне безбедности. Ближе одредбе о начину употребе војске прописаће Министарски савет“.[23] Трошкови ангажовања војске дефинисани су у члану 7. овог закона. Кад се у какву општину или срез пошаље војска ради угрожене безбедности, онда ће становништво те општи-

20 Члан 3. Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави, Службене новине бр. 6, 6. јануар 1929

21 Члан 4. Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави, Службене новине бр. 6, 6. јануар 1929

22 Члан 5. Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави, Службене новине бр. 6, 6. јануар 1929

23 Члан 6. Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави, Службене новине бр. 6, 6. јануар 1929

не или среза бити дужно да из својих средстава, свака кућа према своме имовном стању, храни и снабдева војску. Прибирање потребних намирница врши се под руковођењем и надзором државне управно-полицијске власти првог степена, општинска власт и у укупном износи и на време предаје војној власти. И други трошкови, које би држава учинила услед ове употребе војске, падају на становништво, но ако се ред убрзо поврати, може се становништво ослободити накнаде тих трошкова и да они падају на терет државне касе, као и да се становништву врати оно што је за војску дало.[24]

Закон је инкриминисао и дела против јавног реда и мира. У члану 8. прописано је да лица која у скитњи, пијанчењу или блудничењу проводе време, а да не могу доказати да се на поштен начин издржавају, казниће се због тога затвором до три месеца, а осим тога као лица морално посрнула и склона вршењу кривичних дела, могу бити упућена и после издржане казне у завод за принудни рад. Малолетна лица, ако не би била осуђена на казну, упућиваће се у завод за васпитање, у којем тако лице може остати највише пет година, уколико није навршило 16 година живота, иначе до пунолетства. Министар правде овлашћује се да доноси Уредбу о поступању за случајеве упућивања оваквих лица у заводе за принудни рад или у заводе за васпитање и морално поправљање малолетника. Лица која ремете ред и мир могу се одлуком првостепене управно-полицијске власти, поред казне, протерати у ма које друго место из кога се не смеју вратити без одобрења надлежног Великог Жупана, односно Управника града Београда. Ко се врати биће кажњен до 30 дана затвора и поново протеран.[25]

У оквиру чланова 9-16. Закона прописане су врло неодређене инкриминације. Њима нису исцрпно наведена сва кривична дела против јавне безбедности и поретка у држави, већ су оне дате готово exempli causa јер се у почетним формулацијама ових чланова јасно каже: „Казниће се лица која у скитњи, пијанчењу или блудничењу проводе време, а не могу доказати да се на поштен начин издржавају, лица морално посрнула и склона вршењу кривичних дела, итд...“. То значи да се, у складу са чланом 1. круг радњи кривичних дела против јавне безбедности и поретка у држави може несагледиво ширити.

Набавка, држање и промет опасним и експлозивним материјама регулисано је члановима 9-11. „Ко распрскавајуће материје или справе или оруђа потребна за њихово справљање гради или другога упућује како да их начини, набави, чува или другоме продаје, ма да зна или мора држати, да су све оне одређене, да се употребе за извршење каквих злочинства, поред оних набројаних у чл. 2 овог закона, казниће се робијом до 5 година.[26] Ко је овлашћен да држи распрскавајуће материје, па овим рукује противно постојећим правилима и наредбама надлежних власти и тиме проузрокује какву штету или опасност по имовину, здравље или живот других казниће се затвором до 6 месеци.[27] Ко се огреши о постојеће законске прописе и наредбе о производњи и продају барута, динамита, ватреног оружја и других распрскавајућих материја казниће се новчано од 10.000 до 100.000 динара према величини кривице и свом имовном стању.“[28]

Законодавац у члану 11. наставља у истом стилу формулацијом: „ко се огреши“, при томе не уважавајући субјективни елемент бића кривичног дела. Интересантно је да се ни у једној од тачака, као уосталом ни у члану 11, не помињу субјективни елементи бића кривичног дела, иако је исправно да се за постојање политичког деликта захтева постојање тачно одређене намере, па самим тим и директног умишљаја као јединог облика кривице код већине кривичних дела. Одредбе су недовољно прецизне да би их могли сматрати ваљаним обликом субјективног бића кривичног дела, тј. дефиницијом намере у кривичноправном смислу.

Без дозволе државне управно-полицијске власти првог степена нико није смео носити ни држати никаква оружја. Министар унутрашњих дела израђивао

24 Члан 7. Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави, Службене новине бр. 6, 6. јануар 1929

25 Члан 8. Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави, Службене новине бр. 6, 6. јануар 1929

26 Члан 9. Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави, Службене новине бр. 6, 6. јануар 1929

27 Члан 10. Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави, Службене новине бр. 6, 6. јануар 1929

28 Члан 11. Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави, Службене новине бр. 6, 6. јануар 1929

је правилник, по коме су поступале полицијске власти при издавању дозвола за ношење оружја и примене казне за случај неовлашћеног држања и ношења оружја.[29]

У члановима 13 и 14. прописане су мере за сузбијање штрајкова. Државни чиновници и службеници, радници војне администрације, службеници самоуправних тела, који појединачно, или у већем броју престану вршити своју службу у циљу штрајка казниће се затвором од 6 месеци до 3 године, а подстрекачи и коловође новчано до 10.000 динара, уколико ова дела не би потпадала под удар којег од других чланова овога закона. Истом казном казниће се и она лица која саботажом или пасивном резистенцијом ометају правилан ток поверене им службе или рада. Министар унутрашњих дела ће у споразуму са Министром Војске и Морнарице израдити Уредбу о позивању ових чиновника односно службеника на војну вежбу у оваквим случајевима.[30] Лица која покушају спречити друга лица да не раде казниће се истом казном као у члану 13. овога закона, ако њихова радња не пређе у какво друго кривично дело. Истом казном казниће се свака лица, ако се на позив власти одмах не разиђу с места, где су се недопуштено скупили.[31]

Понашања на јавним скуповима инкриминисана су члановима 15 и 16. Ко на јавним зборовима у отвореним или затвореним просторијама или иначе ма где, носи или износи ма какве знаке, заставе, натписе, као знаке позивања или подстрекавања да се створи јавно мишљење да постојећи поредак треба заменити другим казниће се затвором у смислу чл. 13 овог закона.[32] Свако учествовање при манифестацијама из предњега члана против организовања државне власти, казниће се затвором до године дана и новлано до 3.000 динара.[33]

Закон је садржао и прописе кривично-процесне природе. Кад оптужени буде позван ради саслушања, па се крије, побегне или га уопште нема у месту пребивања за три дана од судског позивања и то се констатује извештајем од стране надлежне власти, суд неће позивати таквог оптуженог путем Службених новина, нити му преко њих вршити никаква саопштења, већ ће се све судске одлуке, које му се имају предати прилепити на дом његовог последњег становања или пословног бављења, као и на судску таблу и оне ће се сматрати пуноважне у погледу рачунања рокова.[34] И за кривице из овог закона учињене путем штампе примениће се прописи овога закона.[35] У члану 19. је предвиђено да за сва кривична дела по овом закону суде државни судови по слободном судијском уверењу и да ће их судити као хитне предмете пре свих других кривичних дела. Општи казнени законик за Краљевину Србију (чланови 1. До 81) примењивао се у свему на сва кривична дела по овом закону. Но, изузетно од члана 48. Казненог закона за Краљевину Србију, кривац се могао осудити на смрт за злочин учињен по овом закону, ако је у времену учињеног дела имао пуних 18 година живота.[36] Овом закону противне одредбе из општег кривичног законика и других казнених закона, као и закона о штампи, закона о удруживању и зборовима, закона о држању и ношењу оружја и свих других закона престајале су важити ступањем на снагу овог закона.[37]

Овај закон ступао је у живот и добијао правну снагу кад се обнародује у Службеним новинама.[38] Члан 21. Закона који предвиђа да он ступа на снагу даном објављивања у Службеним новинама, је такође непримерено решење, посебно узимајући у обзир врсту и

29 Члан 12. Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави, Службене новине бр. 6, 6. јануар 1929

30 Члан 13. Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави, Службене новине бр. 6, 6. јануар 1929

31 Члан 14. Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави, Службене новине бр. 6, 6. јануар 1929

32 Члан 15. Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави, Службене новине бр. 6, 6. јануар 1929

33 Члан 16. Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави, Службене новине бр. 6, 6. јануар 1929

34 Члан 17. Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави, Службене новине бр. 6, 6. јануар 1929

35 Члан 18. Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави, Службене новине бр. 6, 6. јануар 1929

36 Члан 19. Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави, Службене новине бр. 6, 6. јануар 1929

37 Члан 20. Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави, Службене новине бр. 6, 6. јануар 1929

38 Члан 21. Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави, Службене новине бр. 6, 6. јануар 1929

тежину санкција које су њиме прописане. Није стандарно ни решење из члана 19. којим се предвиђа да за свака кривична дела по овом закону суде државни судови по слободном судијском уверењу и као хитне предмете пре свих других кривичних дела, као и да се изузетно од члана 48. Казненог закона за Краљевину Србију, кривац могао осудити на смрт за злочин учињен по овом закону, ако је у времену учињеног дела имао пуних 18 година живота.

Закључна разматрања

Посматрајући правне конструкције Закона о заштити јавне безбедности из 1929. године може се видети да је казнена политика законодавца истовремено веома оштра, али и блага. Посебни максимум је одређен на 20 година тешког затвора, а посебни минимум на 30 дана затвора. За сва дела са формулацијама („ко помаже на било који начин лица која су се одметнула од власти, наоружане банде... и даје им склониште, доставља им, крије или превози оружје, храну, материјал, новац и друго....или омета државне органе у њиховом хватању“) прописана је казна од најмање шест месеци или пет година затвора. Инкриминације из Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави из 1929. године су, углавном, недовољно квалитетно конструисане. У њима има неодређених правних стандарда и претераних ширења криминалне зоне, могу се видети поједини појмови претежно политички мотивисане садржине, где се рецимо у пријави зборова треба назначити и дневни ред збора односно састанка.

Лоше правне конструкције могу се видети и у чињеници да су након непуна два месеца од усвајања прве верзије, већ 1. марта 1929. године донете измене и допуне Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави. После члана 2. Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави од 6. јануара 1929. године долазе као члан 3,4,5 и 6. ове одредбе: Члан 3. Ко писањем, штампањем, издавањем или растурањем књига, новина, плаката, објава или слика, или на ма који други начин врши пропаганду или иде за тим да створи убеђење или расположење код других да се неки део Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца издвоји из целине или као самостална држава или да се споји са којом страном државом или да се промени данашње државно уређење или да се промени политички и социјални поредак у држави, казниће се робијом од пет година, уколико такво дело не потпадне под тачку 1. члана 1. овог закона.[39]

Члан 4. Ко писањем, штампањем, растурањем написа слика или објава или иначе износи или преноси лажна тврђења, у намери да изложи порузи или презрењу државне установе, законе, уредбе или наредне власти, или политички и социјални поредак у земљи или ко на поменути начин нешто износи или преноси у намери да проузрокује нерасположење против државних установа, закона, уредаба или наредаба власти или против политичког и социјалног поретка у земљи, казниће се затвором до једне године и новчано до 20.000 динара.[40] Члан 6. ко на начин поменут у члану 5. врши пропаганду или ствара расположење да се државне или самоуправне власти ометају у вршењу свог задатка или уопште у свом делању, казниће се затвором до шест месеци и новчано до 6.000 динара.[41] Члан II. Одељак трећи члана 4. мења се и гласи: „Ко постане или остане члан оваквог друштва или овакве политичке странке или их буде помагао, или ко штампом или иначе нешто учини чиме показује непризнавање наредаба власти изданих по одељку првом овог члана, казниће се затвором до шест месеци и новчано до 6.000 динара.[42] Члан III. Садашњи чланови 3-21. постају чланови 7-25.[43] Члан IV. За поступак по кривичним делима из новог члана 3. надлежан је Државни суд за

39

40 Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави са изменама и допунама од 1. марта 1929., са Законом о државном суду за заштиту државе од 8. јануара 1929. и Уредбом од 14. јануара 1929. за извршење овог закона, (Никшић-Беране: Прогрес, 1933).

41 Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави са изменама и допунама од 1. марта 1929., са Законом о државном суду за заштиту државе од 8. јануара 1929. и Уредбом од 14. јануара 1929. за извршење овог закона, (Никшић-Беране: Прогрес, 1933).

42 Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави са изменама и допунама од 1. марта 1929., са Законом о државном суду за заштиту државе од 8. јануара 1929. и Уредбом од 14. јануара 1929. за извршење овог закона, (Никшић-Беране: Прогрес, 1933).

43 Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави са изменама и допунама од 1. марта 1929., са Законом о државном суду за заштиту државе од 8. јануара 1929. и Уредбом од 14. јануара 1929. за извршење овог закона, (Никшић-Беране: Прогрес, 1933).

заштиту државе, а за дела из нових чланова 4,5 и 6. надлежни су редовни судови.[44]

Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави као општи правни акт, није донет по тачно утврђеној законодавној процедури и као такав правни акт имао је бројне недостатке, један од њих је покушај да се на свеобухватан начин уреди и заокружи шира правна област из домена јавне безбедности.[45] Као такав Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави имао је широко дефинисану криминалну зону и широко запрећени распон казни. Јасно је, дакле, да је у тако датој инкриминацији било тешко издвојити практични модел за дефинисање и кажњавање политичких кривичних дела Краљевине Југославије. Кривичноправна регулатива деликата политичког карактера у Краљевини Југославији у знатној мери била је условљена општом друштвеном климом, владајућом идеологијом југословенства, степеном развитка политичке културе и свести, уставном организацијом и типом државно-правног и монархистичког уређења. Начин оваквог регулисања политичких кривичних дела представљао је, чини нам се, веродостојан одраз врсте политичког система, нивоа демократичности и отворености друштва и степена развитка и остварености политичких слобода, слободе окупљања[46] и осталих грађанских слобода.

CRIMINAL LEGAL INTERPRETATION OF THE LAW ON PUBLIC SAFETY AND RESTRICTION IN THE COUNTRY FROM 1929.

Abstract: The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes has been confronted with various concep- tions, security, economic, political and legal conflicts since its inception. Its internal heterogeneity was also reflected in the existence of six different legal systems. Different perspectives on the survival and development of the kingdom, the Assassination assassination and political instability in 1928 made the proclamation of the Sixth Sisters dictatorship and the adoption of the Law on the Protection of Public Security in January 1929. The authors try to analyze in criminal and legal terms the Law on Protection of Public Security and provide an interpretation of this law.

Key words: law, public, security, dictatorship, repression.

44 Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави са изменама и допунама од 1. марта 1929., са Законом о државном суду за заштиту државе од 8. јануара 1929. и Уредбом од 14. јануара 1929. за извршење овог закона, (Никшић-Беране: Прогрес, 1933).

45 Народна скупштина Републике Србије, http://www.parlament.sr.gov.yu

46 У литератури је најчешће цитирано мишљење представника француске владе дато пред Државним саветом у случају Benjamin, 1933. године. Према њему „окупљање представља тренуто груписање особа учињено у циљу да се саслуша изражавање идеја или мишљења, односно да се саветује о заштити одређених интереса“.Morange, J. (1985). Droits de l'homme et libertés publiques, Paris: Presses universitaires de France. 2e edition. 209-210.

Литература

- Bodin, J., 2002, Šest knjiga o republici, Zagreb, Politička kultura
- Жељко Бартуловић и Небојша Ранђеловић, Основи уставне историје југословенских народа, (Ниш: Свен, 2012).
- Љубодраг Димић, Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941, књ. I-III, (Београд: Стубови културе, 1997).
- Мирослав Живковић, Теорија државе и права – теорија државе, (Београд: Полицијска академија, 1995).
- Милосављевић, Б., 2014, Прилог теоријско-правном одређењу појма безбедности, Правни записи, година V, број 1.
- Morange, J. (1985). Droits de l'homme et libertés publiques, Paris: Presses universitaires de France. 2e edition.
- Светлана Станаревић, Филип Ејдус, Појмовник безбедносне културе, БЦБП, Београд, 2009.
- Тома Живановић, Основи кривичног права, Београд, 1921.
- Закон о јавној безбедности, Српске новине, број 24, година 1905.
- Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави, Службене новине бр. 6, 6. јануар 1929.
- Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави са изменама и допунама од 1. марта 1929., са Законом о државном суду за заштиту државе од 8. јануара 1929. и Уредбом од 14. јануара 1929. за извршење овог закона, (Никшић-Беране: Прогрес, 1933).
- Политика, бр. 7430, од недеље 06. јануара 1929.
- Правда, број 163, среда, 20. јун 1928, Београд.

Мр Драгана Фрфулановић Шомођи[1]
Милена Савић, мср.[2]
Висока технолошко-уметничка струковна школа, Лесковац
Република Србија

UDK: 7.05:75.041.6

ИЗМЕЂУ МОДЕРНОГ И ГЛАМУРОЗНОГ-МОДНЕ ИЛУСТРАЦИЈЕ МИЛЕНЕ ПАВЛОВИЋ БАРИЛИ

Сажетак: Модна илустрација двадесетих година XX века постаје популаран облик ликовних медија којим се савремене модне креације презентују модерним ликовним језиком. Милена Павловић Барили, као млада уметница у том периоду, прати истовремено актуелну моду, изражену кроз гарсон стил, и ликовна достигнућа модерних праваца, који се синтетишу у обликовању модне илустрације. Рад је настао са идејом прегледа развоја модне илустрације, коју је Милена стварала у периоду свог школовања током треће деценије XX века, и анализе концепта обликовања илустрације као медија моде, али и пропагатора новог стила живота и измењене улоге жене.

Кључне речи: модна илустрација, арт деко, мода, дизајн, плакат, насловница

Увод

Интерпретација стваралаштва Милене Павловић Барили, превасходно везана за уметност на пољу ликовног стваралаштва, није једини остварени домен ове уметнице. У последњих пар година посвећена је пажња сегментима њеног рада, који нису били до тада уврштавани у поље високе уметности, стварајући једну нову слику о свеукупном ангажовању Милене Павловић Барили, њеној перцепцији актуелних трендова и ширини уметничког изражаја у условима модерног живота, почев од школовања у Београду преко европских престоница, коначно до Америке која је понудила остварење „сна“. Миленино не мало стваралаштво на пољу примењене уметности огледало се у раду на модној илустрацији, сценском костиму и рекламном дизајну и континуирано траје, могло би се слободно рећи, од почетка њеног школовања до краја прерано завршеног живота.[3]

По времену свог живота, који је готово истовремено обележен константним стваралаштвом, Милена припада европској уметничкој елити између два светска рата, непрестано трагајући за индивидуализмом израза који пролази кроз више фаза без наглих прелаза, од академизма до надреализма обогаћен савременим утицајима попут сецесије, али и традиционалним елементима италијанске ренесансе и романтизма. Миленино усавршавање, стварање и излагање везује се, после првих изложби у Београду, за многе градове Европе којом она путује, не задржавајући се нигде предуго, да би се, пред почетак Другог светског рата, преселила у Америку, настављајући успешно са стварањем.[4]

Милена Павловић Барили потиче из породице која је својим пореклом и образовањем дала опцију мулти-

1 djolekam@gmail.com
2 milennasavic@gmail.com

3 Прва која скреће пажњу на илустраторски рад је: Олга Батавељић, *Милена Павловић Барили, Живот и рад у Њујорку 1939-1945 (каталог ретроспективне изложбе)*, Београд, 1979; Ingrid Huljev, *Milena Pavlović Barilli: U svetu modnih ilustracija*, Milena Pavlović Barilli. Pro futuro, teme, simboli, značenja Beograd, 2010, 245-264; Lidija Merenik, *Milena Pavlović Barilli. Slika u modi i moda u slici*, Milena Pavlović Barilli. Pro futuro. Teme, simboli, značenja, Beograd, 2010, 55–87; Бојана В. Поповић, *Илустрација у раном опусу Милене Павловић Барили*, Зборник Народног музеја, XXI – 2/, Историја уметности, Београд, 2014, 295-310; Stefan Žarić, *Belgrade/New York: jedna studija o visokoj modi i visokoj umetnosti/one study of high fashion and high art*, Пожаревац, 2017.

4 Прву биографију објавио је Миодраг Б. Протић, *Милена Павловић Барили, Живот и дело*, Београд, 1966; Оливера Јанковић, *Милена Павловић Барили*, Београд, 2001.

културалног васпитања, вишеструко искоришћеног у Миленином животу, обзиром да се током свог живота више пута селила из једног места у друго и да је у свакој од тих средина успевала опстати, приказујући себе на аутентичан начин, којим се утолико више потврђивала као уметник. Отац Италијан Бруно Барели (Bruno Barilli), сам композитор, музички критичар и песник, потицао је из чувене пармске породице која је већ неколико генерација давала уметнике, композиторе и песнике. Мајка Даница, школована пијанисткиња, припадала је угледној грађанској породици у Пожаревцу, по пореклу са мајчине стране од лозе Карађорђевића. По искуству још своје мајке, а потом и кроз себе, мајка Даница је све своје напоре уложила у кћери Милени, отварајући јој опције за образовање које се ни у ком сегменту не би могло назвати само општим.[5] Посебно усмерење јој је било неговање Миленииног талента ка уметности које је било примећено од раних година живота. Њих две ће током свих Миленииних година живота и стваралаштва, независно од места боравка, бити у врло блиској вези и сталном контакту.[6]

Школовање у Београду и почетак модне илустрације

Доскорашња критика давала је примат Миленином ликовном стваралаштву на пољу класичне ликовне уметности, запостављајући њен, готово, континуирани рад на пољу примењене уметности[7] који је врло запажено прошао још од првих наступа. Већ на првој самосталној изложби 1928. године у Београду у Новинарском клубу примећен је цртачки дар Милене Павловић који је носио јаке декоративне елементе, како је Драган Алексић, дугогодишњи уредник културне рублике у листу Време, истакао и појаснио: „декоративан таленат, свеж, снажан и инвентиван... таленат који треба истаћи, упамтити и дати му прилику да се у целини развије. Утолико пре, јер у нашој средини готово да нема декоративних таленатa“.[8]

Њено упознавање са развојем и стилом модне илустрације свакако да је започето током путовања у иностранство са мајком, али интезивира се пресељењем у Београд ради уписа у Краљевску уметничку школу,[9] коју похађа у периоду од 1922. до 1926. године.[10] У то време, још увек традиционална, престоница је под утицајем све интензивнијих уплива савремених трендова, који условљавају потребу брже модернизације друштва и културе.[11] Готово пресудну улогу у осавремењивању српске моде имале су прве даме краљевске куће, најпре краљица Марија почев од 1922. године, када постаје супруга краља Александра Карађорђевића, а потом и књегиња Олга, супруга кнеза Павла, које помно прате и прихватају савремене модне трендове послератне Европе. Управо у том пе-

5 Fondacija Milenin dom, Galerija Milene Pavlović Barili, О миленином раду, https://web.archive.org/web/20171213011648/http://www.fondacijamilenindom.com/o-mileninom-radu/ 30.05.2019.

6 Можда најисцрпнији опис мајке Данице кроз једну реченицу је дала Јанковићева: „Била је тип жене за коју је однос са дететом важнији од односа са мушкарцем, спремна да за своје потомство поднесе изузетне жртве, али и касније када то дете одрасте, утиче на његов живот, животне одлуке и односе с другим људима. Преузела је одлучујућу улогу у Миленином васпитању и одгајању и скоро сигурно касније представљала доминантну личност у њеном животу.“; О. Јанковић, *Милена Павловић Барили,* 15-25.

7 Године 2010. у Музеју примењене уметности у Београду одржани су изложба, међународни научни скуп и промоција зборника, под називом *Милена Павловић Барили у фокусу различитих уметности – Нови плурализамзначења*; Lidija Merenik, Aleksandar Petrović i Magdalena Koch, *Milena Pavlović Barilli. Ex post. Kritike, članci, bibliografija*, Beograd, 2009; Irina Subotić i dr., *Milena Pavlović Barilli. Pro futuro. Teme, simboli, značenja*, Beograd, 2010; Nikola Samardžić i dr., *Milena Pavlović Barilli, Vero Verius. Vreme, život, delo*, Beograd, 2010.

8 Драган Алексић, *Изложба слика г-це Милене Павловић-Барили*, Време (17.12.1928.) 7, преузето из: Бојана Поповић, *Примењена уметност и Београд 1918-1941*, Музеј примењене уметности, Београд, 2011, 28.

9 Током 1921. и 1922. године из Уметничко-занатске школе настала је Краљевска уметничка школа. Са старијом литературом: Бојана Поповић, *Примењена уметност и Београд 1918-1941*, Музеј примењене уметности, Београд, 2011, 37-38, нап. 7 и 8.

10 Током двадесетих година XX века владало је велико интересовање међу женском популацијом за ову школу, те су оне чиниле више од четвртине полазника, посебно на смеру наставника, којим су девојке стицале могућност запослења и сигурног прихода. Милена је такође уписала наставнички смер и једна је од ретких, уз Зору Петровић и Љубицу Цуцу Сокић, са остваренim резултатима на професионалном нивоу. - Б. Поповић, *Примењена уметност,* 51.

11 Године 1925. Краљевина СХС се представила на изложби модерних примењених и индустријских уметности у Паризу, да би се управо услед ове прилике развила критика и свест о потреби модернизовања школства и развоја примењених уметности, посебно у Београду да би се достигао ниво загребачких, љубљанских и сплитских институција. О томе са старијом литературом: Б. Поповић, *Примењена уметност*, 19-21.

риоду је и тринаестогодишња Милена почела да живи на краљевском двору, где је мајка Даница, као рођака породице Карађорђевић, добила ангажман дворске надзорнице. Нашавши се у центру свих културних и модних новитета који су из Европе пристизали на двор путем часописа, а на које су краљица и кнегиња биле преплаћене,[12] Милена је имала прилику да се директно упозна са савременим остварењима моде, али и модне илустрације, која је постала легитимни вид модерне уметности.

Истовремено, за уобличавање Миленинг интересовања ка модној илустрацији, које је добило свој особени ликовни израз, пресудан је био Драгослав Стојановић, који је у Краљевској уметничкој школи предавао декоративно сликарство. Као графички дизајнер, Стојановић је пренео модернистички дух париског арт деко-а кроз израду илустрација и плаката за, у то време још увек, конзервативну београдску средину, а његови студенти, међу њима и Милена, имали су прилику да се директно упознају са принципима савремене сликане илустрације и естетиком париске моде.[13] Из ове престонице моде, управо за потребе боље промоције репрезентативног новог стила, 1908. године потекле су прве модне илустрације, осликане бојама фовизма и линијом јапанских графика из пера, за ту прилику, ангажованог авангардног уметника Ирибеа.[14] Тиме су постављени темељи арт деко модне илустрације, која ће у наредним годинама добијати своје нове облике, што је свакако био немерљив допринос у промоцији дизајна. У основи свега је симбиоза модног дизајна и иновативних стремљења уметника уобличених кроз нове правце. Подједнаки значај у оформљавању ликовног укуса младе Милене имала је и Бета Вукановић, већ призната као искусни педагог у Уметничкој школи, сликарка и први српски карикатуриста. Бета се такође бавила илустрацијом, која се објављивала у Политици, Новој Европи, Борби и другим београдским листовима и својим примером је била узор младој Милени.[15] Управо у том контексту могуће је разумети модне илустрације Милене Павловић Барили настале током првих година њеног школовања.

Изражена тежња ка праћењу савремених токова у уметности, условила је Миленино интересовање ка модној илустрацији као новом облику уметничког изражавања, остваreном преплитањем животног стила новог човека и савременог уметничког концепта, кроз арт деко. Модерност новог „*look*-а“ била је присутна и у личном стилу Милене, који се вешто комбиновао и презентоваоу складу са нормама традиционалане средине, али и окружења у коме се нашла током боравка на краљевском двору.[16] Дамска елеганција, као репрезент високе моде, превасходно је била везана за прве даме краљевског двора и једног ужег круга престоничке елите, а у ширем концепту, модни стил новог израза постао је одличје културног слој друштва који је држао до модерности новог доба. Насупрот томе, гарсон изглед се чинио превише радикалним и за престони-

12 Краљица Марија је користила услуге најпознатијих париских кућа високе моде, попут „Ворт“ (Vort), „Редферн“ (Redfern), „Дрекол“ (Drekol), „Марсијал“ (Marsijal) и „Арман“ (Arman), што су чинили и остали чланови краљевске куће Карађорђевића. О томе у: Б. Поповић, *Мода у Београду 1918-1941*, Музеј примењене уметности, Београд, 2000, 67-72; Кнегиња Олга је била преплаћена на „Ле жарден дес мод“ (Le Jardin des Modes), а краљица Марија на „Ди Даме“ (Die Dame), док су се многобројни модни журнали попут „Фемина“ (Femina), „Вог“ (Vogue), „Лар е ла мод“ (L'Art et la Mode), „Ар, Гу е Боте“ (Art, Goûtet Beauté), „Мари-Клер“ (Marie-Claire), „Ла мод шик“ (La Mode Chic), могли наћи у боље снабдевеним београдским књижарама: Исто, 56-58.

13 Драгослав Стојановић је пре доласка у Београд живео у Немачкој, а потом и у Паризу где је објављивао карикатуре и илустације у часописима La vie parisienne, Je sais tout, Lectures pour tous, La Scienceet la vie, Fantasio, La vie en grand air, L'automobile, Le Rire, L'Architecture. По доласку у Србију наставља да се бави карикатуром и илустрацијом за насловне стране и огласе многих часописа, међу којима се посебно издваја најпознатија *Политика.* Због свог искуства и ангажмана, имао је висок углед у стручним и друштвеним круговима Београда. - Загорка Јанц, *Драгослав Стојановић београдски карикатуриста и сликар 1891-1945*, Годишњак града Београда, 37, Београд, 1991, 135-138; B. Popović, *Primenjena umetnost,* 164-165, сл. 103, 104.

14 Модни дизајнер Пол Поаре је за потребе промовисања својих колекција, два пута ангажовао уметнике који су у складу са својим стилом изражавања створили прве модне илустрације чиме је начињен значајан први корак на овом пољу. Први пут, 1908. године био је ангажован Пол Ирибе, а 1911. године илустратор Жорж Лепапом, који је је у ирибеову естетику унео издужене фигуре Модиљанија и Бранкузија. – S. Žarić, *Belgrade/New York: jedna studija o visokoj modi*, 21-22.

15 Вања Краут, *Бета Вукановић као карикатуриста и збирка њених карикатура у Народном музеју*, Зборник за ликовне уметности Матице српске, 4, Нови Сад, 1968, 385; Б. Поповић, *Илустрација у раном опусу Милене*, 298.

16 Остала је серија фотографија на којима је Милена у издању са детаљима мушког стила и начина одевања, где се још једном потврђује њено неговање андрогености гарсон стила. - S. Žarić, *Belgrade/New York: jedna studija o visokoj modi*, 23, нап. 15.

цу с почетка двадесетих година, али је кроз поједине своје препознатљиве сегменте успевао да заживи међу најистрајнијим поборницима „новог“ из Европе.[17] У феномену „новог“ који се из ликовне уметности пренео на живот човека остварен кроз моду, њену презентацију путем илустрације, постера, али и на дизајн новопопуларних техничких открића попут аута, возова или бицикала, уређења простора и архитектуру, на предмете свакодневне употребе који су сада добијали једноставне форме конципиране по принципу геометризације, најчешћи поклоници у међуратној Краљевини били су припадници виших друштвених слојева већих средина, који су услед своје повољне економске позиције могли себи приуштити такве новитете.

Миленин модернизам је био, не само прихватање модне илустрације као „новог“ облика ликовног изражаја, већ и у конципирању илустрације по тренду савременог ликовног израза који је она прилагођавала личном сензибилитету. Инсистирајући на самом моделу, што је карактеристика илустрација с почетка Миленинг школовања, указује се на њено превасходно интересовање према дизајну и познавању основних норми у кројењу, материјалу или функционалности. И као таква, вешто улазећи у свет модне илустрације, Милена није изоставила модернизам европске ликовне сцене, попут Модиљанија или Пикасовог кубизма, али и свеприсутног арт деко-а, који је у својој основи носио спој модерног и егзотима. Она женску фигуру приказује без велике стилизације, геометријски апстраховану и издужену по моделу Модиљанијевих, оплемењену линеаризмом, наглашеним у креацији, док је лице у стилу јапанских графика.[18] Приказ женског лица, који је свакако по тренду савремене европске моде, Милена је успешно изнела на својствен начин, пратећи егзотизам арт деко-а са екцентричним елементима гарсон стила. Лица обликована у линеарном стилу са наглашеним очима, танко исцртаним обрвама и малим срцастим уснама, готово да су у савршеној равнотежи са сведеним приказом косе, односно указивање на примену модерних фризура гарсон стила попут дечачког боба или итонског реза.[19] Изражени линеаризам и примена геометризације ублажена је применом боје на појединим сегментима лица и фризуре, те је цео приказ добио потребну дозу топлине и естетске допадљивости.

Миленин приказ жене кроз сведену линеарну форму, минимални колорит и примена модерних модних детаља је одраз утицаја актуелних норми визуелне културе друге и треће деценије XX века, које је млада сликарка очигледно помно пратила путем бројних часописа,[20] и уобличавала на себи особени начин у Школи под утицајем већ искусних професора.[21] Њена модерна жена је ослобођена дотадашњих традиционалних форми приказа и одевања из чега провејава индиција о идеји културолошког преобличавања жене у односу на дотадашње свеприсутно схватање. Милена је смело прихватила форму приказа жене ускраћене у истицању атрибута женске лепоте тела, наглашавајући сведени концепт иза кога се откривала нова естетика, компитабилна, по виђењу младе уметнице, моделима нове улоге жене у друштву. Сведена форма приказа краљице Марије (сл. 1) са једноставним накитом и траком преко чела уместо уобичајене богате круне говори у прилог томе. Боравећи на двору, Милена је имала прилику да се среће са применом модерне једноставности, којој је краљица била наклоњена, којом се и даље истицала елеганција жене, остварена кроз богате материјале у једноставној форми модерног духа.[22]

17 Гарсон (garçonne) мода је потпуно уобличена 1923. године и трајала је до краја деценије. У основи је била базирана на моди одевања опонашањем дечачког изгледа, чиме су се умањивали женски атрибути, са посебним акцентом на краткој коси. Модерна жена је истицала своје способности равноправно са мушким полом. Видети: Б. Поповић, *Мода у Београду,* 28-31.

18 I. Subotić i dr., *Milena Pavlović Barili*, sl. 44, 45, 50; S. Žarić, *Belgrade/ New York: jedna studija o visokoj modi*, 29.

19 Живославка Граовац, *Огледало душе : Милена Павловић Barilli.* Београд, 1999, 196–198; О моди женских фризура и шешира из периода гарсон стила: Б. Поповић, Бојана, *Мода у Београду,* 35; S. Žarić, *Belgrade/New York: jedna studija o visokoj modi*, 30.

20 Током двадесетих година модна илустрација је била од посебне важности, јер је постала не само средство информисања о новостима, него и облик пропагирања у процесу усвајања новитета. Београдски часописи нису били на нивоу европских када је у питању илустрација и сарадња са познатим уметницима и илустраторима, те су врло често преузимали илустрације из иностраних листова. - V. Popović, *Primenjena umetnost,*167.

21 Професор Драгослав Стојановић је посебно ценио своју ученицу и изјавио да је њој „Бог рекао да буде сликар - напосе декоративан и карикатуриста“: V. Popović, *Primenjena umetnost,*28.

22 Краљица Марија је при својим јавним појављивањима била скромно одевена, што је био један вид отмене елеганције.- Б. Поповић, Бојана, *Мода у Београду,* 67-69*;* . Žarić, *Belgrade/New York: jedna studija o visokoj modi*, 25.

сл.1: карикатура краљице Марије (1923)

сл.2: илустрација из 1926

Зрелији ликовни израз у модној илустрацији код Милене наступа од 1926. године када слободније ради на стилизацији фигуре жене.[23] Смањена геометризација тела дозволила је истицање облина и истакла женску љупкост, док се на лицу појачава присуство детаља, што је утицало на појаву изражајности. Модна илустрација ове фазе остваривала се кроз модерну жену суптилних облина у меком положају тела (сл. 2), који је јасно откривао њену елеганцију обогаћену детаљима у виду модних ацесоара, кроз комбинацију материјала вешто приказану бојом и сенчењем. У Миленином стремљењу ка модернизму и активном праћењу актуелних модних трендова „веселих двадесетих", није се могао заобићи сегмент привлачности женске фигуре с циљем успешнијег презентовања креације. Дотадашње драпирање у дизајнирању одеће, сменило је тзв. слагање материјала, које се на ликовном пољу презентовало кроз технику темпера и акварела, што је јасније наговештавало материјале попут свиле, сатена или плиша или, још захтевнијег у обликовању, перја, кићанки или накита, попут често присутних бисера. Минуциозност у обради модела нагласила је суптилност женске фигуре, не умањујући приказ жене модерног духа, која је, као таква, била самосвесна и себи најпре довољна.

Минхенски период и обликовање стила у модној илустрацији

У јесен 1926. године, после дипломирања на Краљевској уметничкој школи,[24] Милена одлази са мајком у Минхен на припремне течајеве приватних школа, да би у јесен наредне године уписала Сликарску академију, најпре у класи Хуга Хабермана (Hugo Habermann), а потом се пребацила код Франца фон Штука (Franz fon Stuck). Како је остало забележено још у писмима Миленине мајке Данице, минхенска средина није годила Миленином сензибилитету.[25] Касније, у интервјуима које је давала, и сама Милена је потврдила да је морала напустити минхенску академију, сматрајући да „глуви и реакционарни немачки амбијент" неподобним за даљи развој свог инстикта, сензибилитета и снаге.[26] Ликовни радови, углавном портрети и актови, који су настали у овом кратком периоду, до јуна 1928. године, када је Милена напустила Минхен и отишла у Париз, носе одлике школског академског рада.[27] Миленино интересовање ка ликовном језику и темама карактеристичних за популарну културу двадесетих година није могло бити подстакнуто под менторством прослављеног Франца фон Штука.[28]

23 S. Žarić, *нав.дело*, 34.

24 Акварѐле и пастеле које је Милена изложила на завршној изложби, јуна 1926. године, прошли су запажено са похвалама. - Н. Д., *Изложба Уметничке школе*, Политика, 23. 6. 1926.преузето од Б. Поповић, *Илустрација у раном опусу Милене*,

25 S. Žarić, *Belgrade/New York: jedna studija o visokoj modi*, 40, нап.40.

26 Ирина Суботић, *Симболи и енигме Милене Павловић-Барили. Од Авангарде до Аркадије*. Београд, 2000. https://www.rastko.rs/likovne/clio/isubotic-arkadia_c.html 30.05.2019.; L. Merenik, A. Petrović i M. Koch, *Milena Pavlović Barilli. Ex post. Kritike, članci, biliografija*, Beograd, 2009, 235.

27 Мишљења су различита што се тиче стила који је Милена изградила током свог кратког боравка на академији. О томе: О. Јанковић, *Милена Павловић Барили*, 21–22; L. Mernik, *Milena Pavlović Barilli: Slika u modi i moda u slici*, Milena Pavlović Barilli. Pro futuro, 61.

28 Франц фон Штук је био најзначајнији представник минхенског југендстила, вајар, архитекта, графичар, познат и као професор

Ипак, током боравка у Минхену, Милена је имала прилику да усвоји знање и стекне адекватне смернице на пољу примењених уметности, што ће постати својеврсна европска припрема за даљи рад на модној илустрацији, која је на америчкој сцени добила практичну улогу, поставши Миленин извор прихода. У Минхену, похађајући припремну наставу, седамнаестогодишња Милена је била у приватној школи брачног пара Блохерер (Blocherer), у којој је, осим са сликарством, имала могућност да се упозна са примењеном графиком и техником рада са текстилом. Сама школа је имала програм који је био у складу са развојем модерне сцене примењене уметности, али и потребама новог друштва у коме су жене професионално улазиле у уметност и остваривале финансијску самосталност.[29] Модна илустрација се и овде потврђивала као изузетно потребна и профитабилна област, којом су све више почеле бавити и жене, те је несумњиво да је Милена једино овде могла добити адекватну потврду за своје интересовање започето током школовања у Београду.

Миленин рад на модној илустрацији током минхенског периода добио је одређене тематске и техничке новине које се једино могу протумачити као даљи ток у развоју на овом пољу. У новој, културолошки зрелијој средини Милена је могла ближе и садржајније се упознати са филмом и прихвати естетику холивудских филмских остварења. Свакако да је још раније, током свог боравка на краљевском двору у Београду, била упозната са достигнућима новог медија визуелне уметности, али богатија минхенска средина засигурно је понудила ширу палету репертоара која је подстакла њену инспирацију. Тематски програм заснован на гламурозном бароку, презентован кроз богату костимографију и сценографију, пројектовао је савременом човеку привлачну слику о, до тада, мало познатој прошлости, познатој, у најбољем случају, путем бројних барокних репрезентативних портрета.[30] Овакво отварање елитног света путем филмског медија ка обичном човеку ширег друштвеног слоја, значило је својеврстан интерактивни однос са елементима и продуктима барокне културе, односно у неким варијантама откривање порекла.

Милена је, очигледно, била велики поклоник кинематографије и обожавалац бројних популарних у то време глумаца, највише лика и дела Рудолфа Валентина, што је иницирало настанак портрета рађеног техником уље на платну. Њено интересовање ка свим модерним облицима визуелног изражавања који су добили облик популарне културе, иницирало је даље усавршавање ликовног израза на модној илустрацији. Фотографије познатих глумаца, обједињене у једном албуму,[31] Милени нису биле само предмет обожавања популарних личности, већ нови извор сазнања о начину визуелног изражавању путем фотографије, која је била још један вид пропагадног наступања уз истакнути естетски аспект.

У том контексту гледано, лакше се може разумети Миленин тематски екскурс у модној илустрацији. Међу првим модним илустрацијама, како је мајка Даница забележила на позадини папира „Прва декоративна у Минхену“, био је приказ мушкарца у барокном костиму под називом „Маркиз“.[32] Целокупна фигура се одликује минуциозном обрадом, од лица са шминком, преко фрака са прслуком и кошуљом обогаћеним стилизованим елементима и чипком, до ципела са штиклицом украшеним малим машнама. Наглашена елеганција „Маркиза“ заокружена је самим положајем тела, у основи, више женственом, што указује на уметничино константно интересовање за андрогиност.[33] Илустрација „Барок“ из 1928. године[34] представља зрелије остварење (сл.3) на коме Милена вешто сублимира барокни грандиозни стил, приближавајући костим свакодневном човеку кроз приступачност сведене линеарне обраде тела, чиме се потенцира модернизам њеног визуелног језика. Технике акварела и темпере дале су веће могућности у обради костима, наговештавајући форму материјала, а посвећеност детаљима и потпуна обојеност свих површина упућује да је начињена складна равнотежа између креације и модела који га носи, односно простора у коме је приказан.

Василија Кандинског и Паула Клеа. - Б. Поповић, *Илустрација у раном опусу Милене,* 303, нап.56

29 Б. Поповић, *нав. дело*, 302, нап. 50.

30 Гламур фимских медија холивудске продукције посебно је био експлицитан у периоду Велике економске кризе у Америци, нудећи имагинарни свет као вид утехе од стварности.

31 S. Žarić, *Belgrade/New York: jedna studija o visokoj modi,* 44.

32 S. Žarić, *нав. дело*, 40-41, сл. на стр. 41.

33 Исто, 40-41.

34 Исто, сл. на стр. 42.

сл.3: Барок (1928)

Миленино окретање ка прошлости у гламурозни барок, није представљало напуштање идеје модерности и самопотврђивање себе и жене генерално као самосвојне и самосталне личности кроз призму модерног „look-a". Њена жена остаје модерна у начину ношења традиционалних форми на себи особен начин, којим се нарушава традиционални контекст виђења жене. Тема модерне жене остаје и даље присутна као тема њене модне илустрације и током минхенског периода, јер је остало познато да је од септембра 1926. године радила неколико илустрација.[35] Тема свих њих је жена – „Дама", како су насловљене (Дама у фотељи , Дама са лептирима, Дама у црној хаљини, Дама са моноклом и др.)[36] са модерним гламурозним издањем накита и одеће, што се опет да повезати са утицајем филма и фотографије, односно савременим визуелним медијима (сл.4 и 5).[37] Претпоставља се да су настале током наредне 1927. године у оквиру програма Бохерер школе, управо због сложенијег степена композиције. Сам концепт и тематика указују да су „Даме" настале са идејом насловница за часопис или рекламног плаката за накит, козметику или модног салона. Сачувано је неколико примера илустрација са уписаним називима часописа попут Vogue, Die Dame, Red Book и Life, што јасно открива амбиције младе уметнице, која пажљиво прати поменуте часописе, који управо јесу модну илустрацију подигли на ниво модерне уметничке дисциплине.[38]

сл.4 и 5: илустрације за насловницу часописа (1927)

Само конципирање приказаних фигура, при чему је акценат стављен на горњу површину тела, које у елегантној форми енергично окупирају простор у коме се налазе, показује да је Милена прихватила начела дизајнирања плаката и насловница. Експлицитност Миленинoг ликовног израза у модној илустрацији минхенског периода огледала се у начину приказивања очију. Готово на свим минхенским илустрацијама, односно приказима жена, очи су приказане кроз две линије без зеница, у неким ситуацијама, са обојеним простором на место њих. Овај софистицирано модерни изглед проистекао је из инспирације кинематографијом и начином пројектовања боја кроз ахроматску филмску траку.[39] Техником темпере Милена је наглашавала шминку око очију, на уснама или на јагодицама, а саме очи бојила белом или нежним тоновима, чинећи да њена жена постане ванвременски постојана, истакнута кроз призму лепоте облика тела и личног индивидуализма остваренog дизајном костима, док се осећајност душе сакрила иза неприказаних очију.

35 Јелица Милојковић, *Милена Павловић Barilli*, Пожаревац, Нови Сад, 2007, кат. бр. 18-22. са сл.

36 Б. Поповић, *Илустрација у раном опусу Милене*,303.

37 О. Јанковић, *Милена Павловић Барили*, 127.

38 Б. Поповић, *Илустрација у раном опусу Милене*, 303.

39 S. Žarić, Stefan, *нав. дело*, 45.

Закључак

Формално образовање Милене Павловић Барили завршава се са њеним повратком у Београд 1928. године. После напуштања Академије у Минхену, посећује са мајком Париз и крајем године се враћа у Србију. Исте године, 16. децембра Милена је имала прву самосталну изложбу, што је за оно време било врло необично и смело за жене. Представила се са 120 радова, међу којима је било слика, цртежа и акварела, насталих током школовања у Београду и Минхену и одмах привукла пажњу публике тематиком изложених радова. Критика је позитивно оценила њен рад, стављајући акценат на декоративност њених радова и маштовитост у тематици. „...Арабљани, Мексиканци, Шпанци, Персијанци, Кинези, Јапанци, гротескне фигуре из призора из 1001 ноћи, рококоа, париских жигола, професора, фаталних жена, играчица, аргентинских бармена, уличних типова са свих страна, сињорита, Индијанаца... и цео један низ покрета, скупљања, заноса очију, погледа, додира, осмеха. Свет који је близак, а нарочито близак присуством свакодневним кроз новине, романтичне приче, филмове и модерне бајке.“- биле су речи Драгана Алексића.[40]

Миленино сазревање као уметнице на пољу модне илустрације трајаће и током наредних година, али двадесете године XX века донеле су обликовање које је било између израза модерних ликовних покрета, друштвених промена и личног сензибилитета. Илустрација дизајна креације модерне жене са почетка треће деценије, тихе бутовнице, али одмерене и сведено дечачке, смењена је илустрацијом дизајна даме, фаталне жене, која смело показује себе као такву и намеће слободу избора у свом животу од једноставних детаља до креирања стила.

Миленино младалачко интересовање за моду и савремене културно-уметничке промене, које су стизале у престоницу од почетка треће деценије XX века, постепено су се складно синхронизовали са таласима модерне уметности из које су се изнедрила нова поља стварања и обликовања. Радолазно улазећи у нови свет, Милена је стварала уметност која је оличавла њу саму. Њена модна илустрација не носи само идеју о модерној жени по креацији, већ по слободи изражаја почев од стила живота који самосвесно бира, постављајући се по снази своје личности равноправно са супротним полом, истовремено не губећи ништа од дамске елеганције.

40 Б. Поповић, *Примењена уметност*, 28-29

BETWEEN MODERN AND GLAMOROUS – FASHION ILLUSTRATIONS BY MILENA PAVLOVIĆ BARILLI

Summary: Fashion illustration by Milena Pavlović Barili has long been a poorly explored segment of her short but intense artistic creation. By the time of its development and main features, Milena's fashion illustration is divided into several stages, which are strictly related to the place of residence of the artist and her personal maturation as a painter. The period of Milena's interest in fashion illustration coincides with profound social and artistic changes during the third decade of the 20th century when Milena begins her education. The fashion illustration created during the 1920s is characterized by the art deco style and carries the spirit of the new time - the changing gender roles and the new position of women in society. Milena adopts current forms of artistic expression in order to express her vision of the fashion concept of the Garson style, which at the very beginning is highly linear, flat, and dedicated to the creation itself. The figure of the model is reduced by reducing all female attributes, free from all traditional norms in the aesthetic design and vision of a woman. At a mature stage, which follows the years of schooling in Belgrade, the artist displays women's models and designs equally artistic, and the woman gets the attributes of the ,,lady" because of the elegant line of the figure. Not leaving the current Garson style, Milena in the last years of the third decade gives a new and fresh form of fashion illustration. More mature years and higher aesthetic experience allowed artists to boldly embark on a current fashion illustration for the cover of the magazine or posters. Milena's modern woman with illustrations has become elegant, unusual, but everyday, accessible, but still untouchable. The concept of fashion illustration at this stage placed the woman in a center of attention as a powerful fashion icon, which places itself through clothes, the shape of the hairstyle, the makeup, leaving space for recognizing everyone's individuality through a hidden view. Milena Pavlović Barili is not only a painter; she is also an illustrator, modiste, but not according to the currently set trends. She is the bearer of a new spirit of her time, who sees a woman as a strong personality, self-sustaining and selfless, propagating her as such through her illustrations and her own life.

Мр Небојша Ђокић
Српски научни центар, Београд

Проф. др Радован Радовановић
Криминалистичко-полицијски универзитет Београд
Република Србија

UDK: 358.4(497.1)"1918/1941"
629.7(497.1)"1918/1941"

ФРАНЦУСКИ ЛОВАЧКИ АВИОНИ У НАОРУЖАЊУ ВАЗДУХОПЛОВСТВА КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Апстракт: У раду се дају набавке ловачких авиона из Француске за потребе ваздухопловства Краљевине СХС, тј. Југославије. Обрађена је и лиценцна производња ових авиона у домаћим фабрикама. Нарочито се прави паралела између ловачких авиона у Француској и Југославији и неспорно доказује да је већ од краја двадесетих година двадесетог века Југославија имала и модерније ловачке авионе од Француске, а да није битно заостајала за Великом Британијом.

Кључне речи: Краљевина Југославија, ловачки авиони, Француска, Велика Британија, Ваздухопловство војске, Armee de l'Air, Њепор, СПАД, Девоатин.

Ослобођењем Краљевине Србије и њеним уједињењем са деловима јужнословенских територија бивше Аустро-Угарске монархије, створена је 1. децембра 1918. године нова држава јужнословенских народа, Краљевство (касније Краљевина) Срба, Хрвата и Словенаца,[1] која је међународно призната тек на Версајској конференцији у јуну 1919. године. У саставу оружаних снага новостворене државе јужних Словена функционисало је војно ваздухопловство, познато под називом Ваздухопловство (Ваздухопловство Краљевине СХС) или Војно ваздухопловство, које је од 1930. добило нови назив Ваздухопловство војске (ВВ). У саставу Југословенске краљевске морнарице (ЈКМ) постојало је Поморско ваздухопловство (ПВ) опремљено искључиво хидроавионима.

Први ваздухопловни материјал и аероплани за Ваздухопловство Краљевства СХС примљени су из Српске авијатике и од Француза. Други почетни извор је био ратни плен. Касније, Ваздухопловство је постепено опремано на разне начине, у почетку из француске војне помоћи, а затим, од 1924, увозом и куповином од домаће индустрије. И код Поморског ваздухопловства је била слична ситуација.

Највећи и практично једини страни испоручилац авиона и друге ваздухопловне опреме за Ваздухопловство Краљевине СХС у првих десетак година била је Француска. Крајем двадесетих појављује се нови испоручилац, Чехословачка Република, а од почетка тридесетих и Велика Британија и Немачка. Међутим, тек у другој половини тридесетих, у оквиру модернизације, Ваздухопловство војске почиње да се опрема у већој мери увозом из Велике Британије, Немачке и Италије.

У првом периоду Поморско ваздухопловство је било опремљено материјалом из ратног плена, а затим француским (у мањој) и домаћим хидропланима (у већој мери). Од друге половине двадесетих у Поморско ваздухопловство се уводе и немачки хидроплани набављени комерцијално и преко немачких репарација. Током тридесетих година Поморско ваздухопловство је опре-

1 Та држава је имала три назива и то: од 1. децембра 1918. Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца, од 24. августа 1920. Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и од 3. октобра 1929. Краљевина Југославија.

мано у највећем броју хидропланима домаће конструкције и производње, а пред рат и немачким.

Домаћа ваздухопловна индустрија је од самог почетка своје делатности била важан извор за опремање Ваздухопловства и Поморског ваздухопловства. Испоручивани су авиони произведени по страној лиценци и по оригиналним пројектима домаћих конструктора. До априла 1941. у Краљевини Југославији радило је пет фабрика за производњу авиона и једна фабрика једрилица са перспективом прерастања у произвођача авиона, као и две фабрике мотора и много других предузећа за израду различите ваздухопловне и пратеће опреме и делова.

ФРАНЦУСКИ ЛОВАЧКИ АЕРОПЛАНИ НАСЛЕЂЕНИ ОД СРПСКЕ АВИЈАТИКЕ

Француски типови аероплана из времена Првог светског рата, коришћени су у Ваздухопловству Краљевине СХС од самог почетка, а њихово увођење је извршено у три наврата. Прве количине француских типова наслеђене су од Српске авијатике, други контингент је купљен од Француза приликом њиховог повлачења са Балкана крајем 1919. године, а неке набавке извршене су почетком двадесетих из француских извора.

Српска авијатика располагала је на Солунском фронту са више типова француских аероплана, али је пред пробој број типова био редукован, тако да су у септембру 1918. остала само четири основна типа аероплана (Доран АР, Бреге 14, Њепор и Спад 7). Укупан број српских аероплана који су учествовали у пробоју износио је 52 (18 АР, 13 Бреге 14, 10 Њепора и 11 Спад 7).[2] С обзиром на то да је у време пробоја у току било преоружавање армијских ескадрила Српске авијатике новим Брегејима 14, укупан број авиона тога типа попео се на 24 примерка после пробоја.[3] Сви авиони Српске авијатике (око 60 аероплана) прикупљени су током јесени 1918. у Новом Саду, али као што смо већ навели, све до потписивања мировних уговора, све јединице бивше Српске авијатике биле су под француским командом. све до фебруара 1920. године и тек тада јединице и материјал потпали су потпуно под команду Ваздухопловства Краљевине СХС.[4] У Новом Саду, као главном ваздухопловном центру, прикупљен је и ваздухопловни материјал француске Аеронаутике Источне војске, то јест материјал француских ескадрила које су базирале у Краљевини СХС. Французи су формирали своју Угарску војску а у њеном оквиру функционисало је Ваздухопловство Угарске војске коме је од 2. јуна 1919. године привремено потчињена Српска авијатика.[5] Од јуна 1919. Парк Српске војске у Новом Саду постао је заједнички парк за снабдевање 508. ескадриле Ваздухопловства Угарске војске и 521. и 523. ескадриле Ваздухопловства Краљевства СХС. После пада Мађарске совјетске републике, јединице Угарске војске су евакуисане крајем 1919, а Французи су оставили извесну количину оружја Краљевству СХС, између осталог и авионе.[6]

Том приликом Ваздухопловство Краљевине СХС добило је додатне количине авиона Бреге 14 и Спад 7 и један Спад 13. Укупан број авиона примљених из Ваздухопловства Угарске војске одговарао је наоружању две ескадриле (или нешто мало више, укључујући и резерву). Дакле, примљена је једна ескадрила Бреге 14 и једна ескадрила Спадова. Сво оружје испоручивано из Угарске војске било је претходно оцењивано (постојале су три категорије: ново, половно и оружје при крају ресурса), а наплаћивало се само ново оружје.

Међутим у ваздухопловству Краљевства СХС нису били најзадовољнији новијим ловцима Спад 13 због чега нису прихватили да преузму 4 ловачка апарата

2 Д. Т. Симовић, *Улога и рад ваздухопловства при пробоју Солунског фронта септембра 1918. год,* Ратник IX/1938, 79-100 (таблични приказ српских и француских ескадрила за подршку Српске војске са тачним бројем аероплана на дан 12. 9. 1918 на с. 98).

3 Д. Ћировић, *Историја Југословенског ваздухопловства 1918-1930. године,* Свеска III, необјављено дело, МЈРВ, инв. бр. 180-II/2; Ч. Јанић, О. Петровић, Н. Ђокић, *Српска авијатика на Солунском фронту,* у*:* "Српска авијатика 1912-1918", Београд 1993, 135. Д. Ћировић је навео у свом делу: "*Пред сам пробој Солунског фронта стигло је 24 Breguet XIV који су били резерва.*" У ствари, ти авиони су били материјал за преоружавање.

4 С. Микић, *Историја Југословенског ваздухопловства*, Београд 1932, 568.

5 ВА, П.4/II, К.83, Ф.3, Д.4/4.

6 ВА, П.4/I, К.110, Ф.1, Д.1/69; С. Микић, *Историја Југословенског ваздухопловства*, Београд 1932, 567-568; Ч. Јанић, О. Петровић, Н. Ђокић, *Српска авијатика на Солунском фронту,* у*:* "Српска авијатика 1912-1918", Београд 1993, 147.

овог типа која су се налазила у Солуну. Наиме, делегат Врховне команде у Солуну доставио је 15. септембра 1919. године извештај Шефу српске авијатике да у Солуну има 4 ловачка аероплана СПАД од 220 КС (Спад 13Ц1) које су Французи спремни да уступе.[7] Поводом истог командант I армијске области је 24. септембра 1919. године проследио захтев команданта француске авијатике источне војске да се одреди комисија за пријем споменутих апарата предвиђених за предају ваздухопловству Краљевства СХС пошто он има пуномоћ за предају истог.[8] Интересантно је да је тек 2. јануара 1920. године Министар војни наредио ваздухопловној команди да се ови Спадови не узимају за ескадру јер нису званично усвојени у наоружање.[9]

Трећа испорука авиона Бреге 14 и Спад у Ваздухопловство Краљевине СХС извршена је почетком двадесетих. Том приликом, у Ваздухопловство Краљевине СХС уведено је укупно 37 авиона (12 Спадова и 25 Бреге 14). Овом испоруком надокнађен је приличан број расходованих и уништених авиона током првих година послератне службе и у исто време извршена је унификација бомбардерских и извиђачких авиона, с обзиром да је највећи број трофејних типова те намене већ испао из службе. Тих 40-так авиона омогућило је функционисање оперативних јединица Ваздухопловства Краљевине СХС до доласка нових ловаца и бомбардера половином двадесетих.[10]

Проблем уништених и расходованих аероплана је у јесен 1922. године био веома акутан. Закључно са удесом капетана Шупута од 22. септембра 1922. године од краја I светског рата па до тада, само на новосадском аеродрому потпуно је уништено преко 30 апарата и то скоро искључиво оних француског порекла. У тим катастрофама и удесима погинуло је 5 пилота а 12 је рањено. Сам Шупут је у току шест месеци у потпуности уништио 3 аероплана при чему је у два наврата теже повређен.[11]

Њепор 24Ц1 (Nieuport XXIVC1) и Њепор 27Ц1 (Nieuport XXVIIC1)

Чувена фамилија француских сескиплана Њепор била је синоним за ловачки авион од средине I СР до увођења модерних Спадова. Фабрика «Њепор» (Société Anonyme des Établissements Nieuport) створила је више типова ловаца који су били препознатљиви по карактеристичним упорницама у облику латиничног слова V и ротативним моторима.

У време када су се појавили, ловци Њепор 17Ц1 су представљали несумњиви успех. Био је то тада један од најбољих ловачких авиона на фронту грађен у великим серијама. Током 1916. године Њепор 17Ц1 се, бар неко време, налазио у наоружању сваке француске ловачке ескадриле. На њему је летела већина најпознатијих француских пилота асова као што су Гинемер, Ненжесер, де Тирен, Дорм, Мадон и други. Одлични квалитети овог Њепора су уочени и код савезника па је већ до 15. јула 1916. године била пласирана прва њихова наруџбина од стране британских RFC и RNAS. Из Њепора 17Ц1 развијен је слични Њепор 23Ц1 који је имао нешто јачи мотор па у складу са тим и нешто боље перфомансе.[12]

Обе ове верзије Њепора биле су у наоружању и Русије, Белгије, САД-а, Италије, Холандије, Јапана, Финске и Швајцарске. У италијанској компанији Маки (Macchi) произведено је 150 Њепора 17.[13] Споменимо да је одређени број Њепора 23Ц1 коришћен и на Солунском фронту у саставу српских и француских ескадрила.

У лето 1916. године појавила се верзија Њепор 17бис опремљена мотором Клерже 9Б снаге 130 КС. Ова верзија, по свему судећи није ни ушла у оперативно наоружање француског РВ премда је неколико

7 ВА, П.3а, К.159, Ф.9, Д.35. Допис делегата Врховне команде у Солуну Шефу српске авијатике Бр. 447863 од 15. септембра 1919. године.

8 ВА, П.3а, К.159, Ф.9, Д.36. Допис команданта I армијске области Врховној команди Бр. 48007 од 24. септембра 1919. године.

9 ВА, П.3а, К.159, Ф.10, Д.7. Допис команданта I армијске области Врховној команди Бр. 50006 од 2. јануара 1920. године.

10 Ти авиони су, по свој прилици, потицали од француских снага у Бугарској, које су из те земље повучене 1921. године. О. Петровић, *Војни аероплани Краљевине СХС/Југославије 1918-1930*, Лет број 2, Београд, 2000, 22.

11 *Аеропланска несрећа у Новом Саду*, Војни весник бр. 9/1922, 37.

12 Детаљније о ловцима Њепор 17 и Њепор 23 видети у: J. M. Bruce, *Those classic Nieuports*, AE Quarterly Two, Finescroll Limited 1974, 141-149.

13 J. M. Bruce, *Those classic Nieuports*, AE Quarterly Two, 148-49.

примерака коришћено у неким ескадрилама. Једини корисник Њепора 17бис је било британско морнарично ваздухопловство (RNAC) али се авион није нарочито добро показао у борбама у првој половини 1917. године.[14]

Њепор 24Ц1 (Nieuport XXIVC1)

Већ крајем 1916. године постало је јасно да ловци Њепор 17 и Њепор 23 захтевају хитну замену. У то време је већ увелико улазио у наоружање нови ловац СПАД 7Ц1 авион конструисан по сасвим другој концепцији. Међутим, конструктор Њепора Гистав Делаж (Gustave Delage) је сматрао да његова концепција ипак има будућности. Док је код СПАД-а све било подређено великој хоризонталној брзини и великој брзини пењања (уз делимично жртвовање маневарских способности) код Њепора је највећа пажња била посвећена маневарским способностима.

Интересантно је, да Делаж није много обраћао пажњу на нови веома снажни V-8 мотор Хиспано Суиза премда је управо један од његових двоседа био други авион на коме је уграђен овај мотор (први је био хидроавион Ф. Б. А.). Додуше, није немогуће да је почетком 1917. године већ било одлучено да се сви израђени мотори Хиспано Суиза испоручују за производњу СПАД-ова. Шта год да је разлог Делаж се није одлучио за развој потпуно нове конструкције већ за дотеривање већ постојеће.

Кад је реч о мотору за нови ловачки апарат Делаж се одлучио за Ле Рон 9Јб (Le Rhone 9Jb) снаге 130 КС. Што се тиче осталих конструктивних елемената радило се само о дотеривању ранијег Њепора 17. Нови ловац Њепор 24 је прошао званична испитивања Section Technique de L'Aéronautique (STAé) током 15, 16. и 19. фебруара и 17. марта 1917. године. Авион је показао знатно боље перформансе од претходних Њепора 17 и 23 које су биле довољно добре да у серијског производњи замени споменута два типа.[15]

Интересантно је да је у производњу први ушао, у ствари Њепор 24бис (Nie.24bis C1) а не сам Њепор 24 (Nie.24 C1). Обе подваријанте су имале исти труп као Њепор 17бис али док је Њепор 24бис задржао исти и реп као код преходних Њепора модел 24 је добио реп потпуно нове конструкције. Због тога је скоро немогуће разликовати споља Њепора 24бис од Њепора 17бис. Међутим, релативно мали број ловаца Њепор 24бис је произведено премда их је одређен број коришћен у француским и британским ескадрилама а преузели су их и Американци (бар 140 комада) који су их, почев од новембра 1917. године, користили за тренажу.[16]

Вратимо се Њепору 24 који је од STAé добио званичну ознаку Nie.24C1. Његова производња је маја 1917. године већ била у пуном јеку. Међутим, у оперативној употреби Њепор 24 је представљао велико разочарење и био је веома непопуларан међу пилотима. Већ јуна 1917. године британски мајор Суел (J. P. C. Sewell) је извештавао Команду британског РВ (РФЦ): "Француски пилоти изјављују да су брзина пењања и хоризонтална брзина добри али је то ипак нерijатан авион за летење. То је непопуларан авион."[17]

Авион је имао слабу попречну управљивост са изузетно слабом осетљивошћу елерона. Након званичних испитивања Њепора 24 (N4662) поручник Марме (F. de Marmier) је записао: "Управљање елеронима је изузетно тешко и због тога је попречна управљивост толико лоша да, по мом мишљењу, извођење акробација близу земље може бити веома опасно." Сличне извештаје су подносили и други француски пилоти било при испитивањима било при правим борбеним летовима. Пошто су и британски пилоти већ од јуна 1917. године имали прилике да лете на овим авионима и они су дошли до истог закључка. Ови проблеми су били толико озбиљни да су Британци 29. јула 1917. године донели одлуку да се у њиховим ескадрилима опремљеним Њепорима, по могућству, задрже само старији Њепори 17 и 23 као и најновији 27 а да се 24 и 24бис користе само за обуку и тренажу. На сву срећу компанија Њепор је успела да утврди узрок ових проблема који није лежао у самим елеронима већ је био веома баналан. Проблем

14 Исто, 149-53.

15 J. M Bruce, *More Nieuport classics*, Air Enthusiast Five, Finescroll Limited 1975, 14 и 16.

16 Исто, 16-17.

17 Исто, 18.

је вила стврднута платнена трака која је служила за покривање простора између горњих крила и елерона. Незнатним модификацијама извршеним током августа и септембра 1917. године попречна управљивост авиона је драстично побољшана. Њепори 24 су поново стекли основну одлику свих Њепора а то је одлична покретљивост. Због напред реченог и Британци су одлучили 2. августа 1917. године да се и Њепори 24 могу користити у оперативним ескадрилама. Ипак због испоруке Њепора 27 Њепори 24 нису много коришћени код Британаца и до краја 1917. године скоро сви су повучени из оперативних јединица.[18]

Њепор 27 (Nieuport 27C1)

Не много после Њепора 24 полетео је и Њепор 27 последњи из генерације Њепора са крилним упорницама у виду латиничног слова "V". Већ у лето 1917. године они су, у француским ексадрилама, по броју знатно премашивали Њепоре 24 и 24бис. И Њепори 27 су имали проблема са попречном управљивошћу чији је узрок био исти као и код претходних Њепора 24 и 24бис. Такође је тај проблем отклоњен на начин који смо већ раније изнели. Ипак, у јесен 1917. године Њепори 27 су почели озбиљно да заостају за најновим немачким ловцима. Октобра 1917. године генерал Петен је, образлажући потребе француског РВ у пролеће 1918. године, писао француском министру рата: "Њепор је инфериоран свим непријатељским авионима. Примарно је да буде повучен, што пре, из свих ескадрила на фронту. По мом мишљењу од виталног је значаја да до раног пролећа 1918. године све ловачке ескадриле Aviation de Chasse буду попуњене једноседима СПАД или Њепорима са мотором Гном Моносупап (Gnome Monosoupape)[19] ако се, овај други, на испитивањима покаже добро".[20]

Ловци Спад 13Ц1 су у то време били већ у серијској производњи а то су били тада вероватно најбољи ловци на свету, бар до појаве немачких Фокера Д7Ф у лето 1918. године. Спадови су због тога убрзано замењивали Њепоре у ескадрилама. Због техничких проблема које су имали Спадови (пре свега са редуктором) та замена није ишла по плану па је крајем јануара 1918. године још увек недостајало 26% Спадова од потребног броја. Због тога су Њепори били у употреби на западном фронту и почетком 1918. године. Ипак, 1. априла 1918. године није их било више у ловачким ескадрилама на западном фронту. Сви француски ловци у ловачким ескадрилама у метрополи су били Спадови и то 372 Спада 7, 290 Спада 13 и 5 Спада 12. У исто време у тренажним јединицама је било 56 неидентификованих Њепора са мотором Ле Рон од 120 КС.[21]

Крајем рата још увек су оперативно коришћени Њепори «треће генерације», тј. типови Њепор 24 (Nieuport Nie.XXIV C1, или Nie.24 C1) и Њепор 27 (Nie. XXVII C1 или Nie.27 C1). Додуше, ти аероплани летели су у то време углавном у ловачким деташманима (одељењима) армијских ескадрила које су биле наоружане другим типовима. Укупно је направљено 7200 Њепора углавном погоњених мотором Рон (у 8 верзија) у матичној фирми и код неколико француских произвођача. Лиценцна производња различитих, углавном старијих верзија, рађена је и у Италији (856 примерака),[22] Русији (око 600), Британији, Холандији и Јапану, чиме је укупан број произведених Њепора премашио број од 9000 комада. Осим поменутих земаља, Њепоре су користиле у рату и САД, Белгија, Грчка, Румунија и Србија. После рата Њепори су летели у многим земљама, а Руси су у фабрици Дукс до 1917. произвели по лиценци 86 Њепора 21 и 1920-23. у заводу ГАЗ 1 (бивши Дукс) још 140 Nie.24.[23] Турци су током првог светског

18 Исто, 18 - 20.

19 Реч је о ловцима Њепор 28 (Nie.28) потпуно другачије концепције у односу на све раније Њепоре.

20 J. M Bruce, *More Nieuport classics*, Air Enthusiast Five, 23.

21 Исто, 23.

22 56 Њепора 10, 650 Њепора 11 и 150 Њепора 17 код Макија. T. J. Kowalski, *Nieuport 1-27*, Kagero, Lublin 2003, 21.

23 А. Коло, *Ловачки авион Њепор*, Фронт, бр. 1360 од 17. 08. и бр. 1361 од 24. 08. 1984; J. M. Bruce, *Nieuport Fighters Vol.2*, A Windsock Datafile Special, 1993; J. J. Davilla, A. M. Soltan, *French Aircraft of the First World War*, Stratford, Connecticut, 1997, 389, 392-398, 400-404; P. Cooksley, *Nieuport Fighters in action*, Squadron/Signal №167, Carrollton, 1997; T. J. Kowalski, *Nieuport 1-27*, Kagero, Lublin 2003, 21; О. Петровић, Н. Ђокић, *Авиони и балони Краљевине Србије и авиони страних држава на Солунском фронту*, у: "*Српска авијатика* 1912-1918", Београд, 1993, 238-239, 246-248; Ray Sanger, *Nieuport aircraft of World War One*, Crowood Press, 2001; Виктор Куликов, Грозный „Малыш", Криля родины, бр. 3, 1991, 29-31.

рата запленили два бивша руска Њепора 17, а у рату у Малој Азији августа 1922. затекли су у Афијону 4 расклопљена Њепора 24 а следећег месеца још 3 Њепора 24бис/27 у Газимиру. Свих 7 Њепора су били бивши грчки, а последња три су оспособљена и коришћена.[24]

Британци су се за Њепоре 27 први пут заинтересовали јуна 1917. године и до 27. јула 1917. године било их је наручено 100 комада. Касније је ова наруџба донекле измењена па је негде до средине октобра испоручено 29 Њепора 23 и 71 Њепор 27. Њепор 27 су код Британаца били употребљавани у два сквадрона No.1 и No.29. У No.1 су летели до почетка 1918. године (у фебруару је био само један Њепор све остало су већ били C.E. 5a) а у No. 29 до 19. и 20. априла 1918. године. Њепоре 27 је користила и Италија и то 30 до 40 комада. Неки од њих су летели све до примирја. САД су при уласку у рат примиле од Француза 121 Њепор 24, 140 Њепора 24бис и не мање од 287 Њепора 27. Сви су, током рата, коришћени у тренажним јединицама осим једног који је послат у САД на испитивање.[25]

Јапан је купио један Њепор 24 током 1917. године. Од компаније Накаџима затражено је 1921. године да произведе 77 ових ловаца који су у Јапану добили ознаку Ко 3. Код Јапанаца је употребљаван као ловац и тренажни авион све до децембра 1926. године а интересантно је да је заменио у јапанском наоружању модерније Спадове 13 (јапанска ознака Hie 1).[26] Турци су током првог светског рата запленили два бивша руска Њепора 17, а у рату у Малој Азији августа 1922. затекли су у Афијону 4 расклопљена Њепора 24 а следећег месеца још 3 Њепора 24бис/27 у Газимиру. Свих 7 Њепора су били бивши грчки, а последња три су оспособљена и коришћена.[27]

У време пробоја Солунског фронта Српска авијатика је имала у својим ескадрилама намењеним за подршку Српске војске укупно 10 Њепора (7 у ескадрили AR.525 и 3 у AR.521), а у јединицама Ваздухопловства Источне војске на делу српског фронта било је 6 (по 3 у ескадрилама №502 и №505).[28] Поменуте српске ескадриле пребазиране су после рата на новосадски аеродром, а нешто касније, све њихове Њепоре преузело је Ваздухопловство Краљевине СХС. Укупан број Њепора у југословенској служби је 8 тј. 7 после Вукосављевићеве погибије.[29] Највероватније је (судећи према свим расположивим фотографијама) било три Њепора 24 и 5 Њепора 27.[30]

На једном Њепору 24 погинуо је 19. јуна 1919. у Новом Саду командант Аеропланске ескадре, мајор Бранко Вукосављевић, а друга катастрофа десила се у септембру 1922. на истом аеродрому када је на Њепору 27 погинуо капетан А. Поврзановић, командант Пилотске школе.[31] Њепори су код нас коришћени

24 O. Nikolajsen, *Turkish Military Aircraft since 1912*, Scramble, Dutch Aviation Society, Special Edition, Netherlands, 2005, 27, 28, 42, 48; J. M Bruce, *More Nieuport classics*, Air Enthusiast Five, 28.

25 J. M Bruce, *More Nieuport classics*, Air Enthusiast Five, 26 - 28.

26 J. M Bruce, *More Nieuport classics*, Air Enthusiast Five, 28; E. Sekigawa, *Pictorial history of Japanese Military aviation*, IAN ALAN Ltd, London 1974, 22. Нешто касније, 1923. године код Nakajime ће бити наручено 608 Њепора 29Ц1 који ће бити основни јапански ловци све до 1933. године. E. Sekigawa, *n. d.*, 22.

27 O. Nikolajsen, *Turkish Military Aircraft since 1912*, Scramble, Dutch Aviation Society, Special Edition, Netherlands, 2005, 27, 28, 42, 48; J. M Bruce, *More Nieuport classics*, Air Enthusiast Five, 28

28 Д. Т. Симовић, *Улога и рад ваздухопловства при пробоју Солунског фронта септембра 1918. год*, Ратник, септембар 1938, 98.; фотографија аеродрома Вертекоп с краја августа 1918, Музеј Југословенског ваздухопловства (изложба "80 година Српске авијатике"), Београд, 1992. Д. Симовић наводи да су у пробоју учествовали само Њепори 24. Међутим, на наведеној фотографији Вертекопа види се низ Спадова и други низ од 6 или 7 камуфлажних Њепора 27.

29 Војни архив, П.3, К.429, Ф.4, Д.17: Операцијски Дневник Ескадриле 521. од 6. VI. 1918 г. до 5. IV 1919 г.

30 *Наша крила* бр. 1, јун 1924 (уз вест о погибији Франца Стеновеца на Спаду 13 погрешно је дат снимак слупаног Њепора 27 без N броја на репу); *Српска авијатика* (фотографије сребрних Њепора 24), 123 (авион Петра Петровића Пешкира N5026), 130 (авион Орестија Крстића), 201 (авион Миодрага Томића без N броја) и цртеж у боји (N5515); Војни музеј, Београд, фотографија P-4330 (Томићев Њепор 24 N4408); Збирка Милета Парошког, ваздухопловног столара-механичара из Новог Сада, несређена грађа, MJPB (снимак Њепора 27, без капотажа); Лични фото албум извиђача Јоже Жупанчића у власништву породице Жупанчић из Новог Сада (три камуфлажна Њепора 27 у Новом Саду); Лични фото албум пилота Алексе Мариновића у власништву сина Ђорђа из Новог Сада (размрскани Њепор 27 N5773). Према десетак познатих фотографија из наведених извора, може са закључити да је у Ваздухопловству Краљевства СХС било укупно 8 Њепора. Број авиона по типовима је изведен на основу чињенице да су у почетку Њепори 24 били обојени сребрно а Њепори 27 углавном камуфлажним бојама.

31 Д. Ћировић, *Ваздухопловне жртве 1913-1945*, Земун, 1970, 27, 29; *Наша крила* бр. 22/23, март/април 1926; *Авијатички алманах Видовдан*, Нови Сад, 1927; *Илустровани лист* бр. 45, 23-30. новембар 1922 (погрешно приказан слупани сребрнасти Вукосављевићев Њепор 24 као авион на којем је погинуо Поврзановић); филм *Крајински орао* (погрешно приказан камуфлажни Поврзановићев Њепор 27 као авион на којем је погинуо Вукосављевић); Албум А. Мариновића (фотографија

углавном као школски ловци у Новом Саду. Служба Њепора, који су у нашем ваздухопловном жаргону добили назив Њепор-120 КС (понекад се помиње и 110 КС),[32] трајала је до 1922. када су повучени из Ваздухопловства Краљевине СХС. Разлог за повлачење били су чести кварови, удеси, две катастрофе, а и увођење већег броја Спадова.

Данас се на просторима бивше Југославије налази једна летећа реплика авиона Њепор 11 у природној величини изложена у Музеју ваздухопловства у Београду, затим ротативни мотор Le Ron од 120 КС и митраљез Луис 7,7 мм у Војном музеју у Београду.[33]

Спад-180 КС и Спад-220 КС

Најславнији и најбољи француски ловац једносед у I СР био је, без сумње, двокрилац Спад, производ фабрике „СПАД“ (SPAD - Société Pour l'Aviation et ses Dérivés). Авион је пројектовао инж. Луј Бешеро (Louis Béchéreau) у сарадњи са инж. Биркитом (Marc Birkigt) власником фирме "Хиспано-Суиза" (Hispano-Suiza, скраћено HS). Први прототип је полетео у априлу 1916, а већ од јесени започела је серијска производња типа званично означеног са Spad 7 C1 (S.7 C1; C - monoplace de chasse, ловац једносед) од стране француског Техничког одељења војног ваздухопловства (Section Technique de l'Aéronautique - STAé), мада је тип често називан и Spad VII. Највећи број серијских авиона погоњен је мотором Хиспано од 180 КС. Укупно је направљено преко 5500 примерака у матичној фирми и код још 7 француских фабрика (Blériot, De Marcay, Grémont, Janoir, Kellner, Régy, и S.E.A.), а авион је рађен по лиценци у Британији (220 комада) и Русији (100). У рату је коришћен код Француза, Руса, Американаца, Британаца, Италијана, Белгијанаца, Срба и Грка. После рата је употребљаван у многим земљама, а Французи су га користили до 1928. као стандардни авион за стицање пилотских дозвола.[34]

Ловци Спад 7 ушли су у наоружање Ваздухопловства Краљевине СХС на исти начин као и Бреге 14. Првих 11 авиона Спад 7 наслеђено је од Српске авијатике (из њене ескадриле Spa.523).[35] Један од тих Спадова био је пре тога у ескадрили 521 где је мало летео зато што је од српских пилота оспособљених за летење на овом типу на аеродрому Нови Сад стално био само Бранко Вукосављевић који је био заузет командним и административним дужностима.[36] Део тих Спадова 7 је летео од половине 1919. до марта 1921. у Ловачком аеропланском одељењу у Нишу.[37] Следећих 8 примерака авиона Спад 7 дотерани су из француског главног авијатичког парка у Солуну.[38] Последња количина од 12 Спадова уведена је почетком двадесетих заједно са Бреге 14 а неки од њих су такође били Спад 13. Поједини примерци могли су да у трупу иза кабине понесу фото камеру за вертикално снимање.[39] Авиони типа Спад 7 остали су познати код нас као Спад-180 КС. У Новом Саду формирана је 11. новембра 1923. Ловачка ескадрила 1. Ваздухопловне Команде (са Пилотском школом) (од новембра 1924. преименована у 5. ловачку ескадрилу) наоружана ловцима Спад, а известан број тих авиона је коришћен до 1924. у ловачким деташманима извиђачких (армијских) ескадрила.[40]

поломљеног Вукосављевићевог Њепора 24 са српским кокардама).

32 Осим назива Њепор 120 КС, у нашим документима се јавља и назив Њепор 110 КС, што и није чудно јер су постојали ротативни мотори Рон (Le Rhône) са снагом 110 КС, који су очигледно погонили (бар неке) наше Њепоре.

33 П. Миладиновић, *Збирка летелица Музеја југословенског ваздухопловства 1997*, Лет број 1, Београд, 1998, 50; B. Rašić, *Avionski rotativni motori u Prvom svetskom ratu*, Vesnik broj 16, Vojni muzej, Beograd, 1970, 198-203; П. Лажетић, *Ваздухопловне збирке Војног музеја у Београду*, Лет број 2, Београд, 2000, 169.

34 О авиону Спад детаљније видети у: J. F. Connors, *Spad Fighter in Action*, Squadron/Signal №93, Carrolton 1989; *Fighters A to Z*, Air International, August 1993; J. M. Bruce, *Spad 7.C1*, Windsock Datafile 8, second edition, 1996; J. Vrany, *Spad S VII/XII/XIII*, Edice triáda; 112-113; T. Gronczewski, S. M,. Fleischer, *Spad VII C1*, Aviatik Vintage Aircrafts No.1, Aviatik, Bytom, 2001; О. Петровић, Н. Ђокић, *Авиони и балони Краљевине Србије и авиони страних држава на Солунском фронту*, у: "С*рпска авијатика* 1912-1918", Београд 1993, 246-248; Ш. Оштрић, *Спад С.VII*, Наша крила бр. 16, децембар 1997.

35 Војни архив, П.3а, К.159, Ф.9, Д.32, Л.4.

36 Потврду одсуства овог Спада из ескадриле 521 налазимо у чињеници да је мајор Вукосављевић на свој последњи лет полетео у Њепору.

37 А. Павловић, *Организација и развој Југословенског војног ваздухопловства 1918-1941, I књига период 1918-1930*, необјављено дело, МЈРВ; САНУ, фотографије из заоставштине Сондермајерових.

38 Војни архив, П.3а, К.159, Ф.9, Д.32, Л.4.

39 О томе сведочи натпис „PHOTO" на трупу тih aviona. ВВМ Аца и прежа текст.

40 А. Павловић, *Организација и развој Југословенског војног ваздухопловства 1918-1941, I књига период 1918-1930*, необјављено дело, МЈРВ; Д. Т. Симовић, *Улога и рад ваздухопловства при пробоју*

Од половине двадесетих, Ваздухопловство Краљевине СХС је увело авионе Девоатин који су заменили Спадове као ловце, а Спадови су наставили да служе као ненаоружани[41] школски аероплани. Споменимо да је фабрика Змај 1928. године откупила лиценцу за елису Мервил за аероплане Потез 15 и СПАД 7[42] па је крајем те 1928. године у "Змају" је вршена уградња елиса Мервил на Спад 7 и Потез 15 а половином децембра исте године 10 Спадова се налазило у резерви.[43] У земљи је извршена уградња допунских резервора горива да би се повећала аутономија лета. Бар један Спад (№23) био је модификован у "рулера"[44] скидањем доњег пара крила.

У Ваздухопловству Краљевине Југославије Спад се задржао до 1930. године као авион за обуку резервних подофицира за пилоте-ловце у Земуну у пилотској школи 6. ваздухопловног пука, када га је летео и Александар Станојевић. Следеће године, када су резервни подофициpи пилоти дошли на тренажу, већ га није било у употреби.[45] Укупан број ловаца Спад оба типа (Спад 7 и Спад 13) који су прошли кроз Ваздухопловство Краљевине креће се од 37 до 40 комада.[46]

Вероватно прва жртва на Спаду 7 у Краљевини СХС био је поручник, пилот Лудвиг (Људевит) Полак који је погинуо 31. маја 1924. године. Поручник пилот Људевит Полак је 31. маја 1924. године полетео у 9 часова са новосадског аеродрома на једном авиону типа СПАД. На сто педесет метара висине изненада му је експлодирао мотор и аероплан се мушевито срушио на земљу.[47] Последња жртва на Спаду 7, пилот наредник Лазар Марковић, погинуо је у ниском лету код Борче близу Београда 19. октобра 1929. године.[48]

Солунског фронта септембра 1918. год, Ратник, IX/1938, 79-100; T. Goworek, *Pierwsze samoloty mysliwskie lotnictwa polskiego*, Warszawa 1991, 117. Иако пољски аутор помиње две ескадриле Спадова, постојала је само једна. То је била Ловачка ескадрила 1. Ваздухопловне Команде (са Пилотском школом) основана 11. новембра 1923, која је преформирана у 5. ловачку ескадрилу у новембру 1924. године.

41 Д. Симовић, *Тактика ваздухопловства*, Нови Сад 1928, 62. Д. Симовић наводи аероплан Спад али не помиње наоружање, што значи да је авион у том тренутку (1927/28) био школски.

42 Архив фабрике Змај, кутија 1, Документ од 15. октобра 1928. године.

43 Service Historique de l'armée de terre (у даљем тексту: SHAT), Paris (Архив копнене војске, Париз), 7N 3202; M. Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/ Jugoslavije 1922-1935*, Beograd 1994, 40. Према француском збирном извештају за 1928. годину (Notice sur L'Armée Yougoslave, 15 juin 1929) преузетом из француског SHAT, Ваздухопловство Краљевине СХС је крајем 1928. имало укупно 367 оперативних (у оквиру формације) аероплана и 22 у резерви. М. Бјелајац је овако навео те аероплане: Breguet A2 (88 ком.) и B2 (85 ком.); Potez P25 (45 ком.); Dewoitine D (48 ком.) и D27 (1 ком.); Fizer F (20 ком.); Hanriot Brandenburg (80 ком.); у складишту: Spad (10 ком.) и Gourdou (12 ком). И поред непрецизности код означавања, овај преглед је веома важан у вези са разграничавањем тачног броја више типова аероплана. Међутим, важан је и из једног другог разлога, а то је чињеница да у поменутом прегледу уопште нема неких аероплана који су сигурно били оперативни 1928/29. у неким јединицама Ваздухопловства Краљевине СХС као што је на пример Потез XV. Дакле, нема авиона који су се највероватније водили као француско власништво у Ваздухопловству Краљевине СХС. Једино су споменути Спадови, али само 10 комада у резерви, а то онда значи да су ти примерци били у власништву Ваздухопловства Краљевине СХС (као и други у прегледу побројани авиони). У том случају, остали Спадови (којих је сигурно било, на пример у пилотским школама) нису били побројани. Једино могуће објашњење је да је било и Спадова који су се водили као француско власништво.

44 Фотографија Спад №23, колекција МЈРВ. Објављена у: Ш. Оштрић, *Спад Рулер*, Наша крила, бр. 33, септембар 2000, 16.

45 Изјава Александра Станојевића Предрагу Миладиновићу дата 24. јануара 1995. у Београду. Збирка ваздухопловног публицисте Предрага Миладиновића.

46 *Књижица летења* пилота Јанка Добникара у власништву сина Бојана Добникара из Београда; *Политика*, 29. новембар 1928 (чланак "Аеропланска афера пред Народном скуштином"). Јанко Добникар је забележио 1928. лет на Спад №25, дакле у време кад је Спад био школски авион. Систем № обележавања (од №1 на даље) на Спадовима уведен је половином двадесетих (после доласка Девоатина који су били први авиони Ваздухопловства Краљевине СХС обележавани на тај начин) и то приликом модификације и стандардизације на мотор 180 КС. Дакле, №25 је био 25-ти школски авион, а то значи да је број тих авиона у ранијим годинама (док су били ловци) свакако морао да буде знатно већи и зато је потпуно основана процена о већем броју (око 40). На исти закључак наводи и чињеница да је и поред одређених губитака у прве 4 године, ипак постојао потребан број Спадова довољан за опремање новоформиране Ловачке ескадриле 1. Ваздухопловне команде са резервом, основане 1923 (види Андрија Павловић, *Организација и развој Југословенског војног ваздухопловства 1918-1941, I књига период 1918-1930*, необјављено дело, МЈРВ). У вези са бројем Спадова почетком 1925, одређени закључак може да се извуче из документа којег је посредничка фирма "Морава" упутила 4. јануара 1925. Министру Војске и Морнарице (из поменутог Политикиног чланка), у којем је, између осталог, уписано и "30 гарнитура сандова (амортизера) за авион Спад...".

47 Билтен бр. 27, 1. јун 1924; Билтен бр. 41 од 1. августа 1925; *Лудовик Полак*, Наша Крила бр. 22/23, март – април 1926; Д. Ћировић, *Ваздухопловне жртве 1913-1945*, Земун 1970, 33; *Несрећа у ваздуху*, Војни весник бр. 5/6 мај-јуни 1924, 72; Збирка ваздухопловног публицисте Милана Мицевског.

48 Д. Ћировић, *Ваздухопловне жртве 1913-1945*, Земун, 1970, 33; изјава пилота Томислава Каузларића дата Предрагу Миладиновићу и Драгану Савићу 24. јула 1988. године у Суботици. Збирка ваздухопловног публицисте Предрага Миладиновића. У ћировићевој књизи грешком је одштампана 1920. година.

Друга основна верзија ловца Спад, развијена из почетног типа и опремљена мотором Хиспано од 220 КС, названа је Spad 13 C1 (Spad XIII или SPAD Hispano Suiza 220 HP). Прототип је полетео 4. априла 1917. године. Произведено је 8472 примерака код матичне и још 8 француских фабрика (ACM, Bernard, Blériot, Borel, Kelnner, Levasseur, Nieuport и S.C.A.). У експлоатацији је било доста проблема са мотором. Ловци ове верзије служили су у рату код Француза, Британаца, Американаца, Италијана и Белгијанаца а после рата и у многим другим земљама. У Француској су избачени 1923. из наоружања.[49]

Први Спад 13 је стигао у Краљевство СХС преузимањем из Угарске војске 1919. а њихов број се повећао почетком двадесетих увозом из Француске. Тачан број ловаца Спад 13 коришћених у Ваздухопловству Краљевине СХС је укупно 5 апарата.[50] По уобичајеном маниру, Спад 13 су остали познати у ваздухопловном жаргону као Спад-220 КС. Сви авиони тога типа повучени су из употребе после једног случаја паљења у ваздуху на дан 14. априла 1924. године.[51] У каснијем периоду, извршена је модификација преосталих авиона Спад 13 и њихово опремање моторима Хиспано 180 КС[52] који су купљени у Француској. Тим потезом Ваздухопловство Краљевине СХС постигло је унификацију свих својих ловаца Спад на једно погонско постројење и омогућило даљу употребу приземљених Спадова 13.[53]

У Краљевини Југославији за Авијатичарско одељење Војног музеја сачуван је један Спад 7 који је био изложен и на Првој међународној ваздухопловној изложби у Београду, 1938. године.[54] Као и остали авиони из збирке и он је нестао у вихору Априлског рата. Данас се у Музеју ваздухопловства у Београду чува један мотор Хиспано Суиза од 180 КС и то је све што је преостало са ових авиона на простору бивше Југославије.[55]

НАБАВКЕ ИЗ ФРАНЦУСКОГ КРЕДИТА

Половином 1923. започета је реорганизација Војске Краљевине СХС и постављен је нови командант

49 Детаљније о ловцу Спад 13 видети у: E. Angelucci et Paolo Matricardi, *Les avions 1/des origenes a la premierre guerre mondiale*, Bruxelles, 1978, 156-157; J. M. Bruce, *Spad 13.C1*, Windsock Datafile 32, second edition, 1996; W. Baczkowski, *Samolot mysliwski SPAD.VII-XIII*, Typy broni i uzbrojenia N°114, Warszawa, 1987. Јапан је из Француске увезао 40 ловаца СПАД 13. E. Sekigawa, *Pictorial history of Japanese Military aviation*, IAN ALAN Ltd, London 1974, 22.

50 Војни Архив, П.3а, К.159, Ф.10, Д.7: Првобитно је одбијен пријем ова четири Спада 13 почетком 1920. Фотографија првог Спада 13 налази се у Музеју Југословенског Ратног ваздухопловства у збирци Бранка Вукосављевића. У последњој испоруци је било 2/3 Спадова 7 и 1/3 Спад 13.

51 *Политика*, 29. новембар 1928 (Изјава министра војног Стевана Хаџића); *Наша крила* бр. 1, јун 1924 (вест о погибији поручника Франца. Стеновеца на Спаду 220 КС у Новом Саду, 14. 4. 1924). Ђенерал Хаџић је навео да су, после паљења у ваздуху Спада 220 КС поручника Стеновеца, сви аероплани тога типа повучени "*и поред све оскудице у том времену у материјалу*". Франц Стеновец се борио на Корушком фронту као пешадијски официр. Ступио је у ваздухопловсуво фебруара 1921. године. Са одличним успехом, исте године завршио је извиђачку школу. Пошто је отслужио одређени рок као извиђач завршио је 1923. године пилотску школу у Новом Саду са одличним успехом. Одобрено му је и да заврши курс пилота ловца. Пред крај обуке је трагично погинуо. Годину и по дана командовао је аеро-деташманом у Љубљани. *Трагична смрт ваздухопловног поручника пилота Франце И. Стеновца*, Билтен бр. 26 од 1. маја 1924. год, 1-3; Билтен бр. 41 од 1. августа 1925.

52 Пошто је Команда ваздухопловства тражила од "Змаја" понуду за уградњу купљених мотора Хиспано у аероплане Спад, највероватније је та фабрика и извршила адаптацију Спадова на мотор Хиспано 180 КС.

53 Унификација свих Спадова на слабији али поузданији мотор Хиспано 180 КС извршена је у земљи. Мотор Хиспано 220 КС којим је оригинално опреман Спад 13 био је непоуздан (често се кварио и експлодирао у ваздуху) и због тога се Ваздухопловство Краљевине СХС одлучило на враћање на старији мотор. Исто су урадили и Французи, код којих је Спад 7 и 1925. још увек био стандардни ловачки авион, док је Спад 13 избачен 1923. године. На фотографијама наших Спадова после 1925/26, могу се уочити нови филтери, различити упрошћени бочни капотажи од жице, допунски резервоари, итд.

54 Фото албум „Војно ваздухопловство на Првој међународној изложби у Београду, мај-јуни 1938", МЈРВ, Војни музеј, фототека, А 86 и Библиотека града Београда, Завичајно одељење.

55 Званични каталог I Међународне ваздухопловне изложбе у Београду, издање Годишњака Југословенског ваздухопловства, Београд 1938, 20. У делу каталога "Преглед излагача и изложеног материјала на I међународној ваздухопловној изложби у Београду од 28. V до 13. VI 1938, Југославија, павиљон 1" стоји да Војно ваздухопловство излаже: 1) Историјски део - Рулер Њ. В. Краља Петра II; Авион Bleriot XI са мотором Gnome 50 K.S. из Балканског рата; Хидроавион Ш-М-5 на коме је први пут летео блаженопочивши Краљ Александар I Ујединитељ; Авион Потез 25 "Бомбајац" којим су извршили лет Париз-Бомбај-Нови Сад пилоти Т. Сондермајер и Л. Бајдак; Авион "Spad VII" са мотором Хиспано 180 К.С. из Светског рата...итд; Б. Ј. Михалачки, *Прва међународна ваздухопловна изложба у Београду 1938. год.*, додатак Ваздухопловном Гласнику број 5, 1938, скица распореда изложених авиона; Д. Мунижаба, *Збирка ваздухопловних мотора Музеја југословенског ваздухопловства 1997*, Лет број 1, Београд, 1998, 53; П. Лажетић, *Ваздухопловне збирке Војног музеја у Београду*, Лет број 2, Београд, 2000, 170.

Ваздухопловства пуковник Радисав Станојловић, а крајем исте године, тачније 17. децембра 1923, ваздухопловство постаје самосталан род војске, а до тог времена и његов нови командант добио је генерални чин. Међутим, услед велике несташице финансијских средстава и малог буџета за Ваздухопловство, током 1923. нису вршене веће набавке ваздухопловног материјала. Пошто је било очигледно да Краљевина СХС мора у најскорије време да изврши потребне набавке веће количине ваздухопловног и другог војног материјала, Французи су се трудили да убацивањем бар мањег броја својих авиона буду присутни у Југославији. Јер, било је и других који су продавали оружје. У игри су били и Британци, а југословенски генералштаб је чак препоручио да се набаве пушке и радио-станице у Енглеској.[56] Не треба заборавити ни оног једног Бристол Фајтера који је такође могао да постане опција за набавку. У таквим околностима Француска је одобрила Краљевини СХС зајам од 300 милиона француских франака изгласавањем у француском сенату 17. децембра 1923. године. Тај 5-постотни зајам са роком враћања од 10 година био је намењен набавци наоружања и неопходних привредних постројења од француске државе и француских произвођача.[57]

Француски кредит је потрошен током 1924. наручивањем војне опреме и оружја у Француској, између осталог и ваздухопловног материјала. Из тог кредита испоручена је до 1935. опрема за копнену војску (топови, митраљези, борна кола, понтони, муниција, униформе, шлемови, шаторска крила, машине за крагујевачку фабрику итд.) и материјал за ваздухопловство (206 авиона, 321 авионски мотор и један балон). Мотори су испоручени 1928. за уградњу у лиценцне авионе француске конструкције који су рађени у домаћим фабрикама.[58]

Многе француске фирме увеле су праксу приказа и демонстрирања својих авиона приликом специјалних турнеја у страним земљама. Током друге половине двадесетих, у Краљевини су приказана три важна француска типа. То су били прототип двомоторног Leo 122 F-AABP (посета Новом Саду 1926),[59] демонстратор и једини цивилни двомоторни Farman F.63 Goliath F-AIBV №414, код нас називан Фарман-Јупитер (у Новом Саду 18-24. јуна и 17-22. јула 1926)[60] и Amiot 123 (BP3) F-AIUQ (Нови Сад, новембар 1928).[61]

Девоатин-Хиспано 300 КС (D.1C.1)

Инжењер Емил Девоатин основао је октобра 1920. фирму CAED (Constructions Aéronautiques Émile Dewoitine) и крајем исте године, на бази своје концепције из 1919, завршио пројект једноседог парасол ловца интерно означеног са Dewoitine C1 300 ch Hispano Suiza. Пројект је прихваћен под ознаком Д.1 (Dewoitine 1) и градња прототипа започета је крајем 1921. године. Део послова обавила је радионица Пастер (Pasteur) из Тулуза, јер CAED није имао техничких могућности за металску производњу. Први лет је изведен 18. новембра 1922, а после серије званичних проба и одређених замерки, Девоатин је модификовао прототип у два наврата. Те изведбе означене су са D.1bis и D.1ter, при чему је последња модификација прихваћена 1924. за серијску производњу. Током 1923-24. израђено је 10 предсеријских (првих 6 као Д.1бис, остали у стандарду Д.1тер) и још два серијска авиона. На једном авиону Девоатен Д.1 је 1924. пилот Марсел Доре потукао светски рекорд брзине, прелетевши растојање од 500 км са 250 кг додатног терета и такође постигао рекорд на 1000 км остваривши просек од 221 км/х.[62] У децембру 1924. Девоатинова фирма променила је име у CAD (Constructions Aéronautiques Dewoitine). Пошто

56 Војни архив, П. 16, К.38, Ф.3, Д.33: 5. 12. 1922. Услови за набавку 500.000 пушака, 500.000.000 пешачке муниције и 500.000 кожног прибора.

57 Ž. Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji, 1921-1930*, knjiga I, Beograd/Zagreb, 1986, 177, 220; Т. Сондермајер, *Наше ваздухопловство*, Јубиларни зборник живота и рада СХС 1. XII 1918-1928, Београд, 1929, 572.

58 SHAT, 7N 3195.

59 Д. Радовић, *XII Ваздухопловна изложба у Паризу*,Ваздухопловни гласник2/1931; Kenneth Munson, *Bombers between the wars 1919-39*, London, 1970, 127; Албум Јанка Добникара (фотографија F-AABP).

60 *Билтен* бр. 52, 1. август 1926 (посета Фарман-Јупитера); Албум Ј. Добникара (фото F-AIBV); J. Liron, *Les Avions Farman*, Docavia/Editions Lariviere, Vol. 21, Paris, 1984, 69, 234.

61 *Књижица летења* пилота Јанка Добникара (уписан лет на Амиот Лорен Дитрих 650 КС, 18. новембар 1928).

62 Alfred Bodemer et Robert Laugier, *Les Moteurs a Pistons Francais (1900/1960), Tome I*, Docavia 24, Paris, 1987, 231.

CAD није имао производних могућности, Девоатин је склопио уговор са фабриком SECM да организује серијску производњу његовог ловца, па је SECM започео почетком 1925. израду, направивши укупно 110 авиона Dewoitine D1 C1. Осим тога, италијанска фабрика „Ансалдо“ (Ansaldo) произвела је 120 лиценцних деривативa Д.1 (под ознаком AC.2), чиме је Италија постала највећи корисник Девоатиновог првог ловца.[63]

Још у децембру 1923, мајор Душан Радовић, ваздухопловни аташе у Паризу, испробао је Д.1 и дао повољну препоруку. Предсеријски Д.1бис №4 демонстриран је (пилот Марсел Доре) и испитиван у Новом Саду у периоду фебруар-април 1924. године.[64] Овим пробама је присуствоао и сам конструктор Девоатен.[65] На основу добијених резултата, исте године усвојен је тип Д.1 као нови ловачки авион Ваздухопловства Краљевине СХС. Први узорни авион, такође предсеријски, Д.1бис №6, испоручен је Ваздухопловству Краљевине СХС у другој половини 1924. године. То је био једини југословенски примерак у стандарду Д.1бис, сви остали испоручени примерци били су Д.1тер са кабаном серијског типа. Из француског кредита испоручено је Краљевини СХС 50 једноседих ловаца Девоатин и то 44 авиона Девоатин Д.1 (Dewoitine D1 C1) и шест Девоатин Д.9 (D9 C1). Ловци Д.1 су били означени са Девоатин Д1 Ц1, а у жаргону Ваздухопловства Краљевине СХС остали су познати као Девоатин-Хиспано или Девоатин 300 КС. Носили су обележја №1-44.[66]

У страхој литератури се често наводи погрешан податак да је Краљевина СХС купила 79 ловаца Д.1 (тј. 80 комада, укључујући и први примљени узорни авион №6). Објашњење за то лежи у чињеници да је француска војна комисија (која је по уговору морала да прегледа све авионе пре испоруке за Нови Сад) одбила пријем 30 Д.1 због тога што нису одговарали стандардима.[67] Због тога је, од поручених 80, испоручено само 44 Д.1 и (нешто касније) шест Д.9. Међутим, постоји и другачији податак да је после успешних проба предсеријског №4 у Новом Саду влада Краљевине СХС, уз сагласност француског Министарства рата, наручила 60 авиона, које су Французи привремено означили као D.1 „SHS“. Било како било, број од 44 авиона Д.1 успостављен је у августу 1925, као предвиђена почетна количина из уговора №6/4 који је прошао кроз SECM у марту 1924. године. То смањење са 60 на 44 авиона за Краљевину СХС извршено је истовремено са повећањем броја (са 30 на 40) наручених авиона Д.1 за француско морнаричко ваздухопловство (l'Aéronavale). Испорука 44 авиона Д.1 извршена је током 1926, после фабричких модификација (на захтев STAé) ојачавања „змаја“ према спецификацији за l'Aéronavale. Апарати су монтирани у Новом Саду уз помоћ једног деташмана из SECM.[68]

Ловци Девоатин су били главни ловачки тип и окосница ловачке авијације Ваздухопловства Краљевине СХС у другој половини двадесетих. Међутим, власти и пилоти имали су много озбиљних примедби на Д.1 (серијски авиони имали су за 1/4 лошије укупне особине од оних на показном апарату) а у експлоатацији су се показале одређене мањкавости које су довеле до већег броја удеса. Због тога је инж. Душан Станков, тада службеник Команде Ваздухопловства, извршио 1929. детаљну ревизију статичког прорачуна (практично нови прорачун), пројектовао нови хоризонтални стабилизатор, дотерао центражу и извршио одређена ојачања на ловцу ДЦ (Девоатин Ц). Тај прилично обиман посао трансформације свих преосталих Девоатина извршио је "Икарус". Мада број модификованих Девоатина Д.1 није званично познат, чињеница да је 6 ловаца тога типа уништено или оштећено у удесима до краја 1929.

63 R. Danel, Jean Cuny, *Les avions Dewoitine*, Docavia, Paris, 1982, 13-22.

64 *Илустровани лист* бр. 18, 4. мај 1924.

65 *Девоатин С1*, Наша Крила бр. 1, јун 1924.

66 Д Ћировић, *Историја Југословенског ваздухопловства 1918-1930. године*, Свеска III, (поглавље за 1924); Ž. Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji, 1921-1930*, knjiga I, Beograd/Zagreb, 1986, 278; R. Danel, Jean Cuny, *Les avions Dewoitine*, Docavia, Paris, 1982, 18-19; *Наша крила* бр. 1, јун 1924. и бр. 3/4, септембар 1924; *Књижица летења* пилота Јанка Маркићевића (лет 28. августа 1924. на Девоатин 300 HP у Пилотској школи 1. ВП). Поред предсеријског Д.1бис №6, код нас је летео и серијски Д.1тер №6. Предсеријски №6 враћен је фабрици после испоруке серијских авиона (пре доласка у Краљевину СХС, био је код Италијана).

67 Ž. Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji, 1921-1930*, knjiga I, Beograd/Zagreb, 1986, 357.

68 R. Danel, J. Cuny, *Les avions Dewoitine*, Docavia, Paris, 1982, 22-23, 27; *Политика*, 24. октобар 1928 (чланак о посети Марсела Дореа и Емила Девоатина Новом Саду (пробе Д.27) и ранијим испорукама авиона Девоатин (44 Д.1 и 6 Д.9).

године[69] сугерише да је "Икарус" највероватније модификовао 38 или нешто мање примерака.

Почетком 1929. г. фабрика Змај је добила посао да пресвуче платном и обави целонирање на 20 авиона Девоатин Д.1 и Д.9 из 6. вп.[70] Током 1929. г. извршена је у Фабрици "Змај" оправка 4 гарнитуре крила за Девоатина.[71]

Значај Девоатина је опао увођењем у службу нових ловачких Авија БХ-33 увезеним 1931. из Чехословачке, али су коришћени још неколико година после тога. У то време су то били потпуно застарели ловачки авиони без готово сваке борбене вредности, једино употребљиви за обуку. Вероватно је велика економска криза која је управо била на врхунцу одложила њихово потпуно повлачење из оперативне употребе. Крајем 1935. у служби Ваздухопловства Војске било је још 15 Девоатина,[72] а у августу 1937. свега 6 Девоатина (радило се о сва три типа).[73] Први Девоатин Д.1 изгубљен је у катастрофи 18. марта 1927. године на аеродрому у Новом Саду када је, приликом извођења акробација, погинуо пилот капетан II класе Николај Кутјењиков.[74] У судару авиона Бреге 19, којим је пилотирао Симеон Јандрић, са авионом Девоатин Д.1 погинуо је капетан II класе Петар Петровић.[75] Вероватно последњи Д.1 изгубљен у катастрофи је онај над земунским аеродромом када је у судару Потеза 25 и Девоатина Д.1 страдао пилот на Девоатину резервни потпоручник Ђорђе Чкоњовић, 26. маја 1937. године.[76] У периоду 1930-1936. изгубљено је 20 ловаца од тога 6 Авиа БХ.33 и један Хокер Фјури, што значи да су преостали уништени ловци у тим удесима били Девоатини Д1 и Д9.[77] Када се, дакле, из претходног периода дода 6 отписаних авиона и Чкоњовићев Девоатин из 1937. године то значи да је у удесима уништено укупно највероватније 20 Девоатина оба типа.

Један Девоатин Д.1 залутао је и принудно слетео у Бугарској 23. септембра 1927. Пребачен је на аеродром Божуриште крај Софије, одакле је вероватно враћен натраг.[78]

На неким примерцима су уграђиване скије за зимско летење.[79]

Команда Ваздухопловства Војске је 19. септембра 1932. г. обавестила фирму Змај, у вези њених понуда од 2. и 30. августа 1932. г., да је министар финансија одбио предлог о куповини мотора Полукс II, те да док се питање мотора не буде решило обуставља се потребан административни поступак за одобрење трансформације авиона Девоатин. У документима фирме ова трансформација се спомиње ка Девоатин Д 1 Ц1 – Полукс II.[80] Команда Ваздухопловства војске је 12. јануара 1933. године упутила фабрици Змај циркулар са понудом за израду 10 до 15 авиона Физир ФН, резервних делова за авионе Потез, Ханрио и Физир, трансформацију до 15 авиона Физир за моторе Лорен 400 КС и трансформацију до 16 авиона Девоатин на моторе са ваздушним хлађењем и то све

69 ВА, П.17. К.367, Ф.1, Д.9, Л3. Подаци о авионланским удесима у Ваздухопловству војске у вези са материјалом и искоришћењем авиона 1921-1936. Према овом извору у периоду 1927-1929. отписано је 6 ловаца тј. Девоатина.

70 Архив фабрике Змај, кутија 11, Допис од 26. јануара 1929. г.

71 Архив фабрике Змај, кутија 9, Документ од 2. априла 1929. г.

72 M. Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922-1935*, Beograd 1994, 40. (Студија 2. бироа француског Генералштаба ваздухопловства, (SHAT, 7N 3204) у којој је дат број авиона Ваздухопловства војске у употреби).

73 Војни архив, П17, К38, Ф1, Д9 (Извештај Оперативног одсека Генералштаба Ваздухопловства војске, пов. В.Ђ.Бр. 890 од 18. августа 1937); Књижица летења пилота Адума Ромеа, МЈРВ. Он је у фебруару, априлу и мају 1937. године извршио више летова на земунском аеродрому у 6. ваздухопловном пуку на авионима Девоатин Д.1, Д.9 и Д.27.

74 Д. Ћировић, *Ваздухопловне жртве 1913-1945*, Земун 1970, 29; А. Б. Херенда, *Година ваздушних победа и ваздушних трагедија*, Време, 14. I 1928, 5; + *капетан Николај Кутјењиков*, Време 21. III 1927, 3; Ваздухопловни гласник бр. 60 од 1. априла 1927, 34-35; Наша крила бр. 35, април 1927, 552. У Нашим крилима и Времену наведено је презиме Кутерников.

75 Фото албум удеса 1. ваздухопловног пука – МЈРВ виа Борис Циглић.

76 Д. Ћировић, *Ваздухопловне жртве 1913-1945*, Земун 1970, 31; *Ин мемориам*, Наша крила, бр. 353-4, 20. новембра 1937, 5; *Шест причица од Жегарца Петра*, Поучно – забавни додатак Ваздухопловног гласника бр. 7, Земун 1939, 5-8; изјава госпође Јелене Живковић, сестре Ђорђа Чкоњовића, дата Предрагу Миладиновићу 15. јула 1997. у Београду, Збирка ваздухопловног публицисте Предрага Миладиновића.

77 ВА, П.17. К.367, Ф.1, Д.9, Л3. Подаци о авионланским удесима у Ваздухопловству војске у вези са материјалом и искоришћењем авиона 1921-1936. У овом документу су дати збирни подаци по годинама за све типове ловаца заједно.

78 фотографија са http://sammeln.shop.ebay.de.

79 *Из фото-архива, Ловац на скијама*, Наша крила бр. 7, 2. август 1995, 12.

80 Архив фабрике Змај, кутија 11, фасцикла Девоатин 1930-1933, Обавештење команде Ваздухопловства војске фирми Змај од 19. септембра 1932. године.

у циљу упослења ваздухопловне индустрије.[81] Фабрика Змај је на овај циркулар одговорила већ 17. јануара 1933. године и предложила да резервне делове за Потезе као и трансформацију Девоатина с мотором К7 прими фабрика Икарус а све остало (10 до 15 авиона Физир ФН, резервне делове за Ханриое и Физир и трансформацију Физир Лорен те трансформацију Девоатина са мотором Полукс) примио би Змај.[82]

Команда Ваздухопловства Војске је затражила од фабрике Змај да изврши измену моторских носача на авионима Девоатин Д 1 Ц1. Фабрика је 4. марта 1933. г. известила команду да ће по предрачуну за измену моторских носача то имати следеће ефекте: цеваста конструкција носача мотора омогућује да сваки део мотора и моторске инсталације буде приступачан, премештањем резервоара за уље и олакшањем носача мотора помериће се центар тежишта у натраг, применом карбуратора Солекс-Хиспано који ће се сместити у средини мотора издувавајуће цеви ће остати на месту где су биле те избачени гасови неће сметати пилоту, померањем инструмената (термометра за воду и манометра за бензин) у напред, преглед ових инструмената је повољнији итд.[83] Команда Ваздухопловства Војске је 16. маја 1933. године наредила измену моторских носача на Д 1 Ц1.[84]

Фабрика Змај се 30. јуна 1933. г. обратила Индустрији аеропланских мотора А.Д. са молбом да им се доставе основне карактеристике мотора Gnom Rhon K 7Ce. Из писменог одговора Индустрије аеропланских мотора А.Д., од 5. јула 1933. г. сазнајемо да је номинална снага овог мотора при земљи била 420 КС, номинални режим обртаја при земљи 2120 о/мин, еквивалентна снага при земљи 475 КС (минимум) на 2120 о/мин. Поред тога фирма Змај је обавештена да се сваки мотор испоручује са упутом за руковање и одржавање.[85] Фабрика Змај је тек 12. октобра 1933. г. званично примила један мотор Гном Рон К7 Бр. 7300 и елису за исти и то од техничког парка 6. вп.[86]

Коначно 31. марта 1934. г. Фабрика Змај је обавестила команду Ваздухопловства Војске да је, у вези са уговором В.Т.Бр. 18145/33 од 6. октобра 1933. г. завршила радове на трансформисању прелазног аероплана Dewoitine D1 C1 Бр. 16 са мотором Gnom Rhone K7 и да је исти спреман за лет. Међутим, како је овај мотор користио специјални бензин марке Станаво а исти се није могао добити у 6. ваздухопловном пуку то је фабрика Змај замолила команду Ваздухопловства Војске да у складу са ранијом представком фабрике од 12. јануара 1934. г. набавку бензина што пре регулише како не би било сметњи при летењу.[87] Коначно, током 1934. године извршено је испитивање споменутог аероплана Dewoitine D1 C1 Бр. 16 са мотором Gnom Rhone K7 у Ваздухопловној опитној групи.[88]

Међутим, у вези наређења команде Ваздухопловства Војске В.Т.Бр. 24854/34 и акта надзорног органа команде Ваздухопловства Војске Бр. 682 од 24. новембра 1934. г. фабрика Змај је 26. новембра 1934. г. обавестила надзорног органа команде Ваздухопловства Војске да је модификација аероплана Девоатин Д1 и Д9 поверена фирми Икарус А.Д. пошто ови авиони нису рађени у Змају па према томе Змај ни нема никакву номенклатуру материјала.[89]

Један примерак ловца Д.1 сачуван је за Авијатичарско одељење Војног музеја у Београду а био је изложен и на Првој међународној ваздухопловној изложби у Београду, 1938. године.[90] Као и остали авиони из збирке и он је нестао у вихору Априлског рата.[91]

81 Архив фабрике Змај, кутија 1, Циркулар команде ВВ фабрици Змај од 12. јануара 1933. године.

82 Архив фабрике Змај, кутија 1, Предлог фабрике Змај команди ВВ од 17. јануара 1933. године.

83 Архив фабрике Змај, кутија 11, фасцикла Девоатин 1930-1933, извештај од 4. марта 1933. године.

84 Архив фабрике Змај, кутија 11, фасцикла Девоатин 1930-1933, Наређење команде ВВ од 16. маја 1933. године.

85 Архив фабрике Змај, кутија 11, фасцикла Девоатин 1930-1933, Писмо Индустрије аеропланским мотора А.Д. фирми Змај од 5. јула 1933. г.

86 Архив фабрике Змај, кутија 11, фасцикла Девоатин 1930-1933, Реверс о пријему мотора од 12. октобра 1933. г.

87 Архив фабрике Змај, кутија 11, фасцикла Девоатин 1930-1933, Допис фабрике Змај команди ВВ од 31. марта 1934. г.

88 *Ваздухопловни опитни центар 1933-2003*, Београд 2003, 149. У овој књизи стоји да је авион Бр. 16 модификован у Икарусу међутим то није тачно - модификован је у Змају. Архив фабрике Змај, кутија 11, фасцикла Девоатин 1930-1933, Допис фабрике Змај команди ВВ од 31. марта 1934. г..

89 Архив фабрике Змај, кутија 11, фасцикла Девоатин 1930-1933, Допис фабрике Змај надзорном органу команде ВВ у фабрици Змај од 26. новембра 1934. г.

90 Фото албум „Војно ваздухопловство на Првој међународној изложби у Београду, мај-јуни 1938“, Музеј Југословенског Ратног ваздухопловства, Војни музеј, фототека, А 86 и Библиотека града Београда, Завичајно одељење.

91 Кино-филм из Музеја ваздухопловства у Београду; Б. Ј. Михалачки

Девоатин-Јупитер (D.9C.1)

Одељење француског војног ваздухопловства (XII Дирекција и Министарсву војном) упознало се до краја 1923. године са резултатима које су постигли новосаграђени аероплани Спад 81 и Девоатин Д1, развијени на основу захтева датих програмом из 1921. године. У намери да обнови летећи материјал својих формација за гоњење XII Дирекција је почетком 1923. године израдила један програм који је од нових аероплана за гоњење захтевао јаче наоружање, већу носивост и боље особине у лету – пре свега већу хоризонталну брзину на свим висинама и већи врхунац лета. Дирекција је овај програм проследила француској ваздухопловној индустрији да ова у складу са њим конструише одговарајуће нове аероплане. Сазнавши да су се појавили ови аероплани Одељење француског војног ваздухопловства организовало је јула 1924. велики конкурс аеролана за гоњење тј ловачких аероплана у циљу да се утврди који је најбољи тип аероплана за гоњење и који би Одељење француског војног ваздухопловства наручило за своје ваздухопловне пукове за гоњење. Један од аероплана који су учествовали на конкурсу био је и Девоатин Д9. На конкурсу су учествовали аероплани Блерио - Спад 81, Спад 61, Спад 51, Девоатин Д.9, Д.12, Д.15, Анрио Х.31, Гурду Лесер Г.3 и Вибо.[92]

Авион Девоатин Д.9 био је у суштини директни дериватив развијен из Д.1бис, модификован на јачи звездасти мотор Јупитер 420 КС. Прва испитивања прототипа D9-01 започета су у јуну 1924, а коначна изведба прототипа је урађена почетком следеће године. Први купац била је Италија, која је још почетком 1924. наручила један Д.9 (и један Д.1) за испитивања, а фабрика Ансалдо израдила је 1925-26. укупно 147 лиценцних Д.9 под ознаком АЦ-3 (AC-3). Фабрика CAD направила је 1925. само седам Д.9 (један за Белгију и 6 за Краљевину СХС), а 1926. још три за Швајцарску и то је била укупна производња тога типа у Француској. Интересантно је да Французи нису прихватили Д.9 (као ни Д.1, осим поменутог броја за морнарицу) за наоружање свог ваздухопловства, па је Италија, као и код типа Д.1, била највећи корисник авиона Д.9.[93]

Као допуна серије од 44 Д.1, Ваздухопловству Краљевине СХС испоручено је 1926. шест ловаца Д.9. Разлог куповине тако малог броја Д.9 лежао је у жељи планера Взадухопловства Краљевине СХС да испитају тада нови мотор Јупитер (произведен 1925), који је неколико година касније усвојен за производњу у Краљевини СХС. Тих 6 мотора су били први Јупитери коришћени у земљи.[94]

Почетком 1929. г. фабрика Змај је добила посао да пресвуче платном и обави целонирање на 20 аероплана Девоатин Д.1 и Д.9 из 6. вп.[95] Током 1929. г. извршена је у Фабрици "Змај" оправка 4 гарнитуре крила за Девоатина.[96]

Девоатин-Јупитери коришћени су паралелно са бројнијим Девоатин-Хиспано, а у тридесетим су служили за обуку и тренажу. Августа 1937. у служби Ваздухопловства Војске било је само још 6 Девоатина (сва три типа).[97] Један Д. 9 изгубљен је још 2. августа 1931. у Земуну када је његов пилот, потпоручник Алојз Калшек погинуо.[98] Оригинални француски мотори Јупитер замењивани су у каснијем периоду службе домаћим моторима истог типа.

капетан, *Прва међународна ваздухопловна изложба у Београду 1938. год.*, додатак Ваздухопловном Гласнику број 5, 1938, скица распореда изложених авиона; Предраг Лажетић, *Ваздухопловне збирке Војног музеја у Београду*, Лет број 2, Београд, 2000, 170.

92 *Велики конкурс аероплана за гоњење*, Билтен Бр. 27 од 1. јуна 1924, 5; *Отварање конкурса аероплана за гоњење*, Билтен Бр. 30 од 1. септембра 1924, 2-6.

93 R. Danel, Jean Cuny, *Les avions Dewoitine*, Docavia, Paris, 1982, 28-33.

94 R. Danel, Jean Cuny, *Les avions Dewoitine*, Docavia, Paris, 1982, 31-32; *Политика*, 24. октобар 1928.

95 Архив фабрике Змај, кутија 11, Допис од 26. јануара 1929. г.

96 Архив фабрике Змај, кутија 9, Документ од 2. априла 1929. г.

97 Војни архив, П.17, К.38, Ф.1, Д.9 (Извештај Оперативног одсека Генералштаба ВВ, пов. В.Ђ.Бр. 890 од 18. августа 1937); Књижица летења пилота Адума Ромеа, MJPB. Он је у фебруару, априлу и мају 1937. године извршио више летова на земунском аеродрому у 6. ваздухопловном пуку на авионима Девоатин Д.1, Д.9 и Д.27.

98 Д. Ћировић, *Ваздухопловне жртве 1913-1945*, Земун 1970, 30; Збирка ваздухопловног публицисте Милана Мицевског из Београда.

THE FRENCH FIGHTERS IN SERVICE OF THE AIR FORCE OF THE KINGDOM YUGOSLAVIA

The liberation of the Kingdom of Serbia and its unification with the parts of the South Slavic territories of the former Austro-Hungarian monarchy was created on December 1, 1918, by the new state of the South Slavic peoples, the Kingdom (later the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes), which was internationally recognized only at the Versailles Conference in June 1919. year. Military aviation, known as the Air Force (Air Force of the Kingdom of SHS) or the Military Air Force, has been a part of the armed forces of the new state, which since 1930 has been renamed the Air Force of the Army (VV). As part of the Yugoslav Royal Navy (JKM), the Naval Aviation Authority (PV) was equipped exclusively with watercrafts.

The first aviation material and aircraft for the aviation of the Kingdom of SHS were received from the Serbian Aviation and from the French. The other starting source was war prey. Later, the Air Force was gradually equipped in various ways, initially from French military aid, and then, since 1924, by imports and purchases from the domestic industry. The situation with the Aviation Sea was similar.

The largest and practically the only foreign supplier of aircraft and other aviation equipment for the Kingdom of SHS in the first ten years was France. At the end of the twentieth century, a new supplier, the Czechoslovak Republic, appeared, and from the early thirties to Great Britain and Germany. However, only in the second half of the thirties, within the framework of modernization, the Air Force of the Army began to make equipment more heavily from imports from Great Britain, Germany and Italy.

At the time of the breakthrough of the Thessaloniki front, Serbian Air Force had in its squadrons total of 10 Nieuports. The total number of Nieuports (Nieuport XXIV and XXVII) in the Yugoslav service was 8 ie. 7 after Vukosavljevic's death. The total number of fighters Spad of both types (Spad 7 and Spad 13) that passed through the Air Force of the Kingdom ranges from 37 to 40 pieces.

From the French credit (1923) The Kingdom of SHS was acquired 50 Devoatin fighters from what 44 Devoatin D.1 (Dewoitine D1 C1) and 6 Devoatin D.9 (D9 C1). The Kingdom of SHS was acquired 4 Devoatin fighters D27 (3 in 1929 and one in 1930). Yugoslav Air Force acquired and 46 aircraft Gourdou-Leseurre LGL B3 from what 20 from France and 26 from factory Zmaj (licence).

Огњан М. Петровић
Крушевац
Република Србија

UDK: 629.7(497.1)“1938/1941“

СПОРТСКО-ТУРИСТИЧКИ АВИОН ЗЛИН XII

Сажетак: У раду је описан развој, производња и употреба чехословачког спортског авиона типа Злин XII са осврtом на коришћење у Краљевини Југославији у периоду од 1938. до 1941. године.

Кључне речи: Злин З-XII, Zlín Z-XII, фабрика „Бата“, Краљевина Југославија, Војно ваздухопловство (ВВ), YU-PFD, YU-PFS, YU-PFU, YU-PFV

Двоседи спортско-туристички авион Злин XII (Zlín Z-XII), био је током друге половине тридесетих година 20. века веома познат и цењен у свету. Укупно је произведен 201 примерак, чиме се тип Злин XII сврстао међу најбројније спортске авионе у Европи тога доба. Пре Другог светског рата, продат је великом броју страних цивилних корисника а током рата много заплењених Злинова користили су, у војне сврхе, Немци и Словаци. Од 1938. до априла 1941, четири авиона тога типа била су у власништву филијале фабрике „Бата“ из Борова и носили су југословенске регистрације. Пред Априлски рат, „Батини“ Злинови су мобилисани и, као и други оперативни цивилни авиони у Краљевини Југославији (KJ), ушли у састав Ваздухопловства војске (ВВ).

Јарослав Лонек (1904-1945)[1]

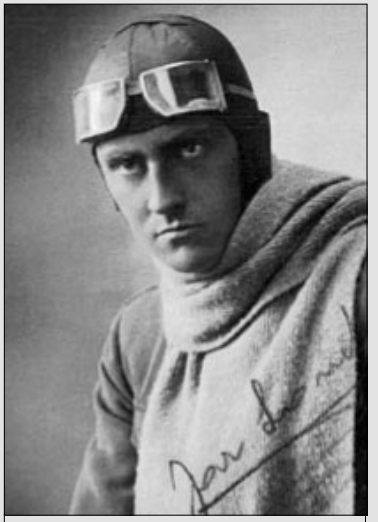

Јарослав Лонек, шеф-конструктор фабрике ЗЛАС у периоду 1935-1938. (http://www.kppardubicka.cz/cs/menu/zprava/911-osobnosti-pardubicka-jaroslav-lonek/ приступљено 9. јуна 2019)

Војни пилот од 20. октобра 1925, суоснивач Аеро клуба Источна Чешка у Пардубицама (Východočeský aeroklub v Pardubicích – VAP) у децембру 1929. године. Један од најпопуларнијих чланова клуба, радио као главни пилот и инструктор, касније као аматерски ваздухопловни пројектант и конструктор. Пројектовао је четири типа лаких авиона, сви рађени као прототипови у једном примерку: L-1 Lump (1931, OK-VAF), L-4 (1932, незавршен), L-5 (1932, у пројектовању учествовали и други чланови Аеро клуба, иста регистрација OK-VAF) и L-5 Ginette (OK-LON, регистрован 13. септембра 1935).

У фебруару 1935. Лонек је постављен за шеф-конструктора фабрике ZLAS, заменивши инжењера Мајера (František Oskar Mayer) који је напустио фабрику јер његов тип Z-XI није усвојен за израду. У фабрици ZLAS Лонек је пројектовао моторни ваздухоплов Zlín Z-IX Pošťák, али прототип није полетео. Истовремено, Лонек је израдио и пројект авиона типа Zlín Z-XII (полетео априла 1935) који је постигао велики успех у ЧСР и иностранству и прославио злинску фабрику. Следећи Лонекови типови су једрилица Zlín Z-X (из 1936) и брзи туристички и курирски једноседи авион Zlín Z-XIII (1937, само прототип OK-TBZ). Фабрику ZLAS напустио је 1938. због неслагања са руководством фирме и власником J.A. Батом.

После окупације ЧСР, Лонек је пребегао у Пољску а затим у СССР. У земљу се вратио као један од првих падобранаца убачених у окупирану Чехословачку. Под драматичним околностима био је ухваћен од стране Гестапоа и стрељан 26. јануара 1945. у Дрездену.

1 Nemeček 1983, 187, 190-191; L + K 18/93, 55; http://www.vrtulnik.cz/zzz/lonek.htm (приступљено 8.6.2019); http://www.kppardubicka.cz/cs/menu/zprava/911-osobnosti-pardubicka-jaroslav-lonek/ (9.6.2919)

Развој и производња

Оснивач и власник чувеног чехословачког концерна „Бата“, великог произвођача обуће и гумарских производа, Томаш Бата (Tomáš Baťa) био је велики љубитељ авијације и авиона. Његова фирма је током двадесетих година 20. века оформила сопствену флоту спортских и путничких авиона, а већ 1930. јавила се идеја о организовању сопствене производње авиона. Иако је Томаш Бата погинуо 12. јула 1932. приликом пада путничког авиона Јункерс у близини Отроковица, његов полубрат и наследник на челу фирме, Јан Бата (Jan Antonín Baťa), познат као „Краљ ципела“, наставио је да пропагира и активно помаже развој ваздухопловства у Чехословачкој Републици (ЧСР). Већ 1933. моћни концерн „Бата“ одлучио је да финансира израду прве једрилице у месту Злин (Zlín), што је довело до израде 11 комада клизача типа Z-1. Био је то први тип ваздухоплова са ознаком Zlín (Z). Следеће године, 13. јула, „Бата“ је основао фабрику авиона „Злинска ваздухопловна компанија А. Д.“ (Zlínská letecká akciova spolecnost – ZLAS) са почетним капиталом од 1.000.000 чехословачких круна. У новембру исте године фабрика је пресељена у Отроковице (Otrokovice) где је организована производња ваздухопловних једрилица типа Z-III (прототип), Z-V (укупно 121 примерак), Z-VI (28) и Z-X (3). Први моторни ваздухоплов типа Z-XI појавио се 1934. као прототип (серија није рађена).[1]

Пошто је злинска фабрика (у оквиру концерна „Бата“) успоставила производњу ваздухоплова и мотора, Министарство трговине и Министарство народне одбране (Ministerstvo národní obrany – MNO) ЧСР издали су дозволу за рад „авиона и ваздухопловних мотора и њихове оправке, а над производњом ће се успоставити технички надзор...“. Дана 25. маја 1937. MHO је „... успоставило орган Министарства јавних радова (Ministerstvo veřejných prací, MVP) за стални надзор над израдом прототипа и серијских мотора и авиона и контролу материјала...“ чиме су уклоњене препреке на путу легализације рада на типовима Z-IX и Z-XII, који су у међувремену настали у фабрици.[2]

Први успешан моторни ваздухоплов злинске фабрике био је Zlin XII (Z-XII), двоседи спортски нискокрилац потпуно дрвене конструкције. Тај тип је био први пројект којег је за фабрику ZLAS из Отроковица урадио новопостављени шеф-конструктор, млади Јарослав Лонек (Jaroslav Lonek).

Први прототип, фабрички број 1 (vyrobni čislo – vyr.č. 1), касније 101, полетео је у априлу 1935. године. У Регистар цивилних авиона ЧСР, уписан је 10. септембра исте године, добивши регистрацију OK-BTA.[3] У почетку је био опремљен америчким мотором Continental A-40-2 од 26 kW (35 KS), а после добијања употребне дозволе уграђен му је домаћи мотор „Persy“ I od 25 kW (34 KS), којег је по лиценци прозвело Моторско одељење фабрике ZLAS. Укупно је произведено 30 мотора „Persy“ I и они су били уграђени на првим авионима Z-XII. Снажнија верзија „Persy“ II снаге 33 kW (44 KS), хомологавана од 11. до 26. новембра 1936, постала је стандардно погонско постројење типа Z-XII. Укупно је прозведено 270 мотора „Persy“ II. Развој је водио инжењер Штефан Шмела (Štefan Šmela).[4]

Други прототип vyr.č. 102 (OK-BTB), погоњен мотором Walter Mikron II snage 44 kW (60 KS), иматрикулисан је 7. новембра 1935. године. Трећи произведени примерак vyr.č.113 (OK-BTM) имао је мотор Walter Mikron 4 snage 38 kW (52 KS). По захтеву концерна „Бата“, серијска израда типа Z-XII требало је да почне када прототип налети 1.000 сати, али прототип је уништен у новембру 1935. после само 200 сати налета. Фабрика је иапоручила у марту 1936. авион vyr.č.107 (OK-BTG) намењен за дугорочна испитивања.[5]

Велики шеф Ј.Б. Бата прогласио је 18. јула 1936. у Карловим Варима почетак производње типа Z-XII са мотором „Persy“ II са предвиђеном испоруком од једног авиона дневно. Од октобра је започета серијска израда, пошто је Моторско одељење обезбедило довољан број

1 Nemeček 1983, 185-187; *Letectví + kosmonautika* (*L + K)* 1/92 53-54; https://www.zlinaircraft.eu/en/Company-en/History/ (приступљено 8.6.2919); https://www.idnes.cz/technet/technika/letadla-zlin-moravan-otrokovice.A141217_140548_tec_technika_mla/foto (9.6.2019)

2 *L + K* 6/92 53-54.

3 Nemeček 1983, 298.

4 Nemeček 1983, 187-188, 298; *Flugzeug Revue* 10/1978, 436; *L + K* 6/92 53-54; *L + K* 10/92, 53.

5 Nemeček 1983, 187-188, 298.

мотора за уградњу. Укупно је произведен 201 авион, чиме се Z-XII сврстао међу најбројније спортске авионе у Европи тога доба. Последњи примерак испоручен је 30. августа 1938. године.[6]

Авион Zlin Z-XII vyr.č. 112 OK-BTL, регистрован јуна 1936. (Разгледница из 1938. виа Милош Милосављевић)

Током производње вршене су многе измене и побољшања конструкције, чиме су побољшане и летне карактеристике . Фабрика је испоручивала две верзије типа Z-XII, са отвореном и са затвореном кабином. На задњем седишту је постављана покривка ако се авион користио за школовање пилота. Исти случај је био и са новим типом Z-212, којег је такође пројектовао Јарослав Лонек.

Туристичко-спортски и курирски авион типа Z-212 имао је мотор Walter Mikron 4-II, сличан мотору с којим је Лонек 1936. опремио авион vyr.č. 113 (OK-BTM) који је послужио за неопходна фабричка испитивања. Први произведени Z-212 био је vyr.č. 1 (OK-LZZ), иматрикулисан 3. децембра 1938. године. Укупно је произведен 51 авион типа Z-212. Авион је био пројектован као једносед, али је могло да се угради и друго седиште за путника.[7]

Употреба у ЧСР и свету

Авион Z-XII је постао веома популаран у чехословачким аеро клубовима и у Масариковој ваздухопловној лиги (Masarykova letecká liga – MLL), организацији чији је задатак био да промовише и подржава активности чехословачке авијације, спроводивши практичне активности, изградњу модела авиона, једрилице и студије чехословачких стручњака у иностранству. Већ од 1936. авиони Z-XII су учествовали на многим домаћим и страним такмичењима. У оквиру акције „1.000 пилота Републике“ на Z-XII је школовано неколико стотина чехословачких пилота. Успех типа Z-XII довео је до великог интересовања у иностранству. Фабрика је приказала 1937. avion Z-XII vyr.č. 207 (OK-ZLX) на 2. аеросалону у Милану као једини авион из ЧСР. У мају 1937. на 1. међународној изложби у Финској учествовала су два авиона а у мају 1938. на 1. међународној ваздухопловној изложби (1. МВИ) у Београду наступ пилота на Z-XII високо је оцењен у штампи и код публике.[8]

Реклама фабрике ZLAC из 1935. са подацима и ценом авиона Z-XII (Музеј ваздухопловства)

Већи број авиона Z-XII је био извезен у Италију, Краљевину Југославију и Француску, а поједини примерци продати су купцима из Алжира, Аргентине, Бразила, Британске Индије, Велике Британије, Египта, Јужне Африке, Камеруна, Мозамбика, Румуније, Туниса, Француске, Финске, Швајцарске и Шведске.[9]

Авиони Z-XII на аеродрому Злин (рекламна фотографија, виа Милош Милосављевић)

6 Nemeček 1983, 188-189; *L + K* 6/92 53-54.

7 Nemeček 1983, 189-190, 309.

8 *L + K* 7/92, 53-54.

9 *L + K* 7/92, 54.

После окупације ЧСР и проглашења протектората Бохемије и Моравске (16. марта 1939) преостали чехословачки Z-XII летели су под влашћу Немаца са новом регистрацијом у немачкој пара-војној ваздухопловној организацији NSFK (Nationalsozialistisches Fliegerkorps).[10] Током године фабрика ZLAS је радила на серији од 20 авиона Z-212 који су испоручени Словачкој. Последњи Z-212 био је завршен 29. децембра 1939. године. Од краја 1939. фабрика је од Немаца добила задатак да ради по лиценци немачки школски тип Клем 35 (Klemm Kl-35b); први авион полетео је у првом кварталу 1941. године.[11]

Мада је оригинално замишљен као лаки спортски авион, Z-XII се масовно користио за обуку и тренажу спортских и војних пилота. Једноставна конструкција, солидна израда, поузданост авиона и мотора, као и добре летне особине омогућили су врло успешну примену типа Z-XII.

У Краљевини Југославији

Југословенски ваздухопловни кругови, цивилни и војни, помно су пратили напредак авијације у свету, а у вези с тим у Београд су често долазили страни авиони у циљу приказа и презентације. Први приказ новог спортског двоседа Z-XII извршио је познати пробни и спортски пилот и пропагатор чехословачких спортских авиона, фабрички шеф-пилот Ладислав Шваб (Ladislav Šváb). Он је долетео 24. марта 1937. из Злина у Београд, спортским авионом Zlin Z-XII OK-TBO и већ сутрадан, после приказа на земунском аеродрому (аеродром „Београд“), продужио за Букурешт.[12] У књижици летења познатог војног и пробног пилота ВВ, члана Ваздухопловне опитне групе, поручника Јанка Добникара, уписан је 1937. лет на авиону Z-XII са напоменом “испитивање аероплана”.[13]

Југословенска фабрика гуме и обуће, филијала чешкословачке фабрике „Бата“ (*Baťa*), основана је почетком тридесетих година 20. века у селу Борово код Вуковара. Пратећи пример Злина, фабрика је изградила сопствени аеродром на 5 km северо-западно од Вуковара, са две травнате писте (700 m у правцу север-југ и 800 m у правцу исток-запад). Саградила је и велики хангар, димензија 19 x 14 x 5 m.[14]

Средином 1932. „Бата“ Борово је почео да производи обућу а аеродром је свечано отворен 12. маја 1934. године. Током следећих година, све до Априлског рата, на аеродром Борово-Вуковар често су слетали „Батини“ авиони, долазећи из Отроковица. Већ од половине тридесетих година, филијала је, за своје потребе, почела да набавља авионе који су цивилно регистровани у KJ и чији је домицил био у Борову. Први је стигао 1935. путнички авион Аеро 35 (vyr.č.111-10, ex OK-ATD) који је у августу добио југословенску регистарцију YU-PDE. За њим је уследио Леопард Мот (DH-85 Leopard Moth, c/n 7128 G-AENB) регистрован августа 1936. југословенском регистрацијом YU-PEA.[15]

Аеродром Борово (с лева на десно): Klemm L-25 I YU-PAD, Leopard Moth YU-PEA и Z-XII YU-PFD. Први је приватан авион, остала два су својина фабрике „Бата“.
(Александар Смиљанић виа Предраг Миладиновић)

Настављајући праксу набавке авиона за сопствену употребу, фирма „Бата“ Борово увезла је 1938. из ЧСР свој први спортски авион типа Злин (Zlín Z-XII). Тај авион, vyr.č. 213, био је уписан 25. јануара 1938. у Регистар цивилних авиона ЧСР као OK-ZLZ, а власник је била фабрика авиона ZLAS. Авион је исписан из Регистра 24. августа исте године са назнаком: продат у Југославији (prodán do Jugoslavie).[16] Иако није познат тачан датум доласка овог авиона у Краљевину Југославију, време

10 *L + K* 7/92, 53-54.

11 *Исто.*

12 *Наша крила* бр. 324-325, 21. april 1937.

13 Књижица летења поручника Јанка Добникара, у власништву сина.

14 Givkovitch 1935, 135.

15 Петровић 1998, 141.

16 Nemeček 1983, 314-315.

исписа сигнализира да је то било крајем 1938. или почетком следеће године. Авион је био уписан[17] у Регистар цивилних аероплана Краљевине Југославије, тачније у низ приватних аероплана (форма регистарских ознака YU-PFx) и добио регистрацију YU-PFV.[18]

Познати једриличар и пробни пилот, резервни поручник Александар Аца Станојевић извршио је са аеродрома „Београд“ пет пробних летова страних спортских и школских авиона који су стигли у Београд ради презентације током 1. МВИ одржане од 28. маја до 6. јуна. Код свих летова исписан је назив авиона, назив и снага мотора и иста напомена: “сам, проба аероплана“. Станојевић је летео 8. јуна 1938. на авионима Ерла (Erla 6, Schliche 26 HP), Бикер Студент (Bücker Student, Walter 60 HP) и Бикер Јунгман (Bücker Jungmann, Hirth 100 KS), а 10. јуна је испробао авионе Физелер Рода (Fieseler Storch, SH 100 KS) и Злин XII (Zlin Z-XII, Percy 60 HP).[19]

У оквиру 1. МВИ одржан је 5. јуна 1938. велики аеромитинг на аеродрому „Београд“. Пред око 60.000 гледалаца изведен је летачки програм са 25 тачака у којима су учествовали домаћи и страни авиони. Трећу тачку је извео Z-XII, авион фирме „Бата“ из Борова.[20]

Авион Z-XII YU-PFV на аеродрому Борово (Музеј ваздухопловства)

У време 1. МВИ у Београду, и јуну 1938, на земунском аеродрому налазио се Злин Z-XII vyr.č. 218 OK-LZG, који је коришћен за летове током изложбе. Тај авион је имао затворену кабину и цео је био обојен црвеном бојом, док су слова регистрације била бела.[21] Током следеће, 1939. године, добио је југословенску регистрацију YU-PFU.

Други примерак, vyr.č. 213 OK-ZLZ, био је изложен на изложби у хали новог сајмишта. Имао је отворена седишта и био светло (крем) обојен са линијом у облику стрелице на боку трупа.[22] Тај авион је нешто касније понео регистрацију YU-PFV.

У оквиру 1. МВИ одржан је 5. јуна 1938. велики аеромитинг на аеродрому „Београд“. Пред око 60.000 гледалаца изведен не летачки програм са 25 тачака у којима су учествовали домаћи и страни авиони. Трећу тачку је извео Z-XII, авион фирме „Бата“ из Борова.[23] Пилот је био Ладислав Шваб. О том лету је писала Политика:[24]

„Чехословачки авион Злин, којим је пилотирао чехословачки пилот г. Ладислав Шваб је мали туристички аероплан са мотором од 46 КС и стаје свега 40.000 чехословачких круна. Тако мали апарат извео је изванредно лепе акробације и показао невероватну стабилност. Публика је одушевљено поздравила чешког пилота при слетању.“

О авиону Злин поново је писала Политика[25] у чланку о Њ. В. Краљу који је посетио изложбу 14. јуна, после званичног затварања:

„Ту је Њ. В. краљу показан авион Злин који стаје само 60.000 динара и који много купују Французи за потребе својих пословних људи и спортиста.“

Током следеће, 1939. године, „Батина“ филијала је званично регистровала у КЈ три нова авиона типа Злин Z-XII који су током претходне, 1938, били уписани у Регистар ЧСР. Први авион c/n 218 добио је 8. фебруара 1938. регистрацију OK-LZG, други c/n 222 22. марта OK-LZM и трећи c/n 248 26. јула OK-LZQ. Сви су били у власништву фабрике ZLAS. Сва три авиона брисана су из Регистра ЧСР 17. августа 1939. са назнаком да су

17 Пошто је фирма “Бата” увек уредно регистровала своје аероплане убрзо по доласку у КЈ (никад није било преласка у следећу годину), врло је вероватно да је и у овом случају поступљено на исти начин.

18 Петровић 1998, 119-120, 144.

19 Књижица летења резервног поручника Александра Аце Станојевића, у власништву удове (исписе урадио Предраг Миладиновић 19. фебруара 1998), сада у Музеју ваздухопловства.

20 Михалачки 1939, 91.

21 МВ, кино филм о 1.МВИ, прегледао Предраг Миладиновић марта 1998. године.

22 Krunić 2013, 311; МВ, фотографија предњег дела авиона c/n 218.

23 Михалачки 1939, 90-91.

24 *Политика* 6. Јун 1939.

25 *Политика* 15. Јун 1939.

продати у Југославији (чешкословачки Регистар је постојао и под немачком окупацијом до почетка 1940, а иста ознака (OK) коришћена је од 1939. и у новооснованом словачком Регистру.[26]

Авион Z-XII YU-PFD (Роберт Чопец)

Пилоткиња АК Борово Марија Драженовић прима честитке испред авиона Z-XII YU-PFV (Музеј ваздухопловства)

На аеромитингу одржаном 11. јуна 1939. у Осеку (Осијеку), учествовало је пет авиона: два ФН-В (један из београдског Академског Аероклуба и један из Обласног одбора (ОО) Петроград, приватни Компер (Comper Swift) и „два Злина из Борова".[27] То значи да су већ почетком сезоне у Борову летела (бар) два авиона Злин, што упућује на то да су „Батини" Злинови стигли у Краљевину више од два месеца пре званичног исписа из Регистра ЧСР. У ствари, највероватније је „Бата" Борово преузео авионе на почетку летеће сезоне за 1939. годину. Пракса фабрике „Бата" је била да своје авионе региструје убрзо по доласку у земљу, мада се могло привремено летети и са страном регистрацијом.

На годишњој скупштини ОО Аероклуба из Марибора, одржаној у фебруару 1939, донета је одлука да се купи авион типа Zlin Z-XII (вероватно по угледу на први авион из Борова), који је био међу најекономичнијим авионима за путничко-туристичке летове (ово није остварено).

Три снимка авиона Z-XII OK-LZQ током аеромитинга на аеродрому Борово. Авион је касније добио регистрацију YU-PFS (све Огњан Петровић)

Разгледање авиона Z-XII OK-LZQ на аеродрому Борово. На крилу стоји Руди Чајевец. (Музеј ваздухопловства виа Чедомир Јанић)

Прилив цивилних авиона (и упис у Регистар) у 1939. драстично је смањен што је била последица заоштрених међународних односа, ратне психозе и избијања Другог светског рата у Европи, 3. септембра исте године. У саобраћајни низ Регистра (форма регистарских ознака YU-SAx) уписана су само четири путничка авиона Локид (Lockheed L-10A Electra), три

26 Nemeček 1983, 308-309.

27 *Наша крила* бр. 434, 17. jun 1939.

из авиопревозне компаније „Аеропут“ (YU-SBC, YU-SBD и YU-SBE) и један државни (YU-SDA), намењен краљевској влади. У приватни низ Регистра ракоље су уписана само четири аероплана. Један је био бивши војни Анрио (Hanriot H.320) добијен од ВВ, регистрован са YU-PFG и предат ОО у Марибору. Остала три аероплана су били приватни Злинови XII који су уписани (највероватније) августа 1939. у Регистар добивши цивилне регистрације YU-PFU, YU-PFD и YU-PFS. Као власник је уписана филијала фабрике „Бата“ из Борова, а бројеви иматрикулације (CofR) и пловидбених дозвола (CofA) остали су, на нашу жалост, до данас непознати. Та три “Батина“ Злина били су једини нови приватни аероплани у КЈ 1939. године. Осам поменутих аероплана били су последњи цивилни авиони уписани у регистар КЈ.[28]

„Батини“ авиони Злин коришћени су и за школовање у оквиру Месног одбора Аероклуба у Борову. Филијала у Борову је обучила о свом трошку неколико цивилних пилота, службеника фабрике. Један од обучаваних пилота био је Слободан Ристић који је 12. маја 1939. први пут, као путник, полетео на Злину. Са наставником летења извршио је 104 лета у трајању 19,1 сати, а 22. јула 1939. обавио је свој први самостални лет. Пилотски испит је положио 30. септембра 1939. а самостално извршио 81 лет у трајању 19.53 сати. Све летове је извео на авиону типа Злин.[29]

Политика ВВ у току 1940. била је да се сви одговарајући расположиви цивилни авиони морају искористити за војне сврхе у случају рата. Крајем 1940. донет је пропис по којем су цивилни авиони добили нове ознаке у облику трака (у бојама државне заставе) које су исцртане на хоризонталном и вертикалном репу, као и око задњег дела трупа. У суштини, то су биле пара-војне ознаке, предвиђене да омогуће брзо препознавање у ваздуху (сличан систем имали су Британци и Французи). Сви Злинови су добили такве ознаке и сви су мобилисани пред Априлски рат.

У троброју часописа Наша крила, који је изашао на Божић 1941,[30] објављен је допис упућен обласним одборима КЈАК (Краљевски југословенски аеро клуб) и осталим заинтересованим делатницима у којем је наведено:

„... Штаб Ваздухоплосвтва војске обавестио је, да су, почев од 16. децембра т. г. (1940, п. а.), сви цивилни, путнички и спортски авиони, поред прописаних знакова распознавања који се састоје од 5 слова, обележени и државном тробојком, на левој и десној страни горње и доње површине крила, око трупа, и на површинама кормила за правац и дубину...“

Овим дописом уведене су пара-војне ознаке за цивилне југословенске ваздухоплове, сличне ознакама које су нешто раније увеле Велика Британија и Француска на својим цивилним авионима. Намера је била да се јасно и уочљиво обележи национална припадност авиона и омогући брзо и сигурно препознавање цивилних летелица у ваздуху.

У часопису Наша крила са почетка фебруара 1941.[31] објављена је информација о иматрикулацији југословенских цивилних авиона са пописом потребних докумената која је гласила:

„Писмено одобрење АК – за иматрикулирање невојних ваздухоплова у регистар иматрикулације Штабу Ваздухопловства војске потребно је поднети следеће:

1) Један документ који се доказује власништво ваздухоплова који се иматрикулише ако је ваздухоплов израђен у којој фабрици или радионици, ... потврдом да од стране исте нема никаквих сметњи за иматрикулисање дотичног ваздухоплова на лице – правно или физичко – за чији је рачун ваздухоплов градила, а које лице га жели иматрикулисати на своје име.

2) Две таксене марке од по 20 дин.

3) Једна фотографија ваздухоплова.“

Злинови у Априлском рату

На дан 4. априла 1941, пре подне, стигла је у Борово наредба војних власти да се четири авиона Злин упуте у Београд. За тај задатак су одређени добровољци пилоти Сава Богданов, Богдан Крњајић (наставник летења у

28 Петровић 1998, 122, 144; Janić, Petrović 2011a, 10; Janić, Petrović, 2011b, 30.

29 Пилотска књижица Слободана Ристића, податке исписао Милан Мицевски.

30 *Наша крила* бр. 512/513/514, Божић 1941.

31 *Наша крила* бр. 517, 1. фебруар 1941.

Борову), Миодраг Стоиљковић и Слободан Ристић, као вођа групе. Група је полетела у 12.30 часова. У полетању су се мимошли са авионом Леопард Мот (YU-PEA) за чијим командама је био мобилисани резервни поручник Ђура Ђаконовић, саобраћајни и пробни пилот. У 13.45 група је слетела на аеродром „Београд“ где их је дежурни официр аеродрома обавестио да ће се њихови Злинови упутити на аеродром у Скопљу. У књижици летења Слободана Ристића записан је 4. априла лет Борово-Београд, изведен на висини од 400 m.[32]

Преноћивши у граду, четворица пилота долазе рано ујутру 5. априла на аеродром где се састала комисија која је „извршила примопредају авиона АК Борово војсци“. Пилоти су добили налог да изврше прелет за Скопље. Због гужве на аеродрому задржали су се до 15.15 када су полетели за Ниш. Поручник Ђаконовић им је саопштио да ће и он одлетети у Скопље авионом Леопард Мот. Прелет за Ниш је извршен у формацији ромб (предњи авион Ристић, леви Крњајић, десни Богданов, задњи Стојиљковић), на висини од 800 m. У рејону Ћуприје и Параћина гађале су их наше трупе, срећом непрецизно. Група је до Ниша летела на висини од свега 200 m.[33]

Мобилисани Z-XII YU-PFD на аеродрому Ниш. Авион има новоуведене паравојне ознаке у виду тробојки око трупа и на кормилима висине (виа Дејан Милојевић)

У Нишу их је сачекао Ђаконовић који је стигао пре њих. Чим су слетели војници су прегурали Злинове испред хангара. Командант аеродрома потпуковник Диклић је наредио да се авиони сместе у хангаре а пилоте је упутио у град. Сутра ујутру, 6. априла између 06.00 и 07.00 пилоти су (са Ђаконовићем) стигли на аеродром и кад су се приближили аеродромској згради дата је узбуна. Нешто касније појављују се три немачка ловца Ме-109Е и надлећу аеродром, доста високо, а онда се враћају и у бришућем лету митраљирају аеродром и хангар. Напад је поновљен из правца севера. Пилоти Злинова су били у рову и посматрали дејство противавионске одбране. Један од нападача је био погођен ватром са земље, иза њега се појавио бели дим. Касније су сазнали да је авион принудно слетео и да је немачки пилот заробљен. Око 01.00 тај пилот је доведен на аеродром. Командант није дозволио прелет Злинова за Скопље, који су остали неоштећени у хангару са другим војним авионима. Пилоти Злинова су се укрцали 7. априла увече на воз за Београд.[34]

Немачки војници разгледају заплењени Z-XII YU-PFU на аеродрому Ниш (виа Дејан Милојевић)

У Нишу се завршио пут четири мобилисана Злина који су били упућени за Скопље у циљу попуне скопске 607. тренажне ескадриле. Нема поузданих података о судбинама југословенских Злинова, мада се може претпоставити да су их Немци користили после заплењивања.

Музејски примерци

Авион Z-XII c/n 194 (ex F-AQII) налази се данас у депоу Музеја ваздухопловства (раније Музеј југословенског ваздухопловства) на аеродрому „Никола Тесла“ у Сурчину код Београда. Како пише у *Водичу кроз збирку ваздухоплова Музеја*, тај Злин је добијен почетком 1986.

32 Јанић, Петровић 2017, 105; Пилот Слободан Ристић, изјава дата Милану Мицевском 12. новембра 1985. у Београду; Књижица летења Слободана Ристића, исписи Милана Мицевског.

33 Пилот Слободан Ристић, изјава дата Милану Мицевском 12. новембра 1985. у Београду.

34 *Исто.*

од белгијског колекционара у замену за авион Moravan Zlin Z-526.

Изгледа да је у свету поред нашег преживео само још један Z-XII (vyr.č. 170 OK-TBX), који се налази у Музеју Кбели (Letecké Muzeum Kbely) у Прагу. Тај авион је, током седамдесетих година, успешно састављен од два авиона који су имали удесе.

Макете југословенских авиона Z-XII (виа Ненад Миклушев)

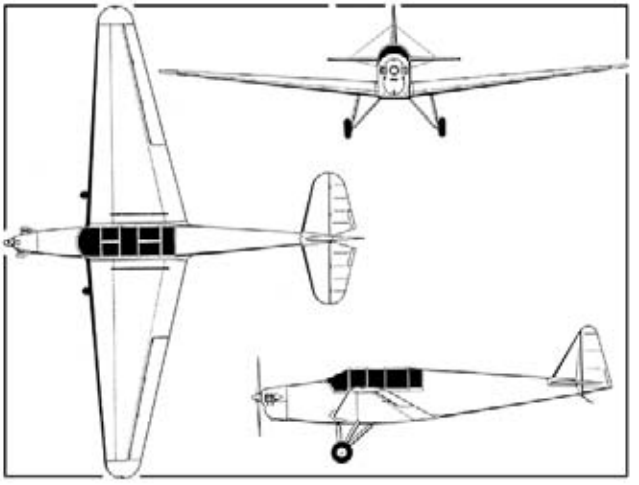

Цртеж у три пројекције типа Z-XII (Огњан Петровић)

Означавање, обележавање и бојење

Фабричка ознака типа Z-XII коришћена је и у Краљевини, али је авион био познатији по називу Злин, писаном на српском језику.

Југословенски Злинови стиглу су земљу обојени стандардним фабричким шемама бојења. По једној шеми авион је био обојен преко свега светлом крем-жутом бојом, по другој црвеном. Дуж бокова трупа била је извучена танка стилизована линија са стрелицом у виду муње на носу авиона. Код светло обојених авиона линија је била у некој од тамнијих боја (црвена, плава, црна) а код црвених авиона коришћена је бела боја.

Цивилне регистарске ознаке налазиле су се на стандардним местима, две са обе стране трупа, а две на горњој и доњој страни крила. Ознаке на крилима писане су тако да је први део ознаке (YU-) био на левој страни а други део (три слова) на десној страни крила. Код авиона обојених крем-жутом бојом слова су била црна, а код црвено обојених бела. На горњем делу кормила правца налазила се стандардна југословенска тробојка. Натпис **ZLÍN XII** косо је исписан на кормилу испод заставе, а натпис типа и фабрички број авиона (пример: **Zlin XII - 218**) налазио се на носу, испод стрелице.

Општи подаци авиона Злин (ZLAS Z-ZII)

пројектант: Jaroslav Lonek

произвођач: ZLAS (Zlínská letecká akciova společnost), Otrokovice, ČSR

ознака фабричка и општа: Z-XII

ознака ВВ: Злин

намена: спортско-туристички, курирски, за везу

1. корисник: „Бата" Борово

статус: стандардни авион

период: 1938-1941.

2. корисник: ВВ

статус: нестандардни авион, мобилисан

период: 1941.

број авиона у КЈ: 4

фабрички бројеви (c/n): 213, 218, 222, 248

серијски бројеви ВВ: задржане југословенске цивилне регистрације

Авиони Злин (Z-XII) у КЈ, 1938-1941.				
упис	*c/n*	YU рег.	*ex* ОК рег.	напомена
1938.	213	**YU-PFV**	OK-ZLZ	отворена седишта
1939.	218	**YU-PFU**	OK-LZG	затворена кабина
1939.	222	**YU-PFD**	OK-LZM	отворена седишта
1939.	248	**YU-PFS**	OK-LZQ	затворена кабина

Технички подаци авиона ZLAS Z-ZII са мотором „Persy“ II

Опис[35]

Једномоторни слободноносећи нискокрилац, двосед потпуно дрвене конструкције. Седишта у тандем распореду, отворена или покривена кабина (у вези с тим, постојале су две верзије авиона, без посебног назива). Дводелно крило облика трапеза, са заобљеним врховима; полукрила спојена за труп (костур од две рамењаче и 16 ребара решеткасте конструкције, прекривен платном). Дуга крилца пресвучена лепенком. Решеткасти труп правоугаоног пресека (4 уздужнице и 12 оквира, облога од лепенке). Лимени моторски капотаж. Резервоар за гориво (45 l) у предњем делу трупа, за уље (10 l) у склопу мотора. Иза другог седишта је пртљажни простор. Репне површине истог облика као код крила; непомичне површине прекривене лепенком, кормила платном. Флетнери на свим кормилима. Класични фиксни стајни трап са дрљачом. Предње ноге из три челична елемента (главни члан има уљно-пнеуматску амортизацију типа *Zlínavion*), дрљача од челичних лиснатих опруга.

Погонска група[36]

Један ваздухом хлађени 4-цилиндарски хоризонтални („боксер“) клипни мотор ZLAS „Persy“ II од 33 kW (45 KS) при 2500 min^{-1} и 34 kW (47 KS) при 2600 min^{-1} за полетање и двокрака дрвена елиса фиксног корака типа Zlínavion, пречника 1,7 m.

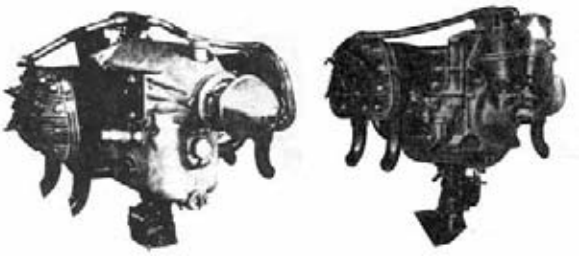

Мотор Persy II (реклама фабрике)

Намена

Оригинална намена: спортско-туристички и школско-тренажни авион. Намена у ВВ: авион за везу. Опремљен основним инструментима и дуплим командама.

ТТ подаци[37]

размах: 10,00 m
дужина: 7,80 m
висина: 1,80 m
површина: 12,00 m^2
маса
празан: 290 kg
полетна: 520 kg
брзина
максимална: 155 km/h
путна: 130 km/h
минимална: 70 km/h
плафон: 3800 m
пењање на H = 370 m: 03′ 00″
плафон: 3800 m
долет: 300 km
пристајање: 185 m

Профил авиона Z-XII YU-PFU у Априлском рату (Огњан Петровић)

35 *L + K* 18/93, 56.

36 Nemeček 1983, 276-277.

37 *Flug Revue* 10/1978, 43; *L + K* 18/93, 56.

SPORTS AND TOURIST AIRCRAFT ZLIN XII.

Two-seat sport-tourist low wing *Z-XII* was the first project completed by the newly appointed chief designer Eng. Jaroslav Lonek at the ZLAS (*Zlínská letecká akciova spolecnos*) factory. The prototype first took off in April 1935 and series production began in October 1936, at the time when the factory's engine department supplied a sufficient number of 45 mhp *Percy II* engines. A total of 201 airplanes were produced, which resulted in *Zlín Z-XII* being one of the most produced sports airplanes in Europe at the time. Prior to the war, it was sold to the buyers from 17 foreign countries, and many captured airplanes were used during the war by the Germans and the Slovaks.

In 1938 branch office of the Czechoslovak consortium *Baťa* located at Borovo imported its first Zlin sports airplane (received Yugoslav registration YU-PFV) and during the next year three more of the same type (exmatriculated on 17.08.1939 from ČSR registry, then registered in the Kingdom of Yugoslavia as YU-PFU, YU-PDF and YU-PFS). VV politics during 1940 was that all the appropriate and available civil airplanes must be used for military purpose in case of war. Towards the end of 1940, a regulation was adopted which resulted in civil airplanes receiving new markings in the shape of bands (in the colors of the national flag) which were applied on the horizontal and vertical tail surfaces as well as the rear fuselage. In essence, those were first paramilitary markings, supposed to enable recognition in air (similar system was used by the British and the French). All Zlins received such markings and all were mobilized prior to the April War. On 4 April 1941 four airplanes (with civil pilots), were transferred from Borovo to Skoplje (most likely) to fill the ranks of 607. Training escadrille. The same day they landed at Belgrade airfield and tomorrow, following hand off to the military commission, continued towards Niš. In the morning of 6 April, three German Bf-109E-7 fighters strafed the airport at low level (one was shot down by ground fire) but the Zlins, which were situated in a hangar, survived the attack. Civil pilots were sent back to Belgrade while the airplanes remained at Niš where they were captured by Wehrmacht forces.

One *Z-XII* (c/n 194 ex F-AQII), purchased in France, is today at the Aviation Museum at the "Nikola Tesla" International airport at Surčin near Belgrade.

БИБЛИОГРАФИЈА

Givkovitch, R. P. 1935. *L'Aéronutique Yougoslave*. Belgrade.

Janić, C., Petrović, O. 2011a. *The Century of Sport Aviation in Serbia*. AERO komunikacije, Beograd.

Janić, C., Petrović, O. 2011b. *Short History of Aviation in Serbia*. AERO komunikacije, Beograd.

Јанић, Ч., Петровић, О. 2017. *Творци Ваздухопловства Краљевине Југославије*. Музеј науке и технике, Београд.

Krunić, Č. 2103. *Civilno vazduhoplovstvo Kraljevine Jugoslavije, Druga knjiga*. Izdanje autora, Beograd.

Михалачки, Б. Ј. 1939. *Прва међународна ваздухопловна изложба у Београду 1938. год.*, Библиотека Ваздухопловног гласника, књига 36.

Nemeček, V. 1983. *Česko-slovenska letadla (1) 1918-1945*. Naše vojsko, Praha.

Петровић, О. М. 1998. Цивилни аероплани Краљевине Југославије 1925-1941, *Лет* бр. 1, Музеј Југословенског ваздухопловства, Београд 1998, 79-149.

///

Александар Бурсаћ[1]
Архив Војводине, Нови Сад
Република Србија

UDK: 008:061.2(=111.2)(497.113)"1941"
323.1(=112.2)(497.113)"1941"

ОРГАНИЗАЦИОНА СТРУКТУРА УДРУЖЕЊА ПОДУНАВСКИХ ШВАБА У БАЧКОЈ ОД 1941. ГОДИНЕ

Сажетак: У раду је анализирана организациона структура удружења Подунавских Шваба у Бачкој од 1941. године. Анализа је изведена на основу акта вође Обласног руководства Фолксбунда за Бачку, упућеног чланству након интеграције бачке обласне организације Културбунда у Фолксбунд. На овај начин, чланство у Бачкој је требало да буде упознато са новом организационом структуром (нарочито на земаљском и обласном нивоу), те да добије смернице за организовање на нижим управним нивоима. Циљ анализе је да укаже на тоталитарне карактеристике удружења које је окупљало Подунавске Швабе у Бачкој.[1]

Кључне речи: Подунавске Швабе, Културбунд, Фолксбунд, Бачка, тоталитаризам, националсоцијализам, окупација

Уочи слома Краљевине Југославије априла 1941. године, Подунавске Швабе у Бачкој (и Барањи) су били окупљени у обласној организацији у оквиру Швапско-немачког културног савеза (Schwäbisch-Deutscher Kulturbund, у даљем тексту: Културбунд). Културбунд је основан 1920. године у Новом Саду, као удружење неполитичког карактера, у чијем програму је стајало „да ће се залагати за духовне, етичке, моралне, друштвене и културне потребе немачке мањине (...)".[2] Од краја 1934. године, у Културбунд постепено продире национал-социјалистичка идеологија, чији су заступници били припадници млађе генерације, чланови такозваног Покрета обновитеља (Erneuerungsbewegung).[3] Ово је изазвало низ унутрашњих сукоба, који су окончани средином 1939. године, победом умерене струје Обновитеља, уз подршку Немачке. У периоду до 1941. долази до наглог прилива чланства. Организација губи дотадашњи првенствено културни карактер, те шири и модификује своју делатност, постајући искључиви представник целокупне немачке народне заједнице у Краљевини Југославији, са вођом као неприкосновеним ауторитетом на челу.[4] Након војног пуча 27. марта 1941. године, Културбунд је практично обуставио своју активност.[5]

Заузимањем Бачке и Барање од стране Мађарске, тамошња обласна организација Културбунда је доспела под окриље Народног савеза Немаца у Мађарској (Volksbund der Deutschen in Ungarn, у даљем тексту: Фолксбунд), чијој је организационој структури имала да се прилагоди. Фолксбунд био је кровна организација немачке заједнице у Мађарској, устројена у складу са националсоцијалистичком идеологијом. Основан је у јесен 1938. године,[6] а значај му је нагло порастао након 30. августа 1940. године и склапања Бечког спо-

1 Аутор је архивист у Архиву Војводине, Жарка Васиљевића 2а, 21101 Нови Сад; емаил: aleksandar.b@arhivvojvodine.org.rs

2 Оскар Плауц (Plautz), *Das Werden der deutschen Volksgemeinschaft in Südslawien*, Нови Сад, 1940, 30-31, према: Јосип Мирнић, *Немци у Бачкој у Другом светском рату*, Нови Сад, 1974, 29.

3 Јосип Мирнић, *Немци у Бачкој у Другом светском рату*, Нови Сад, 1974, 33.

4 *Mitteilungen und Veroordnungsblatt der Volksgruppenführung der deutschen Volksgruppe in Jugoslavien*, Нови Сад, 1941, према: Јосип Мирнић, *Немци у Бачкој у Другом светском рату*, Нови Сад, 1974, 73.

5 *Kreisleiter und Ortsgruppenleiter!* Deutsches Volksblatt, 6622, Нови Сад, 1941, 2.

6 Јосип Мирнић, *Немци у Бачкој у Другом светском рату*, Нови Сад, 1974, 123.

разума између Немачке и Мађарске, којим је регулисан положај Немаца у Мађарској. Они тада добијају статус народне групе, са, за то доба, широким правима – очувањем националности и заштитом од асимилације, једнакошћу са Мађарима, слободом организовања, сразмерним учешћем у органима управе, слободним коришћењем матерњег језика, могућношћу оснивања школа итд[7] – али не и жељеним својством правног лица.[8] Истовремено, Фолксбунд постаје јединствени представник немачке народне групе у Мађарској.

Крајем маја 1941. године, на састанку штабова Културбунда и Фолксбунда, а уз сагласност Немачке, иницира је транзициони процес обласне организације Културбунда за Бачку и Барању.[9] Током лета исте године је из Новог Сада у Сомбор премештена већина секција обласне управе, да би обласни вођа у септембру именовао ново Обласно вођство за Бачку и Барању, при чему се у службеној преписци већ тада користио назив *Volksbund der Deutschen in Ungarn – Schwäbisch-Deutscher Kulturbund, Gebietsführung Batschka.*[10] Паралелно је замењена и већина руководилаца месних група (основних организационих јединица). Крајем септембра, месне групе из окупираног југословенског дела Барање прикључене су обласној организацији мађарске Барање (Schwäbische Türkei). Бачка обласна организација је коначно интегрисана у Фолксбунд 9. новембра 1941. године,[11] када је наставила са радом под називом Народни савез Немаца у Мађарској – Обласно руководство Бачка (Volksbund der Deutschen in Ungarn – Gebietsleitung Batschka), са седиштем у Сомбору. Њена организациона структура је, као што је било и планирано, саображена Фолксбундовој, задржавајући, притом, и неке властите специфичности.[12] Крахом окупационог управног апарата јесени 1944. године, Обласно руководство Бачка престаје да постоји.

Након интеграције бачке обласне организације у Фолксбунд, обласни вођа је издао акт, чија је сврха била, претпоставка је, упознавање чланства у Бачкој са организационом структуром Фолксбунда, нарочито на земаљском и обласном нивоу. Актом су пружене и смернице за организовање на нижим управним нивоима, те издате директиве везане за канцеларијско пословање, рангирање и службени поредак унутар организације. Мада није имао форму статута, акт обласног вођа је за чланство Фолксбунда у Бачкој био референтан и обавезујући, те се у том смислу може сматрати нормативним.

Руководство обласне организације Фолксбунда у Бачкој је, тако, било устројено по сличном моделу као и централно Земаљско руководство (Landesleitung), на челу са вођом Народне групе (Volksgruppenführer). Обласно руководство су чинили: 1) обласни вођа, 2) главне службе, 3) вођства огранака (придружених организација) и 4) руководства фахова (струковних удружења).

Обласни вођа (Gebietsführer) је био највиши политички представник и носилац укупних овлашћења Фолксбунда на територији области,[13] а своја овлашћења је вршио уз помоћ заменика и Обласног пословодства (Gebietsgeschäftsführung), на чијем челу се налазио обласни повођа.

Главне службе, којих је у Бачкој било осам,[14] управљале су радом организације Фолксбунда према областима делатности. Унутар главних служби су постојале подслужбе разврстане према конкретним делатностима.

7 Архив Војводине, Нови Сад, Ф. 556. Удружења Подунавских Шваба, 2.1. Wiener Abkommen (АВ, Ф. 556)

8 Зоран Јањетовић, *Немци у Војводини*, Београд, 2009, 322.

9 Јосип Мирнић, *Немци у Бачкој у Другом светском рату*, Нови Сад, 1974, 125.

10 Јосип Мирнић, *Немци у Бачкој у Другом светском рату*, Нови Сад, 1974, стр. 127.

11 Јосип Мирнић, *Немци у Бачкој у Другом светском рату*, Нови Сад, 1974, стр. 135.

12 Нпр. огранак Немачко људство (Deutsche Mannschaft). Видети више у: Јосип Мирнић, *Немци у Бачкој у Другом светском рату*, Нови Сад, 1974, 144-150.

13 Јосип Мирнић, *Немци у Бачкој у Другом светском рату*, Нови Сад, 1974, 136.

14 АВ, Ф. 556. 2.1. Акт обласног вође од 30. децембра 1941. године, 2-3. То су биле: 1) Главна служба за организацију (Hauptamt für Organisation), 2) Главна служба за очување народности (Hauptamt für Volkstumschutz), 3) Главна служба за штампу и пропаганду (Hauptamt für Presse und Propaganda), 4) Главна служба за народно благостање (Hauptamt für Volkswohlfahrt), 5) Пословодство за народну привреду (Geschäftsstelle für Volkswirtschaft), 6) Главна служба за правну заштиту (Hauptamt für Rechtschutz), 7) Главна служба за народно здравље (Hauptamt für Volksgesundheit), 8) Обласна благајна (Gebietsschatzamt).

У оквиру Фолксбунда су пословале и придружене организације (огранци): Немачко ђудство (Deutsche Mannschaft) – до јесени 1943. постојало је само у Бачкој,[15] Немачке жене (Deutsche Frauenschaft) и Немачка омладина (Deutsche Jugend). Њихова обласна вођства су чинила саставни део Обласног руководства Бачка, при чему је обласни вођа Немачког ђудства био уједно и заменик обласног вође, тј. обласни штапски вођа.[16]

Коначно, у саставу Фолксбунда се налазило и пет струковних удружења: 1) Фах немачких лекара (Fachschaft Deutscher Aerzte), 2) Фах немачких правобранилаца (Fachschaft Deutscher Rechtsanwälter), 3) Фах немачких васпитача (Fachschaft Deutscher Erzieher), 4) Фах немачких апотекара (Fachschaft Deutscher Apotheker) и 5) Фах немачких ловаца (Fachschaft Deutscher Jäger).[17] Као и у случају придружених организација, тако су се и обласна руководства фахова налазила при Обласном руководству Бачка.

Територија обласне организације Фолксбунда у Бачкој се делила на седам окружних организација: Апатин, Оџаци, Нови Сад, Бачка Паланка, средња Бачка са седиштем у Новом Врбасу, Сомбор и Баја.[18] Окружне организације су се састојале из различитог броја месних група. Најмања организациона јединица у оквиру месне групе је било суседство (Nachbarschaft), које је обухватало не више од 15-20 породица, односно кућа, док је 5-10 суседстава чинило блок (Block).[19]

Окружну организацију је водио окружни (Kreisleiter), а месну групу месни руководилац (Ortsgruppenleiter);[20] остале делове управног апарата су такође чиниле главне службе, вођства огранака и руководства фахова. Притом су на окружном и месном нивоу увођене најнеопходније главне службе са земаљског и обласног нивоа, уз могућност да се, по потреби, више служби сједини.[21]

У целој организацији Фолксбунда, па тако и у њеном делу у Бачкој, владао је принцип двоструке одговорности То значи да су руководиоци главних служби, вође огранака и руководиоци фахова, као функционери једног управног нивоа, политички били подређени највишем руководиоцу истог управног нивоа, а пословно одговарајућим руководиоцима главних служби, вођама огранака и руководиоцима фахова непосредно вишег управног нивоа. Највиши руководилац једног управног нивоа је и политички и пословно био подређен највишем руководиоцу непосредно вишег управног нивоа.

Ситуација у погледу постављања функционера је била још компликованија. Ради појашњења, у прилогу је дат шематски приказ организационе структуре Фолксбунда по акту обласног вође из 1941. године: представљен је међусобни однос руководстава организационих јединица према критеријумима именовања, предлагања, давања мишљења и потврђивања. Критеријум одговорности, о коме је већ било речи, изостављен је због поједностављивања шеме. Из истог разлога, руководиоци округа и места су означени као *вође*, а руководиоци главних служби, вође огранака и руководиоци фахова су представљени ознакама *служба, огранак* и *фах.*

Обзиром да је цела организација Фолксбунда била базирана на ауторитету вође, њени функционери, разумљиво, нису били бирани, већ именовани. Притом, именовања су обављана са виших управних нивоа, при чему је највиши руководилац једног нивоа евентуално имао право да именује сараднике функционера на свом нивоу, док је на избор самих функционера

15 Јосип Мирнић, *Немци у Бачкој у Другом светском рату*, Нови Сад, 1974, 150.

16 АВ, Ф. 556. 2.1. Акт обласног вође од 30. децембра 1941. године, 7.

17 АВ, Ф. 556. 2.1. Акт обласног вође од 30. децембра 1941. године, 3.

18 Покривале су, отприлике, територије срезова према тадашњој административно-територијалној подели.

19 АВ, Ф. 556. 2.1. Окружница Обласног руководства Бачка бр. 1/42, 2. У цитираном акту обласног вође се као организациона јединица мања од суседства помиње другарство (Kameradschaft), али се не наводи његов бројчани састав.

20 АВ, Ф. 556. 2.1. Окружница Обласног руководства Бачка бр. 28/42, 1. Цитираним документом је било прописано и да руководство месне групе чине месни руководилац, вође огранака, руководиоци фахова, те следећи руководиоци служби: 1) заменик месног руководиоца (Ortsleiterstellvertreter), 2) старешина благајне (Säckelwart), 3) организациони руководилац (Organisationsleiter), 4) сељачки вођа (Bauernführer), 5) обртнички руководилац (Gewerbeleiter), 6) руководилац пропаганде (Propagandaleiter), 7) руководилац за културу (Kulturleiter), 8) руководилац за здравство (Gesundheitsleiter) и 9) руководилац народне помоћи (Volkshilfeleiter). Руководиоци служби су имали право да за поједине послове из своје надлежности именују сараднике.

21 АВ, Ф. 556. 2.1. Акт обласног вође од 30. децембра 1941. године, 3.

могао да утиче тек путем мишљења које је био дужан да достави пре њиховог именовања.

Функционере на обласном нивоу је, тако, именовао вођа Народне групе, и то: руководиоце главних служби на предлог земаљских руководилаца главних служби; вође огранака на предлог земаљских вођа огранака; руководиоце фахова на предлог земаљских руководилаца фахова. Све остале руководиоце и сараднике Обласног руководства Бачка је именовао обласни вођа, а на предлог надлежних обласних руководилаца главних служби.[22]

Даље, окружног руководиоца је такође именовао вођа Народне групе, али на предлог обласног вође. Окружне руководиоце главних служби и остале руководиоце је именовао исто обласни вођа, на предлог надлежног обласног главног руководиоца. Окружне вође огранака, пак, именоване су од стране надлежних земаљских вођа огранака, а на предлог обласних вођа огранака, док је њихово именовање потврђивао вођа Народне групе. Исто тако, земаљски руководиоци фахова су именовали окружне руководиоце фахова, на предлог обласних руководиоца фахова и уз потврду вође Народне групе. Пре него што би вођа Народне групе потврдио именовања вођа огранака и руководилаца фахова, обласни вођа би му достављао своје мишљење о предложеним кандидатима. Исто тако, окружни руководилац је достављао своје мишљење обласном вођи пре именовања окружних руководилаца главних служби.[23]

Руководиоца месне групе, пак, именовао је обласни вођа на предлог окружног руководиоца. Руководиоце главних служби и остале руководиоце на нивоу месне групе је именовао окружни руководилац на предлог надлежних руководилаца главних служби округа. Месне вође огранака и руководиоци фахова су именовани од стране надлежних обласних вођа огранака и руководилаца фахова, а на предлог окружног руководиоца, при чему је њихово именовање морао да потврди обласни вођа. Пре него што би окружни руководилац именовао месне руководиоце главних служби, био је дужан да прибави мишљење руководиоца месне групе о кандидатима. Пре потврде именовања месних вођа огранака и руководилаца фахова од стране обласног вође, окружни руководилац је био дужан да му достави своје мишљење.[24]

Руководиоце суседстава и старешине другарстава је именовао руководилац месне групе на предлог месног организационог руководиоца.

У овом систему једино је ауторитет вође Народне групе био апсолутан, осим, наравно, ако се занемари неформалан утицај који су на њега имали органи и институције Трећег Рајха.[25]

У тренутку када је обласни вођа Фолксбунда за Бачку издао свој акт, децембра 1941. године, фашизам се у Европи налазио на врхунцу моћи, промовишући тоталитарне моделе организовања наспрам демократских. Могуће је помислити да су се такви модели сразмерно лако образовали у заједници мађарских и бачких Немаца, која је имала потребу да нагласи властити етнички идентитет, у то доба прожет националсоцијалистичком идеологијом, а тим пре што је и сама Немачка домаће Немце видела као незанемарљиву полугу утицаја на мађарске власти, те је у ту сврху настојала да над њима оствари пуну контролу. Резултат је била једна тоталитарна организација мађарских, а у њеном склопу и бачких Немаца.[26]

Више је индикатора тоталитарног карактера Фолксбунда. Један од њих је обим захвата ове организације у заједницу Подунавских Шваба, који се може изразити како бројем чланова, тако и делатностима којима се она бавила. Тако је Фолксбундово Обласно

22 АВ, Ф. 556. 2.1. Акт обласног вође од 30. децембра 1941. године, 6.

23 АВ, Ф. 556. 2.1. Акт обласног вође од 30. децембра 1941. године, 7.

24 АВ, Ф. 556. 2.1. Акт обласног вође од 30. децембра 1941. године, 7.

25 Немцима ван Немачке се бавило више институција и органа управе Трећег Рајха. По утицају су се временом издвојили Фолксдојче мителштеле (Volksdeutsche Mittelstelle, скр. VoMi), служба Националсоцијалистичке радничке партије Немачке (NSDAP), чији је задатак био да обавља целокупан финансијски и политички саобраћај са Немцима страним држављанима, као и Министарство спољних послова Немачке, односно њему подређена посланства у појединим државама (Јосип Мирнић, *Немци у Бачкој у Другом светском рату*, Нови Сад, 1974, 39-40).

26 Под *тоталитарном организацијом* се у овом раду подразумева организација устројена ради остваривања циљева тоталитарне државе. У случају Фолксбунда, то није била држава у којој је организација деловала, Мађарска, већ држава под чијом се посредном и неформалном контролом организација налазила – Трећи Рајх. Циљ те државе била је тотална контрола јавног и приватног живота мађарских и бачких Немаца. Фолксбунд је, дакле, у име Трећег Рајха остваривао постављени циљ, поступајући у сагласју са националсоцијалистичком идеологијом, а служећи се средствима као што су пропаганда, социјални и економски притисак и, по потреби, насиље.

вођство Бачка у извештају из септембра 1941. године констатовало да је обласном организацијом обухваћено 96,5 процената бачких Немаца, односно 50.219 породица са 185.766 лица.[27] Чак и с обзиром на чињеницу да су овим бројем били обухваћени и Немци из Барање, и уз сумњу на извесно пропагандистичко преувеличавање података, ово је импозантан резултат. Није, међутим, и неочекиван, обзиром да је чланство у Фолксбунду практично било обавезујуће.

Даље, устројство Фолксбунда је било такво да је он настојао да обухвати све могуће аспекте живота мађарских и бачких Немаца. Потврда за ово се може наћи у акту обласног вође, у делу који говори о структури главних служби, огранака и фахова (видети горе). Главне службе су, према томе, формиране за сваку из широког спектра делатности Фолксбунда, огранцима су чланови везани према полу и узрасту, а фаховима према струци. Дакле, као што је Фолксбунд као организација обухватао највећи број припадника заједнице Подунавских Шваба у Бачкој, тако је и његовом организационом структуром био обухваћен највећи број њихових делатности, чиме је тоталитарни карактер ове организације додатно наглашен.

Тоталитаризам Фолксбунда се, међутим, најјасније уочава када се организација посматра по критеријумима као што су права чланова, формирање управног апарата и расподела одговорности унутар истог. У Фолксбунду се, наиме, од чланства највише очекивала послушност. Ово је било сасвим у складу са основним устројством организације, чији су припадници на руководеће позиције, већ је речено, постављани, а не бирани. С тим у вези је и веома сложена организациона структура Фолксбунда, коју је карактерисао однос међузависности делова управног апарата, конструисан тако да су у њему практично сви надзирали све.

Према томе, уколико посматрамо управљачке нивое од области наниже, видимо да су вође управљали повереним им нивоима организације помоћу апарата који нису сами постављали и који, према томе, није био лојалан искључиво њима. Овај, слободно се може рећи лукаво устројен систем, у корену је онемогућавао било какво евентуално осамостаљивање вођа, обзиром да су им најближи сарадници, руководиоци главних служби, били именовани од стране вођа непосредно вишег нивоа управе – на исти начин, ти сарадници би лако могли бити смењени у случају било какве непослушности у испуњавању директива одозго. Наравно, руководиоци главних служби нису били у потпуности наметани вођама, будући да су они у поступку именовања прилагали и своје мишљење о кандидатима. Мишљење, али не више од тога. Предлоге за кандидате су давали руководиоци главних служби непосредно вишег управљачког нивоа.

Руководства огранака и фахова су, осим у случају нивоа области, постављали руководиоци огранака и фахова, али не непосредно вишег управљачког нивоа, већ непосредно вишег у односу на онај коме је постављани руководилац био потчињен. На пример, месног вођу Немачког људства је именовао обласни вођа, а непосредни надређени му је био окружни вођа, уз вођу месне групе. На овај начин је онемогућено успостављање вертикалне аутономије огранака и фахова, будући да руководиоци огранака и фахова појединих нивоа, мада су такође давали мишљење о кандидатима, нису бирали своје потчињене на непосредно нижем нивоу, већ су им их именовали непосредно надређени. Уз све то, именовања руководилаца огранака и фахова једног управљачког нивоа морала су бити потврђена од стране вође нивоа са ког је вршено именовање.

Уз овако уређен систем постављања руководилаца и уз начело двоструке одговорности, Фолксбунд је представљао организацију у којој је један функционер бивао вишеструко одговоран, те надзиран и подвргаван различитим формалним и имплицитним утицајима. Апсолутно потчињавање директивама надређених је био приоритет, али се притом морало водити рачуна и о томе да ли су те директиве у супротности са очекивањима оних који су функционера постављали, мада му нису издавали директна наређења. У сваком случају, лична иницијатива је ту представљала велики потенцијални ризик. Појединачни чланови су били приковани на својим позицијама, све док их неко, евентуално, не би предложио за функцију, други дао мишљење на тај предлог, трећи именовао, а четврти потврдио.

27 Јосип Мирнић, *Немци у Бачкој у Другом светском рату*, Нови Сад, 1974, 129.

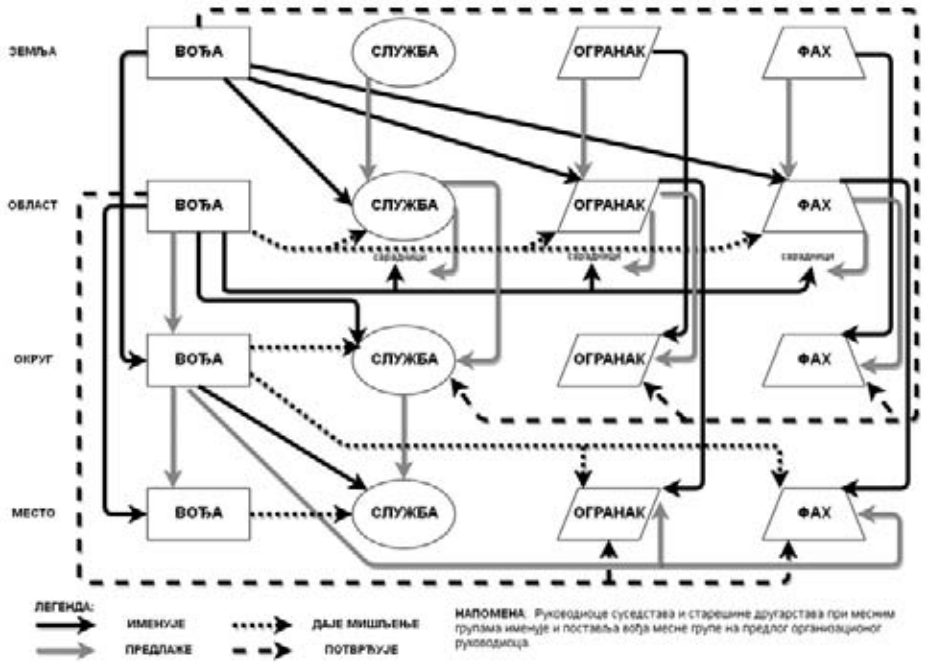

Организациона шема Фолксбунда израђена на основу акта обласног вође из 1941. године

РЕЗИМЕ

Уочи слома Краљевине Југославије априла 1941. године, Подунавске Швабе у Бачкој (и Барањи) су били окупљени у обласној организацији Швапско-немачког културног савеза (Schwäbisch-Deutscher Kulturbund, у даљем тексту: Културбунд). Културбунд је основан 1920. године у Новом Саду и бавио се културним, просветним и социјалним питањима националне заједнице Подунавских Шваба. Престао је са радом крајем марта 1941. године.

Након мађарске окупације Бачке и Барање, почиње прикључивање обласне организације Културбунда за Бачку Народном савезу Немаца у Мађарској (Volksbund der Deutschen in Ungarn, у даљем тексту: Фолксбунд). Фолксбунд је био кровна организација немачке заједнице у Мађарској, устројена у складу са националсоцијалистичком идеологијом. Основан је у јесен 1938. године, а значај му је нагло порастао након 30. августа 1940. године и склапања Бечког споразума између Немачке и Мађарске, којим је регулисан положај Немаца у Мађарској. Обласна организација Фолксбунда за Бачку је усмеравала целокупан политички, културни и привредни живот локалних Немаца, а постојала је до јесени 1944. године.

Актом обласног вође Фолксбунда из 1941. чланству у Бачкој је представљено устројство нове матичне организације, нарочито на централном и обласном нивоу, те дате смернице за организовање на нижим управним нивоима.. Посебна пажња је поклоњена организационој структури управног апарата, које су чинили вође појединачних управних нивоа, главне службе, вођства придружених организација и руководства струковних удружења. Коначно, детаљно је приказан и систем именовања функционера организације.

Фолксбунд је, као тоталитарна организација, настојао да обухвати све могуће аспекте живота мађарских и бачких Немаца, те је имао посебне организационе јединице за сваку од појединачних делатности из широког спектра властитих надлежности. Чланство у организацији је било практично обавезујуће, тако да се 1941. у оквиру Фолксбунда налазило 95 процената Немаца у Бачкој.

Чланови Културбунда на руководеће позиције нису бирани, већ постављани. У складу са тиме, потчињавање ауторитету је у Фолксбунду високо вредновано, тим пре то је лична иницијатива унутар организације имлицитно обесхрабривана, а услед приниципа двоструке одговорности, те различитих формалних и неформалних утицаја којима су чланови и, посебно, руководиоци, били изложени. У том смислу се нарочито истицао систем именовања руководилаца, где је често једна инстанца руководиоца именовала, друга га предлагала, трећа давала мишљење о предлогу, а четврта одобравала именовање. На концу, оваквим системом је било онемогућено било какво осамостаљивање руководилаца у односу на надређене, како хоризонтално, тако и вертикално.

ORGANIZATIONAL STRUCTURE OF THE ASSOCIATION OF SWABIANS IN THE DANUBE REGION FROM 1941

SUMMARY

Just before the Kingdom of Yugoslavia collapsed in April 1941, Danube Swabians in Bačka (and Baranja) were congregated into regional branch of Schwabisch-German Cultural Association (Schwäbisch-Deutscher Kulturbund, hereinafter referred to as Kulturbund). Kulturbund was founded on June 1920 in Novi Sad and it dealt with cultural, educational and social issues of the national community of the Danube Swabians. It stopped its activities at the end of March 1941.

After the Hungarian occupation of Bačka and Baranja, regional Kulturbund for Bačka began process of joining National Association of Germans in Hungary (Volksbund der Deutschen in Ungarn, hereinafter Volksbund). Volksbund was the umbrella organization of the German community in Hungary. Founded on the principles of National Socialist ideology, it was established in the autumn of 1938 and sharply gained significance after August 30th, 1940 and the conclusion of the Vienna Award, which regulated the position of the Germans in Hungary. The regional Volksbund for Bačka directed the entire political, cultural and economic life of the local Germans. It existed until the autumn of 1944.

The Act of the regional governor of Volksbund presented its members in Bačka the structure of their new parent organisation, especially at the central and regional level, and gave the guidelines for organising at lower administrative levels. Special attention was paid to the organisational structure of the governing body, which consisted of leaders from individual administrative levels, main services, leaderships of the affiliated organisations and professional associations. Finally, the appointment system of the organisation's officials was discussed in great detail.

Volksbund, as a totalitarian organisation, sought to cover all possible aspects of life of Hungarian and Bačka Germans, and had separate organisational units for each of the individual activities from wide range of its own authorities. Volksbund membership was practically obligatory, so in 1941, 95% of Germans in Bačka were within Volksbund.

Members of Volksbund were not elected to the highest positions, they were appointed. Consequently, Volksbund highly valued subordination to the authority and personal initiative within the organisation was implicitly discouraged due to the principle of dual responsibility and various formal and informal influences that members and, especially, executives were exposed to. This was particularly apparent in the executive appointment system, where often one level party named the executive, the other proposed, the third gave the opinion on the proposal, and the fourth approved the appointment. In the end, this system prevented the executives from gaining any independence from the superiors, both horizontally and vertically.

Key words: Danube Swabians, Kulturbund, Volksbund, Bačka, totalitarianism, National Socialism, occupation

Др Богдан Лекић[1]
Београд
Република Србија

UDK: 323.1(=163.41/=163.42)(091)

ПОВОДОМ ПОКУШАЈА ШИРЕЊА ХРВАТСКЕ НА РАЧУН СРПСКОГ ПРОСТОРА

Питање утврђивања линије разграничења, које покреће Република Хрватска са Републиком Србијом после више деценија није ни случајно ни неочекивано са становишта историјског искуства и претензија остваривања идеје о ,, Великој Хрватској". Идеја о ,, Великој Хрватској" постоји у континуитету од времена када је Хрватска била у оквиру Аустро-Угарске Монархије па током читавог времена постојања југословенске државе. Правдајући своје претензије, хрватска страна се стално позива на ,,историјска права". Територијално ширење хрватског простора, поред унутрашњих политичких снага и хрватске католичке цркве, имало је и подршку Ватикана, Немачке, Аустије, Мађарске, Албаније, које су у томе имале своје интересе.

Насељавање Срба на територије Војне Крајине хрватска страна често приказује да је извршено на територији Хрватске, иако се зна да је то извршено по одлуци аусто-угарског цара и на територији Аусто-Угарске Монархије, где су Срби добили аутономију високог степена. Влашким статутом из 1630. године добила своју аутономију и самоуправу. Још 1683. године, цар Леополд I производи Ђурђа Бранковића у племића и ставља га у ред угарских барона. Српски официри- граничари који су били у непрекидној војној служби од 1740. године, декретом од 1751. године, стекли су право на титулу племића а већ на Темишварском сабору 1790. године Срби се јављају као племићки сталеж. На основу Српског закона из 1888. године Срби у Војној Крајини добили су црквену аутономију, права на коришћење ћириличног писма, на оснивање Српске самосталне странке, штампање листа ,,Србобран" 1884. године. До 1919. године било је преко 500 српских породица са племићким титулама. Када је у питању Славонија треба рећи да су јој Мађари 1848. године нудили аутономију са правом на слободу вере, патријаршију и свог бана.

После гушења револуције 1848/1849 и слома Баховог апсолутизма, Срем је био у саставу Војводине. Беч под притиском Мађарске укида Војводину 1860. године. Већи део територије припојен је Угарској, а мањи- Срем Хрватској. Деоба Војводине изазвала је лоше односе између Хрвата и Срба. И Срби и Хрвати су сматрали да је Срем њихов. Питањем припадности Срема Беч је успео да искористи за развој између ова два народа. Срем постаје повод сукоба између Хрвата и Срба. Од тада идеја о ,,Великој Хрватској" и претензија хрватских политичара према Срему одржава се непрекидно. Однос према Србима добија све више на интезитету. О томе академик Василије Кресић пише: ,,... идеја о геноцидном уништавању Срба, о стварању велике етнички и римокатолички чисте Хрватске надживљавале су све државне оквире и политичке и друштвене системе. Као црвена нит провачиле су се од Анте Старчевића, Еугена Кватерника, Миховила Павлиновића, Јосипа Фране, Фране Супила, Стјепана Радића, Анте Павелића до Фране Туђмана.[2]

Ширење хрватског простора током 20-ог века, све до распада СФРЈ, вршено је на рачун српског, муслиманског, мађарског и италијанског становништва. Нарочито је било усмерено према територијама где

1 Аутор је доктор историјских наука и архивиста;

2 Василије Крестић: Великохрватске претензије на Војводину (фељтон, Политика 9.-20. јула 2016.); Где станује геноцидност у Хрватској политици (фељтон, Политика 27. мај- 04. јуни 2016.)

је живело православно српско становништво. Године 1900. на територији Хрватске живело је 25% Срба; на територији Бановине Хрватске 1939. године број Срба износи 866.000; на територији Независне Државе Хрватске, пре спровођења организованог усташког геноцида над Србима, Јеврејима и Ромима, број Срба износио је 1.900.000.[3]

Да Хрватска није била за уједињење 1918. године потврђује чињеница оснивања Народног већа Словенаца, Хрвата и Срба са територије Аустро-Угарске са циљем стварања државне јединице у оквиру Монархије, да би, са завршетком Првог светског рата и распадом Монархије, Народно веће (28. новембра 1918. године) самопрогласило државу Словенаца, Хрвата и Срба и самосталност у односу на Аустро-Угарску. Ова самопроглашена држава није никада и ни од кога призната у свету. Њу није било лако приволети за уједињење са југословенским народима. Пристала је на уједињење тек када се нашла у ситуацији да не може да контролише унутрашње прилике и губљење далматинских градова, острва и лука од стране Италије, која се позивала на право по Лондонском споразуму. Онда је затражена војна помоћ Српске војске и тек тада је дошло до одлуке уједињења са осталим југословенским народима.

За разлику од Србије и Црне Горе које су се одрекле вишевековне државности и свесно прихватиле југословенску државну заједницу, одричући се могућности да формирају самосталну националну државу, којом би били уједињени Срби, а за Хрватску и Словенију Југосавија је служила као прелазно решење да се дође до самосталних држава. Српска страна је гледала на Југославију као на заједницу свих југословенских народа, али и као на унитарну монархију са краљем на челу, што ће бити озбиљан разлог каснијих међунационалних сукоба. Треба рећи да српска страна није искористила искуство буржоаских револуција да уведе републиканско уређење (федеративно или конфедеративно) у којем би српски и други народи имали своје државне јединице и решено национално питање са утврђеним границама.

,,Велика Хрватска“ имала је као основни циљ разбијање југословенске државне заједнице и стварање самосталне хрватске државе. У тој политици усташка организација имала је за сарадника КПЈ која се до 1936. године залагала за разбијање Југославије и стварање самосталних националних држава, а од те године, под утицајем Коминтерне, одустаје од разбијања Југославије али наставља политику стварања нових нација и будућих федералних јединица. У основи ова политика је имала за циљ, разбијање српског бића и православља. [4]

Хрватска је на српску нацију, као бројчано најјачу и као на православље, гледала са великим подрозрењем и страхом од: њихове доминације; на њене заслуге у Првом светском рату; на савезништво са великим силама; на државотворну традицију Србије и Црне Горе. То подрозење присутно је и код КПЈ.

Према програмској орјентацији политичку сцену Југославије можемо грубо сврстати у три основне групе: прву, која се залагала за парламентарну монархију као уређење и једно време за југословенску нацију; другу, која се залагала за заједничку државу у којој би нације чиниле основне јединице државе и трећу која је била за разбијање Југославије и стварање самосталних националних држава. Ову трећу групу предводио је усташки покрет иза кога је стајала Хрватска сељачка странка, хрватска католичка црква и Ватикан суседне државе које су имале аспирације према неким територијама Југославије. Трећој групи припадала је и КПЈ и од 1935. године.

О сарадњи КПЈ и усташког покрета сведочи Споразум комуниста и усташа о уништењу српства и православља из јуна 1935. године[5] чији су потписници Моша Пијаде у име КПЈ и Миле Будак у име усташког покрета.

3 Богдан Лекић: Геноцид у НДХ (фељтон), Политика 29. август, 11. септембар 2016.

4 Десанка Пешић: Југословенски комунисти и национална питања 1919-1935. Рад, Београд 1985; Душан Бојковић: Национална политика КПЈ 1935-1937. Формирање комунистичких партија Словеније и Хрватске, Токови историје за новију историју Србије, бр. 21/2013; Едвард Кардељ (у потпису ,,Спенсер“) објавио је 1939. књигу ,,Развој Словеначког националног питања“ који ће са извесним исправкама објавити поново 1957.

5 Најважнији део садржаја овог споразума дат је у Ненезићевој књизи, стр. 482. Треба рећи да има оних који оспоравају аутентичност овог документа. Међутим, не може се оспорити сарадња КПЈ и усташког покрета. У целини споразум је објављен у Википедији.

Покушаји Владе и краља да администартивно-територијалним поделама државе на 33 области 1922. године, на 9 бановина 1929. године,увођењем диктатуре и забраном рада партија и странака (антијугословенских и антимонархистичких), покушај стварања југословенске нације као и покушај Александра Карађорђевића 1934. године да нађе савезнике у Европи за одбрану од наступајућег фашизма (што је краљ платио главом у Марсеју од усташа и вемереоваца), нису дали резултате. Политичка ситуација постаје све сложенија. Хрватска страна је то бескруполозно искористила да изврши притисак на краља и Владу и да уценама, после три разговара, дође до Споразума Цветковић- Мачек (27. априла 1939.) и већ 25. августа исте године и до Уредбе о Бановини Хрватској.[6]

Питање Срема, Барање, чак и Војводине у целини, било је 30-тих година 20-ог века у средишту политике хрватског националног покрета, у коме је хрватска сељачка странка, на челу са Мачеком имала водећу улогу. Овај покрет користи сваку прилику да истакне решавање хрватског питања и преуређења државног уређења Југославије који би одговарао Хрватској. У циљу остваривања ових захтева служи се организованом и смишљеном пропагандом против српског народа југословенске државне заједнице као и подстицање раскола неповерења и антагонизма међу Србима. То је посебно изражено у Војводини на коју је Хрватска страна гледала као на будућу ,,житницу Хрватске". Да би се постигао тај циљ требало је разорити Југославију и српско биће.

После убиства краља Александра (1934.), слабљење диктатуре и избора 1938. године, овај покрет све агресивније тражи своју независну државу, промену државног уређења, уједињење свих крајева у којима су насељени Хрвати (Хрватска, Славонија, Далмација и крајеви западно од Врбаса и Неретве и око Дрине). Опседнут својим националним интересима тражи поделу државе на три бановине које би имале своје владе и скупштине.

На страни Хрватског националног покрета биле су усташе франковци, Хрватска католичка црква, Ватикан, а од 1924. године Комитерна и КПЈ од 1928. године. Покрет је обезбедио и подршку неких европских држава, а пре свих Немачке и Италије. Да би се постигао циљ добијања независне државе, а касније од 1936. године разбијање српског бића и државно преуређење земље, са циљем територијалног ширења, а пре свега према Војводини, настало је неколико верзија предлога државног уређења Југославије. Да би слика ове агресивне политике била јаснија осврнућемо се укратко на пројекте о државном уређењу 30-тих година 20-ог века, које су претходиле стварању Бановине Хрватске 1939. године.

Мачек још 1936. године предлаже да Србију (,,Српску земљу") сачињавају територије са већинским српским становништвом (Србија, Црна Гора, Македонија, јужна Далмација) али не и Војводина иако је тамо било већинско српско становништво. За Војводину тражи се решавање статуса на Уставотворној скупштини или да јој се да аутономија. Иза овог предлога крије се план одвајања Војводине од Србије. За Босну и Херцеговину предлаже се да има исти статус као Србија и Хрватска или да се подели између Хрватске и Србије. Током 1936. године уследила је друга варијатна предлога по коме би се Југославија састојала од седам федералних јединица (Словенија, Хрватска, Босна и Херцеговина, Црна Гора, Македонија, Србија и Војводина), са тим што би Барања и Срем били припојени Хрватској. Уочљиво је да се настоји и у овом пројекту одвојити Војводину од Србије. Крајем исте године уследила је нова верзија предлога по којој би држава имала пет федералних јединица с тим што би Црна Гора и Македонија добиле аутономију у оквиру Србије, а за Војводину предлаже се аутономија без Срема који би се прикључио Хрватској. Мачек је био спреман и на дуалистичко уређење да би решио пирање Хрватске па предлаже да сви крајеви који су били под Аустро-Угарском припадну Хрватској а остале територије Србији. Овај предлог од пет федералних јединица наишао је на одобраваше дела интелектуалаца у Загребу.

Мачек је испољио агресивност у својим захтевима и током преговора са Ццветковићем када је тражио да Бановини Хрватској припадну и делови срезова Шид, Илок, Брчко, Дервента, Фојница и Травник. Чак су

6 Службени лист КЈ, број 194 од 26. августа 1939. године

били спорни и срезови Градачац и Жепче. Хрватски национални покрет, пре него што је постигнут споразум Цветковић- Мачек о Бановини Хрватској, доноси резолуцију којом је истакао право на самоопредељење, што је био пут ка самосталној Хрватској држави. Из изнетих предлога о уређењу државе уочава се циљ хрватске политике која је водила ка самосталној Хрватској држави, разбијању територија српског бића и освајање Војводине као будуће ,,житнице Хрватске".[7]

Споразум и Уредба које су изнуђени подстакли су престројавање политичке сцене Југославије, посебно српске, али и других народа, који траже решавање националног питања у целини. Из тог времена имамо више предлога и решења овог питања што је зависило од програмаског опредељења партија, странака,страначких блокова и политичке интелектуалне елите.

Уредбом о Бановини Хрватској утврђена је територија која је обухватала: Савску и Приморску бановину, срезове Дубровник, Шид, Илок, Брчко, Градачац, Дервенту, Травник и Фојницу. Тада су се први пут на подручју Бановине Хрватске нашли заједно Далмација, Хрватска и Славонија. У разграничењу са Дунавском, Дринском, Дравском, Врбаском и Зетском бановином дошло је до озбиљних реакција, пре свега Срба. Српски и други народи били су свесни да је оснивање Бановине Хрватске остварење идеје о ,,Великој Хрватској", која је узроковала озбиљне политичке последице на територијама које су припојене овој Бановини које никада нису биле у саставу Хрватске, а на којима је живело већинско српско становништво. На територји ове Бановине нашло се 866.000 Срба[8]. Мачек и његова Хрватска сељачка странка (ХСС) нису били задовољни са постигнутим споразумом. Њихови апетити за проширење територије Бановине Хрватске били су већи. О томе сведочи Мачеково објашњење Споразума чланству странке да споразумом нису решене дефинитивно границе Бановине Хрватске и да ће оне бити решене када буде решена унутрашња структура Југославије у целини. Мачек са својом ХСС замишљао је поделу Југославије на три краљевине Србију, Хрватску и Словенију, са тим да Хрватска обухвата територије Хрватске, Далмације, већи део Босне и Херцеговине, и делове Барање и Бачке.

У односу на остале бановине, Бановина Хрватска са својим статусом и надлежностима, представљала је посебност, што је унело дисхармонију у држави. У њену надлежност пренети су послови из области пољопривреде, трговине, индустрије, шума, рудника, грађевина, социјалне политике и народног здравља и задржала је надлежности које су имале друге тадашње бановине. Био је то почетак федерализације Југославије. Границе Бановине Хрватске никада нису биле ратификоване од стране Народне скупштине Краљевина Југославија. После Другог светског рата те границе биће прихваћене, изузев неколико босанских општина на десној обали Саве од стране КПЈ, мада нису утврђене на легитиман и легалан начин. Хрватска је 1946. године, иако је њено становништво већински било на страни окупатора, изашла проширенија. Према попису становништва Југославије 1948. године у НР Хрватској је од укупно 3.756.807 становника било 543.795 Срба, што је мање за 303.205 у односу на број Срба у Бановини Хрватској, као последица геноцида над српским народом у НДХ.[9]

Решавање само хрватског националног питања изазвало је прегруписавање југословенске и српске политичке и интелектуалне елите. Српска културна елита, окупљена око Српског културног клуба, активно се укључила у доношење предлога како би територија Србије требало да изгледа и како окупити српско биће у оквиру једне државне јединице у оквиру Југославије. Међутим, Други светски рат је све то прекинуо а фашистичка Немачка све више врши притисак на Владу и кнеза намесника да Југославија приђе Тројном пакту што је урађено 25. марта 1941. године. Већ 27. марта народ одржава чувене мартовске демострације, војска врши пуч и на челу Владе доводи генерала Симовића. За Немачку, демострације и војни пуч су били знак да се не може избећи рат на Балкану. Југославија је 6.

7 Љубодраг Димић: Историја српске државности, Србија у Јогославији, књига трећа, САНУ Огранак друштва историчара Јужнобанатског и Сремског округа, ,,Беседа", Нови Сад, 2001, стр. 165-167

8 Милорад Екмечић: Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у новом веку (1492-1992), Евро Гуити, Нови Сад, 2010, стр. 422

9 Миодраг Зечевић, Богдан Лекић: Државне границе и унутрашња територијална подела Југославије, грађевинска књига, Београд, 1991, стр. 70

априла 1941. године, нападнута (без објаве рата) са свих страна од Аустрије, Мађарске, Бугарске, Румуније и Италије. Само два дана после тога, хрватски и муслимански чланови Владе напустили су овај орган, а у Загребу, где су окупатори дочекани цвећем, 10. априла 1941. године, образована је Независна Држава Хрватска (НДХ), пре него што је уследила капитулација 17. априла исте године. Тако је остварена идеја о ,,Великој Хрватској" уз благослов фашистичке Немачке и Италије, хрватске католичке цркве и Ватикана.[10]

Одмах по окупацији, Немачка је приступила реализацији ,,Привремених смерница о подели Југославије" са циљем разбијања Југославије, али пре свега српског бића, и то на што више одвојених и мањих територија које су стављене под војне окупационе управе и фашистичку државну творевину НДХ. У оквиру Хитлеровог плана, Војводина је раздељена тако да је Банат припао Немачкој, где су фолксдојчери имали стварну власт. Барања, Бачка и Прекомурје припали су Мађарској. Источни Срем је ушао у састав окупационе зоне Немачке који је од октобра 1941. године уступљен НДХ као и Земун, Сланкамен, Нови Карловци, Инђија, Јаково и Бољевци.

Граница НДХ, после разграничења са Италијом, 7. јуна 1941. године, ишла је од Сушака, већим делом реке Купе, даље изнад Карловаца, Загреба и Вараждина, затим границом према Мађарској, даље изнад Бјеловара и Осјека и даље Дунавом до Београда, одатле реком Савом до ушћа Дрине у Саву, потом Дрином и даље на Вишеград, Рудо, границом према Црној Гори спуштајући се на Јадранско море, између Котора и Дубровника, затим обалом, укључујући само Дубровник и острва Хвар и Брач. Остали део Далмације припадао је Италији, који ће бити припојен НДХ после капитулације Италије 8. децембра 1943. године.

На територији НДХ, пре спровођења етничког чишћења, живело је 1.900.000 Срба, а према италијанским документима 2.000.000. Према усташким подацима, објављеним у листу ,,Хрватска смотра" од 10. априла 1941. године НДХ је имала укупно 3.788.000 католика и муслимана и 1.845.000 Срба, пре него што је отпочела реализација Будаковог плана по коме треба ,,једну трећину Срба побити, једну трећину протерати а једну покатоличити".[11]

Ради бољег разумевања питања граница федералних јединица и разграничења између Хрватске и Војводине, неопходно је указати на то како је КПЈ решавала национално питање. Организациона структура КПЈ, пре и у току рата, изграђивана је тако да после ослобођења чини структуру федеративне Југославије и федералне јединице Србије. Тако КПЈ од 1936. године, спроводећи политику Коминтерне, престаје са политиком разбијања Југославије на самосталне националне државе, али и даље наставља са политиком стварања нових нација , разбијања српског бића , и у том циљу врши припреме за увођење аутономних јединица само у будућој федералној јединици Србији. На челу те политике стајао је Генерални секретар КПЈ Јосип Броз Тито са својим истомишљеницима.

Однос КПЈ према српској нацији јасно је изражен оснивањем националних комунистичких организација: Словеније (априла) и Хрватске (августа) 1937. године док је у Србији то уследило тек маја 1945. године а у Црној Гори августа 1946. године. До маја 1945. године, постојали су Покрајински комитет КПЈ за Србију, ПК КПЈ за Војводину и Обласни комитет КПЈ за Косово и Метохију, који ће касније прерасти у покрајинске комитете који су директно везани за ЦК КПЈ. За разлику од Србије, КП Хрватске, Словеније, Црне Горе, Босне и Херцеговине и Македоније које нису имале у свом саставу ни покрајинске ни обласне комитете који су директно били везани за КПЈ. Организациона структура КПЈ, са и без националних предзнака, била је припремена да послужи као основа за будућу државну структуру. Тако је партијска структура постала копија федералног уређења Југославије и федералне јединице Србије. Током рата организациона структура АВНОЈ-а такође је одраз те политике која се огледа кроз оснивање Главног НОО Србије, Главног НОО Војводине, ЗАВНО Санџака, Обласног НОО Косова и Метохије. [12]

10 Бранко Петрановић, Србија у Другом светском рату 1939-1945, Београд, 1992, 12-38

11 Лист Хрватска смотра од 10. априла 1941. године

12 Бранко Петрановић, Момчило Зечевић: Југословенски федерализам, идеја и стварност. Тематска збирка докумената, Други том 1943-1986, Просвета, Београд, 1987.

Србија је једина федерална јединица која је у свом саставу имала две аутономије (Војводинау и Косово и Метохију). Велики део Срба остао је ван граница своје федералне јединце, највише у Хрватској и Босни и Херцеговини, и мањи део у Македонији. За разлику од Србије, Хрватска је била без аутономних јединица у свом саставу, мада су за то постојали етнички, културни, економски, историјски, географски и други разлози. Да би избегла аутономије (Далмација, Српска Крајина, Славонија) КП Хрватске је још током рата укинула Покрајнски комитет за Далмацију са образложењем да показује сепаратистичко расположење, а реч је о њиховом неслагању у руковођењу и раду. Када се прати развој организационе структуре КПЈ није тешко уочити да се српска партијска организација налазила у подређеном положају према КПЈ што није случај са Хрватском, Словенијом и другима. Циљ разбијања партијске организације Србије на више самосталних организација, директно везаних за ЦК КПЈ, није ништа друго до да се српски комунисти маргинализују и учине безутицајним на вођење политике КПЈ. Иза тога крио се однос према српском питању.

ПК КПЈ за Србију је још новембра 1943. био спреман да одржи оснивачки конгрес и за то је затражио одобрење од Политбироа ЦК КПЈ и Тита. Међутим, одговор Тита је био негативан. Јануара 1944. године Тито у писму достављеном ПК КПЈ за Србију пише: ,,Извршите припреме, а сам конгрес моћићете одржати после заседања савета у погодно време када ћете моћи на конгресу већ показати значајније политичке и војне резултате. Ако би одржали конгрес сада онда би имао далеко мањи значај. Ми ћемо вам у том погледу дати неопходне упуте“.[13] Титов план је био да се Оснивачки конгрес КП Србије одржи после Велике антифашистичке скупштине Србије, која је одржана, такође, после ослобођења Београда 9.-12. новембра 1944. године. Благоје Нешковић сматрао је да су за оснивање КП Србије постојали услови још јула 1944. године, када је успостављена координација деловања између југоисточне Србије, Шумадије и Космаја. Одлука Јосипа Броза Тита о одлагању одржавања Оснивачког конгреса КП Србије била је супротна закључку Политбироа ЦК КПЈ од 16.-12. октобра 1943. године. ПК КПЈ за Србију поново је извршио припреме за одржавање конгреса и о томе обавестио чланство да ће се конгрес одржати јануара 1945. године, али је одржавање конгреса Јосип Броз Тито поново одложио.[14] Очито да је требало избећи одржавање конгреса јер је са оснивањем КП Србије требало решити и питање њене територије деловања. У суштини реч је о српском питању. За Јосипа Броза Тита одлагање конгреса имало је за циљ да се сачека док се не види како ће изгледати унутрашња организациона структура федералне Србије са аутономијама. Боље рећи до ког степена ће бити разбијена унутрашња организација Србије.

Србија и Црна Гора, за разлику од Хрватске и Словеније, своје националне партијске организације добиле су тек после ослобођења са одржавањем оснивачких конгреса (прва у мају а друга у августу) 1945. године. Српски комунисти дочекали су ослобођење организационо разбијени на покрајнски и обласни комитет који су директно били везани за ЦК КПЈ, што није случај са осталим партијским организацијама пројектованих федералних јединица.

Благоје Нешковић, познати револуционар један од организатора устанка у Србији, секретар КП за Србију и члан Политбиоа ЦК КПЈ, председник прве владе НР Србије, касније познати научни радник, добро је схватио шта значи давање аутономије Косову и Метохији и какве последице тога могу бити. Чврсто је стајао на становишту да Косово и Метохија треба да имају статус округа као и остали окрузи у Србији. Како је био човек од интегритета, отворено је критиковао, током рата и после ослобођења, нека војна и политичка решења, што га је довело у немилост код Јосипа Броза Тита. Оптужен је за национализам и неодређени став према ИБ-у. Као и други непослушници, потпуно је одстрањен из политичког живота.

Питања административих граница између Хрватске и Србије као и између Хрватске и других федералних јединица, постају актуелне после Другог светског рата 1945. године. На другом заседању АВНОЈ-а, 29.-

13 Види напомену 7.

14 Бранко Петрановић: Србија у Другом светском рату 1939-1945, Београд, 1992, стр. 653

30. новембара 1943. године донесена је Одлука о изградњи Југославије на федералном принципу.[15] Овом одлуком, признато је пет конститутивних народа (нација) и шест федеративних јединица. Међутим, о границама федералних јединица није било ни речи. На основу досадашњих истраживања поуздано се може тврдити да не постоји ниједан акт- пропис, било ког савезног органа (државног, партијског) о границама федералних јединица, иако је било нужно то учинити током рада на припреми Устава ФНРЈ. То што ово питање, изузетно значајно за вишенационалну државу није регулисано, није случајно. Нова власт је желела да избегне: покретање решавања националног питања и његовог територијалног оквира; питање граница Бановине Хрватске које нису добиле легитимитет Народне скупштине КЈ; свеже међунационалне сукобе и покретање питања геноцида почињеног над српским народом на територији НДХ. Пропуштају се свесно прилике када је то требало урадити: прва, за време припреме и доношења одлуке о изградњи Југославије на федералном принципу; друга, када је извршено конституисање федералних јединица (29. март- 10. јул 1945. године); трећа, када је Председништво НКОЈ-а донело Упутство о начелима за образовање влада федеративних јединица, 5. април 1945. године, и четврто, приликом припреме разматрања и доношења Устава ФНРЈ (31. јануара 1946).[16]

Половином децембра 1945. године на Уставотворном одбору, приликом вођења расправе о Нацрту устава ФНРЈ, први пут покренуто је питање граница између федералних јединица. Сава Косановић министар за информисање Владе ДФЈ, је тада указао на већ постојеће спорове између федералних јединица и затражио да се Уставом утврде границе република. Косановић је имао у виду да то питање није утврђено на легитиман начин и да је предлог Комисије за разграничење био привременог карактера, као и да је та Комисија дошла до закључка да треба донети савезни пропис о томе. Председник Уставотворног одбора Моша Пијаде дао је зачуђујући одговор да се међурепубличке границе већ знају и да су оне природне и закључио је да оне нису материја Устава. Незадовољан овим објашњењем посланик Михаило Ђурић истакао је да границе нису озакоњене и да их треба утврдити законом. Међутим Уставотворни одбор није ништа закључио поводом овог предлога нити је предузео да се питање граница реши на легитиман начин. На основу Пијадиног објашњења, да се закључити, да су међуфедералне границе већ биле утврђене.[17] Ко је и када утврђивао границе остаје непознато, али је сигурно да Савезна Скупштина као надлежни орган није то учинила. Остаје нам да закључимо да су границе република на нелегалан и нелегитиман начин одређене од неког ужег партијско-државног круга руководилаца на челу са Јосипом Брозом Титом, који никада није препуштао решавање важнијих партијских и државних питања без његове сагласности. Ово тако важно питање, за вишенационалну државу, постало је табу тема. Зашто је то тако треба тражити одговор у томе што је постојао оправдани страх од међунационалних сукоба до којих би дошло из разлога који су већ истакнути. Узурпирање надлежности државних органа и решавање овог питања на начин како је то речено било је могуће само захваљујући једнопартијском систему и невиђеној акумулацији кључних партијских и државних функција у личности Јосипа Броза Тита. Ипак уставотворци били су принуђени да у Устав ФНРЈ[18] предвиде одредбе о могућем разграничењу између република, јер је оно било у току, и да назначе Народну Скупштину ФНРЈ као овлашћени орган за решавање тог питања, са тим што је наглашено, да се питање граница између република, не може вршити без њиховог пристанка. Тако је Уставом ФНРЈ онемогућено разграничење између република у случају да једна страна није за разграничење. Циљ ове одредбе је да не дође до промена већ утврђених граница које су сматране административно-територијалним и формалним. Распад СФРЈ,поред осталог због неутврђених

15 Миодраг Зечевић, Богдан Лекић: Државне границе и унутрашња административна подела Југославије, Грађевинска књига, Београд, 1991, стр. 39

16 Устав ФНРЈ и Устави Народних Република, Службени лист ФНРЈ, Београд, 1946. година

17 Уставотворни одбор Савезне скупштине и Скупштине народа, Стенографске белешке, 10.12.1945-04.01.1946, Издање Народне скупштине ФНРЈ, Београд, стр. 119

18 Службени лист ФНРЈ, Београд, 1946. година

међунационалних граница на легитиман начин, био је један од веома значајних разлога грађанског рата 90-их година 20-ог века.

Током припреме Устава ФНРЈ, када се повела дискусија о аутономији у оквиру република, Моша Пијаде је предложио да Српска Крајина добије аутономију у оквиру НР Хрватске и изнео разлоге свог предлога. Хрватски комунисти нису хтели ни да чују о било каквој аутономији у оквиру своје федералне јединице. ,,Хрватска теза" и овог пута је била на делу игноришући културна, етничка, историјска и друга права Срба у Хрватској.

До територијалних сукоба између ПК КПЈ за Војводину и ЦК КП Хрватске дошло је већ половином 1943. године. У питању је партијска територија ОК КП Србије за Срем. ПК КПЈ за Војводину, у допису од 27. јануара 1943. године,[19] обавештава ЦК КПЈ о покушају ЦК КП Хрватске да присвоји ОК КП Србије за Срем са његовом територијом и тражи од ЦК КПЈ да интервенише. У допису се наглашава да ЦК КП Хрватске и ЗАВНО у својим публикацијама приказују Срем као покрајину Хрватске. Такође је изнет став ПК КП Војводине да је та политика неприхватљива и да Срем представља део целине Војводине.[20] До овог спора дошло је зато што је ОК КПС за Срем, током рата, слао информације и ПК КПЈ за Београд и ЦК КПЈ Хрватске са циљем координације ратних операција. То слање информација ОК КП Србије за Срем, као и измењен национални састав становништва колонизацијом усташких породица НДХ за време окупације, ЦК КП Хрватске хтео је да искористи за проширење своје партијске територијалне надлежности, свестан да је партијска подела територија водила према будућим територијама федералних јединица.

О односу ЗАВНО Хрватске према АВНОЈ-у и другим важним питањима др Иван Рибар, 4. септембра 1943. године, пише Врховном команданту Титу[21] ,, После проучавања рада ЗАВНОХ-а дошао сам до сазнања: ,,Ја лично морам да приметим да ту и тамо запажам то љубоморно истицање ЗАВНОХ-а као једног руководећег политичког тела за Хрватску. Утолико што његов Извршни одбор, односно Председништво, уопште не допуштају истицање или својатање АВНОЈ-а. Имају у Хрватској два основна кардинална питања, уз то осетљива и треба врло добро пазити како ће се она да решавају. Прво питање ,,Хрватско-Српско", а друго ,,Хрватска сељачка странка". У вези првог питања Рибар сматра да га треба решавати заједно ИО ЗАВНОХ-а са АВНОЈ-ем ,,јер то питање не спада само у сферу Хрватске већ целе Југославије, Срба има, сем у Славонији, свуда у Југославији и оно треба политички да се рјешава јединствено. Србин у Хрватској не сме да осјети да је Србијанац, дакле Србима у Србији боље него њему. Међутим, то се неће са стране ЗАВНОХ-а јер је то посао Срба у Хрватској, а ипак данас се осјећају у Лици, а још више на Кордуну, а највише у Банији, итекако сепаратистичке тенденције код српског елемента а на штету јединства народа ослоб. борбе." Из писма Рибара види се како се ЗАВНОХ односио према АВНОЈ-у и према српском националном питању. Он говори и о сепаратизму Срба из крајева одакле су прогнани за време НДХ али не и о узроцима тог понашања Срба који су доживели у НДХ тежак геноцид. Оно што пада у очи је настојање Хрватске да без одобрења АВНОЈ-а решавају питања која не тангирају само Хрвате.

Пре него што ће се званично покренути питање разграничења између Хрватске и Војводине, још није било решено питање статуса Војводине и којој ће федералној јединици припасти, Србији или Хрватској. Претензије Хрватске према Војводини потврђује дискусија Јована Веселинова на Седмој покрајинској конференцији КПЈ за Војводину, одржаној 05.-06. априла 1945. у Новом Саду. Тада Веселинов каже: ,,Ми смо пожурили да сазовемо ову Конференцију због тога што треба да се реши питање аутономије Војводине и питање којој ће она федералној јединици припасти". Очито да је Веселинов препознао претензије Хрватске зато он у наставку дискусије закључује: ,,Већ из националног састава Војводине треба да буде у склопу федералне јединице Србије, јер Срби чине релативну већину Војводине."

Како је следећег месеца (маја) планирано одржавање Оснивачког конгреса КП Србије, то је пре

19 АЈ, Фонд ЦК СКЈ, Х2/1/1

20 АЈ, Ф-ЦК СКЈ, Х-2-1/1; Види напомену 12

21 Види напомену 10

тога требало утврдити да партијска организација Војводине чини саставни део партијске организације Србије. У Резолуцији донетој на овој конференцији закључује се : ,, Конференција једногласно изјашњава се за укључење аутономне Војводине у Федералну Србију. А то значи да ће од сада и наша партијска организација бити у склопу КП Србије.“ Три дана касније (08. априла) АВНО Србије прихвата одлуку Главног НОО Војводине да Војводина има статус аутономије и да чини саставни део Србије. Ову одлуку, августа 1945. прихватио је и АВНОЈ, са тим да њене границе одреди Народна скупштина ДФЈ. Из коришћених докумената види се да је теза о ,, Великој Хрватској“ била присутна и код Тита и њему блиских сарадника. [22]

Како је питање разграничења између Хрватске и Војводине постајало све актуелније то је Председништво АВНОЈ-а, 19. јула 1945. године, било принуђено да формира Комисију за израду предлога за утврђивање граница између Војводине и Хрватске. Чланови те комисије су Милован Ђилас, министар за Црну Гору савезне Владе, Вицко Крстуловић, министар унутрашњих послова НР Хрватске, Милентије Поповић, министар унутрашњих послова НР Србије, Јован Веселинов- Жарко, секретар ЈНОФ Војводине, Јерко Златарић, председник Окружног НОО Сомбора. За председника комисије именован је Милован Ђилас. Само шест дана касније Комисија је поднела извештај (,,Извештај Ђидов“) Политбироу ЦК КПЈ који га је прихватио на својој седници, 26. јуна 1945. године.[23] За само шест дана Комисија је урадила извештај са предлозима решења овог изузетно одговорног и сложеног питања и то без претходно урађене анализе експерата.

Милован Ђилас, из времена рада Комисије, оставио је своје забелешке о националном саставу становништва у Војводини из којих се види да је већина Срба убедљива (660.000) у односу на Хрвате (170.000). Такође даје податке о националном саставу Бачке, Баната, Срема и Барање. Бачка је имала 188.000 Срба, а Хрвата само 9.200; Банат 204.000 Срба, а само 11.000 Хрвата; у Срему 195.000 Срба, а 52.000 Хрвата а у Барањи 10.000 Срба и 11.000 Хрвата; у Илоку 9.354 Срба, а 6.805 Хрвата. Даље се наводе подаци о броју Мађара, Немаца, Словака, чији је број знатно мањи.

Према попису становништва из 1931. године у Срему је живело: 210.000 Срба, 117.000 Хрвата. 86.000 Немаца, 21.300 Мађара, 15.200 Словака и 5.300 Украјинаца. Према табеларном прегледу ОК КПС за Срем од 15. маја 1945. године национални састав становништва Срема био је следећи: шидски срез са 23 села и Шидом од укупно 35.616 становника имао је 17.869 Срба, 13.009 Хрвата, 17 Руса, 1.234 Словака, 2.886 Русина, 208 Мађара, 215 Немаца, 7 Пољака и 12 Чеха; вуковарски срез са 27 села и Вуковаром имао је укупно 43.266 становника од којих је 23.186 Срба, 16.200 Хрвата, 72 Словака, 2.051 Русина, 4.158 Мађара, 2.230 Немаца и 369 осталих; винковачки срез са 27 села и Винковцима укупно су имали 55.948 становника од којих су 4.166 Срба, 42.388 Хрвата, 307 Словака, 205 Русина,

2.307 Мађара, 5.952 Немца и 551 осталих. Из ових података види се да су Срби имали убедљиву већину у односу на Хрвате у шидском и вуковарском срезу, док су Хрвати имали већину у винковачком срезу.[24]

Поводом спора, у вези покушаја ЦК КП Хрватске да партијску територију ОК КП за Срем присједини својој територији, ОК КПС за Срем, 15. маја 1941. године, указује ПК КП Војводине да је до измене националног састава становништва дошло колонизацијом усташких породица НДХ. Као потврду тога наводи се да је у селу Јермина (вуковарски срез) дошло до већине Хрвата колонизацијом усташа НДХ у коме су до окупације већину чинили Немци и Мађари. У Вуковарском новом селу, где чине готово исључиво већину Хрвати, до окупације су чинили већину Немци. У селима Лазе, Мирковци и Орлик насељено је током окупације 200 усташких породица. У граду Вуковару насељено је 1.000 усташких породица, а у Ади, Палачи и Силашу, где су живели Срби- добровољци, после њиховог прогноства насељено је 1.000 усташких породица из Загорја. Само у вуковарком срезу насељено је око 2.000 усташких породица, а у исто време, у српским

22 Види напомену бр. 10, стр. 156-157

23 АЈ, ЦК СКЈ, Х-2-1/1 (Председништво АВНОЈ-а)

24 АЈ, ЦК КПЈ, Х-2-I/1 (Забелешка Милована Ђиласа, Председника Комисије за разграничење између Војводине и Хрватске)

селима Бобота, Вера, Трпиња, Брдашин, Маркушица, Острово, Негославци и граду Вуковару побијено је преко 1.000 Срба.

Код броја Хрватских становника урачунати су Буњевци и Шокци. До тога је дошло после говора Јосипа Броза Тита на Оснивачком конгресу КП Србије (8.-12. маја 1945.)[25] у којем је поред осталог рекао: ,,Узмимо нпр. Војводину. Ми градимо јединство и братство, али српски шовинисти у Војводини неће да признају Хрвату да је Хрват, већ га зову Буњевцем. Он тражи пропусницу за Београд а овај му пише: народност Буњевац. Ако су Хрвати имали усташе онда су Срби имали четнике. У чему је разлика између једних и других"- пита се Јосип Броз Тито генерални секретар КПЈ. Тако је Јосип Броз Тито открио свој однос према Буњевцима и Шокцима и изједначио усташе са четницима који су припадали антифашистичком покрету. За Јосипа Броза Тита су Буњевци и Шокци Хрвати а не Срби који су примили католичку веру за време Марије Терезије. Буњевци и Шокци, досељени у Бачку, и Барању 1696. године. Буњевци су пореклом из околина реке Буне по којој су и добили назив Буњевци.

Само два дана после Титовог говора, боље рећи усмене директиве, Одељење за унутрашње послове Главног одбора НОО Војводине, 14.маја 1945. године, доставља акт наредбодавног карактера свим окружним НОО Војводине у коме пише: ,,Догађа се да се многи Хрвати уводе као Буњевци и Шокци у рубрике где се означава народност, а не као Хрвати нпр. у легитимације, разне евиденције и спискове, и то бива често и по њиховом изричитом захтеву или по вољи и нахођењу дотичног чиновника. Како буњевачке и шокачке народности не постоје то вам се наређује да све Буњевце и Шокце требате третирати искључиво као Хрвате. Без обзира на њихову изјаву". У овом документу наређује се такође и да се морају исправити све легитимације, бирачки спискови и путне објаве и да се као Хрвати упишу они који су до тада уведени као Шокци и Буњевци. Да би се уништио сваки траг идентитета Буњеваца и Шокаца у овом акту се наређује: ,,Све до сада издате легитимације и исправе, где су означени као Буњевци и Шокци имају се уништити и нове издати".[26] Тако је Титов ,,директивни говор" спроведен врло брзо и ревносно не поштујући основна начела о људским правима и етничким мањинама. Његов говор на Оснивачком конгресу КП Србије, који се односио на Буњевце и Шокце, јасно открива Брозове двоструке стандарде према етничком питању када су у питању интереси Хрватске. Захваљујући упорности Буњеваца њихов идентитет је сачуван, мада у знатном мањем броју у односу на 1918. годину, због извршене насилне кроатизације под директним утицајем Јосипа Броза Тита. Тако је маја 1945. године извршена кроатизација Буњеваца и Шокаца по директиви Генералног секретара КП Јосипа Броза Тита. Од 656.691 Буњеваца, колико их је било према попису становништва 1918. године, сачувало је свој идентитет (према последњем попису становништва) само њих 16.000.

Треба подсетити да је седници Народног већа у Загребу 01. новембра 1918. године основана посебна канцеларија за послове Срба, Хрвата, Буњеваца и Шокаца. На Великој народној скупштини одржаној у Новом Саду 20. новембра 1918. присуствовало је 84 делегата Буњеваца и Шокаца. Изнете чињенице потврђују да су Буњевци и Шокци тада третирани као националне мањине са посебним идентитетом од стране Хрвата и Срба. Јосип Броз Тито те историјске чињенице је игнорисао када је требало кроатизовати Буњевце и Шокце. Међутим 16.000 Буњеваца остало је ипак и сачувало идентитет који ће пре 15 година основати национални савет Буњеваца који оправдано тражи поништавање одлука о њиховом присилном преименовању у Хрвате.

Када је у питању број Хрвата у Војводини треба имати у виду да је он знатно увећан колонизацијом усташких породица НДХ, чији је добар део остао на просторима Војводине где се бесправно уселио на имања избеглих Немаца и Мађара, али и Брозовим похрваћењем Буњеваца и Шокаца који се никада нису осећали Хрватима. Ово Титово, хегемоно пона-

25 Оснивачки конгрес КП Србија (8-12. маја 1945), приредили М. Борковић, В. Глишић, Београд, 1972, стр. 210-213;

26 Слободан Орловић: О акту насилне асимизације Буњеваца и Шокаца, Политика од 12. фебруара 2018. У прилогу чланка објављен је факсимил документа ГО НОО Војводине наредбодавног карактера у коме се даје Упутство како преименовати Буњевце и Шокце у Хрвате. Види и напомену 7 стр. 375

шање, није било ни прво ни последње. То потврђују и чињенице да је у допису достављеном Председнику АВНОЈ-а др. Ивану Рибару, 2. новембра 1943. године, себе предложио за председника НКОЈ-а и повереника за народну одбрану, одредио персонални састав НКОЈ-а и Председништва АВНОЈ-а, пре него што су на Другом заседању АВНОЈ-а 29. и 30. новембра 1943. године донете одлуке о томе. Пре Другог заседања АВНОЈ-а Јосип Броз Тито себе самоунапређује у Маршала Југославије, што потврђују дипломе питомаца о завршеном Првом курсу официрске школе ВШ НОВ и ПОЈ, од 20. октобра 1943. године, на којима се потписао као Маршал Југославије, такође пре него што је донета одлука АВНОЈ-а. Србија на овом заседању АВНОЈ-а нема својих политичких представника, него су узети из НОВ ПО Југославије и доведен је др. Иван Рибар као представник Србије иако је на оснивању ЗАВНО Хрватске био као делегат Хрватске.

За национални састав становништва у Војводини, од значаја је извештај Саве Косановића, члана Владе ДФЈ, који носи назив ,,Прилике у Војводини“[27] у којем он указује да ,,Хрватска теза“ нагло напредује и наглашава да се на деловима територије Војводине, где су живели Немци, интезивно насељавају читаве масе Хрвата у срезовима сомборском, паланачком, оџачком, кулском, апатинском и новосадском. Од 1. новембра 1944. до маја 1945. године населило се око 30.000 Хрвата, а у источном Срему (Инђија и Стара Пазова) око 5.000 Хрвата. Косановић у извештају наглашава да је велики број Срба из Крајне, Лике, Кордуна и других крајева насељен у Војводини са циљем мењања националног састава у Хрватској.

У извештају Комисије за разграничење између Војводине и Хрватске [28]се констатује да је понуђено разграничење привремено решење и да ће се дефинитивно разграничење међу републикама решити доношењем савезног прописа, што није никада урађено. Такође се констатује да разграничења доприносе олакшању политичке ситуације на спорном подручју и да обезбеђују лакше функционисање органа власти. То указује да су разграничење пратили политички проблеми. Зато је руководство савезне државне власти избегло да питање граница, између федералних јединица (република) утврди савезним прописом, а решавање граничних спорова прогласи привременим решењем како би се избегли национални сукоби, који су на тим просторима латентно постојали због злочина НДХ за време окупације и због хрватских националних претензија.

Комисија у свом извештају констатује три гупе спорних територија између Војводине и Хрватске: у прву групу спадају: срезови суботички, сомборски, апатински, оџачки, северно и северноисточно од реке Дунава (Бачка); у другу: срезови батински, дарданси, у сливу између реке Драве и Дунава (Барања) и трећу срезови вуковарски, шидски и илочки- југозападно и јужно од реке Дунав (Срем).

Код прве групе као основу за разграничење узет је етнички принцип, изузев суботичког среза заједно са градом Сомбором, јер је то ,,била неприродна творевина, а Суботица, као привремено и културно средиште би се претворила у периферни град ако би се присајединила Хрватској“. Зато је предложено да ова територија припадне Војводини, у чијем саставу је и до тада била. Код друге групе територија истакнут је економски и национални принцип, мада је национални састав био са малом разликом и то је био разлог припајања Хрватској иако је до тада била у саставу Војводине. За трећу групу територија коришћен је национални географски принцип. Код вуковарског среза узето је и тренутно стање становништва и то у корист Хрватске, а код илочког среза, иако је у једном делу у прилогу Срба у другом Хрвата, закључено да овај срез не треба делити јер је Илок као град на Дунаву и географски и економски окренут Војводини и зато је припао Војводини. Питање Илока ће се касније решити у корист Хрватске на непознат начин. Законом о установљењу и устројству Аутономне Покрајине Војводине од 1. септембра 1945. године[29] Илок се не спомиње, што значи да није у саставу Војводине.

Према усвојеном предлогу Комисије, на седници Политбироа 26. јун 1945. године, о привременом разграничењу између Хрватске и Војводине граница

27 AJ, Фонд Председништва Владе ФНРЈ, Ф. 3, а.ј. 65

28 Види напомену 17, стр. 129-130

29 Службени гласник Србије, број 21/ 1945. година

иде: ,, од мађарске границе, реком Дунавом између села Бачко, Ново Село и Букин (бачкопаланачки срез); одатле преко Дунава између атара села: Опатовац-Мохово, Ловас- Бапска, Товарник- варош Шид, Подгрђе- Илинце, Адашевци- Мала Вашица, Липовац-Батровци, Строшинци-Моровић. На тај би начин села садашњег шидског среза: Опатовац, Ловас, Товарник, Подгрђе, Адашевци, Липовац, Строшинци (и Јамена)-заједно са својим атарима- припала Хрватској, а села Махово, Бабска, варош Шид, Илинци, Мала Вашица, Батровци, Моровић- заједно са својим атарима Војводини. Само се по себи разуме да и све територије западно, односно источно од ових села треба да припадну Хрватској односно Војводини.“ [30]

За илочки срез Комисија је констатовала: да у западним селима Шаренграда и Љуба и града Илок већину становништва чине Хрвати, а у источним селима Нештина, Сусек, Баноштор и др. огромну већину чине Срби. Да илочки срез не треба делити на два дела и да треба да припада Војводини; да срез има релативну већину Срба; да би град Илок као пристаниште на Дунаву и да због његове удаљености његова удаљеност административних веза његов развој био би отежан ако би био припојен Хрватској; да би припајање Хрватској могло изазвати политичке проблеме; да после ,,сређивања власти, са обе стране, оставља могућност поновног разматрања овог питања. Комисија је на основу ових чињеница дошла до закључка: ,,... да илочки срез у свом садашњем саставу, који одговара предратном, остане у саставу Војводине.“ До оваквог закључка Комисије да илочки срез остане као целина дошло је због тога што је он још у Бановини Хрватској територијално био тендециозно разбијен на две административне јединице.

Веома је важно истаћи да Комисија у извештају под тачком 2 закључује: ,, Ово разграничење се по мишљењу Комисије сматрати само привременим, до решења компетентних тела која ће бити надлежна за дефинитивно разграничење између федералних јединица. Сада је оно у сваком случају потребно ради олакшања политичке ситуације на том простору...“ Из образложења Комисије уочава се да су пре њеног почетка рада већ били присутни међугранични сукоби у којима је испољена претензија Хрватске стране према територији Војводине. О томе Ђилас пише у својим белешкама: ,,Срби су сматрали да је погрешно да се цепа целина (Бачка) која гравитира ка југу (Београду и Новом Саду). Српско становништво је било за Србију а хрватско за Хрватску. Аргументи Хрвата су, да Мађаре треба пресељити, а Мађари су били против цепања. Тако је било постављено питање и Вуковара. Истицано је да би гласање око њега значило рат.“

Према Закону о установљену и устројству Аутономне покрајне Војводине чл. 1. став 3. од 9. септембра 1945. године,[31] између Војводине и Хрватске граница иде: ,,Дунавом од мађарске границе до Илока, прелази преко Дунава, остављајући Илок, Шаренград и Мохово Хрватској, и иде на југ остављајући атаре села садашњег шидског среза Опатовац, Ловас, Товарник, Подграђе, Адашевац, Липовац, Строшињци и Јамене Хрватској, а вароши Шид и села Илинци, Мала Вашица, Батровци, Моровић, Војводини“. Касније 1947. године постигнут је договор између Хрватске и Војводине, по коме је месни НОО Бапска Новак припојен Хрватској, а месни НОО Јамена Војводини“.

Министарства шумарства НР Србије и НР Хрватске требало је да изврше примопредају шума које се налазе на територији наведених месних народних одбора. До разграничења није дошло на договорени начин. Министарство шумарства НР Хрватске, без договора и једнострано извршило је преузимање шума Бапска Новак иако није предало шуме Јамена Војводини и поред интервенције Владе ФНРЈ 1948. године.

Питање Барање је такође било у центру хрватских интереса. Покренуто је први пут на Пленарној седници Главног НОО Војводине 6. априла 1945. године. Ђорђе Јовановић делегат из Барање искористио је ову седницу да изјави да народ Барање жели да се припоји (,,уђе“) федералној Хрватској иако за то није имао легитимно мишљење становника Барање. Он је затражио да се питање статуса Барање не покреће. Уместо очекиваног супростављања овом агресивном захтеву Јовановића, Јован Веселинов, један од партијских првака Војводине, реаговао је доста благо-

30 Види напомену 22

31 Службени гласник Србије, бр. 21/1945

наклоно истичући да је Барања природно повезана са Хрватском. Ипак се изјаснио да то питање треба решити вољом народа Барање. Међутим, до плебисцита народа Барање никада није дошло. Уместо легитимног исказивања воље народа Барање, маја 1945. Председништво Главнох НОО Војводине доноси одлуку о припајању Хрватској. [32]

Треба подсетити да Барања никад у прошлости није била у оквиру Хрватске, чак ни за време НДХ. Према академику Милораду Екмечићу ,,Прво српско насеље у Панонији било је село Сербинум у Барањи крај Печуја". Барања је, од стварања Војводине, била у њеном саставу. Велика народна скупштина у Новом Саду, одржана 25. новембра 1918. године, прогласила је уједињење са Србијом у име Баната, Бачке и Барање. Одлука је донета у присуству 757 делегата, од којих је било 578 Срба и 84 Буњевца.[33] Срем је то учинио посебно на скупу у Руми, 24. августа 1918. године. ПК КПС за Војводину у свом саставу је имао и Барању. Барања је била и у оквиру оперативне зоне Главног штаба Војводине. Све до извештаја Комисије за разграничење између Хрватске и Војводине Барања је била у саставу Војводине. И поред свих ових историјских чињеница Барања је, на предлог Комисије за разграничење припојена федералној Хрватској, што је, на предлог АСНОС-а, 17. априла 1945. године, потврдила и Народна скупштина АП Војводине, да територију Војводине чине Срем, Банат и Бачка. Тако је Барања први пут постала саставни део Хрватске.

Историјске чињенице говоре о промењеном националном саставу становништва на територијама на којима су живели Срби а до којих је дошло колонизацијом из времена НДХ и аграрном реформом и колонизацијом после ослобођења 1945. године. Организовано и присилно етничко чишћење Срба на територији НДХ извршено је тако да је 250.000-300.000 Срба прогнано и на њиховој имовини су колонизоване усташке породице. [34]

Према Годишњем извештају Комисије за аграрну реформу и колонизацију Владе ФНРЈ, 27. фебруара 1947. године до краја 1946. године, у Војводини је насељено: из Србије 5.275 , а из Хрватске 9.842 породице, више за 234 породице од предвиђене квоте. Хрватске власти за своје колонисте су правиле два одвојена списка, један за бораце а други за усташе, да не би дошло до идеолошко- политичких сукоба између њих. Посебан случај представља Барања. На тражење Хрватске, она је искључиво насељена хрватским колонистима. Тако је додатно етнички ојачан овај простор хрватским елементом. [35]

Претензије Хрватске на српске територије испољиле су се и за време расправе ,,Ђидовог извештаја", када је Андрија Хебранг, члан Политбироа ЦК КПЈ, тражио да Суботица припадне Хрватској. Ђилас је то спречио назвавши Андријин предлог ,,усташком тезом". Захтев Хебранга није изненађујући ако се зна да је он, са Бакарићем и другим комунистима Хрватске покушао 1941. године да оснује КП НДХ, што није наишло на одобравање Јосипа Броза Тита из разлога, што КПЈ не би могла носити предзнак Југославије, што је било супротно Титовим амбицијама обнове државе са територијом предратне Југославије и што је тиме бранио сопствену позицију Генералног секретара КПЈ. Хембрангова ,,усташка теза", односно идеја о ,,Великој Хрватској" која датира од друге половине 19. века потврђује да се и неки руководећи хрватски комунисти нису били ослободили те идеје.

Досадашња истраживања показују да су границе ФНРЈ и разграничење између Војводине и Хрватске несумњиво партијске. То потврђују чињенице да је Комисија за израду предлога за утврђивање привремене границе између Војводине и Хрватске, свој извештај са предлозима, прво доставила Политбироу ЦК КПЈ на разматрање и усвајање. Реч је о изузетно утицајном партијском органу. Достављен је и Председништву АВНОЈ-а који се огласио ненадлежним и доставио га, 10. јула 1945. године, на разма-

32 Јован Пејин: Колонизација Хрвата на српској земљи у Срему, Славонији и Барањи, Сремске новине, Сремска Митровица, 1992, стр. 47

33 Милорад Екмечић: Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у новом веку (1492-1992), Треће допуњено издање, Евро Гиуноти, Београд, 2010.

34 Види напомену 2

35 АЈ, 97-12-79 (Годишњи извештај Комисије за аграрну реформу и колонизацију за 1946. годину од 24. фебруара 1947. године, достављен Влади ФНРЈ)

трање Министарском савету ДФЈ.[36] У пропратном допису Председништво АВНОЈ-а констатује: ,,Сматрамо да је ствар Председништва Владе да ли ће прихватити решење које је Комисија предложила, а исто тако и да одлучи на који би се начин прихваћено привремено решење овог питања спровело на терену"[37]. Увидом у записнике са седница НКОЈ-а и Министарског савета ДФЈ види се да извештај Комисије није разматран, а записници Владе ФНРЈ 1946.-1953. године не постоје. Архив Југославије је у неколико наврата покушавао да им уђе у траг али безуспешно. Према постојећим архивским изворима извештај ове Комисије разматран је и усвојен једино на седници Политбироа ЦККПЈ.

Када је реч о хрватском етничком ширењу неопходно је и сагледати и како је Хрватска федерална јединица (Република) за те циљеве користила савезну и унутшарњу колонизацију Југославије. Ради бољег разумевања колонизације неопходно је указати на стање у земљи затечено њеним ослобођењем. Готово истовремено са покретањем и решавањем питања привременог разграничења између Хрватске и Војводине, постаје актуелно и решавање питања колонизација у Војводини у оквиру аграрне реформе и колонизације у Југославији 1945-1948. године. За предметну тему од посебног је значаја спровођење савезне колонизације бораца и Хрватско етничко ширење на рачун српског простора у Војводини.

Осим територија датих НДХ, остали простори на којима су живели Срби такође су раздељени између Немачке, Италије (,, Велике Албаније"), Мађарске и Бугарске. Србија и Црна Гора сведене су на минимални простор којим су владале квинслиичке власти уз војно-полицијску контролу окупатора. Војводина је раздељена између Хортијеве Мађарске којој су припали Барања, Бачка, Прекомурје и Међумурје. Срем је од октобра 1941. године додељен НДХ са тим што су тамо стварну власт вршили фолксдојчери. Банат је Немачка задржала за себе. Од свих Југословенских народа Србима је окупација донела, неупоредиво највише жртава, посебно на просторима НДХ , где је спроведен организован биолошки, културни и верски геноцид над Србима, Јеврејима и Ромима.[38]

О тешком стању у земљи, у време ослобођења, показују подаци Међународне репарационе комисије крајем 1945. године по којима је у Југославији било расељено 530.000 становника, 289.000 уништених сеоских домаћинстава, 122.237 уништених зграда, једна четвртина становништва је била без домова, 320.000 је интернирано људи, 270.000 насилно је било одведено на принудни рад. Највећим делом били су то Срби, Јевреји и Роми. Само са простора НДХ из Лике, Кордуна, Баније, Крајине, Босне, Херцеговине и Срема прогнано је између 250.000-300.000 Срба, на чијој су имовини колонизоване ,,заслужне усташке породице". Ослобођење Југославије дочекало је око 750.000 прогнаних породица и 103.200 незбринуте деце од чега из Србије 12.850.

Слику тешког стања у земљи употпуњавају подаци из времена одступања немачких војних снага, које су оставиле за собом разорене железничке пруге, срушене мостове, уништене путеве, фабрике, руднике... Пољопривреда је такође доживела огромне штете. Ратна штета је процењена на 47 милијарди долара према ценама из 1938. године. Ситуација у аграру била је у тешком стању. Аграрни односи, током окупације, били су промењени у корист велепосредника, ага и бегова, на рачун прогнаних Срба. Денационализација, која је спроведена у корист окупатора и квинслишких творевина НДХ и ,,Велике Албаније," изменила је састав становништва на штету Срба. Све је то усложњавало прилике у земљи непосредно после ослобођења земље.[39]

Крајем 1944. и почетком 1945. године, са завршним војним операцијама НОВЈ и ослобођењем земље протерано становништво током окупације, самоорганизовано почело се враћати у своја ранија места живљења, без обзира на услове који су их очекивали на путу повратка и у срединама где су се враћали. Повратак

36 Записници НКОЈ-а и Привремене владе ДФЈ 1943-1945, Меморијални центар ,,Ј.Б.Тито", Београд, 1991. Приредили проф. др. Бранко Петрановић, Љиљана Марковић

37 АЈ, Ф. 33, а.ј. 651 (Председништво владе ДФЈ)

38 Богдан Лекић: Геноцид НДХ (Фељтон), Политика 30. август-11. септембар 2016. године

39 Живковић др. Никола: Ратна штета коју је Немачка учинила Југославији у Другом светском рату, Београд, 1975, стр. 143

колониста-повратника из дана у дан постајао је све масовнији и све сложенији за ново постављену власт, која није била довољно организована и припремљена за решавање овог питања. Реч је о породицама које су највећим делом припадници антифашистичког покрета. Уместо да им се обезбеди, што је могуће бржи и бољи повратак, они су смештани по градовима и селима и то најчешће без основних услова за живот. Отуда не изненађује што су повратници прибегли оснивању својих представничких одбора преко којих су тражили решавање свог положаја. Да би ситуација постала још сложенија повратници нису наишли на разумевање својих средина из којих су прогнани. Томе је допринео страх усташа и шиптарских сарадника окупатора од освете за своје почињене злочине током окупације. Оно што је колонисте-повратнике највише револтирало јесте однос хрватских власти и оних на Косову и Метохији које су их нерадо прихватале. Оправдано су се повратници питали шта је са ,,братством и јединством", које је КПЈ тако здушно пропагирала, мада се није могао очекивати добар однос између прогонитеља и прогнаних.

Политичка ситуација у Војводини, после ослобођења била је доста сложена. То је разлог увођења Војне управе за Банат, Бачку и Барању 1944. године, коју ће 27. јануара 1945. године укинуту Врховни командат Јосип Броз Тито, а њене послове цивилне управе пренети на главни НОО Војводине.[40] Истовремено постајала је и Ванредна контролна комисија Министарског савета ДФЈ. Оба ова органа, поред осталих послова и у складу са својим надлежностима, деловала су у циљу спречавања ,,разношења" и ,,јавашлука" са државном имовином и њеном заштитом, на смиривању међунационалних тензија, на решавању питања састава руководећих и чиновничког кадра у НОО сразмерно националном саставу становништва, на сузбијању пропаганде дела католичких свештеника који су били против аутономије Војводине у оквиру Србије, сузбијању негативног односа према колонистима- повратницима Србима, успостављања веће контроле виших над нижим органима власти. У документима Ванредне контролне комисије указује се и на потребу разумевања према усташким колонистима НДХ и обезбеђењу њихових услова за живот.

Како је стање колониста-повратника постајало све сложеније и попримало политички карактер, НКОЈ, на челу са Јосипом Брозом Титом, 6. марта 1945. године, донео је Одлуку о привременој забрани враћања колониста у њихова ранија места живљења.[41] Одлука се односила на породице прогнаних из Македоније, Косова и Метохије, Срема, Војводине. За спровођење ове одлуке овлашћени су повереници унутрашњих послова федералних јединица, што говори о сложености овог питања, које је имало поред социјалног, економског и политички карактер. После доношења ове одлуке уследило донешење још три забране повратака колониста: две Обласног НОО Косова и Метохије (маја 1945. године) и једне Министарства унутрашњих послова ДФЈ (јун 1945. године).

Са образовањем Владе ДФЈ, 7. марта 1945. године, основано је и Министарство за колонизацију на челу са министром Сретеном Вукосављевићем, познатим научником и искусним познаваоцем колонизације између два светска рата. Из дописа, Министарства за колонизацију ДФЈ, априла 1945. године, види се да је ово Министарство било припремило Пројекат уредбе о колонизацији чији је циљ био да се убрза колонизација, да се помогне повратницима, да се оснује посебно одељење у Министарству за колонизацију и посебна одељења за колонизацију у федералним јединицама при надлежним органима за колонизацију. Вукосављевић се здушно залагао за повратак свих прогнаних колониста на своја имања укључујући ту и оне које су требали да се врате на Косово и Метохију и Македонију. Он је био велики противник самоколонизовања и желео је да се у вези са тим уведе ред. Посебно је постајало проблематично бесправно насељавање усташких породица у Војводини на имања одбеглих Немаца и Мађара.

Непостојање прописа о аграрној реформи и колонизацији и доношење Решења о дозволи пресељења коло-

40 Бранко Петрановић, Момчило Зечевић: Југословенски федерализам. Идеја и стварност. Тематска збирка докумената, Први том, Просвета 1987, стр. 143

41 Службени лист ДФЈ, број 13/ 1945

ниста у Војводини, од 17. марта 1945. године,[42] чиме је Решење о забрани повратка колониста од 6. марта исте године[43] стављено ван снаге, отворило је простор за злоупотребу напуштених имања у Војводини. То су веома добро искористиле усташке породице које је НДХ колонизовала на имања прогнаних Срба. Оне су, уз прећутни благослов хрватских власти, одмах по напуштању српске имовине, насељавали имања и куће одбеглих Немаца и Мађара.

Сава Косановић о тој ,, јагми" незаштићене имовине , после обиласка Војводине и Босне и Херцеговине као министар Министарства за информисање, 21. маја 1945. године, у свом извештају ,,Прилике у Војводини"[44], достављеном 29. јуна исте године Председништву владе ДФЈ и главном НОО Војводине пише: ,, Хрватска теза" нагло напредује на терену. Познато је да су читави крајеви Хрватске и Славоније, због недавних борби опустошени. Како је Војводина остала делимично пуста у крајевима где су живели Немци то се сада, тенденциозно, убацују читаве масе Хравата, у простору између канала Краља Петра Првог и Дунава (срезови: сомборски, паланачки, оџачки, пулски, апатински, новосадски), насељено је од 1. новембра 1944. године, до маја 1945. године око 30.000 Хрвата. У источни Срем (Инђија, Стара Пазова) око 5.000 Хрвата". Тако су усташке породице вршиле самоколонизацију у Војводини пре него што су донети прописи о аграрној реформи и колонизацији и то уз прећутно одобравање хрватских власти. Самовоља и безакоње искоришћено је да се колонизују и они који су требали да одговарају за злочине почињене током окупације. Очито је ова самоколонизација показала да је на делу ,,хрватска теза" о ширењу хрватског етничког простора на рачун Војводине на коју се гледало као на житницу. Да би се ослободили Срба, хрватске месне власти не само да нису радо прихватале српске повратнике колонисте, већ су им и веома радо издавале дозволе за одлазак у Војводину, мада је то прописима било забрањено. Био је то још један вид ослобађања Хрватске од Срба.

Док се на једној страни гледало благонаклоно, чак и подстицајно, на самонасељавање усташких породица у Војводини, истовремено, на колонисте повратнике на Косово и Метохију гледано је потпуно другачије. Њима је забрањен повратак на своја имања са којих су били прогнани за време окупације. На делу су били двоструки критерији, једни за Србе и Црногорце, а други за хрватске усташке колонисте.Тај несхватљиво различит однос,, подсећа на политику усташа и КПЈ из 1935. године о разбијању српства и православља. Треба рећи да није случајно што Јосип Броз, пре и током рата, у неколико наврата потенцира у својим чланцима и говорима да је аграрна реформа и колонизација из времена Краљевине Југославије била неправедна и да је треба подвргнути ревизији. При томе мислио је само на просторе тзв. Јужне Србије. Био је то део општег плана о разбијању српског бића.

Да је Јосип Броз Тито имао различите критерије према нацијама и етничким мањинама, сведоче подаци садржани у партијским документима. На седници Политбироа ЦК КПЈ, од 1. априла 1945. године, на којој је Благоје Нешковић (,,Михаило") поднео извештај о стању на Косову и Метохији у коме упозорава на веома озбиљно политичко стање после оружане побуне Шиптара, гушења исте војном интервенцијом и увођења Војне управе. Оцене које нам даје Нешковић о том стању веома су озбиљне и забрињавајуће као и то да су: ,,Шиптари масовно против нове власти, да не пружају подршку новим властима, да су против повратка прогнаних колониста..."[45] После овог извештаја уследила је дискусија о питању повратка колониста. Једногласно је закључено, на предлог Тита ,,да се сви колонисти врате на Косово и Метохију, тамо где су живели". Само шест дана касније (6. априла 1945. године) Јосип Броз Тито мења свој став и став Политбироа према колонистима повратницима Србима и Црногорцима, на састанку са делегацијом Шиптара из Приштине у Белом двору, на чијем је челу био Мехмед Хоџа, тадашњи председник Обласног НОО Косова и Метохије, за кога се касније сазнало да

42 Службени лист ДФЈ, март 1945. године

43 АЈ, 50-33-65 (Извештај Саве Косановића ,,Прилике у Војводини", достављен Министарству унутрашњих послова ДФЈ, 21. маја 1945. године)

44 Др Богдан Лекић: Аграрна реформа и колонизација 1945-1948, Архив Србије, Београд, 1997, стр. 140

45 АЈ, ЦК СКЈ, III/1 (Седница Политбироа ЦК КПЈ, 1. април 1945. године)

је био шпијун Албаније (Енвер Хоџе). О шпијунској делатности хоџе пиао је Благоје Павловић у Политици 1992. године. После ласкавих изјава о признањима и дивљењу на Титовом мудром руковођењу и правилном односу према националим мањинама, делегација је прешла на питања ради којих је дошла. Тражила је да се земља подели прво Шиптарима, да се одобри употреба албанске заставе, да се могу служити албанским језиком, да могу користити албанске учитеље итд. Јосип Броз Тито олако је прешао преко тешких оцена Благоја Нешковића, о стању на Косову и Метохији, занемарио је и закључак Политбироа ЦК КПЈ у вези повратка колониста и прихватио све што је тражила шиптарска делегација. Обећао је да ће се извршити ревизија аграрне реформе и колонизације у корист Шиптара.[46] Тако је Броз, супротно закључку Политбироа ЦК КПЈ, самовољно донео одлуку после које је уследило доношење прописа о ревизији додељивања земље колонистима и аграрним интересентима у НР Македонији и Аутономној Косовско-Метохијског области од 2. новембра 1945. године. Следећег месеца (8.-12. мај 1945. године) на Оснивачком конгресу КП Србије,[47] да би ублажио свој став према колонистима-повратницима он о Шиптарима у овом говору каже: ,,Ми знамо да сте били заведени, да нисте сви кољачи и злочинци, да вас је 90% заведено и да је сада на нама ред да вам помогнемо, да вам објаснимо шта ми хоћемо. Ми нећемо да Шиптари на Косову буду грађани другог или трећега разреда. Ми хоћемо да ви имате своја права, равноправност, да имате свој језик, своје учитеље, да се осећате као у својој кући". Тако је Јосип Броз Тито смишљено,обзнанио своја обећања Шиптарима и тиме ставио српске и црногорске комунисте пред свршен чин. Цитат, неоспорно потврђује различити однос према колоностима НДХ и колоностима протераним са Косова и Метохије.

Архивски извори из 1945. године указују на неконтролисану експанзију хрватског живља на простору Војводине, која је остала пуста после повлачења Немаца и Мађара, мада је била проглашена државном својином и стављена под државну управу. Политика федералне Хрватске истовремено је ишла дуплим колосецима према Војводини. Насељавани су бесправно усташки колонисти, али не само они. Срби су слати са простора Лике, Кордуна, Баније, Крајине и других места у Војводину и тако је остваривaн план о етнички што чистијој Кроацији.

Ради бољег разумевања предметне теме треба истаћи да је још 21. новембра 1944. донесена Одлука о прелазу у државну својину непријатељске имовине, о државној управи над имовином непријатељских лица и о секвестру над имовином коју су окупаторске власти присилно отуђиле.[48] Овим прописом дата је основа за формирање земљишног фонда за колонизацију којом је обухваћена: ,,1) сва имовина Немачког Рајха и његових држављана који се налази на територији Југославије; 2) сва имовина лица Немачке народности изузев Немаца који су се борили у редовима НОВ и ПОЈ или су поданици неутралних држава са тим да се нису држали непријатељски за време окупације и 3) сва имовина од ратних злочинаца и њихових помагача без обзира на њихово држављанство, имовина лица која су осуђена на губитак имовине у корист државе и државна својина стављена под заштитом државе." Одредбе ове одлуке које се односе на државну својину имовине биће уграђене у Закону о аграрној реформи и колонизацији.

Привремена Народна Скупштина ДФЈ, 23. августа 1945. године, доноси Закон о аграрној реформи и колонизацији,[49] којим је извршена експропријација земљишта која ће ући у земљишни фонд за доделу земље аграрним интересентима. Земљишни фонд аграрне реформе и колонизације чинило је земљиште: експрописана обрадива земља држављана Немачког Рајха и лица немачке народности, конфискована имовина према одлуци АВНОЈ-а од 21. новембра 1944. године, обрадива земља народних непријатеља и других лица конфискована на основу судских пресуда, државна земља која је издвојена из државног фонда за доделу сиромашним земљорадницима.

46 АЈ, 97-4-41 (Делегација Шиптара са Косова и Метохије посетила је Маршала Тита; Текст овог разговора објављен је у Борби 7. априла 1945. године)

47 Оснивачки Конгреес КП Србије, 8-12. мај 1945. године. Припремили М. Борковић, В. Глишић, Београд, 1977, стр. 210-213

48 Службени лист ДФЈ, број 2, 1945. година

49 Службени лист ДФЈ, бр. 64/ 1945

Право првенства добила: лица из места живљења или на територији своје федералне јединице; земљорадници беземљаши или са недовољно земље а били су борци партизанских одреда, ЈА; инвалиди ослободилачког рата из прошлих ратова 1912. - 1918. године и априла 1941. године; породице и сирочад изгинулих бораца ослободилачког рата и жртве и породице жртава фашистичког терора.

Од земљишта конфискованог и секвестираног у Бачкој, Банату, Барањи и Срему, издвојено је 500.000 к.ј. за насељавање бораца ЈА, са тим да су били обавезни да се населе и обрађују добијену земљу од 8-10 к.ј. за једну породицу, а народним херојима још за 30% више од утврђеног максимума. Борцима инвалидима ослободилачког рата, без породице или са неспособним лицима за обраду земље предвиђене су посебне колоније, а за незбринуту децу- сирочад бораца ЈА и жртве рата предвиђено је образовање дечијих колонија.

Законом су предвиђене унутрашња и савезна колонизација. Прва је била у надлежности федералних јединица а друга федерација. Федералне јединице биле у обавези да изврше преглед конфискованог земљишта којим су располагале. Поред проглашавања неважећих одлука и мера, донетих за време окупације, у циљу поомене власништва, проглашене су и неважећим самовољна насељавања на напуштена и секвестирана земљишта.

Такође су проглашена неважећим сва самовласна насељавања на напуштена државна и секвестирана земљишта у току рата и после ослобођења, без обзира да ли су вршена на основу одлука и одобрења месних органа власти.

Хрватска није поштовала одредбе Закона о аграрној реформи и колонизацији када су у питању усташки колонисти НДХ који су управо ту имовину бесправно насељавали. Такође нема података у архивским изворима да је Хрватска предузела било какве мере исељења својх бесправно насељених колониста иако су били у обавези да то учине. Тако је савезна колонизација бораца злоупотребљена за насељавање и Павелићевих усташких колониста.

Пет дана по доношењу закона о аграрној реформи и колонизацији, Министарство за колонизацију ДФЈ, 27. августа 1945. године, доставља својој Експозитури у Новом Саду закључке према којима је свака покрајина добила свој реон насељавања у којима су могли да се издвоје посебно мањи реони за колонисте из појединих крајева, за поједине народности, чак и за припаднике појединих вера. Црној Гори припао је реон северно од канала Краља Петра и јужно од канала у северној Бачкој; Босни и Херцеговини у северном и источном Банату а по потреби и у Срему; Србији и Македонији додељени су реони у Банату; борцима из Војводине остављено је да могу да бирају насељавање у свом крају; Хрватска и Словенија остављене су за касније решавање; Македонци и муслимани имали су посебну привилегију да се могу населити у посебна села.[50]

Аграрни савет (основан 29. августа 1945. године) на својој другој седници од 3. и 4. септембра 1945. године, донео је Одлуку о утврђивању квота за насељавање бораца у Војводини зашта је било одређено 500.000 к.ј. земље за насељавање борачких породица и то за: Босну и Херцеговину 12.000, Хрватску 9.000, Црну Гору 7.000, Србију 6.000, Војводину 6.000, Словенију 3.000, Македонију 2.000 породица. [51]

До измена квота дошло је више пута[52] - прва, када је на инсистирање Хрватске њена квота повећана за 1.500 породица искључиво за насељавање хрватских колониста у Барањи; друга је уследила приликом утврђивање квота за насељавање инвалида; трећа када је Главни НОО Војводине, на предлог Комисије за аграрну реформу и колонизацију при Влади ФНРЈ, уступио земљиште за изградњу нових 14 насеља на 42.000 к.ј. земље чија је изградња била у току. Војводина је овим уступањем првокласне земље обезбедила, додатно, насељавање 2.866 колонистичких породица и 2.500 кућа за њихов смештај; и четврта када Словенија своју квоту од 3.000 породица није могла да реализује. На њен предлог дошло је до смањења квоте на 1.500

50 АЈ, 97-2-19 (Допис Министарства колонизације ДФЈ од 27. августа 1945. године, достављен Експозитури Министарсва за колонизацију у Новом Саду)

51 АЈ, 97-12-79 (Годишњи извештај за 1946. годину Комисије за аграрну реформу и колонизацију при Влади ФНРЈ од 29. фебруара 1947. године)

52 АЈ, 97-1-1 (Записници аграрног савета од 31. августа, 3. и 4. и 8. и 16. септемра 1945. године)

породица. Како се показало да је и ова квота превелика, смањена је на 900 породица. Вишак Словеначке квоте од 1.500 породица подељен је на федералне јединице; пето повећање квота извршено је у оквиру савезне колонизације инвалида.[53] Када се саберу добијене квоте: Хрватска је добила за насељавање квоту од 13.600 породица, БиХ 13.500, Србија за 7.300, Црна Гора за 9.700, Војводина за 6.000, Македонија за 2.500 и Словенија за 900 породица. Изнети подаци показују да је Хрватска добила највећу квоту, за њом следи БиХ, док је Србија у односу на Хрватску добила готово дупло мање, ако се изузме Војводина где је спроведена унутрашња и савезна колонизација.

Овом расподелом квота, Србија није била задовољна јер је добила за 4.500 мање од Хрватске. Утврђивање квоте није могло проћи без оправданих реакција Васа Чубриловића и Сретена Вукосављевића. Њихова реакција односила се на величину квота које нису биле сразмерне броју становника федералних јединица и на то што се савезна колонизација спроводи само у Војводини, а не и у федералним јединицама на земљи која је била у државној својини.[54]

Министарски савет, на предлог савезног министра за савезну одбрану, 2. септембра 1945. године доноси Уредбу о реду првенства о додељивању земље,[55] којом су право првенства за добијање земље добили земљорадници без земље или са недовољно земље; борци и инвалиди партизанских одреда НОВ и ПОЈ и ЈА; породице и сирочад изгинулих породица; жртве и породице жртава фашистичког терора и инвалида из прошлих ратова (1912.-1918. и априла 1941. године). Шест дана касније Аграрни савет доноси Уредбу о насељавању бораца у Војводини.

Аграрни савет, уз сагласност Привредног савета, 8. септембра 1945. године, доноси Уредбу о Комисији за насељавање бораца у Војводини,[56] која је као орган Министарства за колонизацију ДФЈ, према утврђеним квотама имала да спроводи насељавање 45.000 борачких породица у Бачкој, Банату и Срему. Из ове Уредбе види се да је Барања изостављена, јер је разграничењем између Хрватске и Војводине (јуна 1945. године) припојена Хрватској и тако су на том простору насељавани само хрватски колонисти.

На истој седници Аграрни Савет именовао је чланове главне Пољопривредне Комисије за Војводину и утврђени су реони насељавања бораца, у Банату, Бачкој, Барањи и Срему. Из распореда насељавања колониста уочава се да је насељавањем Барање и дела Срема, који је разграничењем припао Хрватској и вршено насељавање искључиво хрватских колониста по основу унутрашње и савезне колонизације.

Оснивањем Главне комисије за насељавање бораца у Војводини, постојање Аграрног Савета и Привредног Савета, надлежност и утицај Министарства за колонизацију ДФЈ свео се фактички на минимум. Зато Вукосављевић, 10. септембра 1945. године, указује Председништву министарског савета ДФЈ да постојање Министарства нема више оправдања. Револтиран положајем министарства Вукосављевић на крају свог дописа указује да Министарство којим он руководи чак није могло да поставља ни своје чиновнике. Разлог овог положаја Министарства за колонизацију био је тај што је Вукосављевић настојао да се питање колониста-повратника Срба и Црногораца праведније реши него што ће то бити одлучено.

Како је било доста проблема са доласком колониста у Војводину, Министарство за колонизацију ДФЈ, 3. августа 1945. године, донело је Упутство за пресељавање колониста[57] и доставило га свим федералним јединицама. Циљ овог Упутства је био да обезбеди што регуларније пребацивање колониста и да онемогући самовољно и бесправно пресељавање. Како није поштовано Упуство о пресељавању колониста, Министарсво за колонизацију ДФЈ било је принуђено да октобра 1945. године донесе Упуство за једнобразно насељавање Војводине.[58] Два месеца касније (октобра 1945. године) Хрватска је, прва од свих федералних јединица урадила план насељавања под називом

53 АЈ, 97-1-1 (Записник Аграрног савета од 31. августа 1945. године)

54 Исто

55 Службени лист ДФЈ, бр. 48/ 1945

56 Службени лист ДФЈ, бр. 71/ 1945

57 АЈ, 97-3-36 (Упуство за пресељење колониста од 3. августа 1945. године које је донело Министарство за колонизацију ДФЈ)

58 АЈ, 97-2-29 (Упуство за једнобразно насељавање Војводине, октобар 1945. година)

,,Потребе хитне колонизације“[59] за своју федералну јединицу. Према овом плану на територији између Саве и Драве, на подручјима округа Осјек и града Осјек, Вировитице, Бјеловара, Нове Градишке и Славонског брода било је највише напуштене земље и кућа за колонизацију. Пошто је претходно Хрватско Загорје проглашено пренасељеним, у плану се истиче да је поред колониста из сиромашних, пострадалих, попаљених и пасивних крајева, ,,...потребно је побринути се за смештај сељака Хрватског Загорја које је Павелић колонизирао на српска имања у Славонији и Срему, а којих се власници повремено или стално враћају из Србије, или из збјега или прогноства“. Да је Србија планирала колонизацију четничких породица може се само претпоставити каква би реакција уследила Јосипа Броза Тита.Хрватска је планом о спровођењу колонизације предвидела посебно колонизовање бораца а посебно и неједновремено усташких колониста НДХ. Ово посебно вођење спискова и насељавање усташких колониста је чињено да би се избегли политички сукоби имеђу учесника НОБ-а и усташа. Од укупно 1.800 породица колониста предвиђених за округ Осјек, 800 породица су усташки колонисти. У округу Вировитица од укупно 1.500 породица 250 је усташких; у округу Нова Градишка од укупно 1.300 породица је 150 усташких. Тако је према варијанти минималног плана насељавања колониста на овим просторима од укупно 8.700 породица било 1.200 усташких колониста. Максималним планом Хрватски апетити су били знатно већи по којима је требало населити 28.405 колонистичких породица. У оквиру савезне колонизације у Војводини предвиђено је насељавање око 600 усташких породица само из Хрватског Загорја, родног краја Јосипа Броза Тита.[60]

Како је било доста злоупотреба код пријављивања колониста, као бораца, то је Министар за колонизацију ДФЈ био принуђен да донесе Упуство за једнобразно насељавање Војводине. Злоупотребе су биле разне: пријављивани су колонисти без борачког статуса, позадински активисти без доказа о својим илегалним активностима, мобилисана лица престављана су као борци НОБ-а итд. Октобра 1945. године, када је рађен план насељавања између Саве и Драве, Влада Хрватске преко Фрање Фрола, министра Министарства за правосуђе ДФЈ, интервенише да се територија за колонизацију Хрвата прошири. Министар Вукосављевић, дописом од 16. октобра 1945. године, на то реагује истичући да му није јасно шта то значи да треба проширити подручије за насељавање Хрвата и да је оно ,,премалено“, као и да су потребе Хрватске знатно веће. Фрању Фрола подсетио је на већ утврђене квоте.[61]

Хрватске власти су у Осјечком и Вуковарском округу онемогућавале и игнорисале рад месних комисија које су радиле на припреми и насељавању колониста. Зато је Главна комисија за насељавање бораца у Војводини, 24. октобра 1945. године, била принуђена да интервенише код Министарства пољопривреде и шумарстава Хрватске и да га упозори на незаконито понашање хрватских власти и на надлежности федерације када су у питању напуштена имања и куће одбеглих Немаца и Мађара.

Главна комисија упозорава Хрватско надлежно Министарство да њени надлежни органи за колонизацију и окружни НОО не сарађују и о томе пише: ,,међутим наша месна комисија за насељавање бораца у срезу вуковарском наишла је на неразумевање народних власти и то почев од Окружног одбора у Осјеку преко котарских до месних. Тако је одмах у Окружном одбору у Осјеку чим се наша комисија јавила и хтела успоставити тешњи контакт и сарадњу са народним властима тајник окружног одбора није хтео ни да их саслуша а у некој доброј намери за сарадњу и помагање нашим комисијама нема ни говора“.

Да ситуација са колонистима у Војводини није била једноставна потврђује и чињеница да је Контролна комисија при председништву владе ФНРЈ била принуђена, 13. јануара 1946. године, да свог члана Воју Лековића задужи да испита стање колониста и овластила га да решава сва питања која су се могла решити на терену. Лековић јануара 1946. године фор-

59 АЈ, 97-2-24 (,,Потребе хитне колонизације“, односно план насељавања колониста из Хрватске није датиран. Према његовом садржају највероватније из октобра 1945. године)

60 АЈ, 97-2-24 (,, Потребе хитне колонизације“- план насељавања колониста из Хрватске у Војводину)

61 АЈ, 97-3-30 (Допис Министарства колонизације ДФЈ достављен Фрањи Фролу, Министру правосуђа ДФЈ од 16. октобра 1945. године)

мира Комисију ради извршења овог задатка и већ 18. јануара 1946. године у свом извештају указује на: велики број колониста; велики број оштећених кућа; слабо пружање помоћи колонистима; да колонисти још нису добили земљу; да је насељавано више породица него што је планом предвиђено; да је проблем озбиљан са аутоколоностима и са колонистима са Косова и Метохије и из Македоније. Он предлаже привремено обустављање колонизације да би се избегле неправилности и злоупотребе док се не стекну услови за насељавање Војводине.[62]

Подстакнут предлогом Иницијативног одбора барањских српских оптаната да се у Барањи изврши насељавање оптаната Вукосављевић је јануара 1946. године покренуо ово питање код Председништва владе Хрватске. Он упозорава да је Барања најнестабилнији део територије на северу, да њен највећи део чини државно добро, да је слабо насељена и да је интерес државе да се погранични делови што гушће населе етничким елементима. Вукосављевић је практичан. И он предлаже да се оптанти Срби и Хрвати из мађарског дела Барање преселе у југословенски део, тако што би се њихова земља у Славонији и Срему дала за потребе унутрашње колонизације Хрватске. Такође предлаже да се барањци беземљаши или са недовољно земље из Славоније населе у Барањи. Заинтересованих оптаната било је између 2.000 и 3.000 породица и њихов повратак у стари завичај био би добро прихваћен од стране староседеоца. Померање становништва вршило би се унутар једне федералне јединице, што би олакшало извршење овог предлога. Вукосављевић указује да би барањски Срби лакше прихватили припајање Барање федералној Хрватској са оваквом њеном колонизацијом. Међутим тако није мислила Хрватска која није пропустила прилику за јачање свог етничког елемента у Барањи. Наставила је са својом политиком искључивог насељавања хрватских породица у Барањи.[63]

На тражење Хрватске, Главна Комисија за насељавање бораца у Војводини, 21. марта 1946. године, даје образложење Комисији за аграрну реформу и колонизацију при влади ФНРЈ зашто је у Колуту населила колонисте из Лике а не из Хрватске. Министарство пољопривреде и шумарства Хрватске није било задовољно што њихово раније тражење није задовољено да се изнад линије Сомбор-Суботица па до Мађарске насељавају колонисти Хрвати. Главна комисија за насељавање бораца у Војводини углавном се држала тог захтева све док је то било могуће. ,,...али пошто је већина колониста из Хрватске насељена из оних крајева који су већим делом српски, то је у немогућности да горњи предлог у потпуности оствари.“ После смештаја транспорта колониста из Лике у Колут, Министарсво пољопривреде и шумарства Хрватске незадовољно одговором упутило је свог делегата у Војводину који је тражио да се ти колонисти из Колута преселе у неко друго место и то испод линије Сомбор-Суботица. Овај захтев Хрватског делегата Главна комисија није прихватила већ је и други транспорт Личана предвидела за насељавање у Колут. Као образложење зашто се није могло удовољити хрватском тражењу наводи се више разлога. Из Кордуна према ранијем плану, требало је да се насели 1.600 породица али је тај план касније промењен на 2.200 породица, те да је то пореметило првобитни план. Као најважнији разлог истиче се да се изнад линије Сомбор-Суботица насељава 3.000 породица и да срез Сомбор има врло мали број Хрвата. То су били разлози који су определили Главну комисију да се одлучи да у Колуту ипак насели Личане, а у Бездану Кордунаше.

Из Извештаја Главне комисије за насељавање Војводине, до јуна 1946. године, Црна Гора и Србија највише су изостајале у колонизацији [64]. Прва је требало да пошаље још 2.766 породица, а друга 1.341 породицу. Такође и колонисти из Војводине нису попунили своју квоту. Хрватска је населила колонисте у Војводини, из Далмације, Лике, Кордуна, Баније, Горског Котара, Хрватског приморја, Загорја, Загреба и других места, насељени су у Бачкој, у реонима Пригревица, Филипово, Бачки Брестовац, Апатин, Сента, Дорослово, Чонопља, Крнаја, Бездан, Колут, Станишић, Рибица, Бајмок и Бачки брег, Барању и

62 AJ, 50-89-425 (Извештај Воје Лековића достављен контролној комисији при Председништву владе ФНРЈ од 18. јануара 1946. године)

63 AJ, 97-9-60 (Допис Главне комисије за насљавање бораца у Војводини од 21. марта 1946. достављен Комисији за аграрну реформу и колонизацију при Влади ФНРЈ)

64 Исто

срез Вуковар (Ловас, Стотин и Берак). Колонисти из округа Лике насељени су у Сомбору, Свиларево, Стапару, Сунту, Дорослову, Бачком Брестовцу и Филипову; из округа Кордуна у Чапљини и Крнаји; из округа приморско-горанског у Бачком брегу, Колуту и Бајмоку у Бачкој, Вуковару, Бераку, Сотину и Ловсу, колонисти из области Далмације у Бездану, Ријици и Станишићу, из округа Баније у Кружејево, из округа Загреба и Вараждина на подручју Барање и других места.

Хрватска није чекала да се поправе саобраћајни и други услови да би своје колонисте почела слати у Војводину, већ је 27. септембра 1945. године, истог дана када је донета Уредба о спровођењу насељавања бораца у Војводини, послала 285 породица[65]. Како тада још није била оспособљена личка железничка пруга, Хрватска је користила за пребацивање колониста возила Команде позадине Друге армије. Тако су се Хрватски колонисти нашли у Војводини, истог месеца када су донесене Уредба о првенству додељивања земље, од 2. септембра 1945. године и Уредба о спровођењу насељавања бораца у Војводини 8. септембара 1945. године.[66] У времену од октобра 1945. до октобра 1946. пресељено је 7.115 породица са 34.980 чланова. Од тога у Војводину 6.461 са 32.040 чланова, Барању 401 породица са 1.850 чланова и у Вуковар 253 породице са 1.090 чланова. Поред редовних колониста у Војводини је било насељено 152 породице самоколониста без одобрених молби.

Према годишњем извештају Хрватске, ова федерална јединица је посветила и пажњу пресељењу избеглица из Босне и Херцеговине тзв. ,,мухаџира.“ Ради се о усташким колонистима НДХ који су бежали испред НОВ Југославије и самовољно заузели напуштена немачка и мађарска имања. Како је Хрватска та имања планирала за своје колонисте, да би решила овај проблем, Влада Хрватске је основала Комисију за пресељење ,,мухаџира“. Ова комисија је од 8. марта до 18. јула 1946. године извршила свој задатак тако што је Босни и Херцеговини вратила њене усташке избеглице (,, хрватско цвеће“) да она решава њихове проблеме. Однос према овим усташким колонистима ишао је дотле да им је било забрањено у повратку да понесу било шта са собом осим онога што су донели у Хрватску. Први транспорт ових избеглица кренуо је већ 21. марта 1946. за Босну и Херцеговину. Враћено је 4.458 породица са 24.878 чланова. За њихово пребацивање ангажовано је 669 транспортних вагона.[67]

Спровођење аграрне реформе и колонизације до краја 1946. било је углавном завршено. Како је законом било предвиђено за колонизацију 500.000 к.ј. од тога у Војводину 475.000 к.ј. и 15.000 к.ј. у Барању. Од ове земље дато је за савезну колонизацију 460.000 к.ј. за насељавање бораца. Издвојено је и 50.000 к.ј. за насељавање ранијих колониста из Македоније и Косова и Метохије којима је одузета раније додељена земља по закону о ревизији. За њих је утврђена квота од 50.000 к.ј. која ће се касније смањити на 30.000 к.ј. јер је 20.000 к.ј. предвиђено за насељавање исељеника повратника- земљорадника.

До почетка 1947. године укупно је пресељено 44.814 породица а вратило се 2.400 у места ранијег живљења.[68]

Министарство пољопривреде Србије уочивши многе неправилности и злоупотребе у вези доделе земље у државној својини и под државном управом, било је принуђено да 8. фебруара 1947. године упозори Комисију за аграрну реформу и колонизацију Владе ФНРЈ на те појаве у Хрватској.[69] Ово Министарство тражи: да судски органи хитно образују комисије које ће извршити детаљан попис (инвентарисање) целокупне покретне конфисковане и експроприсане имовине и да се она заштити од пропадања и ,,развлачења“; да се та имовина не дели док се не населе сви колонисти; да се имовина преда надлежним органима власти; да се изврши ревизија пресељених колонистичких породица и броја њихових чланова и на основу тога извр-

65 Службени лист ДФЈ, бр. 62 и 72 из 1945. године

66 АЈ, 97-9-61 (Годишњи извештај Министарства пољопривреде и шумарства Хрцатке на проведби аграрне реформе и колонизације од 12. септембра 1945. до 30. септембра 1946. године)

67 Исто

68 АЈ, 97-12-79 (Годишњи извештај за 1946. годину Комисије за аграрну реформу и колонизацију при Влади ФНРЈ од 24. фебруара 1947. године)

69 АЈ 97-14-88 (Допис Министарства пољопривреде Србије од 08. фебруара 1947. године достављен Комисији за аграрбу реформу и колонизацију при Влади ФНРЈ)

ши ревизија додељене земље; да се утврди које породице су добиле више земље него што им припада због деобе породица и приказивања већег броја чланова; да се спискови колониста доставе народним републикама ради увида у реално стање итд.

Из дописа Комисије за аграрну реформу и колонизацију при влади ФНРЈ, од 20. јула 1947. године, достављеног Контролној комисији ФНРЈ, види се да није био обазбеђен неопходни ниво контроле код добијања права на савезну колонизацију. [70]Хрватска и Босна и Херцеговина су највише искористиле да на рачун бораца колонизују Павелићеве усташке породице у Војводини. О томе какво је стање владало у време колонизације говори дискусија делегата из Босне и Херцеговине на конференцији 15. децембра 1947. године одржаној у Министарсву на којој је разматрано ово питање. ,,Настала је просто једна отимачина за одлазак у Војводину"- истакао је делегат из Босне и Херцеговине.[71] Таквој ситуацији погодовале су законске одредбе којима су федералним јединицама дата овлашћења да, поред спровођења унутрашње колонизације, врше и проверу молби колониста о испуњењу услова за колонизацију. Тако је била отворена могућност за злоупотребе, што је Хрватска страна обилато користила да на рачун бораца колонизује усташке породице. До које мере су вршене злоупотребе говори и чињеница да су председник Главне комисије за насељавање бораца у Војводини (представник БиХ) и министар Министарства пољопривреде владе БиХ решавали молбе колониста без икакве сарадње са надлежним органима. То је трајало све до смењивања председника Главне комисије средином јула 1945. године.

Питање националне структуре савезних колониста у Војводини, где је једино извршено насељавање колониста из свих република, није било могуће поуздано утврдити, јер спискови колониста не садрже податке о националној припадности колониста. Када су у питању колонисти из Хрватске, велики број чинили су Срби који су слати из Лике, Кордуна, Баније, Крајине, као и онај део који није желео да се врати у своја раније места живљења у Хрватској поучен искуством оних породица које су нерадо прихватане у срединама из којих су прогнане за време НДХ.[72]

На територији Војводине, укључујући Барању, коју је Хрватска добила разграничењем са Војводином насељене су искључиво хрватске породице иако су те територије савезним прописима о аграрној реформи и колонизацији биле одређене за савезну колонизацију бораца. Тако је Хрватска разграничење са Војводином и савезну колонизацију у Војводини искористила за територијално и етничко ширење и јачање свог националног елемента насељавајући поред бораца и усташке колонисте НДХ.

Партијски и државни руководећи врх, који је пројектовао државно и политичко уређење обновљене Југославије, посебно њихов челник Јосип Броз Тито, који је држао све најважније полуге партијске и државне власти у земљи, креатори су граница федералних јединица мимо надлежних државних органа. Реч је о питању изузетног значаја за вишенационалну државу са наслеђеном проблематком међунационалних односа, наручито због почињених злочина НДХ.

Из архивских извора, партијске и државне провенијенције, да се закључити да је КПЈ на челу са Јосипом Брозом Титом и његовим истомишљеницима Кардељом, Пијадом, Бакарићем, Хебрангом Крајачићем и другим, водила политику на разбијање српског бића, њихове територије и маргинализовања утицаја српских комуниста.

О хрватској политици територијалног и етничког ширења, не само на рачун српског простора, већ и других југословенских народа, говори чињеница да је Хрватска имала и још увек има граничне спорове са свим суседним државама (некадашњим републикама Југославије) осим са Македонијом, са којом нема граничних додира. Покретање спора Републике Хрватске са Републиком Србијом, датира од пре 70 година од како је то питање решено, део је политике ,,Велике Хрватске", односно ,,Хрватске тезе" како је

70 АЈ, 97-13-83 (Допис Комисије уа аграрну реформу и колонизацију при Влади ФНРЈ од 26. јула 1947. године достављен контролној Комисији ФНРЈ)

71 АЈ, 97-12-48 (Записник Комисије за аграрну реформу и колонизацију при Влади ФНРЈ од 8. јануара 1948. године)

72 АЈ, 97-14-89 (Годишњи извештај Комисије за аграрну реформу и колонизацију при Влади ФНРЈ 13. јануар 1948. године, достављен Председништву Владе Хрватске)

назвао Сава Косановић 1945. године. Циљ овог спора је да Хрватска прошири своје територије преко Дунава. Оснивање националних КП, успостављање организационе структуре КПЈ и АВНОЈ-а, одређивања граница федералних јединица мимо надлежних државних органа, спровођење савезне колонизације, коришћење двоструких критеријума према колонистима- повратницима прогнаним са територије НДХ и Велике Албаније, у односу на усташке колонисте НДХ, коришћење савезне колонизације у Војводини за насељавање Павелићевих усташких колониста на рачун квоте одређене за насељавање борачких породица и др., део су политике према српском бићу.

Користећи подршку новоуспостављене власти, Хрватска је после рата етнички и територијално изашла проширенија на рачун српског простора. Уместо признавања за најбројније учешће у антифашистичком покрету у односу на друге народе Југославије, Срби су једино дочекали ослобођење као губитници, верујући слепо у партијске пароле о ,,равноправности народа", ,,братства и јединства", ,,интернационалистичко гледање на национално питање", што је КПЈ снажно пропагирала, Срби су и овог пута скупо платила пројекат југословенске државне заједнице.

IN VIEW OF A NEW ATTEMPT AT WIDENING THE TERRITORIAL SCOPE OF CROATIA TO THE DETRIMENT OF SERBIAN TERRITORY.

Abstract: The border between Serbia ad Croatia once again became problematic as part of the idea of "Greater Croatia." The territorial scope of Croatia was increased to the detriment of Serbian territory on several occasions: with the forced forming of the Banovina of Croatia (1939), during the Fascist entity of NDH (the Independent State of Croatia) (1941-1945), and upon adopting the Constitution of FNRJ (Federal People's Republic of Yugoslavia) (1946), when the Republic of Croatia kept its territory from the time of the Banovina of Croatia, except for several villages in Bosnia and Herzegovina. KPJ (the Communist Party of Yugoslavia), led by Josip Broz Tito, created a carefully planned organizational structure of KPJ and AVNOJ (the Anti-Fascist Council for the National Liberation of Yugoslavia), which would later become the federal structure of FNRJ. According to AVNOJ's decision from 1943, a federal system of government without borders between the federated regions was adopted in Yugoslavia, which was to become a serious problem in this multinational country. A dispute between Croatia and Serbia arose as early as 1945, which is why the presiding committee of AVNOJ had to form the Commission for the Demarcation between Vojvodina and Croatia; the Commission was to put forward an interim solution and warn that those demarcations are temporary and would be decided upon by a competent government organ (the Assembly). The fact that the Commission's report was reviewed and adopted only by the Political Bureau of the Central Committee of KPJ confirms that this was a case of partisan politics. Following this interim solution, Croatia won Baranja and a part of the Srem District. The demarcation and the ethnic expansion of Croatia should also be analyzed from the point of view of federal and internal colonization (1945-1948). Croatia took advantage of the federal colonization in Vojvodina and infringed federal regulations by excessively using landed properties, designated for housing war veterans, for their own ethnic expansion in Baranja and part of the Srem District; they used the same kind of landed properties on their own territory solely for their colonists. Led by the specific national interest, Croatia even used federal colonization in Vojvodina for housing the families who belonged to the Ustasha movement. Taking care of the Ustasha families was legal and according to a plan on colonizing Croats into Vojvodina, while the quota designated for war veterans was disregarded. Croatian government was behind this plan, and they received tacit approval from the Party and federal government. Another proof of Croatia's aspirations to extend its ethnic and territorial scope is the fact that it was engaged in border disputes with all the other federal units except Macedonia, which did not border Croatia at all.

Милован Ђилас, председник Комисије за разграничење између Хрватске и Војводине

Др Сретен Вукосављевић, министар Министарства за колонизацију ДФЈ

Др Васа Чубриловић, министар Министарства пољопривреде ДФЈ-ФНР

Моша Пијаде, председник Аграрног савета ДФЈ

Крсто Попивода, председник Комисије за аграрну реформу и колонизацију при Влади ФНРЈ

Катарина Бели
Вера Зарић Митровић
Народна библиотека „Илија М. Петровић“ Пожаревац
Република Србија

UDK: 027.5(497.11)
94(497.11)“1914/1918“(093)

ФОНД КЊИГА ШТАМПАНИХ У ПЕРИОДУ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА У ВЛАСНИШТВУ НАРОДНЕ БИБЛИОТЕКЕ „ИЛИЈА М. ПЕТРОВИЋ“ ПОЖАРЕВАЦ

Сажетак: У годинама које се баве обележавањем јубилеја Великог рата (1914-1918), многе институције културе за теме својих проучавања узимале су сагледавање различитих друштвених, културних, политичких, идеолошких прилика које су владале у Европи тога доба. Овај рад тематски се односи на издања монографских публикација, насталих у периоду Првог светског рата, а које су део фонда Народне библиотеке „Илија М. Петровић“ Пожаревац. Изузетно значајна грађа, сведочи о томе да је издавачка продукција била жива, у том изузетно тешком периоду. Драгоценост овог рада огледа се и у томе, што је битан додатак изучавању овог историјског периода, како за научне раднике, тако и за ширу јавности.

Кључне речи: Први свтски рат 1914-1918, Народна библиотека „Илија М. Петровић“ Пожаревац, издавачка продукција, библиографије

Завичајни фонд Народне библиотеке „Илија М. Петровић“ Пожаревац поседује 4.249 монографских публикација и 180 наслова периодике, рукописну грађу и другу некњижну грађу. Фонд који чува, део је националног фонда који се допуњује из године у годину, а који је значајан извор информација за истраживаче као локални информациони центар у области културе. Најдрагоценији део завичајног фонда су старе и ретке књиге, које се чувају као покретно културно добро. У оквиру пројекта заштите културних добара, које спроводи Народна библиотека Србије, у складу са Законом о старој и реткој библиотечкој грађи („Сл. гласник РС“, бр. 52/11), пописане су старе и ретке књиге на територији Браничевског округа и у електронски регистар културних добара унете су књиге од изузетног и великог значаја.

Невелики, али исто тако драгоцен је и фонд завичајне збирке који се односи на издања штампама у време Првог светског рата. Помисао на рат, ствара слику разарања, међутим, издавачка је делатност и у тако тешким временима нашла начина да опстане. Доступна су нам издања која сведоче о једном времену и темама које су биле интересантне и обрађене кроз публикације тих ратних година.

Како издавачка делатности Краљевине Србије пре рата није била нарочито развијена, ратни услови донели су још више потешкоћа. У ратним условима штампарије су тешко радиле, а један од великих проблема који им је отежавао рад био је недостатак хартије. У окупираној Србији, од јесени 1915. године и повлачења њеног државног апарата преко Албаније на острво Крф, велики број избеглица завршио је у Француској, Швајцарској, Италији или Великој Британији. Зато су многа издања на српском језику, у том периоду, штампана на територији ових земаља. У том периоду су на Крфу и у Солуну биле основане српске штампарије. Оне су се бавиле издавањем књига и дневних листова.

Треба свакако поменути и штампарију која је била

веома активна у овом периоду у Тунису, у Бизерти – штампарију ратних инвалида који су тамо били смештени, као и публикације које је прожугословенска емиграција издала у Северној и Јужној Америци, а које су биле посвећене рату и идејама о уређењу југословенског простора после рата. Нажалост, Народна библиотека „Илија М. Петровић“ Пожаревац не поседује ни једну публикацију из овог периода, са тих подручја.

У раду су обухваћена дела штампана у Краљевини Југославији - Београду, Новом Саду, Нишу, Сарајеву, Загребу и на Крфу, Солуну и у Женеви.

Садржина публикација је разнолика, од историје, политике, економије, природних наука, методике наставе, па до књижевности и књижевне критике. Од евидентираних публикација једна припада завичајном аутору, Војиславу Илићу Млађем (*Крвави цветови*: збирка патриотских и ратних песама), а друга Милошу Б. Јанковићу, завичајном издавачу (Сајдел, Роберт, *Школа будућности-школа рада*).

Војислав Илић Млађи рођен је 7. октобра 1877. године у селу Ореовица као прво од седморо деце Јулијане и проте Јована Илића. Школовао се у родном селу, затим у Пожаревцу, па у Београду где је завршио Правни факултет на Великој школи 1903. године. Службовао је као судски писар у Чачку, Крушевцу, Јагодини, Алексинцу и Ћуприји. За секретара Апелационог суда у Београду постављен је 1919. године. Од 1920. године радио је као инспектор у Министарству правде, до пензионисања. Умро је 1944. године. Када је реч о његовом књижевном раду, био је и остао песнички горостас, познат по родољубивим, религиозним, краљевским и љубавним стиховима. Приближио је Србији Пушкина, Љермонтова, Гетеа, Шилера, Молијера и друге великане. Написао је стихове „непролазне вредности“, уклесане у камен на маузолеју, на војничком гробљу Зејтинлик у Солуну, где је покопан 7.441 српски војник.

Милош Б. Јанковић (1878-1981) је познати предратни српски педагог и учитељ, аутор великог броја књига на тему педагогије, оснивач је „Савремене школе“ (1907) часописа за педагошка питања. Од 1908. године Јанковић покреће издавање социјалистичке библиотеке „Будућност“ коју уређује заједно са учитељем Драгишом Михајловићем, а када Михајловић бива премештен из пожаревачког краја, Јанковић наставља сам. Свеске ове библиотеке од којих је до 1941. године изашло осамдесет и две, до 1911 године штампане су у Пожаревцу. Након положене учитељске матуре добио је посао учитеља у селу Рановцу код Петровца на Млави. У пожаревачком крају радио је као учитељ и у Мајиловцу, Кобиљу, Рашанцу и опет у Мајиловцу, да би после учитељевања у још неким местима од 1935. године добио посао учитеља у Београду.[1] Први је добитник награде „Васа Пелагић“ од стране Педагошког друштва Србије. За време немачке окупације Јанковићева кућа је била склониште комуниста, зато је одведен у логор на Бањици, а одатле у кућу смрти у Матхаузену, где је дочекао ослобођење. После ослобођења радио је и живео у Београду.

Библиографска грађа рада, сређена је хронолошки, а у оквиру сваке године распоређена је по азбучном редоследу. Рад има 59 библиографских јединица, чији је опис урађен методом de visu по међународним стандардима за опис монографских публикација ISBD(M). Одредницу чини презиме и име аутора или наслов публикације. У подручју општих напомена наведени су подаци о ауторима и разрешења њихових псеудонима, као и библиографски подаци и подаци о адлигатима.

БИБЛИОГРАФИЈА
1914.

94(497.11)

1. БАРБИ, Анри, 1876-1935

Брегалница : српско-бугарски рат 1913 / Анри Барби ; с француског са пишчевим одобрењем. - Београд : Издавачка књижара С. Б. Цвијановића, 1914

(Београд : Штампарија Савића и комп.). - IV, 195 стр. ; 23 cm

Привезано уз: Од Скопља ка Битољу у рату с Турцима 1912. године / Ив. С. Павловић. - Београд : Штампарија Саве Раденковића и брата, 1925.

З 1048

1 Младен Владимировић, Пет векова писане речи, Пожаревац, 1965, стр. 139-140.

330

2. БАУЕР, Ото, 1881-1938

Скупоћа : један увод у економну политику социјалне демократије / Ото Бауер ; превео Душан Поповић. - Београд : Социјалистичка књижара, 1914. - 135 стр. ; 21 cm

Напомене и библиографске референце у белешкама уз текст.

З 1047

37

3. ВАГНЕР, Шарл

Кроз живот / Charles Wagner ; с француског превео Влад. Т. Спасојевић. - У Београду : Српска краљевска академија, 1914 (у Београду : Штампано у Државној штампарији Краљевине Србије). - 212 стр. ; 20 cm. - (Задужбина Димитрија Стаменковића / Српска краљевска академија ; књ. 8)

На предлисту: „Књижница држ. Николајевске жен. основне школе у Новом Саду“.

З 1046

91

4. ВАСОВИЋ, Радосав

Географија за средње школе. Део 3, Европа без Балканског полуострва : за III разред / написао Рад. Васовић. - 4. прерађено изд. - Београд : Књижара Рајковић и Ћуковић, 1914 (Београд : Нова штампарија Саве Раденковића и брата). - 121 стр. : илустр. ; 23 cm

З 1623

82.0

5. ЂОРЂЕВИЋ, Пера П.

Теорија књижевности : (стилистика, реторика, поетика) : за више разреде средњих школа у Краљевини Србији / Израдио П. П. Ђорђевић. - Најновије, потпуно, изд. - Београд : Књижара Геце Кона, 1914 (Београд : Нова Штампарија Пијемонт). - 171 стр. ; 23 cm

Кор. насл.

З 1630

821.161.1(082.2)

6. ЗВУЦИ руске лире / превео Р. Ј. Одавић. - [Београд] : Свесловенска књижарница М. Ј. Стефановића, 1914 (Београд : Државна штампарија Краљевине Србије). - XV, [1], 236 стр. ; 20 cm

З 1617

821.163.41-1

7. ИЛИЋ, Војислав Ј., млађи, 1877-1944

Крвави цветови : збирка патриотских и ратних песама / Војислав Ј. Илић Млађи. - Београд : Штампарија Штампе, 1914. - 87 стр. ; 16 cm

ЗА-II-479

94 (497.11)

8. ИЛУСТРОВАНА историја Балканског рата 1912-1913. Књ. 3 / прибрао и уредио Душан Славић. - Београд : Књижевни одбор, 1914 (Београд : „Савић и Комп.“). - 166 стр., [50] стр. с таблама : илустр. ; 24 cm

Библиографија: стр. [168].

З 1085

821.163.41-2

9. ЈОВАНОВИЋ, Војислав М., 1884-1968

Каријера / Војислав М. Јовановић. - Београд : Г. Кон, 1914 (Београд : Пијемонт). - VIII, 266 стр. ; 20 cm

Садржи и: Наш зет ; Наши очеви.

З 1642

321

10. ЈОВАНОВИЋ, Слободан, 1868-1958

Основи правне теорије о држави / од Слободана Јовановића. - 2. прерађено и проширено изд. - Београд : Г. Кон, 1914 (Београд : „ Доситеј Обрадовић “). - 321 стр. ; 27 cm

Регистар.

З 1633

352/354

11. ЈУГОСЛАВИЈА. Закони

Општински зборник / средио Гојко Никетић. - Београд : Г. Кон, 1914 (Београд : „С. Раденковић и брат“). - 367 стр. ; 15 cm

Из садржаја с насл. стр.: Закон о општинама ; Уредбе о општинским приходима.

З 1640

371

12. КЕЈ, Елен, 1849-1926

Млади нараштај / Елен Кеј ; превео Милорад Антоновић. - Београд : Издање Савића и комп., 1914 (Београд : Штампа „Савића и комп.“). - III, 118, [2] стр. са рекл. ; 20 cm

З 1618

1

13. КНЕЖЕВИЋ, Божидар

Мисли / Бож. Кнежевић. - 2. поправљено изд. - Београд : Издање Књижаре Лазара Марковића, 1914 (Београд : Правда). - 156 стр. ; 19 cm

З 1073

343.9

14. КОСТИЋ, Милан

Алкохол, криминалитет и право / написао Милан Костић. - Београд : Издавачка књижарница Геце Кона, 1914 (Београд : „Давидовић”). - 242 стр., [8] листова с таблама : граф. прикази ; 24 cm

Библиографија: стр. 233-242.

З 1638

1

15. МЕТЕРЛИНК, Морис, 1862-1949

О лепоти душе / М. Метерленк ; превод с француског. - Сарајево : И. Ђурђевић, 1914. - 30 стр. ; 19 cm

З 1076

821.163.42

16. МИЛИЧИЋ, Јосип-Сибе, 1886-1944

Песме / Јосип Миличић. – Дубровник : Ј. Тошовић, 1914 (Београд : Пијемонт). - 51 стр. ; 19 cm. - (Дубровачка библиотека ; књ. 1)

З 1615

51

17. МОЧНИК, Франц, 1814-1892

Геометрија за више разреде гимназије и реалке : са 230 слика у тексту / Мочник Франц, Спилман Јохан ; превео Стеван Давидовић. – 25. изд. - Београд : Државна штампарија Краљевине Србије, 1914. - VIII, 331 стр. : граф. прикази ; 23 cm

З 1075

37

18. ОКАНОВИЋ, Стеван М.

Почетна настава читања и писања / Стев. М.Окановић. - 3. изд. - Београд: Штампарија „Доситије Обрадовић”, 1914. - 55 стр. ; 21 cm

З 1074

94 (497.11)

19. ПАВЛОВИЋ, Иван С.

Грађа за историју српско-турског рата 1876-1878. године : страни извори / прикупио Иван С. Павловић. - Београд : Штампарија „Доситије Обрадовић”, 1914. - 47 стр. ; 24 cm

З 1631

821.163.41-2

20. ПАВЛОВИЋ, Павле Ст.

Српство у Београду : комад у 1 чину, с певањем / по француском П. Ст. Павловић ; музика од Ј. Маринковић и Б. Јоксимовића. - 2. изд. - Београд : [б.и.], 1914 (Београд : Штампарија „Доситије Обрадовић”). - 39 стр. : фотогр. ; 23 cm

З 1629

514

21. ПЕТРОНИЈЕВИЋ, Бранислав, 1875-1954

Лобачевски и Бољај : прилог вишој психологији / написао Бранислав

Петронијевић. - Загреб : Дионичка тискара, 1914. - Стр. [135]-149=15 ; 24 cm

Напомене и библиографске референце уз текст. - П. о.: Рад Југославенске академије знаности и умјетности ; књ. 203, 1914.

З 1645

37.016

22. ПОПОВИЋ, Павле

Француска граматика : за пети разред гимназије / од Павла Поповића. - 6. изд. - Београд : Књижарница Геце Кона, 1914 (Београд : Штампарија „Просвета" С. Хоровица). - [7], 46 стр. ; 22 cm

З 1635

37.016

23. ПОПОВИЋ, Павле, 1868-1939

Француска читанка : за пети разред гимназије / од Павла Поповића. - 6. изд. - Београд : Књижара Геце Кона, 1914 (Београд : Нова штампарија Саве Раденковића и брата). - XII, [1], 71 стр. ; 22 cm

З 1636

37

24. ПРОТИЋ, Љубомир М., 1866-1928

Педагошка питања / изложио Љуб. [Љубомир] М. Протић. - Београд : [б.и.], 1914. (Београд : Штампарија„Симеон Мироточиви"). - 174, [2] стр. ;

25 cm

З 1072

159.9

25. РИБО, Теодил, 1839-1916

Болести воље / Т. Рибо ; са француског превео Владимир С. Вемић. - 2. поправљено изд. - Београд : С. Б. Цвијановић, 1914 (Београд : „Доситије Обрадовић" : „Св. Сава"). - 159, [1] стр. ; 21 cm

З 1649

37

26. САЈДЕЛ, Роберт, 1850-1933

Школа будућности-школа рада : критика предавања Др. Кершенштајнера школског саветника из Минхена / Роберт Сајдел ; с немачког Срет. Томић. - [2. изд.]. - Београд : Милош Б. Јанковић, 1914 (Београд : Штампарија „Млада Србија"). - 48 стр. ; 21 cm. - (Библиотека „Будућност" ; св. 12)

ЗИ-II-90

821.163.41(091)

27. СКЕРЛИЋ, Јован, 1877-1914

Историја нове српске књижевности : (са 109 слика у тексту) / Јован Скерлић. - Потпуно и илустровано изд. - У Београду : Издавачка књижара С. Б. Цвијановића, 1914 (Београд : Штампано у Новој штампарији „ Давидовић"). - XIX, 526 стр. : илустр. ; 23 cm. - (Издање Задужбине И. М. Коларца ; 151)

Библиографија: стр. 489-506. - Хронолошки преглед: 509-515. - Регистар.

З 1634

347

28. СРБИЈА (до 1918). Закони

Законик о поступку судском у грађанским парницама са свима изменама и допунама и Закон о поступку стецишном са Законом о устројству првостепених и виших судова, Законом о судијама првостепених среских и виших судова, Законом о среским и градским судовима и Законом о постављању судија за ванпарнична (неспорна) дела и конвенцијама о узајамној помоћи у судским делима и о наслеђима, закљученим између Србије и Аустро-Угарске. - У Београду : Државна штампарија Краљевине Србије, 1914. - VIII, 320 стр. ; 20 cm

Регистар.

З 1619

347

29. СРБИЈА (до 1918). Закони

Уредба о уређењу судова и о судском поступку у присаједињеним областима Старе Србије : (обнародована у 40. броју „Српских Новина" 19. фебруара 1914. године). - Београд : Краљевска српска државна штампарија, 1914 (Београд : Државна штампарија Краљевине Србије). - 28 стр. ; 24 cm

З 1637

373.3/.4

30. СРБИЈА (1878-1918). Закони

Закон о народним школама. - Београд : Државна штампарија Краљевине Југославије, 1914. - 42 стр. ; 24 cm

З 1620, З 1627, З 1632

821.161.1-32

31. ТОЛСТОЈ, Лав Николајевич, 1828-1910

Корнеј Васиљев : приповетка / Лав Толстој. - Београд : Савремена библиотека, 1914 (Београд : „Симеон Мироточиви"). - 30 стр. : ауторова слика ; 19 cm. - (Савремена библиотека)

З 1621

94(497.11)

32. ТОМИЋ, Јаша, 1857-1922

Рат у Маћедонији и Старој Србији : 1913. године/ Јаша Томић. - У Новом Саду : Електрична штампарија Дра Светозара Милетића, 1914. - 190, [1] стр., [16] стр. с таблама : илустр. ; 22 cm

[Кор. ств. насл.: Рат у Маћедонији и Бугарској]

Привезано уз: Рат на Косову и Старој Србији : 1912. године / Јаша Томић. - У Новом Саду : Електрична штампарија Дра Светозара Милетића, 1913.

З 1647

94(497.11)

33. ТОМИЋ, Јаша, 1857-1922

Сеоба у Србију и чија да буде земља у ослобођеним српским крајевима? / Јаша Томић. - Београд : Г. Кон, 1914 ([Београд] : Пијемонт). - 65 стр. ; 20 cm

З 1066, З 1614

821.163.41-32

34. ТУНГУЗ Перовић, Радован, 1879-1944

С орловских кршева / Невесињски. - Београд : Геца Кон, 1914 (Београд : „Доситије Обрадовић"). - 273 стр. ; 20 cm

Право име аутора: Радован Тунгуз Перовић.

З 1065

821.161.1-32

35. ТУРГЕЊЕВ, Иван Сергејевич, 1818-1883

Степски Краљ Лир ; Бригадир ; Хамлет : приповетке / Иван Тургењев ; превео Владислав Каћански. - Београд : Савремена библиотека, 1914. - 171 стр. ; 19 cm. - (Савремена библиотека ; Коло 1; 5)

З 1616

327

36. ТУЦОВИЋ, Димитрије, 1881-1914

Србија и Арбанија : један прилог критици завојевачке политике српске буржоазије / Д. Туцовић. - Београд : Нова штампарија С. Раденковића и Брата, 1914 (Београд : Нова штампарија Саве Раденковића и Брата). - 118 стр. ; 21 cm

З 1622

821.163.41-94

37. ЋИПИКО, Иво, 1867-1923

Утисци из рата 1912. / Иво Ћипико. - Сарајево : И. Ђ. Ђурђевић, 1914. - 97 стр. ; 18 cm

Садржај с насл. стр.: Као олуја ; Први рањеници ; У возу ; На Кумановском бојишту ; У Скопљу ; На Косову

З 1064

821.111(73)-32

38. ХАРТ, Франсис Брет, 1836-1902

Тенкфул Бласам / Брет Харт. - Београд : Нова библиотека, 1914. - 94 стр. ; 15 cm. - (Нова библиотека. год. 1 ; год. 1 ; бр. 6)

Изв. ств. насл.: Thankful Blossom.

З 1063

1915.

613

39. БИСИЕР, М. Ф.

Народна хигијена / написао М. Ф. Бисиер. - У Београду : Дворска књижара М. Стајића, 1915 (Београд : С. Раденковић и брат). - II, 174 стр. ; 20 cm.

Упоредна насл. стр. на франц. језику. - Предговор / Ст. Вукчевић: стр. I
- II.

З 1648

53

40. МИХАИЛОВИЋ, Јеленко, 1869-1956

Експериментална физика : уџбеник израђен по програму за ниже разреде средњих школа : са 222 слике у тексту / израдио Јеленко Михаиловић. - 4. изд. - Београд : Г. Кон, 1915. - 169 стр. : илустр. ; 23 cm

З 1639

811.163.41

41. ПАВЛОВИЋ, Миливој, 1891-1974

Наша нација : језик и етничка синтеза / Миливој Павловић. - Ниш : Државна штампарија Краљевине Србије, 1915. - 30 стр. ; 21 cm. - (Савремена питања ; 10)

Напомене и библиографске референце уз текст.

З 1059

327

42. ТИПСАРЕВИЋ, Милорад

Криза међународне етике : покушај анализе немачке расе и грехова блока централних (германских) европских сила / од Милорада Типсаревића. - Београд : Издавачка књижара Е. Ајхштет-млађи, 1915 (Београд : Штампарија код „Просвете"). - 66 стр. ; 23 cm

З 1068

1916.

821.124

43. ЖЕПИЋ, Милан

Pregled grčke i rimske književnosti : od najstarijega vremena do propasti Zapadno-rimskoga carstva. Pregled rimske književnosti. B : za srednje i slične škole / sastavio Milan Žepić. - 2. izd. - Zagreb : Kr. Zemaljska vlada, 1916 (u Zagrebu : Kr. Zemaljska tiskara). - VIII, 77 str. ; 23 cm

З 1067

34

44. КРАЉЕВИНА Србија. Закони

Зборник уредаба за новоослобођене и присаједињене области. - Крф : Државна штампарија Краљ. Србије, 1916. - 278 стр. ; 16 cm

З 1646

821.163.42

45. НАЗОР, Владимир, 1876-1949

Medvjed Brundo : životinjski ep u 5 pjevanja / Vladimir Nazor. - 2. (dotjerano) izd. - Zagreb : B. Vodnik, 1916 (u Zagrebu : „Boranić i Rožmanić"). - 92 str. ; 21 cm. - (Odabrana djela za školu ; knj. 1)

Str. 5-22: Vladimir Nazor / Branko Vodnik. - Nepoznate riječi: str. 89-91.

З 1058

1917.

821.163.41-32

46. АТАНАЦКОВИЋ, Богобој, 1826-1858

Буњевка / Богобој Атанацковић. - Солун : В. Анђелковић, 1917 (Солун : Штампарија Влад. М. Анђелковића). - 31 стр. ; 18 cm. - (Мала библиотека ; св. 3)

З 1057

821.111-31

47. ГЛИН, Елинор, 1864-1943

Teodora : roman jedne mlade gospođe / engleski napisala Elinor Glyn ; [preveo Š. B.]. - Zagreb : Kr. zemaljska tiskara, 1917. - 165 str. ; 19 cm. - (Zabavna biblioteka. kolo 6 ; knj. 72)

З 693

821.163.41:398

48. ЛАЗАРИЦА или Бој на Косову : народна епопеја у 24 песме / из народних песама и њихових одломака саставио Ср. Ј. Стојковић. - Женева : Штампарија „Српског Курира", 1917. - XVI, 256 стр. ; 20 cm. - (Библиотека „Српског курира" ; књ. 2)

На спор. насл. стр.: Lazaritsa ou Le bataille de Kossovo. - Предговор:

стр. XI-XVI.

З 1070

821.163.42

49. НАЗОР, Владимир, 1876-1949

Pabirci : (1892.-1917.) / Vladimir Nazor. - U Zagrebu : B. Vodnik, 1917 ([Zagreb] : Kr. zemaljska tiskara). - 121 str. ; 21 cm

З 1082

821.111.09

50. НЕХАЈЕВ, Милутин Цихлар, 1880-1931

Studija o Hamletu / M. Nehajev. - Zagreb : Jug, 1917. - 108 str. ; 18 cm

Bilješke: str. 99-108.

З 1081

94(497.11)

51. ФЕРИ Пизани, Камиј Огист Анатол

Српска драма : октобар 1915 - март 1916. / Фери Пизани, ратни дописник ; превео с француског Никола П. Петровић. - Солун : Чеда Мирковић, 1917 (Солун : Штампарија Млада Србија Влад. М. Анђелковића). - 119 стр. ; 21 cm. - (Библиотека Српског Гласника)

Изв. ств. насл.: Le drame serbe, octobre 1915-mars 1916.

З 1578

1918.

821.163.41-992

52. АТАНАЦКОВИЋ, Богобој, 1826-1858

Путовање Богобоја Атанацковића : његов дневник из год. 1849 и 1850. - Нови Сад : С. Ф. Огњановић, 1918. - 61 стр. ; 14 cm. - (Огњановићева Универзална библиотека ; 5) Богобој Атанацковић: стр. 5-10.

З 1626

821.163.42

53. ДОМОВИЋ, Фрањо

Proljetni oblaci : pjesme / Franjo Domović. - Zagreb : Tiskom K. Rožmanića, 1918. - 31 str. ; 19 cm

З 1069

821.163.41.09

54. ЂУРИЋ, Милош, 1892-1967

Smrt majke Jugovića : književno-filozofijska studija / Miloš Gjurić. - Zagreb : Grič, 1918. - 152 str. ; 21 cm

З 1576

821.163.41-1

55. ИЛИЋ, Војислав Ј., 1860-1894

Песме / Војислав Ј. Илић. - Genève : Ј. Лазаревић : М. Илкић, 1918 (Женева : Штампарија Уједињења). - 30 стр. ; 19 cm. - (Народна библиотека ; св. 2)

Стр. 3-4: Војислав Ј. Илић / Урош Џонић.

З 1060

37.018

56. КЕЈ, Елен, 1849-1926

О васпитању дјетета у школи / Елен Кеј (Ellen Key) ; превео Урош Круљ. - Београд ; Сарајево : И. Ђ. Ђурђевић, 1918 (Сарајево : Земаљска штампарија). - 128 стр. ; 17 cm. - (Мала библиотека ; 208-210)

З 1641

821.133.1(493)

57. МЕТЕРЛИНК, Морис, 1862-1949

Плава птица : феерија у 6 чинова и 12 слика / М. Метерлинк ; превео с Француског М. Видаковић. - У Сарајеву: И. Ђ. Ђурђевић, 1918. - 163 стр. ; 16 cm. - (Мала библиотека ; 193-5)

Према предговору овај превод је раније објављен у „Српској ријечи" 1912. - Стр. 3-12: Предговор / Н. Вид. [Никола Видаковић]. - Prevod dela : L' Oiseu bleu / Maurice Maeterlinck. - Напомене и библиографске референце уз текст.

З 1625

821.133.1-2

58. РОСТАН, Едмон, 1868-1918

Сирано де Бержерак : херојска комедија у пет чинова у стиховима / написао Едмон Ростан ; превео Љуб. А. Дабић. - Солун : Штампарија „Велика Србија", 1918. - 166 стр. ; 21 cm

Изв. ств. насл.: Cyrano de Bergerac.

З 1084

340

59. ТАЈНА превратна организација : извештај са претреса у Војном суду за официре у Солуну : по белешкама вођеним на самом претресу. - Солун : Штампарија „Велика Србија", 1918 (Солун : „Велика Србија"). - 638 стр. ; 23 cm

З 1088

THE FONDS OF THE BOOKS PRINTED DURING THE FIRST WORLD WAR, KEPT IN ILIJA M. PETROVIĆ PUBLIC LIBRARY IN POŽAREVAC

Abstract: In the years that mark the anniversary of The Great War (1914-1918), many cultural institutions have studied various social, cultural, political, and ideological circumstances that ruled in Europe at the time. This work thematically refers to the editions of monographic publications created during the First World War, which belong to the collections of the National Library „Ilija M. Petrović" in Požarevac. This extremely important material testifies that the publishing industry was immensely active during that difficult period of time. The value of this work is also reflected in the fact that it is an essential addition to the study of this historical period, both for the researchers and the general public.

Key words: The First World War 1914-1918, National Library „Ilija M. Petrović" Požarevac, publishing, bibliography

из рада архива

iz rada arhiva

from the archives of

from the archives of

iz rada arhiva

из рада архива

Др Јасмина Николић[1]
Историјски архив Пожаревац
Република Србија

АВАНТУРА У АРХИВУ – СЛИКОВНИЦА И БОЈАНКА – ПРОЈЕКАТ ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА ПОЖАРЕВАЦ, 2017-2018 –

Кроз пројекат „Авантура у Архиву – сликовница и бојанка“ Историјски архив Пожаревац је у сарадњи са Предшколском установом „Љубица Вребалов“, вршио едукацију деце предшколског узраста (5-7 година), о значају архивских докумената за историју града и традицију и културу српског народа, кроз бројне васпитно-образовне активности - радионице, предавања, тематске изложбе, презентације, игрице.

Пројекат „Авантура у Архиву“ започет још 2017. године, под покровитељством Града Пожаревца, проистекао је из стално тенденције стицања нове публике, а на иницијативу директорке Историјског архива Пожаревац др Јасмине Николић, ауторке пројекта, започета је интензивна сарадња са вртићима. Осмишљена као посета изложби, прилика да се завири у фондове и збирке, припремљене архивске фотографије и небројено архивско благо, резултирало је интересовањем деце за Архив.

Добро и атрактивно осмишљен пројекат је окупио више од сто малишана из вртића „Лептирић“ и „Пчелица“ Предшколске установе „Љубица Вребалов“. Пројекат је реализован према претходно усвојеним смерницама током консултација чланова тима из Архива и Вртића, а представљен је на Међународној архивској конференцији ICARUS на Универзитету „Federico I“ у Напуљу (Италија) 26. септембра 2018, Стручној конференцији васпитача Републике Србије на Тари јуна 2018, а потом и у Министарству културе и информисања Републике Србије 26. децембра 2018. и Граду Пожаревцу 15. маја 2019.

Насловнице Сликовнице *и* Бојанке *„Авантура у Архиву“*

Наша замисао је била да се деца вртића заинтересују и укључе у овај истраживачки подухват и да оно што је апстрактно и непознато (као појмови историја, архив, историјска грађа...) постане деци блиско и познато путем властитог доживљаја. Желећи да избегнемо стереотипе који постоје о архивима, трудили смо се да током дечијих посета Архиву покажемо све аспекте рада Архива на динамичан начин. Заједничко промишљање у тиму, сагледавање ресурса и уважавање реалности, довело нас је до тзв. ,,адаптирања” прошлости. Са друге стране, циљ је био и преношење знања о начину, важности и могућностима да деца направе сопствени архив фотографија, дечијих цртежа, књига, сликовница, видео и аудио материјала, бојанки и сл, уз помоћ родитеља и васпитача. Кроз концепт прилагођен искуствима данашње деце, настојећи да сачувамо културни идентитет наше заједнице, кроз дијалог и размену са архивистима, у току ових активности и осмишљених тематских и ликовних радионица, деца су се нашла у улогама Истраживача, Уметника и Заштитника, градећи тако своје културно биће – човека који види свет као нешто лепо, са жељом да то лепо и сачува.

1 Ауторка је идејни аутор и руководилац пројекта „Авантура у Архиву – сликовница и бојанка“.

Предшколци из вртића „Пчелица“ у Историјском архиву Пожаревац, 12. април 2018.

У вртићима „Лептирић“ и „Пчелица“ реализоване су, такође, ликовне радионице - деца су цртала зграде, аутомобиле, играла се игре времеплова. Гостовали су Учитељ, Обућар, Кројач, Грнчар – сви они су деци приказали како изгледа њихов занат, са којим средствима раде... после чега су се деца опробала као ученици, модели за кројење, модни креатори, сликари, вајари и изражавала су своје утиске о приказаним занимањима. Деца су направила сопствене личне архиве у вртићу.

У завршници пројекта, креирана је заједничка сликовница и бојанка „Авантура у Архиву“, које су замишљене као продукт дечијег виђења чувања културног наслеђа и историјске грађе - кроз причу о Архиву и културно-историјском наслеђу Града, предшколце воде њихови другари Љубица и Милош.

Предшколци на радионицама у вртићу „Пчелица“, 2018.

ЈЕДНОГ ДАНА,
ЉУБИЦА И МИЛОШ
СУ СА СВОЈИМ ДРУГАРИМА И
ВАСПИТАЧИЦАМА ОТИШЛИ У
ИСТОРИЈСКИ АРХИВ
ПОЖАРЕВАЦ
ИСТОРИЈСКИ
АРХИВ
ПОЖАРЕВАЦ

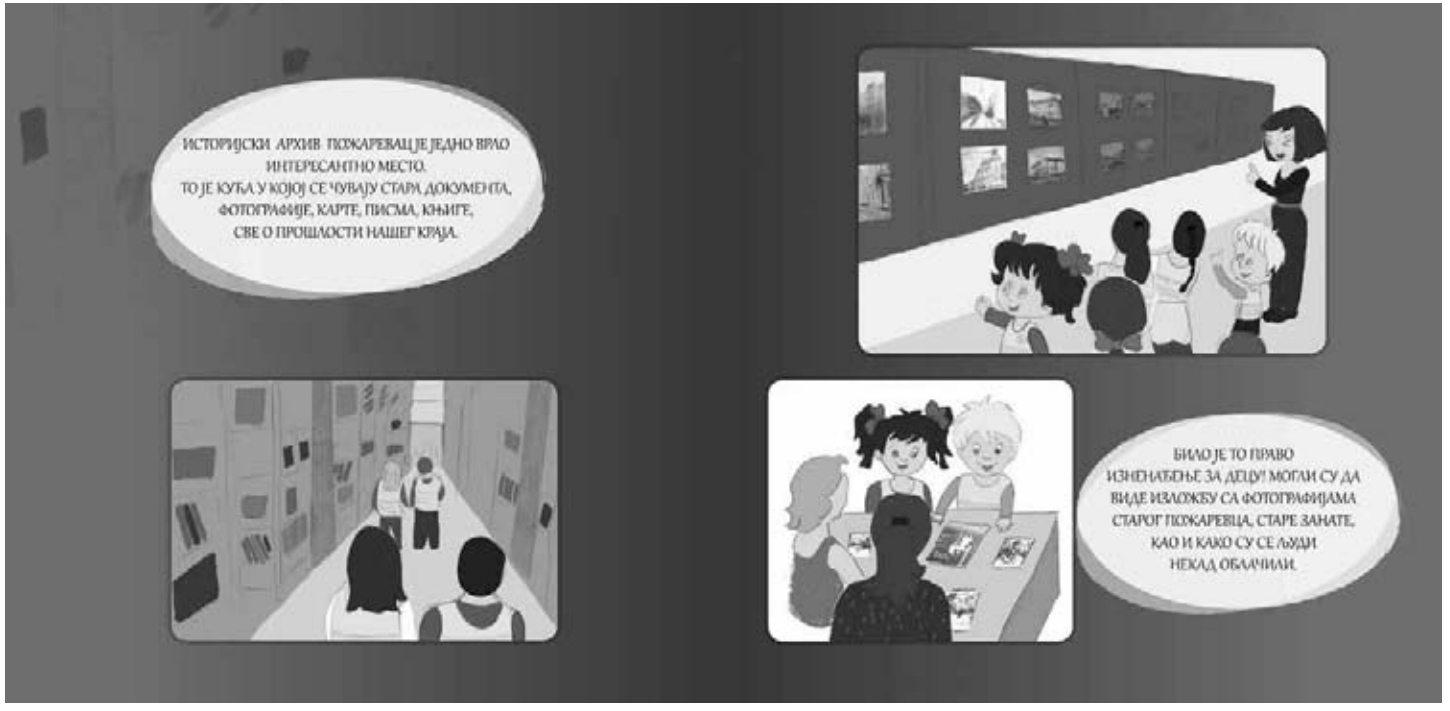
ИСТОРИЈСКИ АРХИВ ПОЖАРЕВАЦ ЈЕ ЈЕДНО ВРЛО
ИНТЕРЕСАНТНО МЕСТО.
ТО ЈЕ КУЋА У КОЈОЈ СЕ ЧУВАЈУ СТАРИ ДОКУМЕНТА,
ФОТОГРАФИЈЕ, КАРТЕ, ПИСМА, КЊИГЕ,
СВЕ О ПРОШЛОСТИ НАШЕГ КРАЈА.
БИЛО ЈЕ ТО ПРАВО
ИЗНЕНАЂЕЊЕ ЗА ДЕЦУ! МОГЛИ СУ ДА
ВИДЕ ИЗЛОЖБУ СА ФОТОГРАФИЈАМА
СТАРОГ ПОЖАРЕВЦА, СТАРЕ ЗАНАТЕ,
КАО И КАКО СУ СЕ ЉУДИ
НЕКАД ОБЛАЧИЛИ.

Из сликовнице „Авантура у Архиву“

Сигурни смо да овакав начин презентације онога што Архив као установа заштите јесте, доприноси широј промоцији културе и културног наслеђа, пре свега архивске грађе. Такође, ово је суптилан начин за неговање припадности заједници, учење о завичајној историји и богаћење сазнања о културној прошлости нашег краја.

Реализацијом овог пројекта едукације деце најмлађег узраста и публиковањем едукативног материјала – сликовнице и бојанке, обезбеђена је континуирана вишегодишња динамична едукација деце о значају Архива и докумената за историју и културу. Са друге стране, дат је допринос очувању архивске грађе као културног наслеђа, допринос унапређењу делатности заштите архивске грађе и развијања свести и преношење знања о значају историјских докумената код деце, чиме је на најбољи начин остварена васпитно-образовна функција Историјског архива Пожаревац.

Фотографије у чланку: Историјски архив Пожаревац и Предшколска установа „Љубица Вребалов“ Пожаревац.

Др Јасмина Николић[1]
Др Драгана Милорадовић[2]
Историјски архив Пожаревац
Република Србија

ПОТПИСИВАЊЕ МЕМОРАНДУМА О САРАДЊИ ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА ПОЖАРЕВАЦ И ДРЖАВНОГ АРХИВА РЕПУБЛИКЕ СЕВЕРНЕ МАКЕДОНИЈЕ И ГОСТОВАЊЕ ИЗЛОЖБЕ „ФИЛМОВИ КОЈЕ СМО ВОЛЕЛИ 1947-1980“ ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА ПОЖАРЕВАЦ У СКОПЉУ, 3. ЈУН 2019.

Међународне конференције резултирају правим и квалитетним исходима контаката и договора учесника. Управо учествујући на Међународној конференцији Историјског архива Пожаревац „Архиви у трећем миленијуму – вечна исходишта историје“, организованој 13. и 14. јуна 2018. године у Пожаревцу, Државни архив Републике Северне Македоније био је присутан са својом трочланом делегацијом.[3] Том приликом, започели су договори о успостављању ближе сарадње две установе – Државног архива Републике Северне Македоније и Историјског архива Пожаревац.

На основу прелиминарних договора уследио је позив Државног архива Републике Северне Македоније за потписивање Меморандума о сарадњи,[4] као и позив за гостовање изложбе Историјског архива Пожаревац као једног од сегмената сарадње предвиђених Меморандумом.

Историјски архив Пожаревац одлучио је да прво гостовање у Скопљу буде изложбом која је својом темом јединствена спона за све земље некадашње Југославије – „Филмови које смо волели 1947 – 1980.“

У Државном архиву Републике Северне Македоније у Скопљу, у присуству амбасадорке Републике Србије у Републици Северној Македонији Њ.Е. Душанке Дивјак Томић и делегације Града Пожаревца у саставу: председник Скупштине Града Пожаревца Бојан Илић, помоћник градоначелника Града Пожаревца за друштвене делатности Ненад Петровић, већник за културу и невладине организације Градског већа Града Пожаревца Дејан Крстић и архивски саветник Историјског архива Пожаревац др Драгана Милорадовић, 3. јуна 2019. године у 10.00 часова, потписан је Меморандум о сарадњи Државног архива Републике Северне Македоније – Одељења у Скопљу и Историјског архива Пожаревац/Република Србија. Меморандум о сарадњи потписали су директор Државног архива Републике Северне Македоније Кирил Петров и директорка Историјског архива Пожаревац др Јасмина Николић.

Имајући у виду заједнички научни и стручни интерес, уверени да успостављање односа сталне стручне сарадње и размене представља изазов и обогаћује професионалне активности у области архивистике, уверени да је унапређење међународне сарадње у области

1 Ауторка је доктор етнологије и антропологије, архивски саветник и директорка Историјског архива Пожаревац; емаил: info@arhivpozarevac.org.rs

2 Ауторка је доктор етнологије и антропологије, архивски саветник; емаил: draganamiloradovic@arhivpozarevac.org.rs, ddraganamiloradovic@yahoo.com

3 Државни архив Републике Северне Македоније био је присутан 2018. године на Међународној конференцији Историјског архива Пожаревац „Архиви у трећем миленијуму – вечна исходишта историје“, преко делегације у саставу: Кирил Петров, директор, Светлана Успрцова и Дмитар Богески. Учествовали су својим рефератима у самом раду конференције.

4 Д.А.Р.С.М. (бр. 22-736/1 од 22.02.2019), односно Историјски архив Пожаревац (бр. 313/1 од 25.02.2019).

Потписивање Меморандума о сарадњи Историјског архива Пожаревац и Државног архива Републике Северне Македоније, Скопље, 3. јун 2019.

архивистике један од темељних елемената за осигурање адекватне заштите архивске грађе као културног добра, закључен Меморандум о сарадњи Историјског архива Пожаревац и Државног архива Републике Северне Македоније – Одељење у Скопљу има за циљ спровођење заједничких тежњи за унапређење сарадње у области архивске науке и струке, научноистраживачког рада и успостављање и унапређење различитих облика сарадње између страна потписница.

Након размене архивских публикација између два Архива, директор Државног архива Републике Северне Македоније Кирил Петров са својим сарадницима повео је делегацију из Републике Србије у обилазак и разгледање сталне изложбене поставке и архивских депоа Државног архива Републике Северне Македоније.

После потписивања Меморандума о сарадњи и обиласка Државног архива Републике Северне Македоније, уследила је свечаност отварања изложбе филмских плаката и рекламног филмског материјала Историјског архива Пожаревац.

Наиме, у галерији Кинотеке Републике Северне Македоније у Скопљу (Република Северна Македонија), у присуству амбасадора Републике Србије у Републици Северној Македонији Њ.Е. Душанке Дивјак Томић, аташеа за културу, образовање, науку и спорт амбасаде Руске Федерације у Републици Северној Македонији Михаила Крапива, представника државних институција Републике Северне Македоније, делегације Града Пожаревца/Република Србија (председника Скупштине Града Пожаревца Бојана Илића, помоћника градоначелника Града Пожаревца Ненада Петровића, градског

Српска делегација на свечаности отварања изложбе Историјског архива Пожаревац „Филмови које смо волели 1947-1980“, у Кинотеци Републике Северне Македоније, Скопље, 3. јун 2019.

већника за културу и невладине организације Дејана Крстића, директорке Историјског архива Пожаревац др Јасмине Николић и архивског саветника и коауторке изложбе др Драгане Милорадовић), представника Кинотеке Хрватског Државног Архива у Загребу/ Република Хрватска, македонских редитеља и глумаца, у подне 3. јуна 2019, отворена је изложба „Филмови које смо волели, 1947-1980”, аутора директорке др Јасмине Николић, др Драгане Милорадовић и Горана Митића из Историјског архива Пожаревац у Републици Србији.

Поставка је обогаћена филмским постерима македонске кинематографије (1947-1991) и предметима из фундуса Кинотеке Републике Северне Македоније.

На свечаности отварања изложбе аудиторијуму су се обратили амбасадорка Републике Србије у Републици Северној Македонији Њ.Е. Душанка Дивјак Томић, председник Скупштине Града Пожаревца Бојан Илић, директор Кинотеке Републике Северне Македоније Владимир Ангелов и директорка Историјског архива Пожаревац др Јасмина Николић. Изложбу је отворио директор Државног архива Републике Северне Македоније Кирил Петров.

Данко Чеврески, глумац, обратио се присутнима током свечаности отварања изложбе, евоцирајући време снимања филма „Атентат у Сарајеву“ Вељка Булајића, а чији се постер налази у оквиру изложбе „Филмови које смо волели 1947-1980“. Један од првих посетилаца изложбе пожаревачког Архива у Скопљу био је и Рајко Грлић, режисер.

Програм отварања изложбе оплемењен је пројекцијом петоминутног филмског записа са Пулског филмског фестивала из 1957. године и виртуелном презен-

тацијом изложбених филмских постера и инсерата из филмова из периода од 1947. до 1980. године коју је приредио Историјски архив Пожаревац. Изложба је била отворена за посетиоце до 17. јуна 2019. Организатор је за потребе овог гостовања изложбе Историјског архива Пожаревац у Скопљу публиковао постер, изложбене легенде на македонском језику и позивницу.

Постер изложбе „Филмови које смо волели 1947-1980" за гостовање у Скопљу/Република Северна Македонија, 3 – 30. јун 2019.

Корист од реализације наведених активности директорке Историјског архива Пожаревац и архивског саветника из Историјског архива Пожаревац, изузетна је у погледу размене искустава са представницима Државног архива Републике Северне Македоније на пољу архивистике, садржаја и начина чувања архивских фондова, као и у погледу начина презентовања резултата рада и пројеката широј европској јавности. Такође, размењене су и корисне информације са представницима Архива у погледу начина израде базе података.

Услед заинтересованости Државног архива Републике Северне Македоније и Историјског архива Пожаревац за даљу сарадњу и у наредном периоду било би препоручљиво подржати учешће Историјског архива Пожаревац на будућим активностима у организацији Државног архива Републике Северне Македоније у Скопљу.

О овим културним догађајима, обе установе поставиле су вести на својим званичним сајтовима које, уз приложене фотографије, дају и слику професионалности при потписивању Меморандума о сарадњи и атмосфери присности при отварању изложбе „Филмови које смо волели 1947-1980", оплемењену постерима и предметима посвећеним македонском филму у периоду од 1947. до 1991. године, као сегмента заједничке прошлости којом се оба народа посебно поносе.

Културна мисија Историјског архива Пожаревац успостављање професионалних контаката са другим установама културе, како у Републици Србији тако и у окружењу, доприноси размени искустава, продубљивању стручне сарадње, а преко културног контекста ствара нови утисак о Србији, њеним грађанима и укупној слици Републике Србије.

Сматрамо да је гостовање изложбе „Филмови које смо волели 1947-1980" (која је овом приликом постављена 14-ти пут и први пут ван граница Републике Србије),[5] умногоме допринело приближавању не само два архива, већ је значајно на националном нивоу.

Фотографије у тексту: Историјски архив Пожаревац

5 О претходним поставкама изложбе „Филмови које смо волели 1947-1980" детаљно је писано у: др Јасмина Николић, др Драгана Милорадовић, *„Историјски архив Пожаревац свом Граду и Отаџбини... РЕТРОСПЕКТИВА - изложбе и издања 2003-2018."*, Изложбени каталози, каталог 26, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2018, стр. 62-69; М. Степановић, *Филмска магија кроз изложбе „Биоскоп 194 –1945" и „Филмови које смо волели 1947–1980"*, у: национални научни часопис „Записи - Годишњак Историјског архива Пожаревац", година III, бр. 3, Пожаревац, 2014, стр. 223-233.

Др Јасмина Николић
Др Драгана Милорадовић
Историјски архив Пожаревац

Др Маријана Мраовић
Војни архив Министарства одбране Републике Србије
Република Србија

ИЗЛОЖБА „СРБИЈА У ВЕЛИКОМ РАТУ, 1914-1918“ Историјског архива Пожаревац, Војног архива и Војног музеја Министарства одбране Републике Србије, у Културном центру Србије у Паризу / Република Француска, 21. септембар – 19. октобар 2019.

Поводом обележавања сто година од Версајске мировне конференције, у Културном центру Србије у Паризу / Република Француска, од 21. септембра до 19. октобра 2019. године, била је постављена изложба «Србија у Великом рату 1914-1918» која је реализована у сарадњи Историјског архива Пожаревац, Војног архива Института за стратегијска истраживања Универзитета одбране Министарства одбране Републике Србије и Војног музеја Управа за традицију, стандард и ветеране Сектора за људске ресурсе Министарства одбране Републике Србије.

Поставку изложбе у Културном центру Србије у Паризу омогућило је Министарство културе и информисања Републике Србије.

Изложбу је отворила трећи секретар Амбасаде Републике Србије у Републици Француској Марија Несторовић, вд. директорка Културног центра Србије у Паризу, а велико интересовање иностране јавности само је једна од потврда посебног значаја ове изузетно садржајне и оригиналне изложбене поставке архивских докумената и музеалија.

Постер изложбе «Србија у Великом рату 1914-1918», Културни центар Србије у Паризу, 21.септембар-19.октобар 2019.

Организација и реализација поставке и свечаног отварања изложбе Историјског архива Пожаревац, Војног архива и Војног музеја Министарства одбране Републике Србије „Србија у Великом рату, 1914-1918“, у Културном центру Србије у Паризу била је са следећим циљевима:

1) Улога Србије у Првом светском рату и њен допринос победи савезника над Централним силама била је од изузетне важности у датим историјским околностима о чему сведоче сразмере страдања српског народа и војске током читавог периода трајања Првог светског рата.
2) Изложба „Србија у Великом рату, 1914-1918“ је од посебног значаја за Град Пожаревац, Браничевски управни округ, Министарство одбране и Републику Србију, с обзиром да Историјски архив Пожаревац, Војни архив и Војни музеј поседују драгоцену архивску грађу, фотографије и музеалије у вези са поменутом темом, која сведочи о улози и размерама страдања српског народа и војске у наведеном периоду.
3) Презентовање европској и светској јавности докумената, фотографија и музеалија (као дела богате националне и културно-историјске баштине) које сведоче о кључним моментима српске војне историје и о улози Краљевине Србије у Првом светском рату.
4) Изричито поштујући историјски научни метод, са упориштем у архивским документима, Историјски архив Пожаревац, Војни архив и Војни музеј, имали су задатак да афирмацијом историјских докумената и фотографија о Србији и времену Првог светског рата, као и научних резултата историографије, скрену пажњу на погубни утицај политичке ревизије историје.
5) Репрезентативна изложба „Србија у Великом рату, 1914-1918“ са истоименим документарним филмом је програм којим се повећава углед Републике Србије у иностранству и омогућава развој српско-француске културне и војне сарадње са иностраним хомологним институцијама.
6) Успостављање контаката и сарадње са сродним или сличним институцијама из Републике Француске, размена информација и потписивање меморандума или протокола о сарадњи у области архивистике и архивске делатности, музеологије и музеолошке делатности у циљу подизања угледа Републике Србије, Министарства одбране, Министарства културе и информисања, Града Пожаревца и самих институција/учесница пројекта.
7) Изложба „Србија у Великом рату, 1914-1918“ је организована поводом обележавања сто година од Версајске мировне конференције.

Српска цивилно-војна делегација (организатори и учесници) „Србија у Великом рату 1914-1918“, у Културном центру Србије у Паризу, 21.9.2019.

Изложбена поставка „Србија у Великом рату 1914–1918" кроз архивска документа, фотографије, разгледнице, карте, скице, табеларне прегледе, новинске чланке, као и музејске експонате (пуковске заставе, униформе, сабље, медаље и споменице), управо је понудила истиниту причу о ратним дешавањима у Србији у Првом светском рату. Презентованим документарним материјалом из Војног архива, Историјског архива Пожаревац, Програмског архива Радио Телевизије Србије и Војног музеја, изложбом су приказане следеће теме: почетак Првог светског рата и операције Српске војске у 1914. години, Србија и њена војска у ратној 1915, савезници и Србија 1914–1916, рехабилитација и реорганизација Војске Краљевине Србије на Крфу, савезничке санитетске мисије и лечење Српске војске, Српска војска на Солунском фронту 1916–1917, хероине и добровољци у Српској војсци и њихов долазак на Солунски фронт, пробој Солунског фронта и ослобођење Србије 1918. и губици Српске војске у Првом светском рату, као и подцелина «Браничево у Великом рату».

На свечаности отварања изложбе у Културном центру Србије у Паризу 21. септембра 2019, у име институција које су организовале и приредиле изложбу, каталог и пратећи промотивни материјал на француском језику, француској јавности обратили су се директорка Историјског архива Пожаревац и руководилац овог пројекта др Јасмина Николић и директор Војног архива Министарства одбране Републике Србије капетан бојног брода Горан Петровић.

Приликом свечаног отварања директорка Историјског архива Пожаревац др Јасмина Николић је подсетила на то да је «Краљевина Србија у Првом светском рату била активан чинилац међународних односа, како у ратним дејствима, тако и кроз широко дипломатско ангажовање и контакте са савезничким силама. Сарадња са Француском, Великом Британијом и Русијом била је интензивна и без њихове материјалне и моралне подршке није било могуће замислити тако упорну одбрану Србије. Из Русије, Велике Британије и Француске у Србију су и на Солунски фронт стизали војници, оружје, храна, новац и медицинске мисије. Велики допринос успеху Српске војске дали су Французи. Блискост на линијама фронта исковала је ратно српско-француско другарство, које се посебно ценило. Од времена дочека Српске војске на албанској обали па до краја рата Српска војска је развила посебан однос према француској војсци и Французима. Спасавање Српске војске на албанским обалама, евакуација, слање у болнице, одевање и опремање српских војника, подршка на Солунском фронту, допринели су позитивном утиску о Француској, Французима и њиховој војсци.»

Др Јасмина Николић, директорка Историјског архива Пожаревац и руководилац пројекта, на отварању изложбе «Србија у Великом рату», у Културном центру Србије у Паризу, 21.9.2019.

У даљем обраћању др Јасмина Николић је указала на чињеницу да је «Краљевина Србија била једина балканска држава која је од почетка до краја рата била поуздан савезник Антанте и тиме допринела њеној ратној победи, што је наглашено и на Мировној конференцији у Версају. Према извештајима делегације Краљевине СХС на мировној конференцији у Версају 1919. године, она је од балканских ратова до

краја Великог рата имала 1.900.000 жртава, односно око 60% укупног становништва. Из Првог светског рата Србија је изашла као осиромашена, обезљуђена, привредно експлоатисана земља, али као победник».

На крају свог обраћања, уз изражавање захвалности Граду Пожаревцу и Министарству културе и информисања Републике Србије на подршци током реализације овог капиталног пројекта, директорка пожаревачког Архива је нагласила да је «изложба „Србија у Великом рату 1914–1918" споменик који хода, говори и објашњава узвишени смисао живота који је за српске јунаке и хероје прекратко трајао. Она је велики допринос култури памћења, сећања и трајања».

Након музичке нумере „Креће се лађа француска", у извођењу професора хармонике и саксофона М. Ђорђевића у оквиру уметничког дела програма отварања изложбе, обратио се директор Војног архива Министарства одбране Републике Србије капетан бојног брода Горан Петровић, који је истакао да је "мало малих народа својим жртвовањем уписано великим словима у светску историју. И својим ратоводством, увек одрамбеним. Зато овом изложбом подсећамо на значајне личности, одсудне битке, велике губитке и велике победе". Нагласио је да српски војници, који су на својим плећима изнели те пресудне историјске тренутке и који су током година Првог светског рата исписивали најсветије и најсветлије странице српске војне историје, не смеју бити заборављени. "Треба имати у виду да је Краљевина Србија дала потпуни допринос ратним напорима савезника и не треба да чуде, збуњују или звуче претерано речи страних сведока српског страдања који су писали да је у Србији скоро сваки Србин војник", рекао је капетан бојног брода Петровић, истичући да се „изложбом „Србија у Великом рату 1914-1918" у Културном центру Србије у Паризу, подсећамо заједничке историје током које су се француски и српски војници препознавали као „браћа по оружју" и „браћа по идеалима", а пре свега по љубави према слободи".

Отварању изложбе „Србија у Великом рату 1914–1918" у Паризу, која је изазвала велико интересовање јавности, присуствовале су високе војне званице - корпусни генерал Бернар Барера - начелник Штаба копне-

Капетан бојног брода Горан Петровић, директор Војног архива на отварању изложбе «Србија у Великом рату 1914-1918», у Културном центру Србије у Паризу, 21.9.2019.

не војске оружаних снага Републике Француске, затим изасланик одбране руске морнарице капетан бојног брода Владимир Минкевич, са супругом, изасланик одбране Сједињених Америчких Држава пуковник Ален Пепер, са супругом, изасланик одбране Канаде пуковник Пјер Аше, са супругом, изасланик одбране Министарства одбране Републике Србије у Паризу пуковник Мирослав Николић, са супругом, представница Канцеларије бораца жртава Министарства војске Француске Малика Булаис, шеф Кабинета заменика градоначелнице Париза Микаел Верите. Међу гостима били су и председници Удружења „Унија Срба" и „Свесловенска заједница Срба" у Француској, као и

Генерал Бернар Барера, изасланик пуковник Владимир Минкевич, изасланик пуковник Мирослав Николић и Малика Булаис, на отварању изложбе „Србија у Великом рату 1914-1918“ у Културном центру Србије у Паризу, 21.9.2019.

Марија Несторовић, вд. директорка Културног центра Србије у Паризу отвара изложбу „Србија у Великом рату 1914-1918“, Париз, 21.9.2019.

француски грађани и представници медија. Кроз изложбу су водиле ауторке др Драгана Милорадовић и др Маријана Мраовић.

О отварању изложбе „Србија у Великом рату 1914-1918“ у Културном центру Србије у Паризу и учешћу српске цивилно-војне делегације, сви национални и регионални електронски и штампани медији објавили су истог дана вест са информацијама и фотографијама.

Иначе, овом приликом је за чланове српске цивилно-војне делегације у саставу: др Јасмина Николић, др Маријана Мраовић, др Драгана Милорадовић, пуковник Мирослав Николић, капетан бојног брода Горан Петровић и потпуковник Градимир Матић, организована званична посета Војном музеју Француске. Кроз изложбену поставку о Наполеону Бонапарти провео их је директор овог Музеја генерал Alexandre d' Andoque de Seriege. Након тога је српске представнике примио у свом кабинету, где су вођени разговори о даљим начинима сарадње, размењени су контакти и публикације и договорено је да се даља сарадња настави преко државних органа и институција две државе.

Генерал Alexandre d' Andoque de Seriege са члановима српске цивилно-војне делегације, кабинет генералног директора Војног музеја Француске, Париз, 20.9.2019.

Изложба „Србија у Великом рату 1914-1918“ у Културном центру Србије у Паризу била је отворена за посетиоце до 19. октобра 2019. године. Поред појединачних посета изложби (36 лица на дневном нивоу), била је организована и колективна посета изложби студената са Сорбоне у пратњи професора, 9. октобра 2019. За њих је била уприличена и пројекција истоименог документарног филма у продукцији Историјског архива Пожаревац и Војног архива.

За потребе гостовања изложбе «Србија у Великом рату 1914-1918» у Културном центру Србије у Паризу, дизајнирани су и штампани материјали на француском и српском језику.[1]

Визуелно атрактивна, сазнајно богата и документарно утемељена, изложба «Србија у Великом рату 1914-1918» Историјског архива Пожаревац, Војног архива и Војног музеја Министарства одбране Републике Србије, представља квалитативни помак у спознаји Првог светског рата и допринела је повећању угледа Републике Србије у иностранству.

Фотографије у тексту: Културни центар Србије у Паризу

1 Каталог изложбе у боји (обима 72 стране) и рекламно-пропагандни флајер изложбе у боји, у Медија центру «Одбрана» и Војној штампарији Министарства одбране Републике Србије у Београду, са једне, а са друге стране и 330 изложбених легенди и 20 наслова изложбених тематских целина на форекс плочама, постери изложбе, банер-цирада изложбе за зграду Културног центра Србије у Паризу (димензије 4м x 2м), ПВЦ фолија/зид (димензије 3м x 1,5м) и постер/синеопсис истоименог документарног филма, у Историјском архиву Пожаревац а под покровитељством Министарства културе и информисања Републике Србије.

Др Јасмина Николић
Др Драгана Милорадовић
Наташа Милошевић Дулић
Историјски архив Пожаревац
Република Србија

„МИЛЕНИЈАЛЦИ“ У АРХИВУ – СНИМАЊЕ ВИДЕО-КЛИПОВА КОРИШЋЕЊЕМ АРХИВСКЕ ГРАЂЕ И АРХИВА” -Пројекат Историјског архива Пожаревац „Авантура у Архиву 2“-

Већ годинама уназад Историјски архив Пожаревац поклања посебну пажњу раду са децом – најмлађима у предшколском узрасту (5-7 година), ученицима нижих разреда основних школа (7 до 10 година), ученицима старијих разреда основних школа (11 до 15 година). Овај рад се спроводи у циљу остваривања васпитно-образовне функције, отварања Архива према јавности, едукације деце школског узраста и подизању свести о значају архивске грађе као културног наслеђа.

Рад на што већој отворености Архива за шири круг грађана, а пре свега школску омладину, започет је 2013. године организацијом манифестације “Дан отворених врата архива”. Ова манифестација се одржавала од 2013. до 2017. године поводом обележавања Међународног дана архива (9. јуна). Циљ манифестације био је да се што шири круг грађанства, а пре свега деца школског узраста, упознају са чињеницом постојања архива као установе, његовом делатношћу, резултатима рада, али и да деца непосредно виде пожутела документа, рукописе и књиге, старе фотографије и дневнике из својих школа.

Пројекат са најмлађима из вртића назвали смо “Авантура у Архиву – сликовница и бојанка”[1]. Током 2018. године Историјски архив Пожаревац је реализовао радионице са најмлађима из пожаревачких вртића „Лептирић“ и „Пчелица“. Резултат радионица је штампана сликовница и бојанка у чијем стварању су активно учествовали предшколци из ова два вртића са својим васпитачима и архивисти Историјског архива Пожаревац.

Данас представљамо нови ниво рада - наставак васпитно–образовне делатности у виду организације радионица намењених ученицима основних и средњих школа са едукативним садржајем. Радећи са основцима желимо да постигнемо зацртане циљеве попут:

- креирамо посебан едукационо-дидактички рад са децом, посебно са најмлађим групама,
- стварамо мале грађане који схватају различитости, али поштују историју која их спаја,
- стварамо нове истраживаче, оне који схватају вредност и значај архивске грађе, њену драгоценост и домете њених информација,
- стварамо мале радозналце који својим акцијама поспешују своју интелигенцију и иновативност, своје знање и доприносе свеукупној заједници и друштву,
- стварамо будућу публику догађања и активности у Архиву,
- стварамо правог будућег колегу, и др.

1 О овој активности видети више у: др Јасмина Николић, *Авантура у Архиву – сликовница и бојанка – Пројекат Историјског архива Пожаревац 2017-2018,* у часопис „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац“, година VIII / број 8, Пожаревац, 2019.

Припрема и организација програмске активности „Авантура у Архиву 2“

Тема: Ова активност односи се искључиво на школску децу, са намером да се реализацијом овог догађаја Архив и школе више повежу.

Служећи се својим паметним телефонима или дигиталним фотоапаратима, деца снимају свој боравак у Архиву, користећи архивску грађу и простор Архива као тему радње за свој кратки играни филм (видео запис) у трајању до 5 минута.

Активности које претходе снимању састоје се од уводног предавања деци о Архиву и овом догађају, посете деце Архиву и обиласку установе ради стицања увида у простор и архивску грађу коју Архив чува. Након што се деца одлуче за тему свог филма (видео записа) и израде сценарио, снима се сам догађај, после кога деца самостално уређују свој видео запис. Завршени видео записи били би доступни, преко сајта Историјског архива Пожаревац, на каналу YouTube.

Разлог: остваривање васпитно-образовне функције Историјског архива Пожаревац, отварање Архива према јавности, едукација деце школског узраста и подизање свести о значају архивске грађе као културног наслеђа и Архива као институције који то културно наслеђе чува.

Одрживост програмске активности: реализацијом ове активности едукације деце школског узраста обезбеђује се континуирана вишегодишња едукација деце о значају архивских докумената за историју града и традицију и културу српског народа. Оваква активност представља и значај (вредност) за школе, јер се кроз њу историја и уопште писана културна баштина доживљава на динамичан начин.

Реализација програмске активности „Авантура у Архиву 2“

За реализацију првог дела пројекта „Авантура у архиву 2“, а према договору са директором и професорима ОШ „Краљ Александар I“ у Пожаревцу, организована је посета ученика 7. и 8. разреда у два дана крајем маја 2019. године. Прва истраживачка посета била је 22. маја 2019. године, када су у депо Историјског архива Пожаревац дошли ученици ОШ „Краљ Александар I“ са проф. Иваном Маринковићем. Доласку деце је претходила посета наставника који су се информисали о архивским фондовима, за које су сматрали да ће одговарати по тематици и наставном градиву, али и интересовањима ученика. Истраживању архивске грађе је присуствовало 9 ученика 8. разреда који су изабрали теме: *Српска војска током Првог светског рата у Пожаревцу, Пожаревац у Другом светском рату, Болница у Пожаревцу, Лист „Реч народа“, Друштво пријатеља Француске и његово деловање у Пожаревцу, Позориште у Пожаревцу, Школе у Пожаревцу, Фудбалски клуб „Млади радник“ Пожаревац, Биоскопи у Пожаревцу.*

Ученицима који су изабрали наведене теме омогућено је да погледају оригиналну архивску грађу, а која се директно односи на теме.

Као први корак у раду, упознати су са основном делатношћу Архива, са најзначајнијим фондовима и збиркама и са распоном година архивалија које поседује Архив.

По одабиру тема, ученици су приступили истраживању већ припремљених делова архивских фондова. Углавном су фотографисали архивска документа и фотографије, као и разгледнице из едиције „Културна баштина“ које су биле припремљене у складу са темама. Неколико ученика је снимало свој боравак у Архиву, архивске депое и документа. Од дежурних архивиста добили су неопходна упутства – о самом фонду који истражују и, наравно, о историјату теме у кратким цртама.

Другог дана реализације пројекта, 24. маја 2019. године, задатак су извршили ученици 7. разреда основне школе „Краљ Александар I“ у Пожаревцу, са својим професором историје Миљаном Ракетићем – 9 ученика је изабрало теме: *Судови пожаревачки* (Окружни, Срески и Општински суд у Пожаревцу), *Занатство Округа Пожаревачког, Задругарство Округа Пожаревачког, Архитектура Града Пожаревца, Пожаревачка трговачка омладина и Добротвори и задужбинари Пожаревачког округа.*

Ученици су, такође, добили, неопходна упутства како о Архиву, тако и о архивској грађи и темама које су истраживали. При реализацији пројекта припремљени су и коришћени фондови и збирке: *Градско Поглаварство Пожаревац, Добротвори и задужбинари*

Браничевског округа, „Реч Народа“, Друштo пријатеља Француске, Државна народна школа, Жагубичка млекарска задруга, Пожаревачка кредитна задруга, Пожаревачка трговачка омладина, Пожаревачка болница, Пожаревачко позориште, ФК „Млади радник“, Првостепени суд Пожаревац и Збирка „Varia“.

После посете Архиву, где су снимали или фотографисали изабрана документа и депое Историјског архива Пожаревац, као и сталну изложбену поставку у дворишном архивском комплексу, деца су самостално уређивала своје видео записе. Као крајњи резултат настали су кратки видео записи – филмови.

О њиховој иновативности најбоље говоре управо њихова дела, доступна на интернет страни Историјског архива Пожаревац www.arhivpozarevac.org.rs .

Закључак

Можемо да закључимо да смо остварили нови квалитет у раду са ученицима виших разреда основних школа. Постигнути бенефити су бројни:

- Допринели смо да у оквиру завичајне историје сазнају нешто ново о свом граду и околини;
- Спознаја значаја архивске грађе кроз сопствено истраживање - истражујући документа за потребе реализације пројекта - деца су схватила који значај има архивска грађа и архиви у којима се чува, за историју града и традицију и културу нашег народа.

Тиме смо утицали на њихов развој:

- Социјални – јер су радили у групама, остварујући поверење, сарадњу, солидарност...
- Емоционалну интелигенцију: поклањајући пажњу завичајној историји проналазили су и моменте из своје породице или породичне историје;

- Иновативност – о новим идејама, начинима реализације, маште, идеје и сарадње управо најбоље говори приказани материјал;
- Неговање различитости и толеранције: у њихова дела уткано је заједништво, заједнички рад на идеји, поштовали су различите идеје и ставове али направили заједнички подухват;
- Иновативност је предуслов напретка, а у овом случају мултиплициран је његов бенефит кроз заједнички рад;
- Тиме су осетили значај савременог друштва укљученог у модерне животне токове, снагу своје идеје имплементирали у један нови производ, у ново знање.

Историјски архив Пожаревац, анализирајући постигнуто кроз досадашње активности посвећене предшколској деци и школској омладини, сматра да је оправдано и потребно да се активности наставе у циљу постизања што бољих резултата и омасовљења пројекта. Стога, у наредним годинама наставићемо са реализацијом пројекта „Авантура у Архиву“.

Пројекат „Авантура у Архиву 2“ представљен је на Међународној конференцији ICARUS „Archives and Archival Research in the Digital Environment“ (одржаној од 23. до 25. септембра 2019, у Београду), у организацији Универзитета у Београду, Филозофског факултета, Народне Библиотеке Србије и Историјског архива Београда.

Све фотографије у тексту: Ученици седмог и осмог разреда ОШ „Краљ Александар Први“ у разговору са архивистима др Драганом Милорадовић и Наташом Милошевић Дулић, током реализације пројекта „Авантура у Архиву 2“, Историјски архив Пожаревац, мај 2019.

међународна
архивска
и културна
сарадња
međunarodna
arhivska
i kulturna saradnja
international
archival and cultural
cooperation

international archival and cultural cooperation

međunarodna arhivska i kulturna saradnja

међународна архивска и културна сарадња

Наташа Милошевић Дулић
др Драгана Милорадовић
Историјски архив Пожаревац
Република Србија

ИНТЕРАКТИВНИ АРХИВИ: ИЗАЗОВИ ДИГИТАЛИЗАЦИЈЕ И САРАДЊА ПРЕКО МРЕЖА (INTERACTIVE ARCHIVES: DIGITAL CHALLENGES & COLLABORATIVE NETWORKS)

23. Међународна архивска конференција у организацији ICARUS, Пула / Република Хрватска, 27 – 29. март 2019.

У организацији Интернационалног центра за архивска истраживања са седиштем у Бечу (ICARUS), одржана је 23. Међународна архивска конференција на тему „Интерактивни архиви: изазови дигитализације и сарадња преко мрежа“ – Interactive Archives: Digital Challenges & Collaborative Networks, у периоду од 27. до 29. марта 2019. године, у Пули (Република Хрватска). У организацији су учествовали и ICARUS-Хрватска, Државни архив у Пазину, Државни архив Хрватске у Загребу, Археолошки музеј Истре, Историјски и поморски музеј Истре, Градска библиотека и читаониште Пула, Универзитетска библиотека Пула и Свеучилиште у Загребу.

Ова Међународна архивска конференција окупила је представнике архива и библиотека из 16 земаља: Хрватске, Словеније, Србије, Северне Македоније, Босне и Херцеговине/Републике Српске, Италије, Румуније, Аустрије, Мађарске, Белгије, Литваније, Грузије, Холандије, Израела, Велике Британије, САД-а..., са 61 рефератом у оквиру 15 сесија, више од 170 учесника. Међу назначајнијим учесницима конференције били су присутни представници следећих организацијских целина односно земаља:

- **представници ICARUS-а**: Томас Ајгнер (Thomas Aigner) - Холандија, Влатка Лемић - Хрватска, Антонела Амброзио (Antonella Ambrosio) - Италија, Карл Хајнц (Karl Heinz) - Аустрија;

- **учесници из Републике Србије** били су из Народне библиотеке Србије, Библиотеке Града Београда, Филозофског факултета Универзитета у Београду, Архива Војводине, Историјског архива Суботице, Историјског архива Пожаревац и Завода за културу војвођанских Хрвата.

- **учесници из Републике Хрватске** били су из Министарства културе Републике Хрватске, Хрватског државног архива из Загреба, Државног архива у Пазину, потом, Институт за историју уметности, Хрватски музеј железнице, Музеј града Илока, ДАБАР – Компјутеризацијски центар Универзитета у Загребу, Департман за хрватске студије Свеучилишта у Загребу, Архив ПРО д.о.о. Копривница, Факултет за хуманистичке и друштвене науке Свеучилишта у Ријеци, Свеучилишна књижница Свеучилишта у Пули, Државни архив у Вуковару, Архив лепих уметности Хрватске Академије знаности и уметности, Свеучилиште у Задру, Институт за хрватски језик и лингвистику, Лексикографски институт „Мирослав Крлежа“ Загреб, Институт за етнолошка и фолклорна истраживања, Католички богословни факултет у Ђакову, Градска књижница и читаоница Пула, Истрапедија;

- **учесници из других земаља**: University College London/United Kingdom, University of Naples Federico II – Italia, Erfgoedcentrum De Domijnene, and City and region archivist of Sittard-Geleen – Netherland, Stad Leuven

Archives – Belgium, University of Innsbruck – Austria, Национални/Државни архив Литваније, Централни Архив за историју јеврејског народа Израел (Central Archives for the History of the Jewish People, Israel), Национални архив Холандије (National archives of the Netherlands), Департман за информатичке студије Универзитета Калифорније (Department of Information Studies, University of California, Los Angeles, USA), Архив Града Будимпеште, Државни архив Републике Северне Македоније, Архив Републике Српске, Архив Републике Словеније, Државни архив Румуније, Историјски архив Љубљана, КШЦ „Иван Павао II“ Бихаћ. Међу учесницима је било и директора установа, професора факултета, архивиста и библиотекара.

Радни део првог дана Међународне конференције започео је свечаношћу отварања и поздравних речи које је учесницима упутила др Влатка Лемић, испред ICARUS-Хрватска. Одмах потом уследило је обраћање председника ICARUS-а, Томаса Ајгнера речима добродошлице активним учесницима и посматрачима сесија. Прва презентација – Keynote – упутио је управо Томас Ајгнер, упознајући присутне са новим пројектом ICARUS-а „временском машином“ базом података прошлости.

Учесници ICARUS конференције у Пули/Хрватска, 27.3.2019.

Назив прве сесије „Изазови и перспективе информацијског друштва“ обележили су реферати/презентације Ане Гилиленд са УКЛА универзитета из САД-а (Anna Gilliland, UCLA, USA), као и упознавањем са националним програмом Хрватске посвећеном инфраструктурама за репозиторије за податке (ДАБАР, Драженко Цељак) и окренутост „дигиталном друштву грађана“ (Бернард Гршић).

Поподневну сесију – „Архиви на дигиталном путу“ - обележила су излагања представника из Румуније, Литваније, Републике Српске, Мађарске, Холандије и Словеније. Називи наредних сесија били су: „Пројекти и сурадње – поглед изнутра“, у оквиру које истичемо презентацију „Искуства на пројекту сурадње ИАС са Америчким меморијалним музејом холокауста“ Стевана Мачковића, директора Историјског архива Суботица; потом сесије „Архиви свуда око нас“, „Изградња заједничке информацијске инфраструктуре“ и „Сурадничке мреже“. Посебан део Међународне конференције чиниле су радионице намењене одређеним учесницима који партиципирају у ICARUS-у путем одређених апликација, па су за њих организована паралелна предавања „Транскрибус радионица“ и „Окупљање Time Machine сурадничке мреже“, „Окупљање *Топотека* сурадничке мреже“.

Последњег дана конференције одржане су сесије „Културна баштина & интерактивни архиви – креативни еурпски пројекти“, „Представљање архива новој и старој публици“, „Архиви и академска заједница“, „Суранички мрежни алати – поглед изнутра“ и „Блага и приче из архивских фундуса и специјалних збирки“. Представнице Историјског архива Пожаревац, архивист Наташа Милошевић Дулић и архивски саветник др Драгана Милорадовић, представиле су свој рад (презентацију) у оквиру сесије под називом „Представљање архива новој и старој публици“, у Концертној дворани здања у Пули.

Презентација/рад Наташе Милошевић Дулић, архивисте и др Драгане Милорадовић, архивског саветника у Историјском архиву Пожаревац, са насловом „Доступност информација о архивској грађи и дигитална документа на званичним сајтовима архива у Србији, те искуства Историјског архива Пожаревац“ - „Accessability of Archival Materials and information about it on the internet sites of the Archives in Serbia,

and the experience of Historical Archive of Požarevac", на српском и енглеском језику, била је пријављена као једна од неколико радова из Републике Србије и најављена у Билтену Међународне архивске конференције, а сажетак и кључне речи, као и превод на енглески језик, публиковани су у оквиру Свеске резимеа са 23. међународне конференције.

Наташа Милошевић Дулић, Историјски архив Пожаревац/Србија, на ICARUS конференцији у Пули/Хрватска, 29.3.2019.

Презентација „Доступност информација о архивској грађи и дигитална документа на званичним сајтовима архива у Србији, те искуства Историјског архива Пожаревац" осмишљена је и урађена тако да одговори и на стручне и на техничке захтеве који су стављени пред ауторке. Ограничење времена излагања на 15 минута, ауторке су искористиле да представе свој рад и на српском и на енглеском језику поделивши презентационо поље уочљивим бојама и преводећи текст на енглески језик. Презентација је на тај начин била доступна и окренута пажњи учесника конференције који разумеју српски језик и странцима који су преко енглеског превода пратили излагање Наташе Милошевић Дулић.

Презентација/рад Наташе Милошевић Дулић и др Драгане Милорадовић окренута је истраживању тренутне ситуације о постојању, отворености и доступности званичних сајтова архива у Србији, њихове окренутости ка корисницима, истраживачима или пријатељима архивске делатности. Уз критички осврт на лимите које поставља језик, баријере превода или слободног приступа архивском материјалу, архивиста Наташа Милошевић Дулић је оценила да је напредак у Србији на пољу дигитализације видљив, да је Министарство културе Републике Србије својим „Смерницама о дигитализацији културног наслеђа" поставило одговарајуће параметре пред архиве и да је настојање архива у Србији евидентно да своје званичне сајтове учине видљивим, пропагандним, корисним и стављеним у функцију помоћи и корисницима и истраживачима, као и да популаришу рад архивске струке Србије.

Присутност Историјског архива Пожаревац, као и његово искуство на пољу дигитализације архивског материјала, презентација установе и доступност архивалија, репрезентује архивистичку науку у Србији на најбољи могући начин, представљајући професионалност и стручност архивиста у Републици Србији која прати струковне норме које су присутне и у Европи и шире, у свету.

Стечена знања и применљивост идеја

Две презентације оставиле су посебан утисак на учеснике Конференције, а свакако да је могућа и њихова примена у оквиру званичног сајта и рада Историјског архива Пожаревац.

Прва се односи на рад Марике Цеунен[1] из Градског архива Лоувена, из Белгије – „Itinera Nova Project" – „Itinera Nova: средства, људи и повијест", која је пренела њихова искуства у раду са волонтерима на скенирању фондова, збирки, па чак и обраду документа у виду регеста. Волонтери, њих 50, при том, нису без искуства - ради се о колегама архивистима у пензији, професорима историје или професорима са универзитета који су, као заљубљеници у историју, у своју струку, применили високо своје лично познавање материје, приступили овом послу и остварили изузетне резултате. Њихове године, интересовање, незаузетост

1 Marika Ceunen, Stad Leuven Archivs, Belgium

другим пословима, а при том осећај високог вредновања, повезали су их у јединствен огранак белгијског архива и створили моћну снагу за примену нових технологија у архивистици. Закључак који се свима наметнуо је изузетна применљивост овог „новог пута“ у процесу скенирања и обраде фондова и збирки у сваком архиву.

Други предлог је резултат презентације „Деск креативне Европе“ који се налази под надлежношћу Министарства културе Републике Хрватске. Анера Стопфер је изложила овај изузетан програм посвећен значајним уметницима из свих видова уметности, научницима који су својом делатношћу у значајној мери обогатили креативни живот Хрватске али и Европе. Наиме, наведени архив сваке недеље поставља на свој званичан сајт фотографије и чињенице о одређеној личности или догађају који је обележио град или државу кроз историју, а везан је за завичајну историју. Садржај је доступан на порталу znameniti.hr. Овај вид популаризације архивистике и архивске документације врло је применљив и у нашим условима и на сајту Историјског архива Пожаревац, што се може покушати да се примени у даљем раду, а у циљу популарисања завичајне историје и архивистике.

Посебно наводимо запажене радове „Скупни каталог за балканске институције које посједују градиво жидовске провенијенције“ Анастасије Глазанове (Централни архив за историју јеврејског народа, Израел), „Дигитализација, заштита и презентација писане културне баштине у оквиру пројеката и програма Библиотеке Града Београда“ Зорана Здравковића и Миланке Бабић Вукадинов (Библиотека Града Београда, Србија), „Пројекти дигитализације каталога и картотека Института за етнологију и фолклористику“ Анамарије Старчевић Штамбук и Зринке Радашевић (Институт за етнологију и фолклористику, Загреб, Хрватска), „Загреб Михајла Крањца – прва виртуална изложба Државног архива у Загребу“ Живане Хеђбели (Хрватски државни архив, Загреб) и „Образовни филмови Повијесног архива Љубљана“ Марјане Кос из Згодовинског архива Љубљана/Словенија – који су побудили знатно интересовање учесника Конференције и сваки рад на свој начин допринео општој позитивној слици успешне дискусије и саме Конференције.

Организатор Конференције приредио је неколико догађања за учеснике: организован је обилазак старог дела Пуле, амфитеатра, музејских поставки у оквиру Арене, потом Хераклове капије, галерије у којој је поставка приређена у сарадњи Хрватског повијесног музеја у Пули и Националног музеја у Лисабону/Португал, а посвећена је археолошким налазиштима из раног каменог доба и пећинском сликарству у Португалу. Први дан Конференције учесници су завршили у галеријском простору „Светог Срца“ где је постављена изложба о нематеријалној културној баштини Хрватске која је промовисана за УНЕСКО листу. Другог дана Конференције, после поподневне сесије, аутобусима је организована посета Двиграду, средњевековном налазишту из 6. века. Потом је уследила посета Хисторијском архиву у Пазину, који је технички организатор Конференције. Учесници су имали прилику да виде поставку састављену од највреднијих архивалија које чува пазински Архив: урбаре, црквене богослужбене књиге и сл. Уследила је и свечана вечера за учеснике Конференције. Програм је сачињен на основу идеје популарисања опште културе Истре и Републике Хрватске.

До сада остварени резултати учешћа у раду IKARUS-а резултирају ставом да је неопходан наставак рада и сарадње са IKARUS-ом у циљу афирмације не само Историјског архива Пожаревац, присуства Града Пожаревца на *Топотеци* или представљања процеса дигитализације архивалија, већ афирмација Републике Србије и домета српске архивистичке науке у Европи и свету. Неопходно је подсетити да је важно присуство српских културних установа и српске културе уопште ради стварања нове слике о Републици Србији у свету.

Фотографије у тексту: ICARUS - Хрватска

Др Јасмина Николић
Историјски архив Пожаревац
Др Маријана Мраовић
Војни архив Министарства одбране Републике Србије, Београд
Република Србија

ТРЕЋА МЕЂУНАРОДНА АРХИВСКА КОНФЕРЕНЦИЈА „ХУМАНИТАРНИ ПРОБЛЕМИ У ПЕРИОДУ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА: ДОКУМЕНТАРНО НАСЛЕЂЕ“ МОСКВА, РУСКА ФЕДЕРАЦИЈА, 9-11. АПРИЛ 2019.

Регионална делегација Међународног комитета Црвеног крста за Руску Федерацију, Белорусију и Молдавију и Руска Федерална Архивска Агенција (Руска Федерација)

Трећој међународној архивској конференцији у Москви на тему „Хуманитарни проблеми у периоду између два светска рата: документарно наслеђе“ у организацији Регионалне делегације Међународног комитета Црвеног крста за Руску Федерацију, Белорусију и Молдавију и Руске Федералне Архивске Агенције присуствовали су представници руских и међународних војних и дипломатских кругова и то 36 излагача и 25 слушалаца конференције из 12 земаља. Међу најзначајнијим учесницима конференције били су присутни представници следећих организацијских целина Руске Федерације (даље: РФ) и других земаља:

1) Представници Руске Федералне Архивске агенције РФ: Андреј В. Јурасов, помоћник председника Федералне архивске агенције РФ, Кирил Г. Черненков, заменик председника Одељења за извршење и међународне односе Федералне архивске агенције РФ и Сергеј Г. Антоненко, аташе за штампу Федералне архивске агенције РФ.
2) Представници Регионалне делегације Међународног комитета Црвеног крста за Руску Федерацију, Белорусију и Молдавију: Магне Барт (Норвешка), председник Регионалне делегације, Мари Дибо (Француска), заменик председника Регионалне делегације, Марко Јури Хименес Родригез (Мексико), координатор Одељења за комуникацију, Вероника Виборнова (РФ), руководилац историјско-архивских и изложбених пројеката, Одељење за комуникацију и други.
3) Представници Архивске службе Оружаних снага Министарства одбране Руске Федерације (у даљем тексту МО РФ): генерал-мајор Александар В. Кирилин, помоћник заменика министра одбране Руске Федерације, Игор Ј. Миронов, начелник Одељења Директоријата Меморијала борцима палим за Отаџбину МО РФ, Владимир П. Тарасов, директор Руског Државног Војног архива, Виталиј И. Бородин, референт Архивске службе Војнооружаних снага РФ.
4) Представници Министарства спољних послова РФ: Ирина В. Попова, начелник Архива унутрашње политике Руског Царства, Историјско-документационо одељење и Јевгенија Ј. Замахина, аташе, Правно одељење.
5) Представник Министарства одбране Републике Белорусије: Борис Н. Горкаев, начелник Архивске

службе Војнооружаних снага и директор Централног архива МО Републике Белорусије.

6) Конференцији су присуствовали представници дипломатског кора Мексика, Холандије, Румуније, Швајцарске и Републике Србије. Излагању српске делегације првог дана Конференције присуствовала је госпођа Иванка Стаменковић, виши саветник Амбасаде Републике Србије у Руској Федерацији за питања културе.

Учесници Међународне конференције у Москви, 9.4.2019.

Међу учесницима Конференције били су директори, заменици директора и начелници појединих одељења најеминентнијих архива Руске Федерације, Федералне Архивске агенције РФ, Руског државног Војног архива, Државног архива РФ, Руског државног историјског архива, Руског државног архива документарног филмског и фото архивског материјала, Централног државно-историјског архива у Санкт Петербургу, Државно историјског музеја у Санкт Петербургу, Националног историјског архива Републике Белорусије, Института за историју материјалне културе Руске Академије наука, Немачког историјског института у Москви, Руског војно-историјског удружења, Националног архива Велике Британије у Ричмонду, Националног архива Финске, Државног архива Словеније, Универзитета у Анкари из Турске и Штаба одбране Националног војног архива Румуније. Посебно је значајно било присуство Гаја Александра Томаса, начелника Одељења за библиотеке и архиве у Штабу Међународног комитета Црвеног крста у Женеви и представника Архива Агенције за трагање Међународног комитета Црвеног крста.

Директорка Историјског архива Пожаревац др Јасмина Николић и директор Војног архива Министарства одбране Републике Србије капетан бојног брода Горан Петровић су на међународној конференцији имали задатак да презентују пројекат и филм „Србија и Браничево у Великом рату 1914-1918“, као и излагање на тему „Архивска грађа Војног архива као историјски извор за војне и цивилне губитке Краљевине Србије у Првом светском рату“ са следећим циљем:

1) Улога Србије у Првом светском рату и њен допринос победи савезника над Централним силама био је од изузетне важности у датим историјским околностима о чему сведоче сразмере страдања српског народа и војске током периода трајања Првог светског рата.
2) Тема конференције је била архивска грађа која се односи на хуманитарне изазове након Првог светског рата и од посебног је значаја за Министарство одбране и Републику Србију с обзиром на чињеницу да је постојало скоро 400 логора у којима су били интернирани српски цивили и ратни заробљеници, да Војни архив располаже значајном архивском грађом у вези са поменутом темом, као и да је пројекат Војног архива на изради базе података и пописа војних и цивилних губитака у Првом светском рату у завршној фази публиковања.
3) Присутност Републике Србије на међународним активностима на којима је у прилици да заступа своје националне интересе и презентује стручне и научне резултате историографских и архивистичких истраживања о улози и страдању Краљевине Србије у Првом светском рату, као и садржај и значај архивске грађе архива у Србији и посебно Војног архива која сведочи о кључним моментима српске војне историје и размери војних и цивилних губитака у људству током Првог светског рата.

4) Успостављање контаката са истим или сличним институцијама из других држава, размена информација и потписивање протокола о сарадњи у области архивистике и архивске делатности у циљу подизања угледа Града Пожаревца и Историјског архива Пожаревац као и Министарства одбране и Војног архива као чувара архивске грађе која представља културно добро од изузетног значаја.

Радно председништво Међународне конференције, Москва, 9.4.2019.

Радни део првог дана Треће међународне архивске конференције, 9. априла 2019. године, састојао се од регистрације учесника, поздравног обраћања организатора и од пет панела на којима су експерти излагали своје презентације након којих је вођена дискусија.

Представници српске делегације имали су част да отворе радни део конференције (први панел „The War that ended Peace – Humanitarian problems of the First World War and post-war period“) . Радни језици конференције били су руски и енглески. Др Јасмина Николић, директорка Историјског архива Пожаревац је у своје име и у име капетана бојног брода Горана Петровића, директора Војног архива Министарства одбране РС, на енглеском језику (уз симултани превод на руски) одржала презентацију пројекта два архива, у трајању од 10 минута, под насловом: „Србија у Великом рату 1914-1918“ (Serbia in the Great War of 1914-1918) који су два архива реализовала у протекле четири године, а који се састоји од изложбе, монографије и документарног филма, са посебним освртом на документарни филм који је освојио две еминентне награде у Руској Федерацији у 2014. и 2015. години. Потом је учесницима конференције приказана пројекција документарног филма „Serbia and Branicevo in the Great War of 1914-1918“ (на енглеском језику са титлом на руски језик), чија дужина трајања износи 33 минута.

Др Јасмина Николић, директорка Историјског архива Пожаревац, на Међународној конференцији, Москва, 9.4.2019.

Након наведеног, др Маријана Мраовић одржала је презентацију на енглеском језику (уз симултани превод на руски), на тему „Архивска грађа Војног архива као историјски извор за војне и цивилне губитке Краљевине Србије у Првом светском рату (The archive records of Military Archive, as a historical source for the military and civil losses of Kingdom of Serbia, during the First World War)“ у трајању од 15 минута.

Др Маријана Мраовић, начелник у Војном архиву, на Међународној конференцији, Москва, 9.4.2019.

Презентације представника српске цивилно-војне делегације биле су запажене, а пројекција документарног филма оставила је посебан утисак на присутне. Циљеви презентација српске цивилно-војне делегације били су: приказивање разноврсности фондова архивске грађе Војног архива и Историјског архива Пожаревац, представљање свим учесницима размере војних и цивилних жртава Србије у Првом светском рату, као и указивање на праве мотиве и узроке избијања Првог светског рата путем веродостојних података документованих у архивској грађи, као и презентација страдања архивске грађе Војног архива у време НАТО агресије на СРЈ 1999. године.

Чланови српске делегације активно су учествовали у дискусији отвореној након њиховог излагања и пројекције документарног филма, и одговарали на постављена експертска питања осталих учесника конференције.

Српска цивилно-војна делегација: капетан бојног брода Горан Петровић, др Маријана Мраовић и др Јасмина Николић, на Међународној конференцији, Москва, 9.4.2019.

Првог дана конференције, у оквиру панела „The War that ended Peace – Humanitarian Problems of the First World War and post-war period“ и „This is not a Peace treaty, it is an Armistice for Twenty Years…20s–30s of the XX century: humanitarian problems“, презентоване су и следеће теме: **Andrey L.Taranov** (Министарство одбране Руске Федерације) „Internet portal „In Memory of the Heroes of the Great War of 1914-1918“ as database of archival historical materials about the First World War“; **Oleg V.Chistyakov** (Руска Федерација) „Activities of field institutions of the Russian Red Cross Society on the fronts of the First World War“; **Tatiana V.Bogdanova** (Руска Федерација) „Materials on the activities of the Main Committee under the Ministry of Railways for Assistance to Victims of Hostilities in 1914-1917 in the funds of the Russian State Historical Archive (St.Petersburg)“; **Irina L.Kuzina** (Руска Федерација) „The work of hospitals during the First World War in the funds of the Central State Archive of Film, Photo and Audio Documents of St.Petersburg; **Nese Ozden** (Турска) „The Red Crescent and the Red Cross between WWI and

the Turkish National War (1914-1922), in light of a few examples from Turkish documents"; **Per Allan Olsson** (Шведска) „From Archive to Narrative: A Humanitarian Breakthrough during the Great War. Swedish Red Cross Relief Programme 1915-1920 for the Prisoners of War in Russia/Siberia and Germany/Austria-Hungary and its reflection in the records of the Swedish National Arshives"; **Jure Volcjak** (Словенија) „From Vladivostok to the Adriatic Sea. The Fates of Slovenians and Russians after 1918 and their Connection"; **Radu Bogdan** (Румунија) „Confessions about prison camps, returnees and displaced people (based on the National Military Romanian Archives)"; **Sergey N.Ryndin** (Белорусија) „Repatriation of prisoners of war and civilians after the First World War (based on the materials of the National Archive of the Republic of Belarus)"; **Sergey A.Pyatovsky** (Руска Федерација) „Polish Bureau under the Petrograd Committee of the Russian Communist party (Bolsheviks) and Polish prisoners of war in Petrograd in 1920-1921"; **Dmitry Yu.Ispovednikov** (Руска Федерација) „Prisoners of war of the Soviet-Polish war of 1919-1921 in documents of the Russian State Military Archive"; **Yulia D.Andrejkina** (Руска Федерација) „Refugees during the Civil War in Russia 1918-1922 (based on the film and photo documents of the Russian State Archive of Film and Photo Documents)"; **Grigory G.Tsydenkof** (Руска Федерација) „Activities of the Netherlands Red Cross to assist the hungry of the Volga region in 1921-1923"; **Juliette Desplat** (Велика Британија) „Britains response to humanitarian crises in the interwar period: Assyrian refugees after the First World War".

Другог радног дана конференције, 10. априла 2019, у оквиру панела „This is not a Peace treaty, it is an Armistice for Twenty Years... 20s–30s of the XX century: humanitarian problems", учесници конференције приказали су остали део презентација: **Olga V.Lavinskaya** (Руска Федерација) „International aid to the starving of Russia in 1921-1922: review of archival materials of the State Archive of the Russian Federation"; **Anna V.Korneeva** (Руска Федерација) „Humanitarian organizations of the Russian emigration. Unions of the Russian Military invalids in Europe. Review of archival materials"; **Sergey A.Kapnist** (Француска) „The Red Cross of the Russian abroad"; **Nicolya de Boishue** (Француска) „The Archives Centre of the Russian emigration in Saint-Genevieve-des-Bois, France"; **Maria Dolores Cabra Loredo** (Шпанија) „Evacuation of children during the Spanish Civil War 1936-1939"; **Guy Alexander Thomas** (Швајцарска) „Evacuation during the Spanish Civil War: The case of the „Children of Morelia", Mexico"; **George Hay** (Велика Британија) „Britains response to humanitarian crises in the interwar period: the Spanish Case"; **Irina V.Baykova** (Руска Федерација) „Spanish children in the USSR: an overview of the State Archive of the Russian Federation"; **Yelena Ye.Koloskova** (Руска Федерација) „Evacuation of Spanish children to the USSR during the Spanish Civil War 1936-1939 in film documents of the Russian State Documentary Film and Photo Archive (RGAKFD)"; **Olesya A.Balandina** (Руска Федерација) „Spanish shildren in the Leningrad orphanages. 1937-1939 (based on the documents of the Central State Archive of Historical and Political Documents of St.Petersburg)"; **Dmitri Frolov** (Финска) „The civilian population of Finland in 1939-1940"; **Igor M.Nagayev** (Руска Федерација) „To clarify the losses of the Soviet and Japanese troops in the first armed conflict in the area of Khalkhin-Gol: the humanitarian aspect".

Чланови српске цивилно-војне делегације су активно учествовали у доношењу закључака конференције. Разматрана је тема следеће, четврте архивске конференције и донета је одлука да иста буде посвећена обележавању ратних дешавања и завршетку Другог светског рата, као и хуманитарним изазовима на које је европска и светска јавност морала одговорити у том периоду. Током завршне речи др Маријана Мраовић је у име српске цивилно-војне делегације известила организатора да Историјски архив Пожаревац и Војни архив Министарства одбране Републике Србије поседују заједнички мултимедијални пројекат на тему будуће конференције. Госпођа Вероника Виборнова се у име Регионалне делегације Међународног комитета Црвеног крста за Руску Федерацију, Белорусију и Молдавију и Федералне Архивске Агенције Руске

Федерације захвалила представницима Војног архива ИСИ УО МО РС и Историјског архива Пожаревац и упутила званичан позив да делегација Војног архива и Историјског архива Пожаревац следеће године узме учешће на конференцији и презентује заједнички мултимедијални пројекат посвећен 75-годишњици победе савезника у Другом светском рату.

Учесници Међународне конференције, Москва, 11.4.2019.

Трећег дана конференције, 11. априла 2019. године, организатор је за учеснике конференције приредио обилазак музејске поставке дворца цара Алексеја Михајловича Романова (17 век).

Последњег дана конференције, српска цивилно-војна делегација била је у радној посети у Амбасади и Изасланству одбране Републике Србије у Руској Федерацији, где су их примили Његова Екселенција др Славенко Терзић, амбасадор, Иванка Стаменковић, виши саветник за културу, као и пуковник Будимир Гајић, изасланик одбране и потпуковник Јовица Босанчић, помоћник изасланика одбране.

Страница на којој су информације о међународној архивској конференцији одржаној у Руској Федерацији доступна је на https://www.arhivpozarevac.org.rs/arhivavesti

Фотографије у тексту: Регионална делегација Међународног комитета Црвеног крста за Руску Федерацију, Белорусију и Молдавију

прикази и расправе
prikazi i rasprave
views
and discussions

views and discussions
prikazi i rasprave
прикази и расправе

Урош Д. Микетић[1]
Филозофски факултет Универзитета у Приштини
Република Србија

355.089(497.115)(093)
027.5(497.115)

ТЕНДЕНЦИЈЕ АЛБАНСКЕ ИСТОРИОГРАФИЈЕ У ПРОУЧАВАЊУ ОСЛОБОДИЛАЧКЕ ВОЈСКЕ КОСОВА (ОВК) ПРЕМА НАСЛОВИМА У ПРИШТИНСКОЈ БИБЛИОТЕЦИ „ПЕТАР БОГДАНИ“ (BIBLIOTEKA KOMBËTARE E KOSOVËS)[2*]

Сажетак: Чланак указује на основне тенденције албанске историографије о ОВК на основу доступних наслова у приштинској библиотеци „Петар Богдани“. Они су, пре свега, доступни у електронском (дигиталном) виду на интернет адреси ове институције. Прилажемо и стручан превод са албанског на српски језик, како би се јавност боље упознала са издавачком делатношћу албанске провенијенције о теми великог значаја за оба суседна народа.[12]

Кључне речи: ОВК; библиотека „Петар Богдани“; албанска историографија; библиографија; наслови, превод

Настанак, предратни и ратни ангажман, као и послератна трансформација ОВК (алб. Ushtria Çlirimtare e Kosovës - UÇK, енг. Kosovo Liberation Army - KLA) нису били предмет ширег научног интересовања у српској историографија. Премда је реч о врло битној теми и за српску историју, она је, парцијално и недовољно, проучавана у периоду од њеног настанка крајем прошлога века до данас.[3] У питању је погрешно занемаривање теме о организацији која је дала идејни и војни физички импулс борби против српског народа, која се у другом облику али дириговања од стране истих актера наставила до данас.

Проучавајући упоредо грађу Националне библиотеке у Тирани и библиотеке „Петар Богдани“ (ранија југословенска универзитетска библиотека до 1999.) закључка смо да је доста тога остало изостављено из фонда приштинске библиотеке. Под истим термином „UÇK“ опус у Тирани бројао је преко 130 наслова, а у овом случају једва 40. Како су, заправо, многи наслови из тиранске библиотеке издати на Косову и Метохији остаје нејасно зашто је фонд приштинске библиотеке знатно слабије попуњен. Ипак, и у овом случају можемо вршити одређена уопштавања о доминантним тенденцијама (карактер) албанске историографије, јер је реч о грађи албанских аутора на албанском језику.

Када се сагледа хронологија датих наслова уочава се да је о ОВК писано и пре почетка рата, тачније већ од 1998, а, ипак, далеко бројнија истраживања датирају са почетком новог миленијума. Као најјачи издавачки центар по овом питању слови Приштина; нешто мало наслова издато је и у Тирани, а бележимо

1 Аутор је докторанд на Филозофском факултету Универзитета у Приштини

2 Рад је написан у оквиру пројекта *Косово и Метохија између националног идентитета и евроинтеграција* (ев. бр. 47023), који је одобрило и финансира Министарство просвете,

3 Преглед домаће литературе која разматра ово питање (од старије ка новијој): Марко Лопушина, *ОВК против Југославије : како смо изгубили Косово и Метохију*, Чачак 1999; Isti, *OVK protiv Jugoslavije : kako smo izgubili Kosovo i Metohiju*, Čačak 2001[2]; Снежана Миливојевић, „Шпијунско терористички рат на Косову и Метохији и стварање ОВК“, *Баштина : гласник*, 15 (2003), 125–133; Јован Ћирић, „О феномену косовске мафије“, *Sociološki pregled*, 1 (2006), 33–56; Хатица Бериша, *Последице политичког насиља на Косову и Метохији*, Београд 2013; Бојан Д. Ђокић, „Злочин ОВК: гранатиране српске пијаце у селу Бресје“, *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, 2 (2016), 343–363; Bojan Djokić-Nenad Antonijević, *Suffering of the Serbian and other Minority Population in Kosovo and Metohija in 1998. : exhibition of photographs, facsimiles, newspaper excerpts and books*, Belgrade 2017.

и издавачку делатност у следећим местима: Призрен, Подујево, Урошевац, Пећ, Хас, Куманово, Скопље и Анкрара.

Реч је првенствено о студијама (монографије), а бележимо и интервјуе са познатим предводницима албанске борбе што је прихваћена метода у албанској историографији, ратне дневнике, радове за стицање научних звања, по један тонски запис и фотографију, а ова тема била је, чак, и предмет поезије.

Албанска историографија настанак ОВК деведесетих година прошлог века оправдава насиљем српског „окупаторског" режима. Сходно томе, рат ОВК био је ослободилачки и имао национални значај. Тамошња историографија разматрала је више етапа у историји ове организације: идејна појава и улога Народног покрета Косова (генеза), циљ, војно окупљање, предратна и ратна дејства, дипломатске последице њеног ангажмана, као и послератну улогу у албанском друштву након трансформације и(ли) инфилтрације ОВК у сфере албанског друштва на Косову и Метохији.

Прилично је предимензиониран војни значај ОВК, јер је упорно негирано да је она у дејствима против југословенских снага доживела пораз и била разбијена на мање и слабије јединице. Посебна су, дакле, обрађена питања дејства ОВК у следећим областима: Дреница (114. бригада „Фехми Ладровци"), Малишево, Неродимље, Паштрик, Кошаре, Хас, планина Гољак и сл. Пажња је посвећена, нарочито, животу и делу палих бораца ОВК (пр. Фериз Гури 1997. или Енвер Тахири 1999.), што говори о високом вредновању бораца у албанском друштву. Сем њих, и идеји борац против српске (југословенске) државе и, свакако, претеча радикалнијег војног отпора, Адем Демаћи, позитивно је критикован у постојећој литератури, што опет указује на чињеницу да се албански народ са нарочитом захвалношћу понео према лицима која су водила албанску борбу.

Посебна захвалност албанска историографија упућује својој емиграцији, која је идејно, новчано и, коначно, људством помогла ОВК у својој борби. Са тим у вези нарочито је обрађено питање улоге Албанаца из САД који су се као добровољци борили на страни ОВК на Косову и Метохији током рата.

Правећи паралелу са насловима доступним у тиранској библиотеци који су, пак, знатно бројнији закључка смо да албанска историографија задржава тврд став да је ОВК последица српског историјског насиља (режим) чиме јој се даје прогресивна улога у историји. Међутим, она нимало прогресивна улога ОВК (злочини над неалбанцима и нелојалним Албанцима, рушење српске културне баштине и економска узурпација српске имовине) није била предмет разматрања албанске историографије, макар тако показују доступни наслови.

НАСЛОВИ:[4]

1. **Ademi, M.**

Dëshmorët e kombit :(UÇK 2001) /Minir Ademi. -- Shkup : Shoqata e Historianëve Shqiptarë, dega Kumanovë, [s. a.].

Превод: *Погинули борци : (ОВК 2001.)*

2. **Ajgeraj, G.**

Ruga e lirisë :Zafir Berisha : (intervistë) /Gëzim Agjeraj. -- Prizren : Asociacioni i Veteranëve të ish UÇK-së, 2002.

Превод: *Пут слободе : Зафир Бериша : (интервју)*

3. **Berisha, R. et al.**

Ukshin Sh. Kosumi :në shërbim të UÇK-së : poezi /Rudi Berisha et al. -- Podujevë : Zahir Pajaziti, 2017.

Превод: *Укшин Ш. Косуми : у служби ОВК : поезија*

4. **Bytyçi, .**

Vitet e kthesës së madhe(I dhe II) :[regjistrim zanor] / Nuhi Bytyqi. -- Prishtinë : RTK, 2002.

Превод: *Године великог преокрета (I и II) : [тонски запис]*

5. **Bytyqi, A.**

Ju jeni pjesë e atdheut :monografi për dëshmorët e UÇK-së nga Diaspora /Ariana Bytyqi Fazliu. -- Prishtinë : "Atunis", 2018.

Превод: *Ви сте део домовине : монографија палих бораца ОВК из дијаспоре*

4 Наслови су поређани по албанској абецеди, али је и дат превод на српски језик. Понегде је сама библиотека изоставила име издавача и место издавања, или, пак, такви подаци и не постоје. У сваком случају наводили смо информације по истоветним подацима као у Приштини.

6. Çetta, M.

Me UÇK-në në Koshare /Muhamet Çetta. -- Prishtinë : Instituti i Historisë - Prishtinë, 2000.

Превод: *Са ОВК на Кошарама*

7. Dreshaj, S.

Lëvizja e përgjithshme e shqiptarëve në luftë për pavarësi në Kosovë :(UÇK-ja dhe lufta e saj heroike kundër regjimit pushtues serb sipas shtypit ditor dhe periodik dhe revistave të ndryshme në gjuhën shqipe dhe të huaj) /Sylë Dreshaj. -- Pejë : [s. n.], 2002.

Превод: *Општи албански покрет у ослободилачком рату на Косову : (херојски рат ОВК против репресивног српског режима у дневно-периодичној штампи и разним часописима на албанском и страним језицима*

8. Elshani, H.

Ditari i një luftëtari të UÇK-së /Halit Xhemë Elshani. -- Prishtinë : "Flomed", 2016.

Превод: *Дневник једног војника ОВК*

9. Fejza, H.-Hazrolli, A.

Spitali ushtarak i UÇK-së i Zonës Operative të Pashtrikut :monografi /Hajrullah Fejza, Agim Hazrolli. -- Prishtinë : [s. n.], 2009.

Превод: *Војна болница ОВК у оперативној зони Паштрик : монографија*

10. Gashi, I.

Politika Ndërkomëtare ndaj Kosovës pas daljes publike të UÇK-së /Isuf Gashi; mentor Ibrahim Gashi. -- Prishtinë, 2010.

Превод: *Међународна политика према Косову након првог јавног иступања ОВК*

11. Goxhaj, D.

Rruga që më çoi në radhët e UÇK-së /Dilaver Goxhaj. -- Prishtinë : [Autori], 2004.

Превод: *Пут који ме је довео у редове ОВК*

12. Goxhaj, D.

UÇK-ja dhe Kadareja :(refleksione në vend të një polemike) /Dilaver Goxhaj. -- Prishtinë : [Autori], 2004.

Превод: *ОВК и Кадаре :(размишљање уместо полемике)*

13. Goxhaj, D. R.

Drama e UÇK dhe e Adem Demaçit :analizë e politikës në UÇK për periudhën 7 Mars 1998-2 Mars 1999 /Dilaver R. Goxhaj. -- Tiranë : Edlora, 2014.

Превод: *Драма ОВК и Адема Демаћија : политичка анализа ОВК за период 7. март 1998–2. март 1999.*

14. Hasani, H.

Abetarja e UÇK-së /Hasan Hasani. -- Prishtinë : Vatra, 2005.

Превод: *Буквар ОВК*

15. Hasani, S.

Enver Tahiri :(Çyqavica, çerdhe trimash) : monografi kushtuar dëshmorit Enver Tahiri (1977-1999) ushtar i UÇK-së /Safet Hasani. -- Prishtinë : Biblioteka Ndërkomunale "Hivzi Sylejmani", 2012.

Превод: *Енвер Тахири : (Чичавица, гнездо јунака) : монографија посвећена погинулом борцу ОВК Енверу Тахирију (1977–1999)*

16. Hyseni, F.

Jam UÇK Liri e Shqiptarisë /Faton Hyseni. -- Ferizaj : [s. n.], 2002.

Превод: *Ја сам ОВК, албанска слобода*

17. Jashari, R.

Zëri i lirisë :informata të transmetuara gjatë Luftës së UÇK-së 1998-1999, për masmedia të vendit dhe të huaja nga Zona Operative e Nerodimes /Ruzhdi Jashari. -- Prishtinë : Shkrola, 2009.

Превод: *Глас слободе : информације емитоване током рата ОВК 1998–1999, у домаћим и страним медијима из Оперативне зоне Неродимље*

18. Jashari, R.

Diplomacia e forcës dhe forca e diplomacisë :lufta e UÇK-së dhe intervenimi ndërkombëtar /Ruzhdi Jashari. -- Prishtinë : Shkrola, 2011.

Превод: *Дипломатија силе и сила дипломатије : рат ОВК и међународна интервенција*

19. Kabashi

[Fotografi nga foto Kabashi][fotografi] -- Skenderaj : Kabashi, 2000.

Превод: *Фотографија из фотографске радње Фото Кабаши [фотографија]*

20. Kabashi, E.

Shenjat e kujtesës historike :(Lufta e UÇK-së në anën e Malishevës) /Emin Kabashi. Prishtinë : Galica, 2006.

Превод: *Знаци историјског памћења : (рат ОВК на малишевској страни)*

21. Kabashi, E.

Përmasa kombëtare e luftës së UÇK-së. /Emin Kabashi. -- Prishtinë : Çlirimi, 2005.

Превод: *Национални значај рата ОВК*

22. Kuka, N.

Nga lëvizja ilegale te UÇK :kujtime e dëshmi /Naser Kuka. -- Prishtinë : Shoqata e të Burgosurve Politikë e Kosovës, 2012.

Превод: *Од илегалног покрета до ОВК : успомене и сведочанства*

23. Kurtaj, H.

Ushtrija Çlirimtare e Kosovës në zonën operative të Nerodimes /Hajrush Kurtaj; mentor Emine Bakalli. -- Prishtinë, 2008.

Превод: *Ослободилачка Војска Косова у Оперативној зони Неродимље*

24. Kurtaj, H.

Lufta e UÇK-së në ZON. /Hajrush Kurtaj. -- Prishtinë : Qendra, 2012.

Превод: *Рат ОВК у ЗОН-у (Оперативна зона Неродимље)*

25. Lushi, U.

Shqiptaro - Amerikanët e UÇK-së. :kronikë e batalionit "Atlantiku" /Uk Lushi. -Prishtinë, 2009.

Превод: *Албански Американци у ОВК : хроника батаљона „Атлантику"*

26. Mehmetaj, F.

Rapsodia e heronjëve të UÇK-së /Faton Mehmetaj. -- Prishtinë : Anatema, 2006.

Превод: *Херојска рапсодија ОВК*

27. Memedaliu, V.- Ibrahimi-Aliti, L.

Epitafi i dëshmorëve /Vedat Memedaliu, Laurie Ibrahimi-Aliti. -- [s. n.] : Sead Ramadani, [s. a.].

Превод: *Епитаф погинулих бораца*

28. Morina, H.

Aspekte të përgatitjes moralo-politike dhe ushtarake të ushtarëve të UÇK-së. /Hasan Morina. -- Prizren, 2018.

Превод: *Аспекти морално-политичке и војне припреме бораца ОВК*

29. Muhadri, B.

Lugishta e Hasit nga Dervish Salihu deri në luftën e UÇK-së /Besim Muhadri. Has : "Pjetër Bogdani", 2008.

Превод: *Долина Хаса од Дервиша Селихуа до рата ОВК*

30. Novosella, S.

Këshilli i emergjencës :logjistikë e UÇK-së /Selatin Novosella. -- Prishtinë : Shoqata e të Burgosurve Politikë të Kosovës, 2008.

Превод: *Хитан савет : логистика ОВК*

31. Pirraku, M.

Për kauzën e UÇK-së=On the Kosovo liberation army cause /Muhamet Pirraku [summary translated by Nuhi Veseli]. -- Prishtinë : Radio - Kosova e Lirë, 2005.

Превод: *О циљу ОВК*

32. Pllana, N.

Dallgë në jetë :(Haxhi Çeku : në vetën e parë) /Nusret Pllana. -- Prishtinë : Arkivi i UÇK-së, 2002.

Превод: *Талас у животу : (Хаџи Чеку : у првом лицу)*

33. Pllana, N.

Uragani i UÇK-së Dëshmorit të Kombit Feriz Guri / Nusret Pllana. -- Prishtinë : Radio "Kosova e Lirë", 2014.

Превод: *Ураган ОВК погинули борац Фериз Гури*

34. Sejdiu, D.

Kush ishte Zahir Pajaziti /Driton Sejdiu. -- Prishtinë : Zona Operative e Llapit, 2001.

Превод: *Ко је био Захир Пајазити*

35. Sejdiu, V. et al. (yp.)

Kumanova për flamur, NDSH - UÇK /[këshilli redaktues i librit Vaxhid Sejdiu, Sevdail Demiri, Selajdin Shabani). -- Kumanovë : Shoqata e Historianëve Shqiptarë, 2009.

Превод: *Куманово за заставу, НДКА (Национални Демократски Комитет Албаније) - ОВК*

36. Sopjani, N. H.

Lufta e UÇK-së në Malësinë e Gollakut :Grashticë, Keçekollë /Naser H. Sopjani. -- Prishtinë : [Autori], 2012.

Превод: *Рат ОВК на планини Гољак : Граштица, Качекол*

37. Sulça, N.

Kanga e UÇK-së :poezi /Nijazi Sulça. -- Ankara : [s. n.], 1998.

821.18-1 (560);

Превод: *Песма ОВК : поезија*

38. Thaçi, H. V.

Drenica djep i UÇK-së dhe Batalioni I i Brigadës 114 "Fehmi Lladrovci" /Hamdi V. Thaçi. -- Prishtinë : "Meshari", 2017.

Превод: *Дреница као колевка ОВК и први батаљон 114. бригаде ОВК „Фехми Ладровци"*

39. Tiku, D.

Roli i diplomacisë shqiptare ndaj UÇK-së 1998-99 / Driton Tiku; mentor Ibrahim Gashi. -- Prishtinë, 2011.

Превод: *Улога албанске дипломатије према ОВК 1998–1999.*

40. Veliu, F.

LPK-ja dhe UÇK-ja :një emblemë, një qëllim /Fazli Veliu. -- Tiranë : Dritëro, 2000.

Превод: *Народни покрет Косова (НПК) и ОВК : један амблем, један циљ*

41. Zenuni, M.

Lëvizja Popullore e Kosovës dhe Roli i saj në formimin e Ushtrisë Çlirimtare të Kosovës /Metush Zenuni; mentor Emine Bakalli. -- Prishtinë, 2009.

Превод: *Народни покрет Косова и његова улога у формирању Ослободилачке Војске Косова*

SUMMARY

TENDENCIES OF ALBANIAN HISTORIOGRAPHY IN RESEARCHING KOSOVO LIBERATION ARMY (KLA) ACCORDING THE TITLES IN PRIŠTINA'S LIBRARY "PETAR BOGDANI" (NATIONAL LIBRARY OF KOSOVO)

Based on this research, we get a clearer picture of Albanian historiography which as a dominant subject considered KLA. In this case we have used the titles available in Priština's library "Petar Bogdani". Presented headlines indicate that the dominant goal is to present the organization's struggle contrary to its terrorist character as the ultimate effort to free the Albanian people in Kosovo and Metohija from the repressive Serbian regime. In the given context, various aspects of the KLA have been researched (political, diplomatic etc.). It is noteworthy that authors besides the character of the KLA struggle do not objectively evaluate its significance, and at the same time avoid the topic of crimes against the Serbian people, other non-Albanian minorities and disloyal Albanians, whose primary spiritual inspirer and physical executor was this organization.

KEY WORDS: KLA; library "Petar Bogdani"; Albanian historiography; bibliography; translation.

Миланка Стокић
Народна библиотека „Илија М. Петровић“ Пожаревац
Република Србија

622.012(497.11)(091)

БЛАГОЈЕВ КАМЕН – ОТРГНИМО ОД ЗАБОРАВА

Сажетак: Овај рад настао је као потреба да се пронађе одговор на питање како се тако лако могло заборавити и прикрити делатност на којој почива знатни део снаге и богатстава једне земље, када знамо да историјска истраживања често показују и документују примере памћења давних личности и догађаја. Како се могло тако лако заборавити или можда бити незанетересован за, судећи по неким писаним изворима, експлоатацију руда непроценљивих размера и вредности. Настоји да пружи повезан и колико је то могуће уравнотежен приказ онога што се зна о старом српском рударству на територији Мајдампека, Кучаја, Витовнице и Бродице, стављајући акценат на Рудиште Благојев Камен. Према неким писаним изворима овај рудник представљен је као типичан пример најбезобзирније пљачке коју стране државе са својим капиталом спроводе над рудним налазиштима колонијалних или полузависних земаља каква је била и Краљервина Југославија, што га и чини интересантим широј читалачкој публици.

Кључне речи: *рудник, руде, злато, шелит, кварцна жица, налазиште, концесија, експлоатација, капитал...*

Претпоставља се да је вађење и обрада руде у овој области почело доласком Римљана[1] који су копали претежно злато и испирали златоносни песак. Мада, материјални извори не потврђују писане изворе, јер систематска истраживања на овом терену нису спроведена а новија рударска ископавања уништила су стара постројења и доказе. Експлоатација злата и сребра није имала баш неки свој устаљени и континуирани ток. Покретана је и обустављана више пута, да би свој највећи успон имала након ослобођења земље од турске, када нова српска држава даје прву концесију[2] за искоришћавање рудног блага аустријском рударском инжењеру Феликсу Хофману[3]. Нагли прилив страног капитала није наишао на отпор становништва тако да се покреће интензивна експлоатација рудишта. Закупљено земљиште максимално је искоришћавано, све до окупације земље када рудиште престаје да ради. У међувремену, било је више неуспелих покушаја оживљавања овог рудника, главне базе „жутог метала“, али због политичких, друштвених и већ неких других разлога није успело, и поред добре воље органа управљања и самих рудара да сачувају континуитет у раду рудника. Један оод новијих примера био је и покушај Института за бакар Бор (2000. године) који се, такође, показао неуспешним.

1 Долазак Римљана на Балканско полуострво отпочело је крајем 3. века п. н. е., сукобима са Илирима предвођеним краљицом Теутом (231—228. године п. н. е.). Током три илирско-римска рата (први 229—228. године п. н. е., други 219. године п. н. е. и трећи 168. године п. н. е.) и три македонско-римска рата (први 215—205. године п. н. е., други 200—197. године п. н. е. и трећи 171—168. године п. н. е.), Римљани су покорили Илире и Античке Македонце. Након тога је почео њихов продор ка Дунаву, тј. Панонској низији и ратови против Дарданаца и Скордиска. Римљани су експлоатисали злато из алувиона Пека и Тимока о чему сведоче остаци утврђених насеобина Aeliana Pincensia и Timacium Minus.

2 Концесија представља правни акт који се остварује између даваоца концесије – концендента, и примаоца концесије - концесионара са циље остваривања већег степена ефикасности у експлоатацији предмета уговора о концесији. На позив кнеза Михаила у Србију долази рударски стручњак Феликс Хофман који отвара рудник Благојев Камен и врши рударско – геолошка истраживања овог подручја. На његову препоруку Ђорђе Вајферт започиње истраживања на овом подручју и шаље свог стручњака Фрања Шистека. Вајферт добија концесију на 240 рудних поља са правом експлоатације педесет година, али због немогућности да сам финансира радове Вајферт се обраћа француским акционарима са којима 1904. године оснива заједничку компанију „Француско друштво борских рудника“, Концесија „Свети Ђорђе“(“La Compagnie Francaise des Mines de Bor, Concesion St. George”).

3 Феликс Хофман је са својом супругом и две кћери становао у Кучајни. И дан данас један комад земље подсећа на тог првог концесионара „Хофманова ливада“ (део земљишта Благојевог Камена).

Настанак кварцних жица са златом и шелитом

Стварање рудних лежишта условљено је одређеним физичко хемијским процесима који су се одвијали у одређеним структурно - тектонским јединицама у одређеном временском периоду. Златоносна и шелитска лежишта околине Благојевог Камена третирана су као хидротермална лежишта генетски повезана, настала услед вулканско - седиментних процеса у којима је формирана серија „зелених шкриљаца“, која је током времена и вишекратног регионалног метаморфизма претрпела значајне промене. Простиру се источно од Нересничког гранитног масива са правацем пружања је ССИ - ЈЗ, мада је, њихово пружање поремећено постругним кретањима. Јављају се индивидуално или у систему међусобно паралелних жица са појавом рачвања, истањивања и поновног појављивања у истом нивоу. Концентрација злата и шелита у овим кварцним жицама је променљива. Ретке су оне које премашују дужину од 150 м. У широј области Благојевог Камена груписане су у једној зони, 3,5 км дужине и до 200 м ширине. Кварцне жице садрже самородно злато и шелит у виду танких листића, где је садржај злата веома променљив. Поред злата и шелита, кварцне жице могу да садрже и друге минерале у ниским концентрацијама, као што су: пирит, сфалерит, галенит и др. Већина кварцних жица са изданцима у непосредној близини Благојевог Камена су откопане до 100 м дубине испод површине терена.

Експлоатација рудника од праисторије до данас

О експлоатацији злата у праисторији, у овој области, немамо пуно археолошких налаза који би томе непосредно посведочили. Мада, један од посредних доказа да је ипак вршено испирање злата је и мит о Златном руну. На Пеку и његовим притокама злато је испирало и по неколико хиљада робова за римског императора, тако што су на одговарајућим местима разапињали овчије коже са неостриженим руном окренутим на горе док су се честице злата таложиле на њему. Овца је приношена као жртва боговима, а руно

Сл. 1. Кварцне жице са златом и шелитом у непосредној близини Благојевог Камена[4]

се златом пунило.[5] Претпоставља се да су Аргонаути пловили Дунавом у потрази за Златним руном, односно за алувијалним златом још у 13 - 12 веку старе ере. Област Пека помиње Плиније “Pingus fluvius“ који врши интензивније вађење и испирање руде у сливу ове реке са главним центрима у Кучеву, Кучајни, Бродици, Мајданпеку, Рудној глави, Сени, Волуји. У време цара Трајана и Хадријана, крај 1. и почетак 2. века нове ере, рударство се нагло развија а за собом оставља „пралишта“, трагове старих вештачких пешчаних брежуљака. Пратећи старе трагове у потрази за рудама, римски освајачи, у долини Пека правили су своја насеља и рударске колоније, а као база подигнута је варош Пинкум (Велико Градиште). У овом периоду златоносне кварцне жице откопане су, највећим делом, са површине (500 хектара) заједно са терасама. На левој обали Пека налазе се три терасе; прва на висини од 76 м, друга 52 м, а трећа 30 м изнад Пека. Ове терасе су све препране. Трагове римске рударске

4 Слободан Р. Јанковић, *Рудна лежишта Србије: Регионални металогенетски положај, средине стварања и типови лежишта,* Београд, Рударско-геолошки факултет Београд, 1990, 229.

5 Златно руно које је припадало Зевсу, према миту, украо га је Фикс и однео у Колхиду, област око Црног мора.

делатности налазимо и након пада Римског царства, мада, тада њихов интензитет је у опадању.

Оживљавање рударства у српској средњовековној држави почиње у време владавине Стефана Уроша Првог 1243-1276. године, доласком немачких рудара Саса[6]. Након тога, пуна два века у овим рудницима ништа се није радило све до аустријске окупације северне Србије 1718. - 1738. године. Поновним падом ових крајева под турску власт престаје и експлоатација сребра и злата, све до 1849. године, тада кнез Милош почиње са скромним али не тако успешним ископавањем. За време владавине кнеза Александра Карађорђевића отпочињу озбиљнији радови (од 1842 - 1858. године), када се и поново отварају рудници у Мајданпеку и Кучајни. Прва концесија издата је Феликсу Хофману 4. маја 1901. године која је убрзо била уступљена једној енглеској компанији, да би 1906. године Хофман уступио повластицу од 57. рудних поља једној белгијској фирми. У исто време, отвара се и рудник „Света Барбара". Настаје велики преокрет у интересовању шире јавности и стручних кадрова које је и у пропраћено у дневној и стручној штампи.

Саша Марковић (1957), верно нам приближава и представља обим и величину овог терена и начин експлоатације рудишта. У свом чланку наводи да је почетак радова био 1900. године, када је и откривена златоносна кварцна жица на дужини од 200 м, да би већ 1902. била издата повластица, под именом „Света Барбара" у величини од 41 рудног поља Ђорђу Вајферту и Феликсу Хофману. Те исте године израђено је 465,5 м поткопа и галерије и 80 м окана, када је и извађено 1 099 тона руде, што би са раније извађеном рудом износило 4 331 тона. Средњи садржај злата у извађеној руди износио 36,3 г/т. Радови су трајали до Првог светског рата да би у току рата мала рударска колонија била уништена заједно са првобитним постројењима за прераду руде. Рударски радови на Благојевом Камену обнављају се 1927. године, да би 1933. прешао у руке „Акционарског француског друштва рудника злата у Пеку" са експолатацијом од 100 тона за 24 ч. Те 1939. године, обим

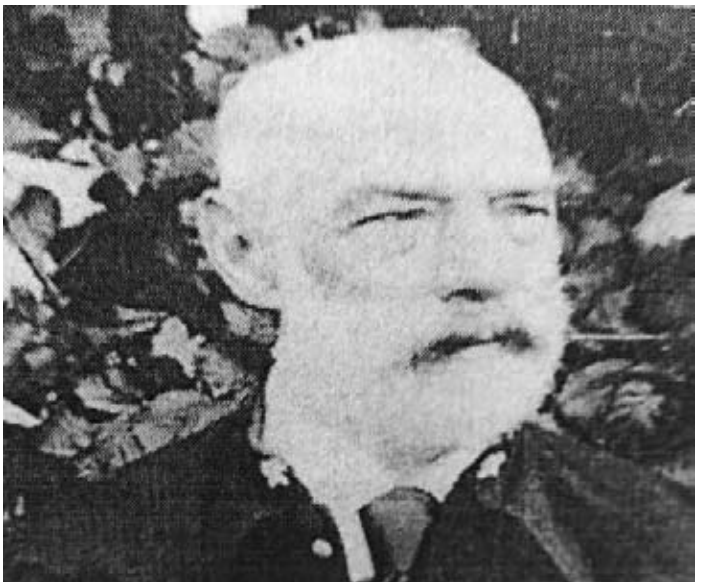

Сл. 2. Феликс Хофман[7]

експлоатације био је толики да је само електрична централа за погон рудника изгорела 33 222 м кубних дрва. Експлоатација рудника текла је нормално, али је тајна шта се догодило са рудом која је извађена пре Првог светског рата, а претпоставља се да је то била количина од 20 000 тона са просеком од 30 г/т злата што је 30 кг злата у руди или 270 кг злата у металу са вредношћу од преко 16 милиона динара. Тих 20 000 тона златне руде, претпоставља се, да су и поставиле рудник на сигурне ноге обезбеђујући његову рентабилност.

Веома угледни енглески часопис „Engineering and Mining Journal" тада пише о овом рудном налазишту. У уводном делу чланка наведено је да је „Рудник злата Св. Барбара". почео са радом 15. јула 1933. године, а производња је почела 1. децембра 1933. године са зарадом од 12 кг злата месечно, а у „Рударско-топионичарском веснику" налазимо податак и ко су били ти људи који су управљали рудником: председник управног одбора Пијер Лиоте[8],

6 О присуству Саса као средњовековних рудара, говоре топоними Сашко брдо, Сашка црква, Сашко гробље.

7 Милорад Николић, *Монографија Кучева и Звижда*, Кучево, 1997, 34.

8 Син познатог француског маршала Лиотеа.

члан управног одбора Густав Нобел[9], финансијски директор друштва Нити[10]. Тада је друштвени капитал износио 4 милиона француских франака. Мањи багери за експлоатацију руде, који су стигли 1901. године, за време и после Првог светског рата су уништени, да би нови велики багер у власништву краља Александра Карађорђевића био монтиран 12. октобра 1934. године. Краљ Александар Карађорђевић почиње са интензивним и савременим испирањем злата на њивама нересничког и кучајског поља. Касније, након смрти краља Александра (09.10.1934.), багер је преузима принц Павле Карађорђевић и са њим ради све до почетка Другог светског рата.

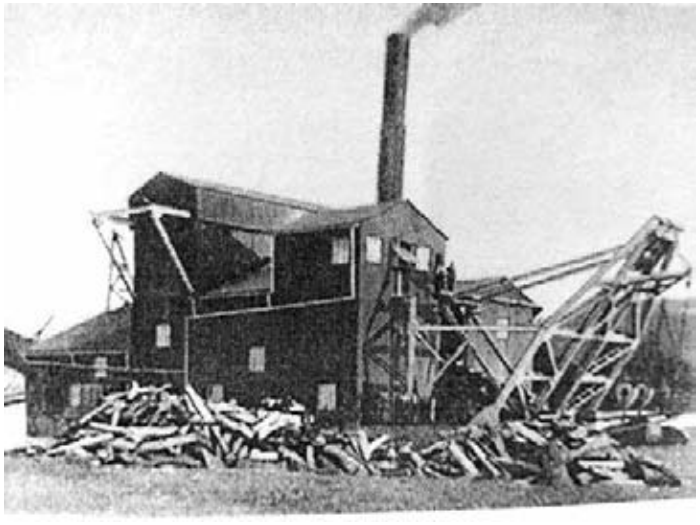

Сл. 3. Багер Краља Александра Карађорђевића по величини био је други у свету (1934)[11]

Радови на рудишту прекинути су ратним догађајима 1941. године, али већ 1945. године рудник и имовина рудника је уништена. Рудничка постројења, фабрика и један део колоније разорено је и развучено за време немачке окупације. После погибије партизанског команданта Вељка Дугошевића, разбијања партизанских одреда и пропасти слободне територије, под вођством Недићевих и Љотићевих снага, обезбеђење рудника Благојев Камен преузимају четници војводе Војислава Јевремовића - Трибороћанина[12]. У руднику ништа није остало, све је већ разнесено и однето тако да није ни имало шта да се чува. Нова социјалистичка држава одустаје од намере да обнови рудник, обуставља се започето обнављање рудника, а багер је демонтиран, посечен и продат неком предузећу у Босни. У послератном периоду нове власти за брзу обнову и развој разрушене земље оснивају предузеће *Рудник злата и волфрама Благојев Камен*, са радничким рестораном, биоскопом, продавницама, школом и амбулантом. Обновљени рудник са волфрамом, металом од стратешког значаја, као главним производом, добија на значају у периоду „хладног рата“ између Источног социјалистичког и Западног капиталистичког блока. И овог пута експлоатација рудника је кратког века. Било је још покушаја да се овај рудник, главна база „жутог метала“ борског басена у послератној Југославији, пред ликвидацију оживи, али због политичких, друштвених и већ неких других разлога није и поред добре воље органа управљања и самих рудара који су тежили да сачувају континуитет у раду рудника.

Сл. 4. Део погона рудника

9 Потомак великог проналазача и богаташа Нобела.

10 Син Франческа Нитија, бившег председника италијанске владе.

11 Багер Краља Александра Карађорђевића по величини био је други у свету одмах после багера немачког краља у Индији (1934). Багер је из Пека вадио између 25 и 32 кг чистог злата месечно. Пошто је радио до средине 1955. године, значи извадио је 7 000 тона злата. Краљ је био власник 60% предузећа „Нересница-Глоговица“. Багер је у енглеској купио београдски адвокат Дуњић.

12 Од почетка устанка на подручју Мајданпека водио је антиокупаторску и антифашистичку борбу сарађујући са партизанима.

Сл.5. Улаз у рударско окно

Сл. 6. Рударско окно Благојев Камен[13]

Институт за бакар Бор, 2000. године још једном покреће, али опет неуспешно, обнову рудишта Благојев Камен[14]. На основу члана 5. Став 2. Закона о слободном приступу информацијама[15], можемо доћи до информација о догађају који се одиграо на једном од Колегијума Института за бакар Бор, који је и покренуо сумњу о саботажи у овом рудном налазишту. Директор је изнео предлог да се из „Фонда племенитих метала“[16], прода одређена количина ових метала и да се уместо уплате неплаћених пореза и доприноса од новембра 1998. до септембра 2000. године у износу од 21 743 298 динара основног дуга и 22 730 762 динара камате изврши финансирање обнове рада рудника злата Благојев Камен. Овој одлуци тада једино се супроставља председник синдиката „Независност“. Одлуком тадашњег директора Института за бакар Бор[17] издат је службени налог за преглед рудника Благојев Камен. Након обиласка и прегледа објекта, комисија је поднела извештај о затеченом стању на терену, и то за јаму Бродица, јаму „Света Барбара“ и Грабова Река. Према затеченом стању, погон рудника Благојев Камен је потпуно напуштен и необезбеђен. Приступ јамама је онемогућен због зарушености или због потопљености о чему треба обавестити рударску инспекцију и надлежно министарство ради санације терена и утврђивања одговорности пред надлежним државним органима. Због основане сумње да су делови рудника Благојев Камен намерно зарушени или потопљени у време предходног режима (ради обарања укупне вредности пред наступ процеса могуће приватизације), наведени извештај је разматран на састанку синдикалног Одбора, где је донета одлука да синдикат „Независност“ о томе обавести Министарсво за рударство и енергетику Владе Републике Србије.

Сл. 7. Улаз у окно

13 Фотографије рудника преузете из Музеја у Мајданпеку, аутор је Пера Пауновић (11. 01. 1988.)

14 На сајту, https://bokisingl.wordpress.com/tag/zlatarska-mafija/, (15.05.2018)

15 Види, Сл. Гл. Рс. бр. 120/04 „Свако има право да му се информација од јавног значаја учини доступном тако што ће му се омогућити увид у документ који садржи информацију од јавног значаја, право на копију тог документа, као и право да му се, на захтев, копија документа упути поштом, факсом, електронском поштом или на други начин.“.

16 Фонд је формиран у периоду високе инфлације и касније претварањем вишка новчаног капитала фирме у залихе племенитих метала.

17 Институт данас у оквиру своје делатности обавља послове израде научно-истраживачких пројеката у областима геологије, рударства, металургије и технологије од интереса Републике Србије, региона и локалне самоуправе.

Сл. 8. Рудари

Сл. 9. Вагони за превоз сировине

Сл. 10. Улазак у јаму

Сл. 11. Рудник Благојев Камен

Легенде и митови о руднику

Колико је овај рудник био значајан за становнике овог краја и уопште, говоре и многобројне легенде, анегдоте и приче које се генерацијама исповедају и препричавају. Једна од легенди је и легенда о Благоју[18], мештанину малог насеља окруженог високим брдима у долини Пека. Једног дана Благоје пође у шуму да сакупи дрва за зиму и док је скупљао дрва наиђе на један грумен жуте боје који му привуче пажњу. Дошавши кући Благоје седе на клупу, заложи ватру и поче загледати камен и не слутећи какво богатство је нашао. Не прође николико а ето на његовим вратима појави се царски порезник, који је, знајући да Благоје нема новца, дошао да однесе и последњу овцу овог сиромашног сељанина. Угледавши у његовим рукама жути грумен и препознавши да је то злато, сав устрептао отима га и односи своме цару. Цар одмах нареди да му доведу сиромашног сељанина. Благоје сав преплашен и збуњен прво је ћутао, а затим, цару је све по реду испричао. Како је ишао у шуму да сакупља дрва за зиму и исподе једне стене пронашао камен и даље не знајући зашто се подигла толика галама око једног камена. Цар га богато награди и нареди да о овоме не прича никоме, а своје људе са потребним алаткама посла да копају и пронађу још злата. Након дужег копања пронађоше златну жицу и ту наста рудник из кога је извађено доста злата, сребра и волфрана а по Благоју рудник и насеље добише име Благојев Камен.

Легенда која се препричава са колена на колено је и „Легенда о златном плугу и вили“ која је преорала ове крајеве. Приповеда се и о вили која је живела у свом дворцу под земљом. Када су јој се једног дана рудари приближили са својим ископавањем злата, она је са златним плугом и златним воловима побегла летећи за Мајданпек где и још увек живи. Док је летела преко Тилва Урош, Маркове крчме, Кракула Јордан, Рудне главе, Благојевог Камена до Мајданпека, вила је плугом додиривала и парала врхове неких брда остављајући за собом траг. На местима где је златан плуг закачио земљу, верује се, да се и дан данас може наћи злато.

18 Миклорад Петровић, *Легенде источне Србије*, Кучево: М. Винкић; Пожаревац: Кмпромис дизајн, 2003, 21.

Једна од најинтересантнијих прича везана је за цара Трајана који је наводно пробио Ђердап како би исушио Панонско море и омогућио људима да ваде злато из Пека и њихових притока. Ништа мање интересантна није и легенда о Сребрном цару. О њему су писали 1849. године И. Абел, 1876. Милићевић, Т. Ђорђевић 1910. године, али је најстарија она коју је забележио Ото Дубислав Пирх 1829. године.[19]

„Већ у доба Кнеза Лазара, ко зна колико још и раније, копале су се овде руде. Турци су још извесно време продужили рад на рудницима и давали су манастирима пети део, као што је то раније био обичај. Срби су морали копати руду. Затим Турци престаше давати манастирима њихов део и хтедоше да поваде сво сребро, па и човека од сребра, који на дну седи као што људи причају. Када су већ дошли до њега онда овај повика: „Дунаве, Саво и све остале реке, помозите ми!“ Тада јурну вода са свију страна, поплави целу долину, носећи са собом куће и засу рудокопе, који тако осташе до немачког доба. Немци су копали, копали али човека од сребра не беше ту“[20]. Било је и других легенди и митских чувара злата. Све оне су се сводиле на то да је постојало закопано благо, то исто благо би чувао цар, змија или змај, а да само поједини људи могу пронаћи то место, како и сама народна веровања кажу: „Не да се сваком да нађе закопано благо“.

Занимљива је прича о хрватској новинарки која је дошла до провери причу о злату (време старе Југославије), када су је испирачи одвели на оближњи пропланак иза села Нереснице и питали је где жели она да они копају прстом нека покаже, а они ће ископати златан грумен за њу. Она показа, а они ископаше 13 златних грумена. Затим прича о „златном путу“, магистрални пут Пожаревац – Кучево. Прича се да је приликом изградње пута коришћен је шљунак из Нереснице, и да се испод асфалта овог магистралног пута налази више килограма злата.

Поред свих ових прича и легенди о злату, у народу овог краја, врло је јака и легенда о несрећама које је злато причинило. Злато је проклето, оно је узрок многих убистава пљачки, отимачина. Зато, данас, готово нико и не бави се испирањем злата кога и даље има у реци, на њивама и у околним брдима. Становници овог краја радије се баве пољопривредом, сточарством па и шверцом, него испирањем злата. Овај њихов невероватан однос према богатству које им се налази „испред носа“ описао је средином 19. века и путописац Волфганг фор Хедер Сигмунд Аугуст.[21]

Рударско насеље Благојев Камен данас

Некада на далеко чувено, једно од најпознатијих европских налазишта злата у коме је до 1991. године живело 140 породица, данас има само неколико становника. Према сведочењу средовечног мештанина, становника Благојевог Камена, сви који су могли отишли су у бели свет. Са сетом, сећа се времена када је као основац у месту живело више од 1 000 становника, а у његовом разреду и до 30 детета. На месту основне школе је сива руинирана зграда на којој стоји грб СФРЈ, где је некад био и биоскоп и дом културе. Ту је и железничка станица пред којом више не стају возови, а некада су ту стајала и до 24 путничка воза у току једног дана. Малобројни становници овог насеља и даље се чуде зашто је ово место упропаштено, иако су околна брда па чак и њиве пуне блага и вапе за рударима. Људи одоше а зашто се ово благо чува то нико не зна.

19 Писао о Србији на почетку њеног ослобађања и током прве владе Милоша Обреновића, као радознао и добронамерни путник, са жељом да упозна и схвати Србију, која је према његовом запажању имала „повољне изгледа за будућност“ и у којој су се очекивале велике политичке промене. Један од аутора књиге „Путовање по Србији у години 1829“, пажљиво се служио изворима, које је имао на располагању и представља важан историјски извор из 30 тих година 19. века.

20 Јелана Бујдић-Кречковић, *Легенде, митови и народни обичаји Ђердапа,* Мајданпек: Музеј, 2015,43.

21 Волфганг фор Хедер, Сигмунд Аугуст, 1776-1838, знаменити барон, геолог и шеф саксонског рудокопства, син још славнијег филозофа Јохана Готфрида Хердера (1744-1803), пропутовао је Србију 1835. године истражујући рудна налазишта. Кнезу Милошу 1837. године, поклонио је збирку прикупљених минерала и руда. Та збирка минерала на Кнежевом двору у Крагујевцу, „музеум“ сматра се заметком првог музеја у Србији. Кнез је Хердеру поклонио сабљу на којој је посвету изрезао Анастас Јовановић (1817-1899).

Резиме

И, ево, у овој дивљој џунгли, у овом, како то, у својим мемоарима, каже прота Матеја Ненадовић, „Српском Кавказу“, на овим рушевинама варварског, античког и средњевековног рударства, положен је камен темељац српског рударства и српске металургије[22]. Сада, као „неми сведоци“ осташе само једва приметне рушевине некадашњих постројења, трагови рударских радова на површини и у дубини земље, разбацани алат и справе, новац многобројних народа који је користио овај рудник, безбројне гомиле шљаке и многобројна јаловишта, да сведоче, да је ту некада, заиста, постојала необично дуготрајна рударска делатност.

Сл. 12. Рудник Благојев Камен

THE VILLAGE OF BLAGOJEV KAMEN – LET'S SAVE IT FROM OBLIVION

Resume

Here, in this jungle, in this "Serbian Caucasus," as archpriest Mateja Nenadović called it, in these ruins of barbaric, ancient and medieval mining, the foundation stone of Serbian mining and Serbian metallurgy has been laid. Barely noticeable ruins of former facilities, traces of mining operations on and under the ground, scattered tools and machines, money of numerous peoples who used this mine, heaps of slag and multiple tailings still stand as silent reminders that in this place once truly existed unusually long-lasting mining activity.

22 Никола Логунов, *Мајданпек сад и некад*, Браничево, год. 2. Бр. 3. (септ. 1956), 53.

О Благојевом Камену писали су:

1. Бен Младеновић., *Насеља Браничева: географско-археолошко-историјска монографија,* Смедерево: Радојковић; Пожаревац: ЦОТОС, 2002, 140, 128.
2. Јелана Будић-Кречковић, *Легеде, митови и народни обичаји Ђердапа*, Мајданпек: Музеј, 2015, 43.
3. Милорад Николић, *Монографија Кучева и Звижда*, Кучево, 1997, 35-47.
4. Милорад Петровић, *Легенде источне Србије,* Кучево: М. Винкић; Пожаревац: Компромис дизајн, 2003, 21.
5. Никола Логунов, *Мајданпек сад и некад*, Браничево, год. 2. Бр. 2. (мај 1956), 36-44.
6. Никола Логунов, *Мајданпек сад и некад*, Браничево, год. 2. Бр. 3. (септ. 1956), 53-59.
7. Слободан Р. Јанковић, *Рудна лежишта Србије: Регионални металогенетски положај, средине стварања и типови лежишта,* Београд, Рударско-геолошки факултет Београд, 1990, 228-237.
8. Стеван М. Станковић, *Путевима Југославије,* Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2001, 174.
9. Феликс Ф. Каниц, *Србија, земља и становништво : од римског доба до краја XIX века,* Београд, 1985. Књ. 1., 248.

https://www.danas.rs/zivot/zlatonosni-bager-kralja-aleksandra/
http://ebranicevo.com/bager-koji-je-nekada-izvadio-7-tona-zlata-iz-peka-i-dalje-u-kucevu-foto
https://bokisingl.wordpress.com/tag/zlatarska-mafija/
https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_slobodnom_pristupu_informacijama_od_javnog_znacaja.html

Душан Миловановић[1]
Историјски архив у Панчеву
Република Србија

ПРИКАЗ КЊИГЕ МИХОВИЛА ТОМАНДЛА „ПАНЧЕВО У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ“

Апстракт: Годину за нама, обележио је важан јубилеј-100 година од краја Првог светског рата и као непресушна тема увек је актуелна. Мало је сведочанстава о току самог рата у Панчеву, па је књига Миховила Томандла значајан извор. Књига приказује низ тема из свакодневног живота у Панчеву, понашању људи различитих вероисповести и националности у самом граду, расположење током рата, тактике и маневри српске, али и непријатељске војске. Као таква представља значајно сведочанство једног времена, које је у потпуности променило град Панчево након завршетка Првог светског рата.

Рад представља приказ књиге Миховила Томандла, директора Градске државне архиве Панчево, садашњег Историјског архива у Панчеву, објављене под називом „Панчево у Првом светском рату“

Кључне речи: Први светски рат, Панчево, Србија, Миховил Томандл.

Миховил Томандл оставио нам је у аманет важно, чак и једино сведочанство о догађајима у Панчеву за време Првог светског рата. Остао је упамћен као необично вредан, поштен и скроман човек, високо цењен у научним круговима, пријатне нарави. Обзиром да је за време рата био затворен у тамници у Араду, на својој кожи осетио је мрачну страну рата и из прве руке сведочио дешавањима у том периоду

Књига обима 93 стране, издата је управо у некадашњој „другој кући“ аутора, у Историјском архиву у Панчеву 2010. године, када је први тираж бројао 500 примерака, да би четири године касније, 2014.године поново издато нових 500 примерака. Књига се састоји из два дела, описа Панчева у Првом светском рату, као и додатка који се тиче уништења трију монографија у Панчеву после ослобођења 1918. године. Иако по обиму ова књига обједињује два мала рада, она су изузетно значајна како за саму историју града Панчева и дешавања у ратним годинама, тако и за делатност самог Миховила Томандла. Историјски архив у Панчеву је објављивањем вредних рукописа свог некадашњег директора, заправо дао допринос обележавању почетка Првог светског рата. Књига није подељена на поглавља, јер се састоји од сећања Томандлових савременика. Управо из тог разлога, у одређеним сегментима отежано је разумевање и ток рата, јер Томандл иако пише у једном даху, не наглашава посебно прелаз на друге године или се не може на прво читање схватити када се неки догађај одиграо.

Томандл у својој књизи користи рукопис Павла Графа, председника Управног одбора панчевачке Пучке банке, „Geschichte der pancover Volksbank“. Сведочења Павла Графа описују нарушене односе између Немаца и Мађара с једне, и Срба с друге стране. Помињу се високе цене намирница, ограничавање друмског и железничког саобраћаја, где се са описима дешавања на железничким станицама могао назрети сав страх и очај становништва које је бежало услед страха и различитих вести. Бројне лажне вести, погрешно протумачена обавештења о нападима на Панчево, унели су додатни страх, међу ионако уплашеним становништвом. Описи избезумљених људи како са коферима, најосновнијим потрепштинама, децом и старим људима, беже ка железничким станицама и проходним путевима, леде крв у жилама.

Међу ухапшеним угледним Србима који су као таоци одведени у Арад и који су били смештени у казамате ондашње тврђаве, нашао се управо и аутор књиге. Како је и сам Миховил Томандл одређено време провео тамо,

1 Немањина 7, 26000 Панчево, arhivp@panet.rs

није износио детаље боравка у Араду у овој књизи, али је томе посветио пажњу у посебним издањима, годинама након завршетка рата.

Догађаје попут бомбардовања Панчева која су се догодила током 1914. године и 1915. године подробно описује, а исто тако износи и важне детаље који се тичу издавања заповести, да се протерају и ухапсе сви мушкарци (Срби) старији од 11 година и одведу у Сегедин и Ходмезевашархељ. Миховил Томандл нам преноси своје утиске о понашању мађарског и немачког становништва и њихову наглу промену у понашању према српском живљу. Приметио је страх код њих, а то је додатно поткрепио увидом у записнике који су састављани на седници Проширеног сената. Када је војска поново почела да се појављује у Панчеву, немачко и мађарско становништво је променило понашање према српском становништву. Велики противник Срба, адвокат др Адолф Шчитински је на Проширеном сенату Градске муниципије, тражио заседање ванредне скупштине да би предложио резолуцију о узајамном помагању. Овом резолуцијом, Шчитински је покушао да се додвори Србима, јер је постојао велики страх од српске одмазде. На овај начин он је желео да докаже да су предузете мере против Срба током 1914. године и 1915. године биле потпуно сувишне. Интернирање, која су покренута истовремено са мобилизацијом, укинута су још 1914. године и нису довела до негативних последица по питању унутрашњег мира у самом граду, као ни по питању вођења рата. Томандл је захваљујући својим запажањима и приступу записницима са седница дошао до важних историјских закључака, који олакшавају сагледавање ситуације у Панчеву током рата. Врло вешто примећује и тумачи да је оваква промена става чланова Сената и градске муниципије у ствари било улагивање према Србима, због страха од одмазде.

Посебна пажња посвећена је свечаном оснивању Српског народног већа у порти Успењске цркве, где је народ одушевљено поздрављао омладинце и оснивача поменутог већа. Усхићење је владало међу старим и младим живљем, ношене су заставе и певање патриотске песме, што је означавало снагу и јединство српског народа. Томандл је оснивање Српског народног већа сматрао прерурањеним за такву врсту револуционарно-политичког подухвата, јер још увек српска војска није ушла у Панчево.

Аутор књиге је сведочење учесника, омладинца Гиге Стојнова и бригадног генерала Петра Арачића, под чијом командом је српска војска ушла у Панчево, искористио да исприча причу о Панчеву у Првом светском рату. Управо је захваљујући сведочењима учесника пред сам крај Првог светског рата, можемо осетити тај национални и уједињени дух који је владао крајем 1918. године.

Обзиром на то да је Панчево било релативно мирно током трајања рата, не треба да изненађује чињеница да је ова књига мањег обима. Панчево није било сведок великих и крвавих битака, иако је постојала нетрпељивост међу становништвом, архитектура града није претрпела значајна оштећења, али су заувек остале последице свим људима који су изгубили неког у рату или су осетили сву страхоту рата на својој кожи.

Данас, век касније, када смо сведоци покушаја прекрајања историјски чињеница о Првом светском рату на глобалном нивоу, дугујемо велику захвалност Миховилу Томандлу због постојања ове књиге, која сведочи о догађајима које је забележио и проживео за време рата. Стога нам је управо у аманет оставио да се више бавимо овом темом, истражујемо и допунимо ову причу.

THE REVIEW OF THE BOOK *PANČEVO IN THE FIRST WORLD WAR* BY MIHOVIL TOMANDL

Summary: Last year we commemorated a very important anniversary – 100 years since the end of World War I. There are little testimonies about the course of the war in Pancevo, therefore the book by Mihovil Tomandl is a significant source for further amplifying the subject. The book displays a series of themes from everyday life in Pancevo, conduct of people of different religions and nationalities in the city, atmosphere through the war, tactics and maneuvers of the Serbian and the enemy army. The book represents the testimony of a time that brought a complete change in the local community and the city of Pancevo after the World War I.

Today, a century later, we owe a large gratitude to Mihovil Tomandl for recording the warfare events in a book. The book introduced us to the important and significant occasions in the course of the World War I.

Др Александар Стојановић[1]
Институт за новију историју Србије, Београд
Република Србија

ИЗВЕШТАЈИ И НАРЕДБЕ НЕДИЋЕВЕ „ВЛАДЕ НАРОДНОГ СПАСА“ ЗА ОКРУГ ПОЖАРЕВАЧКИ, 1941–1942. ГОДИНЕ

Тематски зборник докумената, приредиле др Јасмина Николић и др Маријана Мраовић, Пожаревац 2018, стр. 269

Други светски рат на простору Србије представља широк тематски круг који је у протеклим деценијама привлачио велику пажњу српских и југословенских историчара. О њему нису писали само професионални истраживачи прошлости већ и посленици историји сродних друштвено-хуманистичких наука, као и један већи број самих учесника рата и њихових потомака, те публициста и ентузијаста привучених актуелношћу теме. Будући да је послератни политички поредак у Југославији настао револуцијом и грађанским ратом (1941–1945), Други светски рат постао је извор легитимитета послератних власти, те је за његово проучавање и тумачење дуги низ година постојао званични наративни оквир, прописан са самог врха политичке власти. Деценијама су у средишту пажње истраживача били револуција, историја партизанског покрета, биографије истакнутих комунистичких руководилаца и учесника НОБ-а, злочини окупатора и његових помагача. Након смрти Јосипа Броза Тита уследио је убрзани распад система вредности постављеног још 1945. године, а као последица опште друштвене, политичке и економске кризе јавила су се бројна преиспитивања, укључујући и она која су се односила на прошлост, и посебно, Други светски рат као корен друге Југославије и социјалистичког друштвеног система у њој. Крајем претпоследње деценије 20. века пробуђен је национализам и створени су услови за нове ратове на некадашњем југословенском простору. У таквим условима ревизија историје уместо научним била је вођена идеолошким и дневно-политичким мотивима и реална слика прошлости поново је помућивана, само овога пута са другог краја политичког спектра.

Почетком 20. века постепено се, углавном под окриљем Катедре за историју Југославије Филозофског факултета у Београду, развио један нови истраживачки приступ Другом светском рату. Велики број истраживача своје магистарске (касније мастер) и докторске радове посветило је управо рату 1941–1945. године, а отворене су и многе теме које су у старијој историографији биле занемарене или потпуно игнорисане. Колаборација, свакодневни живот под окупацијом, положај жене у рату, пропаганда, историја окупираних институција по први пут су проучаване систематски, хеуристичким методом заснованим на употреби бројних и разноликих историјских извора – најчешће архивске грађе, штампе и мемоарских записа савременика. Након деценија у којима је идеолошка интерпретација имала премоћ над снагом историјских извора новија истраживања и из њих настали радови и монографије омогућили су једно дубље, потпуније и нијансираније сагледавање ратне прошлости.

1 Аутор је научни сарадник Института за новију историју Србије у Београду.

Посебну вредност за проучавање и разумевање сложених историјских процеса и феномена, а Други светски рат и активност владе Милана Недића свакако јесу такви, имају примарни историјски извори. Тек у последњих десетак година објављени су зборници докумената насталих радом колаборационистичких власти у Србији, а вредан и најновији допринос на том пољу свакако представља први том зборника докумената који се односе на Пожаревачки округ. Ова књига објављена је у Пожаревцу крајем 2018. године, у суиздавачком подухвату Историјског архива Пожаревац и Војног архива Министарства одбране Републике Србије. За одабир докумената и њихово приређивање заслужне су др Јасмина Николић и др Маријана Мраовић, која је и аутор уводне студије у књизи.

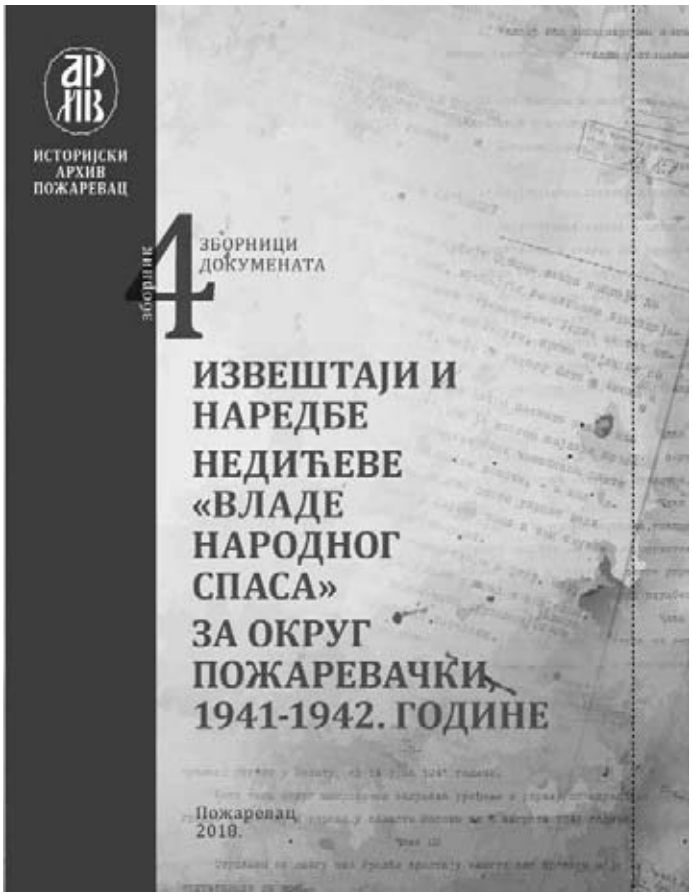

Колегинице Николић и Мраовић понудиле су, у предговору ове књиге (стр. 5–10), детаљну анализу историографских трендова везаних за проучавање Другог светског рата на простору Србије, а осврнуле су се и на расположиве архивске фондове и збирке од значаја за проучавање овог периода. У тематски заокруженој уводној студији (стр. 11–41) др Маријана Мраовић поставила је општи историјски контекст документима који су приређени у наставку књиге. Уводна студија, заснована на објављеним и необјављеним историјским изворима и одабраној научној историографској литератури, упознаће читаоце са организацијом немачке окупационе управе у Србији (са посебним освртом на Пожаревачки округ), функционисањем колаборационистичке управе на националном и локалном нивоу, утицајем који је устанак имао на развој војних и политичких догађаја у земљи. Значајан део уводне студије посвећен је антикомунистичкој акцији Недићеве владе, како оној пропагандној, тако и оружаној.

Највреднији део тематског зборника докумената представљају сами приређени историјски извори (стр. 45–269), најчешће извештаји окружног начелства и наредбе Министарства унутрашњих послова Недићеве владе који су се односили на Пожаревачки округ у периоду 1941–1942. године. У првом тому приређено је и објављено укупно 50 докумената који се чувају у Војном архиву (у оригиналној форми написани су писаћом машином и обима су 364 странице А4 формата). Опширни извештаји објављени у овој књизи, како они које је периодично слало Окружно начелство у Пожаревцу тако и они које је израдила Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, детаљни су и свеобухватни. Они садрже драгоцене податке о безбедносним приликама у округу, бројности и распореду немачких, колаборационистичких, партизанских и равногорских формација, као и о мерама које су предузимане за пацификацију становништва и сузбијање „комунистичке акције“. Често је на страницама извештаја локалних органа власти било речи и о економији: о стању усева, очекиваном приносу, разрезаном порезу и контрибуцијама за издржавање окупационе силе, о ценама намирница и куповним могућностима становништва. Многи од

поменутих извештаја садрже и делове који се односе на просветне прилике (рад школа и установа културе), домаћу и румунску пропаганду, мере за збрињавање избеглица из НДХ и са других окупираних територија Краљевине Југославије, здравствене прилике у округу, стање болница и домова здравља, несташицу лекова и медицинског материјала, мере предузимане за спречавање ширења различитих болести...

След извештаја груписаних по хронолошком принципу омогућава детаљно праћење готово свих елемената свакодневнице у Пожаревачком округу током прве две године окупације, а додатну истраживачку вредност представља чињеница да су у бројним извештајима подаци давани за већину насеља појединачно, те је могуће реконструисати историјске процесе и у мањим и периферним насељима. Изузев поменутих извештаја Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, готово сви извештаји били су намењени за унутрашњу управу у оквиру различитих нивоа колаборационистичке управе. У највећој мери они су тачни и поуздани, лишени тенденциозног прикривања или искривљавања чињеничног стања из политичких или пропагандних разлога. Знатан део извора приређених у овој књизи објављује се по први пут а многи од њих до данас су били готово потпуно непознати српској историографији.

Први том тематског зборника докумената *Извештаји и наредбе Недићеве „Владе народног спаса" за округ Пожаревачки, 1941–1942. године* значајан је и пажње вредан допринос проучавању Другог светског рата на простору Пожаревачког округа и Србије у целини. Приређени документи великим бројем делића употпуњавају сложени мозаик слике свакодневнице под окупацијом откривајући или изоштравајући до скора непознате сегменте живота у годинама рата и револуције. Несумњиво ће ова књига и у њој објављени документи представљати значајан подстицај и полазну основу у истраживању прошлости Пожаревца и околине, али и историје окупиране Србије у целини. Мноштво најразноврснијих података који извештаји нуде, употпуњено квалитетном уводном студијом која омогућава њихову правилну контекстуализацију, потенцијално би могло привући и пажњу шире јавности, а пре свега заљубљеника у прошлост и завичајну историју. Други том, чије се објављивање планира у скорије будућности, требало би да обухвати сродне изворе за период 1943–1944. године, али и да садржи именски и географски регистар појмова, чиме би овај историографски подухват био у целини заокружен.

Mr Dragoljub Šarović
Republika Crna Gora

NADA DRAŠKOVIĆ, BIO-BIBLIOGRAFIJA DR.SC. MILA BAKIĆA, PODGORICA, 2018. GODINE

Nada Drašković naša poznata bibliografkinja, naučna savjetnica u Nacionalnoj biblioteci „Đurđe Crnojević“ u Cetinju prinovila je bibliotekarskoj misli i nasljeđu, baštini Crne Gore djelo: Bio-bibliografija dr.sc.Mila Bakića, našeg poznatog naučnog radnika i stvaraoca, koji se više decenija bavi arhivskom naukom, arhivistikom.

Kao što se može vidjeti iz njegove biografije, Mile Bakić je rođen u Žabljaku 11. februara 1951. godine, gdje je završio osnovnu školu. Njegov talenat i sklonost prema nauci zapaženi su i nagrađeni već u Beranskoj (Ivangradskoj) gimnaziji koju je završio 1969. godine, oslobođanjem od polaganja maturskog ispita. Na studijama na Fakultetu političkih nauka, međunarodni smjer, koje je završio u Beogradu 1973. izdvaja se kao odličan student i dobija univrezitetsku stipedniju.

Krajem osamdesetih godina prošlog vijeka na zagrebačkom sveučilištu je završio program postdiplomskog obrazovanja iz područja informacijskih znanosti, smjer arhivistika. Magistarski rad na temu: Valorizacija arhivske građe CK SK Crne Gore, pod mentorstvom prof.dr.sc. Ivana Beuca, odbranio je 1990. godine, i stekao diplomu magistra informacijskih znanosti iz društveno humanističke znanstvene oblasti. Doktorsku disertaciju pod naslovom: Razvoj arhivske službe u Crnoj Gori, pod mentorstvom prof.dr.sc.Josipa Kolanovića odbranio je 2004. godine na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu.

Od 1975.godine zaposlen je u Stručnoj službi CK SK Crne Gore u Službi dokumentacije (arhiv) i biblioteke, na dužnosti rukovodioca. Bio je i sekretar: Komisije SK Crne Gore za istoriju, Komisije SK Crne Gore za međunarodne odnose, Komisije SK Crne Gore za radnike na pivremenom radu u inostranstvu.

Tokom 1991. godine Dr.sc. Mile Bakić je imenovan na mjesto direktora Državnog arhiva Crne Gore, Cetinje. Dao je veliki doprinos u razvoju ovog arhiva, arhivske službe Crne Gore, koji se ogleda u nizu arhivskih oblasti: izvršena je arhivska reforma, promijenjen status arhiva, postao je organom državne uprave, osnovano je više opštinskih arhiva, obnovljen je časopis Arhivski zapisi, donešen novi zakon i arhivski propisi, i dr.

Iz uvodnog dijela Bio-bibliografije se vidi da je dr.Bakić nastavio svoj dalji profesionalni angažman u Službenom listu Crne Gore, Podgorica, gdje je radio na poslovima odgovornog urednika izdavačke djelatnosti, čijim je osnivačem, i izdanja službenog glasila Službeni list Crne Gore-Međunarodni ugovori.

Bavio se i značajnim arhivskim, društvenim poslovima u Crnoj Gori i ex-Jugoslaviji. Bio je glavni i odgovorni urednik časopisa Arhivski zapisi, 1994-1996. godine, član redakcije časopisa Biblioški glasnik 2004-2006. godine, Predsjednik Predsjedništva Društva arhivskih radnika Crne Gore 1985-1989. godine. Takođe, bio je član Jugoslovenske državne arhivske delegacije koja je 1994. godine u Moskvi i 1995. godine u Beogradu vodila pregovore sa Ruskom državnom arhivskom delegacijom o uzajamnom povraćaju arhivske građe ruske i jugoslovenske provenijencije i potpisala Protokol o arhivskoj saradnji.

Iz Bio-bibliografije se takođe vidi da je dr. Bakić autor više studija, zbornika arhivske građe i drugih arhivskih publikacija: Arhivistika (2007), Crnogorsko arhivsko zakonodavstvo (2008), Razvoj arhivske službe u Crnoj Gori (2010), Valorizacija arhivske građe (2014), Arhivska izdavačka djelatnost (2017), te Drugi kongres SK Crne Gore, koautor (1987), Kraljevsko crnogorsko narodno pozorište (2001), zbornici dokumenata, i dr.Takođe, objavio je brojne radove, u periodici, u časopisima: Arhivski zapisi, Istorijski zapisi, Vaspitanje i obrazovanje, Matica, Biblioški glasnik, Zapisi, Tokovi i dr., dnevnim i periodičnim listovima: Pobjeda, Večernje novine, Prosvjetni rad, Komunist, Revija Forum, Lučindan i dr. O njego-

vim studijama i drugim arhivskim publikacijama priloge su objavljivali autori u poznatim časopisima izvan Crne Gore: Arhivski vjesnik (Zagreb), Arhivist (Beograd), Zapisi (Požarevac), Atlanti (Trst, Maribor), Arhivska praksa (Tuzla), Arhivi (Ljubljana), i dr.

Navedena publikacija pokazuje da je dr.Bakić značajan dio svog naučnog angažmana posvetio izučavanju arhivske službe u inostranstvu i istraživanju arhivske građe u inostranim arhivima o Crnoj Gori. U Moskvi 1992. godine je izučavao arhivsku službu Rusije, a 1995. godine istraživao je arhivsku građu o Crnoj Gori u ruskim poznatim arhivima: Arhiv MID, Moskva Osobij arhiv, Moskva, i dr.

Bitno je istaći, što se vidi u njegovoj profesionalnoj biografiji, da je dr. Bakić učestvovao na domaćim i inostranim naučnim skupovima, simpozijumima, kongresima i dr. sa kojih su njegovi radovi objavljivani u zbornicima: Život, stručno i naučno djelo Dragoja Živkovića (2004), Vuk Karadžić i Crnogorci (2005), Hrvatsko-crnogorski dodiri: identitet povijesne i kulturne baštine crnogorskog primorja (2007), i dr. Koautor je više arhivskih izložbi: Crna Gora kroz ćirilska dokumenta do 1860. godine (1992), Zbirka fotografija Milana Pešića (1994), Vazduhoplovstvo u Beranama (1994) od kojih su neke prezentovane i izvan Crne Gore. Za štampu je priredio kod nas prvi put objavljene knjige: Pavle Apolonovič Rovinski, Karakteristike ratnog života Crne Gore (1996), Mitar Bakić, Crna Gora pod upravom vladika (1995), bio urednik velikog broja naslova (osvojena priznanja i nagrade na međunarodnim sajmovima knjiga u Herceg Novom (2000) i Podgorici (2011) za izdavalački poduhvat godine) recenzent više knjiga, član uređivačkih odbora, autor predgovora, pogovora, biografija u više knjiga, govorio je na brojnim promocijama knjiga značajnih autora i izdavačkih kuća o kojima je javnost informisana. Zastupljen je u enciklopedijama, leksikonima, radio kao vještak po pitanjima sudske dokumentacije, koautor programa za polaganje pripravničkog ispita za službenike arhiva,bio ispitivač za predmet arhivsko zakonodavstvo za koji je napisao udžbenik, učestvovao u izradi crnogorskog arhivskog zakonodavstva, a bavio se i prevodilačkim radom sa ruskog jezika.

Njegova Bio-bibliografja svjedoči o veoma obimnom stvaralačkom opusu. Ona sadrži **718**. **jedinica**, koje su podijeljene u tri osnovne cjeline:

I. Naučni i književni rad dr. Mila Bakića: 1.Posebna izdanja; 2. Prerađivač; 3. Urednik, član uređivačkog odbora. Recenzent; 4. Prevodilac; 5. Članci. Prikazi. Predgovori. Pogovori. Recenzije; 6. Radovi u serijskim publikacijama; 7. Intervjui. Izjave. II. Literatura o Milu Bakiću III. Video i audio snimci IV. Elektronski izvori.

Poslije Biografije, Uvodnih napomena o bibliografskoj građi, Bibliografije, Bio-bibliografija dr.sc. Mila Bakića na kraju sadrži: Registar imena, te Registar korišćene literature, kao stručna informativna pomagala, koja olakšavaju njeno korišćenje.

U Uvodnim napomenama o bibliografskoj građi Nada Drašković autorica Bio-bibliografije o dr. Milu Bakiću kaže: „Dr. Mile Bakić je dao veliki doprinos crnogorskoj nauci na polju arhivistike. Poklonio joj je djela velike vrijednosti, koja su poznata i van granica naše zemlje i koriste se kao univerzitetski udžbenici na više međunrodnih univerziteta. Ali to, zasigurno, nije kraj njegovog ostvarenja na tom polju. Pun energije i stvaralačkog elana dr. Bakić će nastaviti da stvara. Možda će se u narednom periodu više posvetiti svojoj drugoj ljubavi-poeziji, pa se mogu očekivati, pored stručnih i nova prestižna ostvarenja. To znači da ova Bio-bibliografija nije i ne može biti konačna, već otvorena za nove stvaralačke zamahe dr. Mila Bakića“.

Ukratko, impresivna je radna i životna biografija dr. Mila Bakića, prvog doktora arhivistike u Crnoj Gori. Ovako monumentalnom djelu u arhivistici treba dodati njegovih pet zbirki poezije i jednu dramu: Zagrađe (drama) (2011), zbirke poezije: Lišće (2012), Majci (2014), Svijeća (2015), Svetionik (2016), Bunetina (2017). Ovakav književni opus rezultat je naglašene imaginacije autora iz koje proističe lakoća pjesničkog izraza i pojačana sposobnost spajanja sa ljepotom. Njegoševski rečeno ”glas je njegov neba vlijanije”. Ovaj angažman ga je duhovno i energetski obnavljalo za nove napore u struci i nauci kojima je posvećen svim svojim bićem, srcem i umom.

Pridružujući se ocjenama bibliografkinje Nade Drašković o stvaralačkoj ličnosti i djelu dr Bakića, potrebno je istaći da je ona ovo bibliografsko djelo uradila krajnje studiozno, i profesionalno, i da bio-bibliografija dr.sc.Mila Bakića predstavlja značajan doprinos daljem razvoju bibliografske nauke, bibliografskog nasljeđa, baštine Crne Gore.

упутство сарадницима

uputstvo saradnicima

instructions to authors

УПУТСТВО САРАДНИЦИМА

Рукопис (граматички и правописно исправан) за Годишњак Историјског архива Пожаревац *Записи*, треба послати електронским путем на адресу: info@arhivpozarevac.org.rs **најкасније до 1. јуна текуће године** у којој ће бити штампан. Уз то, треба доставити и један примерак текста одштампаног на папиру, као и Изјаву да рад није (нити ће бити) објављиван или понуђен неком другом за објављивање, на адресу Уредништва: Историјски архив Пожаревац, 12000 Пожаревац, за *Годишњак* ИАП, др Воје Дулића 10.

Рад треба да буде написан ћирилицом у Microsoft Word-у, дужине (укључујући сажетак и резиме на српском и/или на енглеском, слике, табеле и друге прилоге) до 28.500 словних знакова; врста слова: Times New Roman; проред: 1,5; величина слова: 12. Раду приложити и резиме (од 10 до 15 редака) на српском и/или на енглеском са четири до шест кључних речи, у прореду 1, величине слова 11. Фусноте (напомене уз текст, спуштенице): проред 1, величине слова 10.

Страна имена у раду писати онако како се изговарају, с тим што се при првом навођењу у загради име даје изворно.

Илустративни прилози уз радове (фотографије, графикони, географске карте, ...) морају бити адекватно скенирани (300 dpi). Свака илустрација мора бити означена бројем, мора да има легенду и назначено место унутар текста где ће се наћи. Формат илустрације може бити: jpg или tiff.

Структура радова:

- име и презиме;
- адреса аутора и установе у којој ради;
- наслов рада;
- сажетак (50–100 речи);
- кључне речи (3–10 речи);
- текст рада (обима до једног ауторског табака – 16 страница);
- резиме (300–500 речи).

Форма текста:

- текст процесор Word;
- стил Normal;
- формат стране A4;
- маргине (цм): горе –2.5, доле – 7.2, лево – 2, десно – 6.3, гутер – 0;
- фонт Times New Roman, 20pt наслов, 16pt поднаслов, 11pt основни текст, 9pt напомене;
- проред Single,
- напомене Footnotes у непрекинутом низу од 1 даље.

Радови које је Уредништво часописа одобрило за публиковање, биће штампани са УДК бројем Народне библиотеке Србије. Примљени радови се не враћају.

ПРАВИЛА ЗА НАВОЂЕЊЕ

МОНОГРАФСКЕ ПУБЛИКАЦИЈЕ се наводе на следећи начин: пуно име и презиме аутора, назив дела – курзивом, место издања, година издања. Ако се наводи и број странице, пише се без икаквих додатака (стр., p., pp., ff., dd. и слично). После места издања ставља се запета.

Пример: Славко Гавриловић, *Војводина и Србија у време Првог устанка*, Нови Сад, 2004, 218.

Уколико књига има више издања, може се навести број издања у суперскрипту (на пример 2008[2]).

Уколико се у књизи помиње више места где је издата, наводе се прва два раздвојена цртом (дугачка).

Пример: Борислав Јанкулов, *Преглед колонизације Војводине у XVIII и XIX веку*, Нови Сад–Панчево, 2003, 43.

ОБЈАВЉЕНА ГРАЂА се наводи на исти начин као и монографске публикације, а **НЕОБЈАВЉЕНА** (архивска) грађа се наводи на следећи начин: при првом навођењу пун назив архива, место архива, редни број и назив фонда, сигнатура предмета. У загради на крају обавезно написати скраћеницу под којом је води одређени архив и под којом ће се појављивати у следећим навођењима.

Пример: Архив Војводине, Нови Сад, Ф. 23, Земаљска управа за Српско Војводство и Тамишки Банат, Президијални списи, бр. 1964 (АВ, СВТБ).

ЧЛАНЦИ се наводе на следећи начин: пуно име и презиме аутора, назив чланка – курзивом, назив часописа, новина или друге серијске/периодичне публикације, број и годиште, место издања, година, број странице без икаквих додатака (као и код навођења књига).

Пример: Слободан Бјелица, *Трансформације идеје о аутономији Војводине*, Зборник Матице српске за друштвене науке, 137, Нови Сад, 2011, 509–520.

Пример: Andrej Mitrović, *Deutschland und Jugoslawien 1919–1933*, Зборник Филозофског факултета, Књ. 12, 1, Београд, 1974, 567–575.

Уколико је назив часописа дугачак, приликом првог навођења у заградама се наводи скраћеница под којом ће се даље појављивати.

Пример: Васа Стајић, *Нови Сад, његов магистрат и културна прегнућа новосадских Срба*, Гласник Историског друштва у Новом Саду (ГИДНС), 6, 1–2 (14–15), Нови Сад, 1933, 1–159.

Уколико постоји више аутора монографије или чланка (до четири), раздвајају се запетом. За више од четири аутора наводи се само први, а затим et. al.

Пример: Петер Рокаи, Золтан Ђере, Тибор Пал, Александар Касаш, *Историја Мађара*, Београд, 2002, 555.

Уколико се у раду цитира само један рад одређеног аутора, код поновљеног навођења тог текста, може се скратити име аутора на почетно слово иза којег стоји тачка, уз презиме аутора, следи скраћеница *нав. дело* (за српски језик) или скраћеница *op. cit.* (за стране језике).

Пример: Мелхиор Ердујхељи, *Историја Новога Сада*, Нови Сад, 1894, 341.

Скраћено: М. Ердујхељи, *нав. дело*, 428.

Уколико се у цитирању дела једног аутора текст налази на истој страници, а употребљен је у следећој фусноти, користи се реч Исто (српски језик), односно Ibidem (страни језици).

Пример: Мелхиор Ердујхељи, *Историја Новога Сада*, Нови Сад, 1894, 341.

Скраћено: Исто.

Уколико се цитира више радова истог аутора (књига или чланака), а пошто је први пут назив сваког рада наведен у пуном облику, при поновном навођењу, после скраћеног имена и пуног презимена аутора, ставља се скраћени назив монографије или чланка, број странице.

Пример: Димитрије Кириловић, *Помађаривање у бившој Угарској*; *Асимилациони успеси Мађара у Бачкој, Банату и Барањи*, Нови Сад, 2006, 72.

Скраћено: Д. Кириловић, *Помађаривање*, 84.

Уколико се цитира текст са више страница које су тачно одређене, оне се раздвајају цртом, а после тога следи тачка. Уколико се цитира више страница које се не одређују тачно, употребљава се реч *passim*.

Пример: Васа Стајић, *Грађа за политичку историју Новог Сада*, Нови Сад, 1951, 41–49.

Скраћено: В. Стајић, *Грађа за политичку историју*, *passim*.

Када се цитира чланак у зборнику радова на страном језику, после назива зборника, у загради се наводе имена уредника. Уколико их је више ставља се ознака *eds.* пре њихових имена, ако је један уредник, испред имена је назнака *ed.*, односно одговарајућа скраћеница у другом језику (нпр. у немачком *Hrsg.*). Када се цитира чланак у зборнику радова на српском или јужнословенском језику, после назива зборника, у заградама се наводи име или имена уредника са назнаком *ур.* пре имена. После ових података наводи се издавач и година издања, број странице и тачка.

Пример: Ненад Лемајић, *О неким нејасним питањима из историје породице Белмужевић, Балкан и Панонија кроз историју* (ур. Славко Гавриловић), Филозофски факултет у Новом Саду, Одсек за историју, Нови Сад, 2009, 387–403.

Пример: Barbara Graziosi, *The Ancient Reception od Homer*, A Companion to Classical Reception (Eds. Lorna Hardwick and Christopher Stray), Blackwell Publishing, Oxford, 2008, 29/33.

Цитирање текстова с интернета треба да садржи назив цитираног текста, адресу интернет странице исписану италиком и датум приступања страници.

Пример: Југослав Вељковски, *Прва сређивања грађе новосадског магистрата*, http://www.arhivns.rs/lat/28jug2.html, 25. април 2012.

Страна имена транскрибују се ћирилицом на српском језику како се изговарају, а приликом првог помињања у тексту њихово презиме се наводи у заградама у изворном облику на страном језику курзивом, нпр. Ришеље (Richelieu).

UPUTSTVO SARADNICIMA

Rukopis (gramatički i pravopisno ispravan) za Godišnjak Istorijskog arhiva Požarevac *Zapisi*, treba poslati elektronskim putem na adresu: info@arhivpozarevac.org.rs **najkasnije do 1. juna tekuće godine** u kojoj će biti štampan. Uz to, treba dostaviti i jedan primerak teksta odštampanog na papiru, kao i Izjavu da rad nije (niti će biti) objavljivan ili ponuđen nekom drugom za objavljivanje, na adresu Uredništva: Istorijski arhiv Požarevac, 12000 Požarevac, za *Godišnjak* IAP, dr Voje Dulića 10.

Rad treba da bude napisan ćirilicom u Microsoft Word-u, dužine (uključujući sažetak i rezime na srpskom i/ili na engleskom, slike, tabele i druge priloge) do 28.500 slovnih znakova; vrsta slova: Times New Roman; prored: 1,5; veličina slova: 12. Radu priložiti i rezime (od 10 do 15 redaka) na srpskom i/ili na engleskom sa četiri do šest ključnih reči, u proredu 1, veličine slova 11. Fusnote (napomene uz tekst, spuštenice): prored 1, veličine slova 10.

Strana imena u radu pisati onako kako se izgovaraju, s tim što se pri prvom navođenju u zagradi ime daje izvorno.

Ilustrativni prilozi uz radove (fotografije, grafikoni, geografske karte, ...) moraju biti adekvatno skenirani (300 dpi). Svaka ilustracija mora biti označena brojem, mora da ima legendu i naznačeno mesto unutar teksta gde će se naći. Format ilustracije može biti: jpg ili tiff.

Struktura radova:

- ime i prezime;
- adresa autora i ustanove u kojoj radi;
- naslov rada;
- sažetak (50–100 reči);
- ključne reči (3–10 reči);
- tekst rada (obima do jednog autorskog tabaka – 16 stranica);
- rezime (300–500 reči).

Forma teksta:

- tekst procesor Word;
- stil Normal;
- format strane A4;
- margine (cm): gore –2.5, dole – 7.2, levo – 2, desno – 6.3, guter – 0;
- font Times New Roman, 20pt naslov, 16pt podnaslov, 11pt osnovni tekst, 9pt napomene;
- prored Single,
- napomene Footnotes u neprekinutom nizu od 1 dalje.

Radovi koje je Uredništvo časopisa odobrilo za publikovanje, biće štampani sa UDK brojem Narodne biblioteke Srbije. Primljeni radovi se ne vraćaju.

PRAVILA ZA NAVOĐENJE

MONOGRAFSKE PUBLIKACIJE se navode na sledeći način: puno ime i prezime autora, naziv dela – kurzivom, mesto izdanja, godina izdanja. Ako se navodi i broj stranice, piše se bez ikakvih dodataka (str., r., rr., ff., dd. i slično). Posle mesta izdanja stavlja se zapeta.

Primer: Slavko Gavrilović, *Vojvodina i Srbija u vreme Prvog ustanka*, Novi Sad, 2004, 218.

Ukoliko knjiga ima više izdanja, može se navesti broj izdanja u superskriptu (na primer 2008[2]).

Ukoliko se u knjizi pominje više mesta gde je izdata, navode se prva dva razdvojena crtom (dugačka).

Primer: Borislav Jankulov, *Pregled kolonizacije Vojvodine u XVIII i XIX veku*, Novi Sad–Pančevo, 2003, 43.

OBJAVLJENA GRAĐA se navodi na isti način kao i monografske publikacije, a **NEOBJAVLJENA** (arhivska) građa se navodi na sledeći način: pri prvom navođenju pun naziv arhiva, mesto arhiva, redni broj i naziv fonda, signatura predmeta. U zagradi na kraju obavezno napisati skraćenicu pod kojom je vodi određeni arhiv i pod kojom će se pojavljivati u sledećim navođenjima.

Primer: Arhiv Vojvodine, Novi Sad, F. 23, Zemaljska uprava za Srpsko Vojvodstvo i Tamiški Banat, Prezidijalni spisi, br. 1964 (AV, SVTB).

ČLANCI se navode na sledeći način: puno ime i prezime autora, naziv članka – kurzivom, naziv časopisa, novina ili druge serijske/periodične publikacije, broj i godište, mesto izdanja, godina, broj stranice bez ikakvih dodataka (kao i kod navođenja knjiga).

Primer: Slobodan Bjelica, *Transformacije ideje o autonomiji Vojvodine*, Zbornik Matice srpske za društvene nauke, 137, Novi Sad, 2011, 509–520.

Primer: Andrej Mitrović, *Deutschland und Jugoslawien 1919–1933*, Zbornik Filozofskog fakulteta, Knj. 12, 1, Beograd, 1974, 567–575.

Ukoliko je naziv časopisa dugačak, prilikom prvog navođenja u zagradama se navodi skraćenica pod kojom će se dalje pojavljivati.

Primer: Vasa Stajić, *Novi Sad, njegov magistrat i kulturna pregnuća novosadskih Srba*, Glasnik Istoriskog društva u Novom Sadu (GIDNS), 6, 1–2 (14–15), Novi Sad, 1933, 1–159.

Ukoliko postoji više autora monografije ili članka (do četiri), razdvajaju se zapetom. Za više od četiri autora navodi se samo prvi, a zatim et. al.

Primer: Peter Rokai, Zoltan Đere, Tibor Pal, Aleksandar Kasaš, *Istorija Mađara*, Beograd, 2002, 555.

Ukoliko se u radu citira samo jedan rad određenog autora, kod ponovljenog navođenja tog teksta, može se skratiti ime autora na početno slovo iza kojeg stoji tačka, uz prezime autora, sledi skraćenica *nav. delo* (za srpski jezik) ili skraćenica *op. cit.* (za strane jezike).

Primer: Melhior Erdujhelji, *Istorija Novoga Sada*, Novi Sad, 1894, 341.

Skraćeno: M. Erdujhelji, *nav. delo*, 428.

Ukoliko se u citiranju dela jednog autora tekst nalazi na istoj stranici, a upotrebljen je u sledećoj fusnoti, koristi se reč Isto (srpski jezik), odnosno Ibidem (strani jezici).

Primer: Melhior Erdujhelji, *Istorija Novoga Sada*, Novi Sad, 1894, 341.

Skraćeno: Isto.

Ukoliko se citira više radova istog autora (knjiga ili članaka), a pošto je prvi put naziv svakog rada naveden u punom obliku, pri ponovnom navođenju, posle skraćenog imena i punog prezimena autora, stavlja se skraćeni naziv monografije ili članka, broj stranice.

Primer: Dimitrije Kirilović, *Pomađarivanje u bivšoj Ugarskoj*; *Asimilacioni uspesi Mađara u Bačkoj, Banatu i Baranji*, Novi Sad, 2006, 72.

Skraćeno: D. Kirilović, *Pomađarivanje*, 84.

Ukoliko se citira tekst sa više stranica koje su tačno određene, one se razdvajaju crtom, a posle toga sledi tačka. Ukoliko se citira više stranica koje se ne određuju tačno, upotrebljava se reč *passim*.

Primer: Vasa Stajić, *Građa za političku istoriju Novog Sada*, Novi Sad, 1951, 41–49.

Skraćeno: V. Stajić, *Građa za političku istoriju*, *passim*.

Kada se citira članak u zborniku radova na stranom jeziku, posle naziva zbornika, u zagradi se navode imena urednika. Ukoliko ih je više stavlja se oznaka *eds.* pre njihovih imena, ako je jedan urednik, ispred imena je naznaka *ed.*, odnosno odgovarajuća skraćenica u drugom jeziku (npr. u nemačkom *Hrsg.*). Kada se citira članak u zborniku radova na srpskom ili južnoslovenskom jeziku, posle naziva zbornika, u zagradama se navodi ime ili imena urednika sa naznakom *ur.* pre imena. Posle ovih podataka navodi se izdavač i godina izdanja, broj stranice i tačka.

Primer: Nenad Lemajić, *O nekim nejasnim pitanjima iz istorije porodice Belmužević, Balkan i Panonija kroz istoriju* (ur. Slavko Gavrilović), Filozofski fakultet u Novom Sadu, Odsek za istoriju, Novi Sad, 2009, 387–403.

Primer: Barbara Graziosi, *The Ancient Reception od Homer*, A Companion to Classical Reception (Eds. Lorna Hardwick and Christopher Stray), Blackwell Publishing, Oxford, 2008, 29/33.

Citiranje tekstova s interneta treba da sadrži naziv citiranog teksta, adresu internet stranice ispisanu italikom i datum pristupanja stranici.

Primer: Jugoslav Veljkovski, *Prva sređivanja građe novosadskog magistrata*, http://www.arhivns.rs/lat/28jug2.html, 25. april 2012.

Strana imena transkribuju se ćirilicom na srpskom jeziku kako se izgovaraju, a prilikom prvog pominjanja u tekstu njihovo prezime se navodi u zagradama u izvornom obliku na stranom jeziku kurzivom, npr. Rišelje (Richelieu).

INSTRUCTIONS TO COLLEAGUE AUTHORS

The manuscript for the Historical Archives of Pozarevac Yearbook - *Zapisi* , should be sent electronically to the address jasminanikolic@arhivpozarevac.org.rs till June 1st at the latest, in the year that it is planned to be published. You are kindly requested to send one copy of the printed text (followed by the written statement that the text has not been previously published or given to someone to publish it) to the following address of the Editorial: The Historical Archive of Požarevac, 12000 Požarevac, Voje Dulića 10, Serbia - for Godišnjak HAP-

If the manuscript is written in English, the font should be Times New Roman, not more than 28.500 characters; space 1,5; font size 12. The work should have a summary (10 to 15 lines) in English with four to six key words, space 1, font size 11. Various footnotes: space 1, font size 10.

The illustrative attachements to the work/manuscript (photos,charts, maps ...) should be properly scanned (300 dpi). Each illustration should be numbered and should have a legend and its place in the text. The illustration type can be: jpg or tiff.

The Structure of the work:

- name and surname;
- author address and institution (work) address;
- tittle;
- abstract (50–100 words);
- key words (3–10 words);
- text (16 pages);
- summary (300–500 words).

The Text Form:

- text procesor Word;
- style Normal;
- page A4;
- margines (cm): up –2.5, down – 7.2, left – 2, right – 6.3, guter – 0;
- font Times New Roman, 20pt tittle, 16pt subtittle, 11pt basic text, 9pt notes;
- space Single,
- Footnotes in continuous stream from 1(and on).

The works that have been approved by the Editorial will be published UDC (Universal Decimal Classification) number of The National Library of Serbia. The accepted manuscripts will not be returned.

HOW TO ADD REFERENCES/BIBLIOGRAPHY

MONOGRAPH should have: the author's full name and surname, name of the book/work (in italic), place and year of publishing. If number of the page is mentioned, please do not add **p, pp, ff, dd etc.** After the place of publication please put a comma (**,**).

THE PUBLISHED SOURCE is stated in the same way as monograph publication, and **THE UNPUBLISHED (ARCHIVE) SOURCE** is stated in the following way: when first stated –full name of the archive, place of archive, serial number and name of the fund, case signature. Please write in the brackets ( ) the abbreviation under which a certain archive is and the abbreviation under which it will appear in the statements.

Example:

M Argles, *British Government Publications in Education during the Nineteenth Century* (1971)

J Vaughan, *Board of education Circulars: A Finding List and Index* (1972)

J M McCarthy, *An International List of Articles in the History of Education, Published in Non-Educational Serials, 1965-69* (1973)

D W Thomas, *The History of Technical Education in London 1904-40* (1976)

S M Parkes, *Irish Education in the British Parliamentary Papers 1801-1920* (1978)

V F Gilbert and C Holmes, *Theses and Dissertations on the History of education Presented at British and Irish Universities between 1900-1976* (1976)

M Argles and J E Vaughan, *British Government Publications Concerning Education during the Twentieth Century* (1982)

J S Hurt, *Education and the Working-Classes from the Eighteenth Century to the Twentieth Century* (1985)

R Szreter, *The History of Education in Non-Education Learned Journals 1939-1984* (1986)

A R Allan, *University Bodies: a Survey of inter- and Supra- University Bodies and Their Records* (Liverpool *c*1990). Includes an extensive bibliography of sources useful for the history of higher education.

M C Britton (ed), *Improved Visibility: An International Bibliography on the Education of Women and Girls 1978-1989* (Librarians of Institutes and schools of education 1991).

J D Browne and G R N Smart, *Colleges of Education: A Checklist of Archives* (History of Education Society *c*1981).

C R Chapman, *The Growth of British Education and its Records*, (Dursley Lochin 1992).

J Craigie, *A Bibliography of Scottish Education before 1872* (University of London Press 1970).

D Crook 'Net gains? The Internet as a research tool for historians of education' in D. Crook and R. Adlrich (eds) *History of Education for the Twenty-first Century* (London, Institute of Education) pp.36-49.

J C Davies, 'Documents relating to the History of Education,' in *Durham Research Review*, 2 (Sept 1951), pp 1-10.

History of Education Society, *Archives and the Historian of Education* (1975).

A Morton, *Education and the State 1833-1966* (PRO 1997).

T A O'Donoghue, 'Sources for the Study of the History of the Secondary School Curriculum: A Survey of the Irish Scene, 1921-62,' in *HES Bulletin,* (Autumn 1990), pp. 46-51.

Public Record Office of Northern Ireland, *Guide to Educational Records* (1993). Includes an appendix listing all state schools with surviving records held at PRONI.

Sources for Tracing School Teachers in the National Society Archives and Library (Church of England Record

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

930.25(497.11)

ЗАПИСИ : годишњак Историјског архива Пожаревац = Zapisi : The Historical Archives of Požarevac Yearbook / главни и одговорни уредник Јасмина Николић. - Год. 1, бр. 1 (2012)- . - Пожаревац : Историјски архив, 2012- (Београд : Биро граф). - 23 x 23 cm

Годишње. - Текст на више светских језика.
ISSN 2334-7082 = Записи (Пожаревац)
COBISS.SR-ID 196053772